

ЗВО «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

НАУКОВО- ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВІСНИК

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО:
ЖУРНАЛ. СЕРІЯ ПРАВО**

Видається 2 рази на рік
Заснований у 2010 р.

Ювілейний випуск до дня пам'яті засновника навчального закладу
академіка отця Івана Луцького

Випуск 15 (27). Том 1

Івано-Франківськ
2023

УДК 34

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1

Засновник та видавець
ЗВО «Університет Короля Данила»

Свідectво про державну реєстрацію
серія KB №17191-5961 ПР від 23.11.2010

Журнал включений до переліку наукових фахових видань
(Наказ МОН України №1188 від 24.09.2020 р.,
відповідно до якого журналу надано категорію «Б»)

Мови видання
українська, російська, англійська, польська.

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради ЗВО «Університету Короля Данила»
(протокол № 8 від 15.03.2023 р.).

Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: журнал. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. 290 с.

У журналі досліджуються проблемні питання сучасної української юридичної науки, здійснюється розробка проблем державотворення в Україні, наукових концепцій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

In the magazine to research the modern Ukrainian lawyers, conducted a scientific discussion of a state in Ukraine, development of scientific concepts to improve national law.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

При використанні наукових ідей та матеріалів цього випуску посилання на це видання є обов'язковим.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Луцький А. І. – доктор юридичних наук, професор.

ВІДПОВІДАЛЬНІ РЕДАКТОРИ:

Короєд С. О. – доктор юридичних наук, професор;
Луцький М. І. – доктор юридичних наук, професор;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Луцький А. І. – доктор юридичних наук, професор;
Шутак І. Д. – доктор юридичних наук, професор; заслужений діяч науки і техніки України;
Короєд С. О. – доктор юридичних наук, професор;
Басиста І. В. – доктор юридичних наук, професор;
Анжей Біштіга – доктор юридичних наук, професор (Республіка Польща)
Вовк В. М. – доктор юридичних наук, професор;
Гуменюк Т. І. – доктор історичних наук, професор;
Гусарєв С. Д. – доктор юридичних наук, професор;
Кармаза О. О. – доктор юридичних наук, професор;
Котуха О. С. – доктор юридичних наук, доцент;
Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор акад. НАПрН, член-кор. АПНУ, заслужений юрист України, екс-суддя Конституційного Суду України;
Кушерець Д. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Луцький М. І. – доктор юридичних наук, професор;
Луцький Р. П. – доктор юридичних наук, професор;
Онищук І. І. – доктор юридичних наук, професор;
Андріяшко М. В. – кандидат юридичних наук, доцент (Барановичі, Республіка Білорусь)
Махарадзе А. А. – доктор юридичних наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Бабецька І. Я. – кандидат юридичних наук, доцент;
Жукевич І. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Зварич Р. В. – доктор юридичних наук, професор;
Книш В. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Косьмій М. М. – доктор архітектури, кандидат юридичних наук, доцент;
Кушакова-Костицька Н. В. – доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України;
Острогляд О. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Урсу В. О. – кандидат юридичних наук (Республіка Молдова);
Ілин Л. М. – кандидат історичних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНА ЗА ВИПУСК:

Федик Л. Б. – кандидат історичних наук, доцент.

ISSN 2618-0308 (Online)

Включено до електронного архіву наукових періодичних видань України "Наукова періодика України" Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Включено до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus International**, індексується у 2016-2021 роках.

Включено до міжнародної наукометричної бази **Eurasian Scientific Journal Index** (Казахстан)

Включено до міжнародної наукометричної бази **Directiry of Research Journals Indexing**

Включено до міжнародної наукометричної бази **Scientific Indexing Services (SIS)**

Включено до міжнародного мультидисциплінарного каталогу **Directiry of Open Access Journals (DOAJ)**

Індексується пошуковою системою **Google Scholar**

Науковим публікаціям присвоюється міжнародний ідентифікатор цифрового об'єкта **DOI**, з 2018 року.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА, СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Луцький А. І., Луцький М. І.

Правовий зміст та етимологія поняття «національна ідея».....11

Андрухів О. І., Ілин Л. М., Косьмій М. М.

Аналіз нормативно-правових актів України у сфері
національно-патріотичного виховання.....20

Гуменюк Т. І.

Особливості трансформації правової науки в умовах воєнного стану.....30

Жаровська І. М.

Сучасні проблеми судової системи: спеціалізація,
добросесність та відкритість судів.....39

Зварич Р. В., Каленюк О. М.

Сучасна концепція національної держави.....46

Кармаза О. О.

Дотримання принципу юридичної визначеності як гарантія дії принципу верховенства
права у виборчому законодавстві у країни: теорія, законодавство, рішення
Європейського суду з прав людини та рішення Конституційного Суду України.....52

Кельман М. С., Сивуля Т. М.

Концепт «праворозуміння» в арсеналі наукових категорій
загальної теорії та філософії права.....61

Криховецький І. З., Карпаш М. О., Жупник В. В.

Роль спортивно-просвітних організацій Галичини у формуванні
національної правосвідомості та правової культури в першій половині ХХ ст.....72

Луцький Р. П., Канюка І. М.

Справедливість як визначальний принцип кримінального права.....81

Мельникович М. С.

Соціально-релігійні цінності сучасної правової системи України.....87

Федик Л. Б.

Статус країн-сателітів і протекторату Третього Рейху у роки Другої світової війни:
історико-правовий аналіз.....96

Шевчук М. Я.

Правової традиція та правова культура в системі
національно-патріотичного виховання молоді.....106

Яцюк Т. С.

Теоретико-правова та історична характеристика
інституту волонтерства в Україні: сучасний вимір.....112

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Андрусів Л. М., Припхан І. І., Яслик В. І.

Формування патріотизму школярів як складова національної безпеки України:
нормативно-правовий аспект.....120

Барікова А. А.

Інтеграційний правопорядок щодо дискреції
в застосуванні норм фінансового права.....128

Вітовська І. В.

Управлінська діяльність в галузі охорони довкілля.....135

Лесько Н. В.

Особливості реалізації принципу достовірності інформації.....140

Магновський І. Й.

Значущість міжнародних правових стандартів
у контексті розвитку конституційного права України.....145

Тертишник В. М.

Презумпція добропорядності та правомірності дій людини
в системі засад правової держави.....155

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ТРУДОВЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Андронов І. В.

Застосування судами ефективних способів захисту цивільних прав.....162

Бабецька І. Я.

Особливості правового регулювання земельного сервітуту
у період війни в Україні 2022-2023 роках.....170

Грабовська О. О.

Специфіка правового регулювання участі в цивільному судочинстві
органів державної влади, органів місцевого самоврядування.....180

Загурський О. Б.

Заборона мобінгу в контексті ефективної реалізації
трудоного законодавства України.....189

Коваленко Т. О., Бакшеєв О. С.

Проблеми та перспективи законодавчого регулювання
ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні.....197

Кучма О. Л.

Заміна дозвільної системи на систему додаткового страхування
працівників на роботах підвищеної небезпеки: проблеми реформування.....206

Піщик Х. З.

Організаційні основи правової категорії «комплаєнс»
в банківській системі України.....214

Шевчук Л. В.

Підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав,
як невід’ємні чинники інтересів та прав дитини.....223

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ
ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА**

Ахтирська Н. М.

Стандарти Ради Європи щодо використання технологій розпізнавання облич
у кримінальному провадженні або на кого дивиться око Саурана.....228

Гловюк І. В., Гринюк В. О.

Охорона та захист права на мирне володіння майном
у досудовому розслідуванні: доктрина та судова практика.....239

Гусак А. П.

Вдосконалення превентивних заходів пробації неповнолітніх правопорушників.....250

Лотоцький М. В.

«Інші» особи, як учасники негласних слідчих (розшукових) дій
(контроль за вчиненням злочину).....257

Мовчан Р. О.

Кримінальна відповідальність за контрабанду «спеціальних» предметів:
законодавчі реалії та перспективи (на прикладі контрабанди лісу).....264

Острогляд О. В.

Концепція кримінально-правової політики перехідного періоду:
запрошення до дискусії.....278

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. QUESTION PHILOSOPHY OF LAW, SOCIOLOGY OF LAW AND LEGAL PSYCHOLOGY

Lutskyi A., Lutskyi M.

Legal content and etymology of the concept «national idea».....11

Andrukhiv O., Ilyn L., Kosmii M.

Analysis of normative and legal acts of Ukraine in the sphere
of national patriotic education.....20

Humeniuk T.

Features of the transformation of legal theory under martial law.....30

Zharovska I.

Current problems of the judicial system: specialization,
benevolence and openness of the courts.....39

Zvarych R., Kaleniuk O.

The modern concept of the nation state.....46

Karmaza O.

Observance of the principle of legal certainty as a guarantee of the principle
of the rule of law in the electoral legislation of Ukraine: theory, legislation,
decisions of the European court of human rights and decisions
of the Constitutional Court of Ukraine.....52

Kelman M., Syvulia T.

The concept of «legal understanding» in the arsenal of scientific categories
of general theory and philosophy of law.....61

Krykhovetskyi I., Karpash M., Zhupnyk V.

Role of the sporting and educational organizations at Galychyna
in the formation of national self-consciousness and legal culture
during the first half of the 20th century.....72

Lutskyi R., Kaniuka I.

Justice as the determining principle of criminal law.....81

Melnykovich M.

Socio-religious values of the modern legal system of Ukraine.....87

Fedyk L.

Status of satellite countries and protectorate of the Third Reich
during the Second World War: historical and legal analysis.....96

Shevchuk M.

Legal tradition and legal culture in the system of national patriotic education of youth.....106

Yatsyuk T.

Theoretical-legal and historical characteristics of the volunteer institute in Ukraine: the modern dimension.....	112
--	-----

**CONSTITUTIONAL LAW AND PROCEDURE, ADMINISTRATIVE LAW AND
PROCEDURE, FINANCIAL LAW AND PROCEDURE. PUBLIC INTERNATIONAL LAW.
JUDICIARY, THE JUDICIARY AND THE BAR**

Andrusiv L., Pryphan I., Yaslyk V.

Formation of patriotism in school students as a component of the national security of Ukraine: regulatory and legal aspect.....	120
--	-----

Barikova A.

Integrative legal order regarding n the application of financial provisions of law.....	128
--	-----

Vitovska I.

Management activities in the field of environmental protection.....	135
---	-----

Lesko N.

Features of realization of the principle of reliability of information.....	140
---	-----

Mahnovskiy I.

The significance of international legal standards in the context of the development of the constitutional law of Ukraine.....	145
--	-----

Tertyshnyk V.

Presumption of integrity and legitimacy of human actions in the system of principles of the rule of law.....	155
---	-----

**CIVIL LAW AND PROCEDURE, FAMILY, BUSINESS LAW AND PROCESS.
PRIVATE INTERNATIONAL LAW**

Andronov I.

Application by the courts of effective methods of protecting civil rights.....	162
--	-----

Babetska I.

The peculiarities of legal regulation of land easement during the war in Ukraine in 2022-2023.....	170
---	-----

Grabovska O.

Specifics of legal regulation of state authorities and local government bodies' participation in civil proceedings.....	180
--	-----

Zagurskyy O.

Prohibition of mobing in the context of effective implementation of the labor legislation of Ukraine.....	189
--	-----

Kovalenko T., Baksheiev O.

Problems and prospects of legislative regulation of agricultural lands market in Ukraine.....	197
--	-----

Kuchma O.

Replacing the permit system with a system of additional insurance
for employees working in high-risk jobs: problems of reform.....206

Pitsyk K.

Organizational foundations of the legal category «compliance»
in the banking system of Ukraine.....214

Shevchuk L.

Grounds and legal consequences of deprivation of parental rights,
as integral factors of the child's interests and rights.....223

**CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, PENAL PARVO. CRIMINAL PROCEDURE,
CRIMINOLOGY AND FORENSIC EXAMINATION**

Akhtyrska N.

Council of Europe standards on the use of facial recognition technologies
in criminal proceedings or who is the eye of Sauron looking at.....228

Hloviuk I., Hryniuk V.

Protection and defence of the right to peaceful enjoyment of possessions
in pre-trial investigations: doctrine and case law.....239

Husak A.

Improvement of preventive probational measures for juvenile offenders.....250

Lototskyi M.

«Other» persons as participants in secret investigators (detective)
actions (criminal control).....257

Movchan R.

Criminal liability for smuggling of «special» items:
legislative realities and perspectives (on the example of forest smuggling).....264

Ostrohliad O.

The concept of transitional criminal law policy: an invitation to discussion.....278

Вступне слово

Є відомий вислів Цицерона про те, що життя мертвих продовжується в пам'яті живих. Світлі спогади про отця Івана Луцького назавжди збережуться у серцях усіх тих, з ким він спілкувався у різні періоди свого життя. Це рідні і близькі, парафіяни, друзі, колеги, однодумці, а ще студентська молодь, з якою він так щедро ділився своїми знаннями та життєвим досвідом. Притаманні йому риси – врівноваженість, доброзичливість, щирість – ніколи не залишали байдужими його співрозмовників.

Іван Михайлович володів безцінним Божим даром – любити людей і творити для них добро. У своєму житті він часто стикався з труднощами, чимало з яких здавалися нездоланими. І тільки дякуючи вірі й молитві, він зміг усе перемогти і стати сильнішим. Переконавшись в тому, що людина ніколи не буде щасливою, якщо через віру не відкриє своє серце любові Божій і не буде довіряти Господу Богу, допомагало йому здійснювати свої задуми, мрії і бажання робити добрі справи для процвітання рідного краю.

Він був щасливий тим, що поруч із ним завжди була його дружина, діти й онуки, які підтримували та допомагали йому в усьому. Він був щасливий, бо в нього була велика мрія – створити вищий навчальний заклад європейського рівня для навчання і виховання національно свідомої, всебічно розвиненої і сильної еліти для України.

З молитвою на вустах і з Богом у серці Івану Михайловичу вдалося втілити свою мрію. Проте для того, щоб реалізувати ще більше планів і задумів, на жаль, забракло часу...

Але життя продовжується... Із кожним роком Університет, заснований Іваном Михайловичем Луцьким, зростає, завойовує все нові і нові висоти. Зміцнюється матеріально-технічна база, розвивається ефективна система фінансового забезпечення діяльності Університету, підвищується науковий потенціал професорсько-викладацького складу, авторитет і визнання серед наукових і освітянських кіл України.

Постійне прагнення до високих стандартів якості освіти у поєднанні з глибокою духовною атмосферою, що панує в стінах Університету Короля Данила, високою моральною культурою науково-педагогічного колективу, створеною завдяки старанням першого ректора і засновника, є гідним продовженням справи усього його життя.

Під керівництвом академіка 7-ми Академій, доктора юридичних наук, професора І. М. Луцького підготовлено цілу плеяду кандидатів юридичних наук, магістрів, спеціалістів та бакалаврів. Його учні сьогодні гідно продовжують розвивати Університет Короля Данила з великою надією і вірою в закладені Вчителем і Ученим настанови.

Мабуть, не знайдеться таких слів, якими можна було б зменшити це величезне горе, якими можна було б вгамувати біль від цієї раптової втрати...

Сумуємо, молимося, завжди пам'ятаємо.

**Андрій Луцький,
Президент ЗВО «Університет Короля Данила»,
доктор юридичних наук, професор**

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА,
СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.11-19

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ТА ЕТИМОЛОГІЯ ПОНЯТТЯ
«НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ»

Луцький Андрій Іванович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного
управління, президент ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: andrii.lutskyi@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9850-9128>

Луцький Мирослав Іванович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного
управління, ректор ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Є. Коновальця, 35., м. Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: myroslav.lutskyi@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1562-8741>

Мета. Мета дослідження полягає у визначенні правового змісту поняття «національна ідея», розкриття підходів до її реалізації в українській державно-правовій думці та впливу на сучасні процеси державотворення. **Методика.** Методологічну основу дослідження склав комплекс теоретичних, загальнонаукових і конкретно-наукових методів, а також принципи об'єктивності й історизму. Ключовим був діалектичний підхід та компаративістський метод, які дозволили виявити ціннісні засади й динаміку розвитку поняття «національна ідея». **Результати.** Встановлено, що в українській традиції державотворення та державно-правовій думці ХХ ст. поняття національної ідеї досить ґрунтовно відображено. Одночасно, в умовах незалежності, це поняття є об'єктом суспільних чи політичних дискусій й не отримало чіткого правового вираження. В українській державно-правовій думці окрім поняття «національна ідея», використовуються поняття «національна ідентичність», «етнічна ідентичність», «релігійна ідентичність». Продемонстровано зв'язок національної ідеї та правової системи країни, адже складовою національної ідеології є правова ідеологія країни, а складовою національної свідомості є правосвідомість і правова культура населення. **Наукова новизна.** Встановлено, що поняття національної ідеї доцільно розглядати на трьох рівнях: 1) побутовий або свідомісно-культурний; 2) професійний або ідеологічно-правовий; 3) теоретичний. Сама національна ідея – це набір ціннісних орієнтирів, які визначають загальний вектор розвитку держави. Реалізація національної ідеї можлива тільки за умови врахування власного досвіду державотворення й системи демократичних цінностей. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у подальших теоретико-правових та історико-правових дослідженнях, підготовці спецкурсів.

Ключові слова: національна ідея, аксіологія, національна держава, політична нація, державно-правова думка, громадянське суспільство.

Andrii Lutskyi

Doctor of Science of Law, Professor, Professor of the Department of Law and Public
Administration, President of the King Danylo University
35 Konoval'tsja St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: andrii.lutskyi@ukd.edu.ua

Myroslav Lutskyi

Doctor of Science of Law, Professor, Professor of the Department of Law and Public
Administration, Rector of the King Danylo University,
35 Konoval'tsja St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: myroslav.lutskyi@ukd.edu.ua

LEGAL CONTENT AND ETYMOLOGY OF THE CONCEPT «NATIONAL IDEA»

Purpose. The purpose of the study is to determine the legal content of the concept of «national idea», to reveal approaches to its implementation in Ukrainian state-legal thought and influence on modern state-building processes. **Methods.** The methodological basis of the research was a set of theoretical, general scientific and specifically scientific methods, as well as the principles of objectivity and historicism. The key was the dialectical approach and the comparativist method, which made it possible to reveal the value principles and dynamics of the development of the concept of «national idea». **Results.** It was established that in the Ukrainian tradition of state-building and state-legal thought of the 20th century. the concept of the national idea is reflected quite thoroughly. At the same time, in the conditions of independence, this concept is the object of social or political discussions and has not received a clear legal expression. In Ukrainian legal opinion, in addition to the concept of «national idea», the concepts of «national identity», «ethnic identity», and «religious identity» are used. The connection between the national idea and the country's legal system is demonstrated, because the legal ideology of the country is a component of the national ideology, and the legal awareness and legal culture of the population are a component of the national consciousness. **Originality.** It was established that the concept of the national idea should be considered at three levels: 1) everyday or conscious-cultural; 2) professional or ideological-legal; 3) theoretical. The national idea itself is a set of value orientations that determine the general vector of the state's development. Realization of the national idea is possible only if one takes into account one's own experience of state formation and the system of democratic values. **Practical significance.** The results of the research can be used in further theoretical-legal and historical-legal studies, preparation of special courses.

Key words: national idea, axiology, national state, political nation, state-legal opinion, civil society.

Постановка проблеми. Правова дійсність та політичне життя сучасного суспільства неможливе без національної ідеї. Будь-яка держава завжди знаходиться в постійному пошуку власної ідентичності та правової ідеології. Важливість «національної ідеї» зросла в у мовах сучасних глобалізаційних процесів, коли ідентичність та окремішність народу чи нації є ознакою її суверенітету.

В українській традиції державотворення та державно-правовій думці ХХ ст. поняття національної ідеї досить ґрунтовно відображено. Одночасно, в умовах незалежності, це поняття є об'єктом суспільних чи політичних дискусій й не отримало чіткого правового вираження. Закономірно, що практично відсутні правові дослідження з цієї теми, за винятком праць у яких розкриваються особливості національного державотворення, основні концепції національної держави (національно-консервативна, націоналістична, тощо). Причин цього декілька. По-перше, в радянський період поняття національної ідеї було забороненим з огляду на те, що відбувалося штучне й насильницьке формування нової «радянської нації». Зрештою й поняття «націоналізм» було синонімом буржуазних і антидержавних течій, які всю свою діяльність спрямовували на підлив соціалістичного суспільства. По-друге, поліетнічний характер української держави, а також особливості суспільно-політичного розвитку в перші роки незалежності призвели до штучного дистанціювання від поняття національної ідеї, як такої, що нівелювала права інших народів й народностей, що проживали в Україні й були громадянами країни.

Показово, що інтерес до поняття національної ідеї зріс під час революції Гідності 2013-2014 рр., коли для багатьох українців поняття свободи, демократії, європейського вектору розвитку і відповідно західних цінностей стали основними ідеологемами, рисами, що консолідували народ. Ще більше ці процеси посилювалися після окупації Криму, війни на Сході України і зрештою повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 р.

В умовах, що склалися, потрібно усвідомити, що саме зміст поняття національна ідея дозволяє відповісти на такі важливі питання в контексті розвитку громадянського суспільства, як історія становлення і розвитку народу і нації, формування політичної нації, етапи національного державотворення, культурні особливості народу в тому числі й рівень розвитку правової культури. Тому актуальність нашого дослідження полягає у необхідності виокремлення основних підходів до трактування поняття національна ідея, еволюції його змісту в державно-правових концепціях, а також змістового наповнення в умовах сьогодення та в контексті утвердження концепту національної безпеки через активізації національно-патріотичного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як зазначалося вище, в українській правовій науці практично відсутні праці, що розкривають етимологію поняття національна ідея. Натомість у працях істориків, філософів, політологів, ця проблема досить активно висвітлюється, при цьому, єдиного підходу до трактування змісту національної ідеї її важливості в умовах сьогодення немає.

Загальну методологічну основу нашого дослідження склали праці таких українських та іноземних вчених, як Г.Бетен ван ден Берга [16], Я.Верменич [2], Р.Зварича [3], В.Кафарського [5], І.Кресіної [6-7], Н.Макаренка [8], Л.Нагорної [9], М.Обушного [10], Е.Сміта [11], М.Томенка [13], Ю.Шайгородського [15] та ін.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у визначенні правового змісту поняття «національна ідея», розкриття підходів до її реалізації в українській державно-правовій думці та впливу на сучасні процеси державотворення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У найпростішому розумінні національна ідея повинна бути основною ідеологемою що характеризує конкретний народ, показує особливості його еволюції в історичному контексті, відображає традицію державотворення, є елементом правової культури і навіть ментальності. З філософської точки зору, національна ідея має виступати дороговказом історичної місії та сенсу окремого народу чи держави. Найчастіше, сприйняття національної ідеї відбувається через приклади нематеріальної культури або філософську практику, однак коли говоримо про вплив національної ідеї на державність, процес національно-патріотичного виховання, доцільно говорити про правовий зміст цього поняття і навіть його нормативно-правове регулювання.

Для визначення правового наповнення поняття національна ідея в наш час і ступінь його відображення у правовій свідомості суспільства, важливо розкрити саме етимологію поняття і прослідкувати його еволюцію в українській та світовій державно-правовій думці. Формально, початком формування національної ідеї можна вважати другу половину XIX ст., коли в Європі розпочалося формування модерних націй і створення держав на їх основі. З огляду на те, що в європейських країнах і США процес формування націй і створення національних держав співпав, вони уникли дискусій стосовно змісту поняття національна ідея. Остання насамперед оправдовувала право окремих народів на власну державу, а також виступала свідченням існування єдиної консолідуючої місії розвитку цієї держави.

В українській правовій та політичній традиції немає усталеного підходу до розуміння системоутворюючого елемента національної ідеї – поняття «нації». Українці близькі до європейської практики розуміння поняття «нація» яка асоціювалася насамперед з державним утворенням – об'єднанням людей, що живуть на окремій території, підпорядковуються єдиним законам і уряду. Важливо, що межі цієї держави співпадали з мовно-етнічними кордонами проживання конкретного народу [3, с. 9-10]. Одночасно, поширеним був й інший підхід, в межах якого основний акцент робився на етнічних і культурних особливостях народу. Власне в XIX ст. цей підхід був домінуючим серед українських мислителів. Через те, що нація розумілася як мовно-культурна спільнота, основний зміст національної ідеї полягав у забезпеченні правового статусу української мови, розвитку національної культури. В умовах відсутності власної держави, такі ідеї були цілком виправданими. На межі XIX – XX ст. і особливо в першій половині XX ст. коли сформувалися перші концепції соборності українських земель, тобто відновлення держави в межах етнічного розселення українців, національна ідея українців передбачала відновлення і розвиток «національної держави».

Ми абсолютно поділяємо думку українських вчених І.Кресіної та В.Явір, що нація – це «спільність людей, об'єднаних, незалежно від їхнього етнічного походження, політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками» [6]. Це визначення близьке змістовно до визначення яке запропонував Е.Сміт, а саме, що «нація – це людське населення, чия мобільність прив'язана до певної території і чий члени належать певній території, яка вважається «їхньою» по праву» [11, с. 86]. Е.Сміт, подає також власне розуміння національної держави, як утворення, що здатне «винаходити власну політичну національну ідентичність на основі території, правової системи, громадянства і політичної культури, зазвичай протягом століть, навіть якщо спершу це було неумисно й уявлялося лише туманно» [11, с. 98]. Тобто, процес формування національних держав є тяглим у часі так само, як і процес формування національної ідеї. Власне Е.Сміт використовує поняття «національна ідентичність». Однак поняття ідентичність асоціюється безпосередньо з культурними чи етнічними рисами, а поняття «ідеї» близьке до поняття ідеології, а отже набуває чіткого правового змісту. Як наслідок, поняття «національна ідея» ставить на перше місце усвідомлення конкретним народом власного права на створення національної держави.

Власне, в українській державно-правовій думці використовується поняття «національна ідентичність», «етнічна ідентичність», «релігійна ідентичність», М. Обушний запропонував поняття «етнонаціональна ідентичність» [10, с. 51]. У цьому випадку поняття «ідентичності» безпосередньо означає процес асоціації особи з релігією, культурою, народом чи нацією. Такі підходи закономірні бо аксіологічна складова української державно-правової думки, обумовлена історично. Окрім того, проблема національної самоідентифікації є складною, а в умовах незалежності набула виразного політичного характеру. З історичної точки зору, можна говорити про певний дисонанс, адже в умовах відсутності національної держави, національна самоідентифікація українців ґрунтувалася на потребі доведення своєї окремішності від народів, держав яких інкорпоровали українські землі. Боротьба за відродження національної ідеї, в цих умовах становила основу національної ідеї українців. Натомість, в перші роки після здобуття незалежності в 1991 р. постала потреба у формуванні нової національної ідеї, яка б спрямовувалася на побудову політичної нації [9, с. 15].

Ми поділяємо думку Л.Нагорної, що обрана в перші роки незалежності «парадигма націо- і державотворення не була національно-етнічною і не закріпила за титульним – українським – етносом ніяких владних переваг», а «закладений у національно-державницькій парадигмі об'єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктом ідентифікаційного поля» [9, с. 16]. Одночасно, позитивним можна вважати й той момент, що в перші роки утвердилася національно-державницька парадигма, а не національно-етнічне розуміння національної ідеї, яке абсолютно повторювало ідеї українського націоналізму 1930-1940-х рр. [1]. При цьому її основним недоліком стала спекуляція стосовно статусу державної мови і мов національних меншин, тощо. Як наслідок в перші десятиліття незалежності сформувалася криза національної ідентичності, яка проявлялася у постійному протистоянні соціалістичної, ліберальної, націоналістичної ідеологій [9, с. 18].

Можна припустити, що «Помаранчева революція» стала першим кроком на шляху до формування громадянського суспільства в Україні, а отже утвердження нової системи цінностей, яка диверсифікувалася в умовах «Революції Гідності» і остаточно утвердилася в умовах повномасштабного вторгнення росії. Як наслідок формування нових цінностей, в основі яких утверджувалося розуміння держави, її цілісності самостійності, як основного імперативу відбувалося тільки впродовж останніх кількох років. Тобто, зараз триває формування класичної національно-державницької парадигми з таким набором цінностей, які забезпечують консолідацію українського суспільства, а отже можуть бути основою національної ідеї та вектором розвитку сучасної політичної нації.

У цьому випадку можна говорити, що національна ідея це не боротьба за повернення історичної пам'яті чи визначення майбутнього держави [14, с. 55], а набір загальнонаціональних ціннісних імперативів. Так, М.Томенко вважає, що національна ідея становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості і є системою «поглядів, ідей стосовно комплексу питань, пов'язаних з уявленнями про оптимальний розвиток суспільства, нації, всього народу, який проживає на території держави» [13]. В цьому випадку можна чітко прослідкувати зв'язок національної ідеї та правової системи країни, адже складовою національної ідеології є правова ідеологія країни, а складовою національної свідомості є правосвідомість і правова культура населення. Тому можна констатувати, що через розвиток правової ідеології, правосвідомості та правової культури населення можна як впливати на зміст національної ідеї, так і забезпечувати її утвердження та реалізацію. Тому важлива правоосвітня діяльність.

Одночасно, вважаємо, що поняття національної ідеї доцільно розглядати на трьох рівнях: 1) побутовий або свідомісно-культурний; 2) професійний або ідеологічно-правовий; 3) теоретичний. Для першого рівня важливо утвердити перелік ціннісних ознак, які можуть об'єднати суспільство. В цьому випадку, раціональною видається думка ряду українських вчених, що національна ідея – це «незалежність (самостійність), державність, соборність. На цих трьох китах базується одвічна українська «мрія» і невмируща національна ідея» [15, с. 96] або пошук «стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо» [7, с. 238]. Стосовно ідеолого-правового рівня, то в цьому випадку варто говорити, що національна ідея – це «фактор формування політичної суб'єктності нації» [5, с. 74]. Для теоретичного рівня розуміння національної ідеї, який запропонувала Л.Нагорна, є властивим її реалізації в «концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо» [9, с.

22]. Дослідниця пропонує також виокремити четвертий – пізнавальний рівень на якому відбувається гносеологічний аналіз поглядів визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце і роль націоналізму [9, с. 22]. Ми не погоджуємося з такою думкою, адже вона абсолютно реалізується в рамках свідомісно-культурного рівня. На цьому рівні вдається визначити рівень світоглядного розвитку суспільства і навіть визначити середній рівень прагнень, сподівань і преференцій більшості громадян [13]. Саме на побутовому рівні варто реалізовувати національно-патріотичне виховання, зміст якого повинен ґрунтуватися як на популяризації цінностей так і на пошуку об'єктивних моделей їх поєднання, узгодження.

Стосовно основних етапів становлення національної ідеї в державно-правовій думці українців, то як зазначалося вище, процес формування української нації розпочався у XIX ст. Утвердження у свідомості українців XIX ст. ціннісної складової української мови, історичних традицій Київської Русі та козаччини, пошуку етнічної єдності розділених територій і як наслідок усвідомлення ідеї соборності [4, с. 17] було важливим кроком на шляху до становлення національної ідеї.

Черговим етапом становлення національної ідеї українців стала межа XIX – XX ст., коли це поняття було впровадження в публічний простір. Її основний зміст визначався насамперед державними устремліннями українців й обґрунтовувався в працях Ю.Бачинського «Україна irredenta» та М.Міхновського «Самостійна Україна».

У міжвоєнні десятиліття, реалізація національної ідеї українців відбувалася насамперед у націократичних концепціях держави, а також політичних рухах консервативного та ліберального толку. Однак, націоналістична ідеологія була радикальною за своїм характером, і якщо її реалізація була виправданою у 1930-1940-х рр., то в XXI ст. вона не ефективна і не сприяє консолідації суспільства.

В умовах незалежності, теоретичне обґрунтування національної ідеї відбувалося винятково через намагання знайти оптимальний набір ціннісних рис, які б консолідували суспільство і сприяли формуванню політичної нації. На жаль, цей процес не отримав цілісного вираження. Як наслідок можна сформулювати кілька пропозицій до витворення змісту національної ідеї та її використання в процесі національно-патріотичного виховання, консолідації нації. По-перше, доцільно не тільки апелювати до історичного та державно-правового минулого, а виокремити етнічні, соціальні, ментальні та інші риси сучасного українського суспільства. По-друге, націоналістична ідеологія не може домінувати в процесі розвитку та реалізації національної ідеї. По-третє, ключовою цінністю, яка повинна об'єднати українців має бути ідея територіальної цілісності і суверенітету держави. Більше того, ці ідеї історично обґрунтовані та відображені у правосвідомості українців. По-четверте, реалізації національної ідеї сприятиме єдина правова ідеологія яка буде реалізовуватися в державі, й на нашу думку, вона має бути винятково ліберального толку.

Висновки. Таким чином, національна ідея – це насамперед набір ціннісних орієнтирів, які визначають загальний вектор розвитку держави. Реалізація національної ідеї можлива тільки за умови врахування власного досвіду державотворення й системи демократичних цінностей. Утвердження національної ідеї має своїм наслідком зростання рівня правової культури населення. Одночасне врахування духовних традицій українців, моральних імперативів тільки посилить реалізацію національної ідеї, дозволить використовувати її в системі національно-патріотичного виховання.

Список використаних джерел

1. Брецько Ф. Про національну ідею, націоналізм, націотворення та Борців за Україну. URL: <https://trubyna.org.ua/novyny/pro-natsionalnu-ideyu-natsionalizm-natsiotvorenniya-ta-bortsiv-za-ukrajinu/>.
2. Верменич Я. В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 356 с.
3. Зварич Р.В., Короєд С.О. Формування сучасної концепції державотворення на основі національно-етнічних чинників в історії держави і права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 1. С. 8–14.
4. Ілин Л. М. Ідея «соборності» в державотворчих концепціях Галичини XIX – початку XX ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право*. 2019. № 8. С. 15-21.
5. Кафарський В. Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. Івано-Франківськ, 1999. 332 с.
6. Кресіна І. О., Явір В. А. Нація. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71029>.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. К., 1998. 392 с.
8. Макаренко Н. Національна ідентичність: особливості регіонального виміру. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 2. С. 100-116.
9. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14-30.
10. Обушний М. І. Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. К., 1999. 40 с.
11. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. К.: Ніка-Центр, 2006. 320 с.
12. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. К. : НІСД, 2011. 336 с.
13. Томенко М.В. Національна ідея як елемент політико-правової легітимації суспільства. *Право і громадянське суспільство. Науковий журнал. Електронне видання*. URL: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-2-2013/item/224-natsionalna-ideia-iak-%20element-polityko-pravovoi-lehitymatsii-suspilstva-tomenko-m-v>.
14. Успенко В. І. Що таке національна ідея. *Національна ідея – основа стратегії розвитку українського суспільства в XXI столітті*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції, Харків, 4-5 травня 2017 р. Випуск 1 / під ред. О.В.Воронянського, Ю.В. Журавльова. Харків: ХНУБА, 2017. С. 55-56.
15. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. К. : Знання України, 2009. 400 с.
16. Benthem van den Bergh G. Notes on the Idea of a Nation. *Social Character, Historical Processes*. 2016. Volume 5, Issue 2. URL: <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0005.206>.

References

1. Bretsko, F. *Pro natsionalnu ideiu, natsionalizm, natsiotvorennia ta Bortsiv za Ukrainu* [About the national idea, nationalism, nation building and Fighters for Ukraine]. Available at:

<https://trubyna.org.ua/novyny/pro-natsionalnu-ideyu-natsionalizm-natsiotvorenniya-ta-bortsiv-za-ukrajinu/>. (in Ukrainian)

2. Vermenych, Ya. V. (2016). *Konstruiuvannia ukrainskoi identychnosti: natsionalni yrehionalni proekty druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [Construction of Ukrainian identity: national and regional projects of the second half of the 19th and early 20th centuries]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

3. Zvarych, R.V., Koroied, S.O. (2020). Formuvannia suchasnoi kontseptsii derzhavotvorennia na osnovi natsionalnoetnichnykh chynnykiv v istorii derzhavy i prava [Formation of the modern concept of state formation on the basis of national-ethnic factors in the history of the state and law]. *Naukovyi visnyk publichnogo ta pryvatnogo prava*, 1, 8–14. (in Ukrainian)

4. Ilyn, L. M. (2019). Ideia «sobornosti» v derzhavotvorchyykh kontseptsiiakh Halychyny XIX – pochatku XX st. [The idea of «congregationalism» in the state-building concepts of Galicia in the 19th and early 20th centuries]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Seriia: Pravo*, 8, 15–21. (in Ukrainian)

5. Kafarskyi, V. (1999). Natsiia i derzhava: kultura, ideolohiia, dukhovnist [Nation and state: culture, ideology, spirituality]. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

6. Kresina, I. O., Yavir, V. A. (2020). Natsiia [Nation]. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine] / Redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak [ta in.] ; NAN Ukrainy, NTSh. K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Available at: <https://esu.com.ua/article-71029>. (in Ukrainian)

7. Kresina, I. (1998). Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy. Etnopolitychnyi analiz [Ukrainian national consciousness and modern political processes. Ethnopolitical analysis]. K. (in Ukrainian)

8. Makarenko, N. (2010). Natsionalna identychnist: osoblyvosti rehionalnogo vymiru [National identity: features of the regional dimension]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 2, 100–116. (in Ukrainian)

9. Nahorna, L. (2003). Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainskomu terminolohichnomu prostori [The concepts of «national identity» and «national idea» in the Ukrainian terminological space]. *Politychnyi menedzhment*, 2., 14–30. (in Ukrainian)

10. Obushnyi, M. I. (1999). Etnonatsionalna identychnist – fenomen samovyznachennia ukraintsiv [Ethno-national identity is a phenomenon of self-determination of Ukrainians]. K. (in Ukrainian)

11. Smit, E. (2006). Natsii ta natsionalizm u hlobalnu epokhu [Nations and nationalism in the global era]. K.: Nika-Tsentr. (in Ukrainian)

12. Stepko, M. T. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation]. K. : NISD. (in Ukrainian)

13. Tomenko, M. V. Natsionalna ideia yak element polityko-pravovoi lehitymatsii suspilstva [The national idea as an element of political and legal legitimation of society]. *Pravo i hromadianske suspilstvo. Naukovyi zhurnal. Elektronne vydannia*. Available at: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/1-2-2013/item/224-natsionalna-ideia-iak-%20element-polityko-pravovoi-lehitymatsii-suspilstva-tomenko-m-v>. (in Ukrainian)

14. Uspalenko, V. I. (2017). Shcho take natsionalna ideia [What is a national idea]. Natsionalna ideia – osnova stratehii rozvytku ukrainskoho suspilstva v XXI stolitti zbirnyk

naukovykh prats za materialamy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, Kharkiv, 4-5 travnia 2017 r. Vypusk 1 / pid red. O.V.Voronianskoho, Yu.V. Zhuravlova. Kharkiv: KhNUBA, 55-56. (in Ukrainian)

15. Shaihorodskiy, Yu.Zh. (2009). *Polityka: vzaiemodiia realnosti i mifu* [Politics: the interaction of reality and myth]. K. : Znannia Ukrainy. (in Ukrainian)

16. Benthem van den Bergh, G. (2016). Notes on the Idea of a Nation. *Social Character, Historical Processes*. Volume 5, Issue 2. Available at: <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0005.206>. (in English)

Стаття: надійшла до редакції 03.01.2023

прийнята до друку 24.01.2023

The article: is received 03.01.2023

is accepted 24.01.2023

Бібліографія: Луцький А. І., Луцький М. І. Правовий зміст та етимологія поняття «національна ідея». *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 11-19. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.11-19.

УДК 342.4

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.20-29

АНАЛІЗ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ УКРАЇНИ У СФЕРІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Андрухів Олег Ігорович,

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила», вул. Потічна, 1 Д, кв. 100, с. Вовчинець,
м. Івано-Франківськ, 76000, Україна
e-mail: oleh.andrukhiv@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4871-0143>

Ілин Любомир Михайлович,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Героїв Миколаєва, 129А, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: liubomyr.ilyn@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4319-2327>

Косьмій Михайло Михайлович,

доктор архітектури, професор, професор кафедри архітектури та
містобудування ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Є.Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна
e-mail: mykhailo.kosmii@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4823-5573>

Мета. Метою дослідження є аналіз і систематизація основних нормативно-правових актів України, що визначають і регулюють державну політику у сфері національно-патріотичного виховання. **Методика.** Методологічну основу дослідження склав комплекс загальнонаукових, спеціально наукових й історичних методів, а також принципи історизму та об'єктивності. **Результати.** Встановлено, що станом на початок 2023 р. є чинними понад два десятки нормативно-правових актів, які регулюють процедуру національно-патріотичного виховання. Показово, що лівова частина з них є указами президента. Важливо, що окремі нормативно-правові акти прийняті після 2014 р. і є прямою реакцією на окупацію Криму та військові дії на Сході України. За змістовим наповненням та об'єктом впливу, їх можна поділити на кілька блоків: 1) закони, що визначають правовий статус державних символів, зокрема національної мови; 2) закони і укази про святкування окремих пам'ятних дат з національної історії та вшанування жертв тоталітарних режимів, воєнних конфліктів, тощо; 3) державні стратегії національно-патріотичного виховання та відповідні укази президента чи програми уряду стосовно їх реалізації; 4) закони, що акцентують увагу на освітній складовій, ролі закладів освіти і навіть персональної відповідальності педагогічних і науково-педагогічних працівників за реалізацію національно-патріотичного виховання. **Наукова новизна.** Запропоновано, що удосконалення державної політики у сфері національно-патріотичного виховання можна досягнути через: залученість науковців, представників органів місцевого самоврядування, урядовців до процесу формування єдиного категоріально-понятійного апарату, який стане дорожньою картою і дозволить впорядкувати заходи з національно-патріотичного виховання; через розвиток рівня правової культури населення, посилену інформаційну політику; диверсифікацію підходів до організації національно-патріотичного виховання, й активізацію участі засобів масової інформації, представників культури, кінематографу, музичної сфери, шоу-бізнесу, вивчення і впровадження міжнародного досвіду стосовно впровадження відповідальності за приниження значення національної культури, історії, традиції державотворення; розгляд питання національно-патріотичного виховання, як елементу національної безпеки. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у подальших правових дослідженнях, роботі місцевих та державних органів влади, які відповідальні за реалізацію державної політики у сфері національно-патріотичного виховання.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, державна політика, національно-патріотичне виховання, Конституція України, національна ідея, правова культура.

Oleh Andrukhiv

*Doctor of Laws, Associate professor, Professor of the Department of Law and Public Administration of King Danylo University,
1 D Potichna street, p. Vouchinets, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76006
e-mail: oleh.andrukhiv@ukd.edu.ua*

Liubomyr Ilyn

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration of King Danylo University, str. Heroes of Nikolaev 129A, Ivano-Frankivsk, Ukraina, 76000
e-mail: liubomyr.ilyn@ukd.edu.ua*

Mykhailo Kosmii

*Doctor of Architecture, Professor, Professor of the Department of Architecture and Urban planning of King Danylo University,
str. Ye. Konovaltsia, 35, Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine
e-mail: mykhailo.kosmii@ukd.edu.ua*

**ANALYSIS OF NORMATIVE AND LEGAL ACTS OF UKRAINE IN THE
SPHERE OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION**

Purpose. The purpose of the publication is the analysis and systematization of the main normative legal acts of Ukraine, which determine and regulate the state policy in the field of national and patriotic education. **Method.** The methodological basis of the study was a set of general scientific, special scientific and historical methods, as well as the principles of historicism and objectivity. **Results.** It was established that as of the beginning of 2023, more than two dozen legal acts regulating the procedure of national-patriotic education are in force. It is significant that the lion's share of them are Presidential Decrees. It is important that certain normative legal acts were adopted after 2014 and are a direct reaction to the occupation of Crimea and military actions in the East of Ukraine. According to content and object of influence, they can be divided into several blocks: 1) laws determining the legal status of state symbols, in particular the national language; 2) laws and decrees on the celebration of certain memorable dates from national history and honoring the victims of totalitarian regimes, military conflicts, etc.; 3) state strategies of national-patriotic education and relevant presidential decrees or government programs regarding their implementation; 4) laws emphasizing the educational component, the role of educational institutions, and even the personal responsibility of pedagogical and scientific-pedagogical workers for the implementation of national-patriotic education. **Scientific novelty.** It is proposed that the improvement of state policy in the field of national-patriotic education can be achieved through: the commitment of scientists, representatives of local self-government bodies, and government officials to the process of forming a single categorical and conceptual apparatus, which will become a road map and allow streamlining measures for national-patriotic education; due to the development of the level of legal culture of the population, strengthened information policy; diversification of approaches to the organization of national-patriotic education, and activation of the participation of mass media, representatives of culture, cinematography, music, show business, study and implementation of international experience regarding the implementation of responsibility for denigrating the importance of national culture, history, traditions of state-building; consideration of the issue of national-patriotic education as an element of national security. **Practical significance.** The results of the research can be used in further legal studies, work of local and state authorities, which are responsible for the implementation of state policy in the field of national-patriotic education.

Key words: normative legal act, state policy, national-patriotic education, Constitution of Ukraine, national idea, legal culture.

Постановка проблеми. Для української традиції державотворення поняття національно-патріотичного виховання не є новим, адже історично виступає складовим концепції «національно ідеї» та «національної держави». Окрім того, мають місце окремі

приклади ефективності реалізації національно-патріотичного виховання, зокрема в Галичині на початку ХХ ст. коли там функціонували військово-політичні й просвітницькі організації «Просвіта», «Сокіл», «Січ», «Пласт». На жаль в умовах незалежності, можна говорити про неефективність подібної політики, або як мінімум декларативний характер окремих норм. Це було закономірним наслідком впливу радянських ідеологем, низького рівня правової культури населення, а також відсутності розуміння важливості національно-патріотичного виховання, як компоненти національної безпеки. Найбільшим негативом у цій ситуації є те, що потреба у національно-патріотичному вихованні, так само як й інтерес до поняття «національна ідея» зросли тільки після анексії росією Криму, окупації частини Донецької і Луганської областей і особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Ці події породили суспільний інтерес до національної історії, мови, культури, традиції, тобто до того, що формує національну ідентичність, вказує на відмінні риси у порівнянні з агресором. Закономірний суспільний інтерес породжує активну законотворчу діяльність держави і формування конкретної політики. Як наслідок, станом на 2023 р. чинними є десятки нормативних актів, які загалом визначаються процес національно-політичного виховання або апелюють до захисту національних ідеологем.

З огляду на зазначене, наукова актуальність нашого дослідження обумовлюється потребою систематизації та аналізу чинної нормативно-правової бази забезпечення національно-патріотичного виховання, визначення практичної ефективності окремих норм права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема дослідження національно-патріотичного виховання в Україні хоч не є новою, але не має достатнього теоретичного вираження, зокрема в контексті аналізу чинних нормативно-правових актів. Більшість з наявних праць акцентують увагу на політичному змісті проблеми, особливостях реалізації державної політики в цій сфері, або педагогічному змісті процесу виховання молоді. Як наслідок, нами проаналізовано чинну нормативно-правову базу й запропоновано авторське бачення стосовно реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз і систематизація основних нормативно-правових актів України, що визначають і регулюють державну політику у сфері національно-патріотичного виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суспільно-політичні реалії, а також стан війни, кардинально змінили суспільні настрої і сприяли насамперед зростанню рівня національно-патріотичної свідомості. Підтвердженням цього можуть слугувати результати опитувань проведених соціологічною групою «Рейтинг». Так, за результатами моніторингу серпня 2019 р. патріотами своєї країни вважали себе 83% громадян України. Схожі показники були у 2018 р. [1]. У черговому опитуванні серпня 2022 р., відсоток тих, які ідентифікують себе громадянином і патріотом України – становив 94% [1]. Іншим важливим результатом опитування став показник кількості тих, які б підтримали незалежність України – 86% однозначно і 11% скоріше зробили б це, тобто 97%. Це в рази більше, як у 2021 р. – 80%, а у 2012 р. відсоток тих хто був готовий проголосувати за незалежність становив тільки 62%. Якщо говорити про маркери патріотизму, то в серпні 2022 р. 76% назвали українську мову як рідну, а 19% – російську. Одночасно, 86% вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою [11]. Позитивним можна вважати також зниження рівня споживання інформаційного

контенту російською мовою. Так, більше 40% опитаних взагалі перестали дивитися російські серіали та слухати російську музику [1].

Загалом, подібні результати опитування видаються обнадійливими, але для того, щоб у суспільній свідомості та правовій культурі населення утвердилося розуміння цінності державної мови, територіальної цілісності держави, її історико-правового минулого, доцільно не видавати нові нормативно-правові акти, а систематизувати існуючі та сформувані єдиний термінологічно-понятійний апарат і загалом нову парадигму громадянської освіти. Першим кроком до цього можна вважати прийнятий в грудні 2022 р. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [9]. Зміст закону показує, що він є закономірним результатом реакції на повномасштабне вторгнення, однак, з моменту проголошення незалежності, в Україні було прийнято кілька нормативно-правових актів, які оперують поняттями «національна ідентичність», «патріотичне виховання», «національна свідомість», «національна культура», а саме:

- Конституція України (1996 р.);
- Закон України «Про державний гімн України» (2003 р.);
- Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (2015 р.);
- Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 – 1945 років» (2015 р.);
- Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (2015 р.);
- Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015 р.);
- Указ президента «Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору» (1998 р., у 2007 р. змінено назву на «День пам'яті жертв голодоморів»);
- Указ президента «Про День Українського козацтва» (1999 р.);
- Указ президента «День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні» (2000 р.);
- Указ президента «Про День партизанської слави» (2001 р.);
- Указ президента «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» (2002 р.);
- Указ президента «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав» (2004 р.);
- Указ президента «Про День Державного Прапора України» (2004 р.);
- Указ президента «Про відзначення 90-ї річниці подвигу Героїв Крут» (2007 р.);
- Закон України «Про закордонних українців» (2012 р.);
- Указ президента «Про День Соборності України» (2014 р.);
- Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.);
- Закон України «Про освіту» (2017 р.);
- Закон України «Про національну безпеку України» (2018 р.);
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 р.);
- Указ президента «Про невідкладні заходи щодо консолідації українського суспільства» (2022 р.).

Отже, можна говорити, що на сьогодні є чинними понад два десятки нормативно-правових актів, які регулюють процедуру національно-патріотичного виховання. Показово, що лівова частина з них є Указами президента. Важливо, що окремі нормативно-правові акти прийняті після 2014 р. і є прямою реакцією на окупацію Криму та військові дії на Сході України.

Якщо оцінювати змістове наповнення згаданих нормативних актів, то воно викликає чимало дискусій. По-перше, частина зі згаданих законів врегульовують процедуру використання державної символіки, а також вшанування окремих подій з національної історії. По-друге, потреба в системі заходів національно-патріотичного виховання у них викладається декларативно, як закономірний елемент чи складова розвитку держави. По-третє, наявність такої кількості нормативних актів свідчить про відсутність єдиного розуміння мети, завдань, принципів і напрямів національно-патріотичного виховання, так само не прослідковується чіткість місця громадських інституцій, органів державної влади та місцевого самоврядування у реалізації цієї політики. Як приклад можна звернути увагу на наступні моменти.

У Конституції України визначається роль держави у процесі національно-патріотичного виховання. Так, ст. 11 говорить, що «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [3]. Так само країна «дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави» [3]. При цьому, в Конституції жодним чином не розкривається поняття національної ідентичності, патріотизму. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, об'єктивно, що Основний закон держави не повинен забезпечувати трактування певних правових ідеологем типу «нація», «національна держава», «національна ідея». По-друге, суб'єктивним є той факт, що українські законодавці у 1996 р. свідомо уникали використання поняття нація у Конституції, апелюючи винятково поняттям «народ». Це однозначно було рудиментом радянської епохи, а також відсутністю чіткого розуміння розвитку національної ідеї, невирішеність мовного та інших питань, які провокували національні конфлікти в поліетнічній державі Україна. Вважаємо, що зараз сформовані об'єктивні умови для формування української політичної нації з високим рівнем правової культури та правосвідомості населення, що стане важливим кроком до реалізації національно-патріотичного виховання. Без утвердження ціннісного розуміння держави, жодної поваги з боку громадян до цього інституту і її органів влади не буде.

Якщо говорити про об'єкт який виступає складовою національно-патріотичного виховання, то він частково визначений у Законі України «Про національну безпеку України», у ст. 3 якого йдеться, що «Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства – його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави – її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища – від надзвичайних ситуацій» [7]. Тобто, в законі наводиться перелік основних цінностей, які необхідно поважати і захищати кожному громадянину України, тому вони важливі з точки зору національно-патріотичного виховання. В листопаді 2021 р. до цього закону було внесено зміни і доповнення, зокрема до змісту ст. 4, а саме «Державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної,

державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями» [7]. Однак, знову ж таки жодної згадки немає про збереження національної культури, історичної пам'яті, національної традиції державотворення, тощо. Все це на нашу думку є базовими ціннісними категоріями, які дозволяють сформулювати у пересічного громадянина розуміння того, що таке держава, яка її роль в процес захисту громадян і відповідно, які обов'язки у громадян стосовно захисту власної держави.

Чи не найдискусійнішою проблемою в контексті національно-патріотичного виховання є статус української мови, як державної. Показово, що Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» був прийнятий тільки 2019 р. й замінив собою скандальний Закон України «Про засади державної мовної політики» або, так званий «Закон Ківалова-Колесніченка» від 2012 р. Останній закон вводив поняття «регіональних мов», які могли розвиватися на рівні з державною українською в регіонах, де 10% і більше було представників певної національності. На практиці цей закон нівелював державний статус української мови і був однією із передумов до збройного вторгнення росії. Натомість у законі 2019 р. чітко прописано, що «усвідомлюючи, що українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації» [5]. У цьому випадку можна чітко прослідкувати, що законодавці надали ціннісного змісту мові й чи не вперше вжили поняття «української громадянської нації» і мови, як її основного імперативу. Більше того, у частині 8 ст. 1 вказано, що «українська мова як єдина державна мова... є фактором єдності і національної безпеки України» [5].

На нашу думку, правовий статус української мови як державної не повинен піддаватися жодним сумнівам і обмеженням. Власне повномасштабне вторгнення продемонструвало, що питання мови було одним із спекулятивних чинників, які передували вторгненню, а з іншого боку, саме мовна ідентифікація дозволила забезпечити національну консолідацію в умовах війни. Важливо також слідкувати за тим, щоб в короткій перспективі мовне питання знову не стало об'єктом політичних дебатів.

Мова, як елемент національно-патріотичного виховання важлива у контексті взаємодії з закордонними українцями. Статус останніх регулюється Законом України «Про закордонних українців». У законі вказується, що одним з основних завдань держави під час співпраці із закордонними українцями є «розв'язання проблем становлення та консолідації української нації» [6].

Окрему групу нормативно-правових актів, що передбачають здійснення національно-патріотичного виховання становлять закони «Про освіту» та «Про вищу освіту». З одного боку позитивним є той факт, що основне завдання з національно-патріотичного виховання покладається на сферу освіти, адже у Законі України «Про освіту» ст. 6, основними засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності визначаються зокрема «виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування громадянської культури та культури демократії» [8]. Закономірно, що схожі принципи закладені в Закон України «Про вищу освіту». Зокрема, 13 грудня 2022 р. частину 2, статті 3 доповнено пунктом 11, у якому

деталізується, що державна політика у сфері вищої освіти реалізується на основі принципу «сприяння утвердженню української національної та громадянської ідентичності, вихованню патріотизму, формуванню оборонної свідомості» [4]. Окрім того, «формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності...» у ст. 26 визначається основним завданням закладу вищої освіти [4].

Наведені норми, принципи і завдання закладів освіти у процесі національно-патріотичного виховання є виправданими, але з іншого боку, покладання повної відповідальності за цей процес на освітнє середовище, усуває саму державу та громадські інституції. Одночасно, практика застосування стандартів вищої освіти і чітко визначених у них компетентностей які повинні формуватися при вивченні освітніх програм, як правило не містять подібних норм, або обмежуються потребою у знанні української мови, поваги до громадянських цінностей, тощо. Тому, з практичної точки зору, особливо заклади вищої освіти, не забезпечують національно-патріотичного виховання. Ми не будемо вдаватися до дискусій, які точилися стосовно доцільності викладання курсів «Історії України» на бакалаврських освітніх програмах не історичних напрямків, доцільності включення предмету «історія України», як обов'язкового при проведенні зовнішнього незалежного оцінювання. З іншого боку, позитивним можна вважати внесення змін до низки нормативних актів України, які врегульовують процедуру набуття громадянства і як наслідок вимагають складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на рівень володіння державною мовою. Однак, подібні випробування можливі тільки для іноземців чи закордонних українців, які виявляють бажання отримати українське громадянство. На нашу думку, аналогічні іспити доцільно провести і для державних чиновників, як місцевого так і загальнодержавного рівня.

Цікавим моментом «освітніх» законів є те, що в обох законах, основна відповідальність за здійснення національно-патріотичного виховання (безпосередньо такого формулювання у законах немає) покладається на педагогічних працівників, а не на самі заклади. У с. 54. Закону України «Про освіту», вказується, що педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники зобов'язані «настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства», а також «виховувати у здобувачів освіти повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України та навколишнього природного середовища» [8]. Аналогічні норми закладено в ст. 58 Закону України «Про вищу освіту», де конкретизовано, що обов'язком педагогічного працівника є прищеплення «їм любові до України, виховувати їх у дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України та державних символів України» [4].

Підсумовуючи норми закладені у Законах України «Про освіту» та «Про вищу освіту», вважаємо їх малоефективними в контексті національно-патріотичного виховання. По-перше, наявні певні суперечності між нормами закону та стандартами підготовки здобувачів конкретних рівнів освіти. По-друге, відповідальними за патріотичне виховання є не заклади освіти а педагогічні працівники. По-третє, покладання відповідальності за формування патріотичного населення на заклади освіти, залишає поза цим процесом осіб старшого віку, які навчалися до моменту дії згаданих законів.

Національно-патріотичне виховання здійснюється також державними стратегіями. Власне у 2019 р. було прийнято «Стратегію національно-патріотичного виховання на 2020 – 2025», яка замінила «Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016 – 2020 роки» (прийнята у 2015 р.). Ідейно і змістовно обидві стратегії схожі, що свідчить або про нереалізованість стратегії на 2016-2020 рр. або відсутність розуміння змісту такої політики у авторів стратегії на 2020-2025 рр. Чи не єдиною перевагою останнього документа стало те, що в ньому наголошується на необхідності забезпечення гармонізації «законодавства й управлінських практик у сфері формування громадянської позиції із законодавством та кращими практиками держав Європейського Союзу та держав – членів НАТО, зберігаючи в основі національні цінності і традиції» [10]. Однак, вважаємо, що до чинної стратегії можна застосувати оцінку, яку дав Г.Коваль Закону України «Про загальнодержавну програму патріотичного виховання молоді на 2004-2008 роки», про те, що виокремлені завдання не мали ані фінансового ані організаційного підкріплення [2, с. 263]. Це саме можна сказати й про затверджену у грудні 2022 р. стратегію, а програма її реалізації фактично перекладає усю відповідальність на заклади освіти та місцеві органи влади. Це на нашу думку, є негативним адже унеможливорює реалізацію єдиної державної стратегії.

Висновки. Таким чином, станом на початок 2023 р. в Україні є чинними близько двох десятків нормативно-правових актів, що регулюють процедуру національно-патріотичного виховання. За змістовим наповненням та об'єктом впливу, їх можна поділити на кілька блоків: 1) закони, що визначають правовий статус державних символів, зокрема національної мови; 2) закони і укази про святкування окремих пам'ятних дат з національної історії та вшанування жертв тоталітарних режимів, воєнних конфліктів, тощо; 3) державні стратегії національно-патріотичного виховання та відповідні укази президента чи програми уряду стосовно їх реалізації; 4) закони, що акцентують увагу на освітній складовій, ролі закладів освіти і навіть персональної відповідальності педагогічних і науково-педагогічних працівників за реалізацію національно-патріотичного виховання. Спільною рисою всіх цих нормативно-правових актів є відсутність єдиного термінологічного апарату, а отже існування різних підходів у трактуванні задекларованих законодавчо норм і принципів.

Стосовно рекомендацій з удосконалення законодавчих підходів до процесу національно-патріотичного виховання, то вважаємо запропонувати наступні рішення:

- за участі науковців, представників органів місцевого самоврядування, урядовців, сформувані єдиний категоріально-понятійний апарат, який стане дорожньою картою і дозволить впорядкувати заходи з національно-патріотичного виховання;

- реалізацію національно-патріотичного виховання доцільно реалізовувати не через організацію виховних заходів у закладах освіти, а через розвиток рівня правової культури населення, посилену інформаційну політику;

- диверсифікувати підходи до організації національно-патріотичного виховання, й активізувати участь засобів масової інформації, представників культури, кінематографу, музичної сфери, шоу-бізнесу. При цьому вивчити міжнародний досвід стосовно впровадження відповідальності за приниження значення національної культури, історії, традиції державотворення;

- розглянути питання національно-патріотичного виховання, як елемента національної безпеки.

Список використаних джерел

1. Динаміка патріотичних настроїв українців: серпень 2019. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy_ukraincev_avgust_2019.html.
2. Коваль Г. Система патріотичного виховання в Україні. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. К., 2004. Вип. 5. С. 262-270.
3. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
4. Про вищу освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст.2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
5. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 21, ст.81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
6. Про закордонних українців: Закон України. № 4381-VI від 09.02.2012. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 25, ст. 343. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=07ZU682505>.
7. Про національну безпеку України: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 31, ст.241. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182469?an=123>.
8. Про освіту: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
9. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>.
10. Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ президента України №286/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>.
11. Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17-18 серпня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_den_tichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html.

References

1. Dynamics of patriotic sentiments of Ukrainians: August 2019. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_patrioticheskikh_nastroeniy_ukraincev_avgust_2019.html. (in Ukrainian)
2. Koval, H. (2004). Systema patriotychnoho vykhovannia v Ukraini [*The system of patriotic education in Ukraine*]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei*, 5, 262-270. (in Ukrainian)
3. Constitution of Ukraine. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (in Ukrainian)
4. About higher education: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2014, № 37-38, st.2004. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>. (in Ukrainian)
5. On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2019, № 21, st.81. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>. (in Ukrainian)
6. About Ukrainians abroad: Law of Ukraine № 4381-VI (2012, February 2). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2004, № 25, st. 343. Retrieved from: <http://consultant.parus.ua/?doc=07ZU682505>. (in Ukrainian)

7. About the national security of Ukraine: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2018, № 31, st.241. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/T182469?an=123>. (in Ukrainian)
8. About education: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR)*, 2017, № 38-39, st.380. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>. (in Ukrainian)
9. On the main principles of state policy in the sphere of establishing Ukrainian national and civil identity: Law of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>. (in Ukrainian)
10. About the Strategy of National Patriotic Education: Decree of the President of Ukraine №286/2019. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>. (in Ukrainian)
11. *Seventeenth national survey: Identity. Patriotism. Values (August 17-18, 2022)*]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_den_tichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnya_2022.html. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 05.01.2023
прийнята до друку 25.01.2023
The article: is received 05.01.2023
is accepted 25.01.2023

Бібліографія: Андрухів О. І., Ілин Л. М., Косьмій М. М. Аналіз нормативно-правових актів України у сфері національно-патріотичного виховання. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 20-29. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.20-29.

УДК 340.115

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.30-38

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Гуменюк Тетяна Іванівна,

доктор історичних наук, професор, професор кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Є.коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: tetjana.humeniuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0724-189X>

Мета. Метою роботи є висвітлення особливостей функціонування правової науки та наукової діяльності в умовах воєнного стану. **Методика.** В основу дослідження покладено аналітичний метод, який застосовано для діагностики проблем та генерації гіпотез, що дозволяють їх вирішити. Було включено критичне мислення і оцінку фактів і інформації, пов'язаних з проведенням дослідженням. Системно-функціональний метод було використано для вивчення завдань вищої юридичної освіти, змін в системі законодавства в умовах війни. Метод узагальнення використаний для систематизації та інтерпретації результатів, які були отримані у ході дослідження. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що наукові дослідження у сфері права мають бути сфокусовані на потребах нашої держави в умовах воєнного стану. У таких умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а повинна істотно і динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і просвітницька місія. З огляду на це нині абсолютно чітко повинна бути окреслена модель фахівця-юриста, яка відповідатиме вимогам до професіоналів-юристів майбутнього, і модель їх підготовки. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що серед першочергових питань правового розвитку в умовах війни слід насамперед назвати проблеми належного правового забезпечення національної безпеки, тобто стану захищеності людини і громадянина, духовних і матеріальних цінностей суспільства від злочинних та інших протиправних посягань, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, соціальних конфліктів усередині суспільства, ризик виникнення яких суттєво зростає в умовах війни. В умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають негативного впливу у вигляді відповідних обмежень, необхідність яких має об'єктивний характер внаслідок потреби запобігання глобальним загрозам незалежності та територіальної цілісності держави, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також реальним та потенційним загрозам правам і свободам людини. При цьому в контексті верховенства права зазначені обмеження, по-перше, не повинні стосуватися абсолютних (природних) прав і свобод людини, а по-друге, повинні мати належне обґрунтування характер та відповідати заявленій меті введення воєнного стану. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано для методології наукових досліджень.

Ключові слова: правова наука, воєнний стан, зміна парадигми українського права, наука конституційного права, захист прав людини, збройна агресія РФ, національна безпека держави.

Tetjana Humeniuk

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Law
and Public Administration at the King Danylo University,

35 Konoval'tsja St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

e-mail: tetjana.humeniuk@gmail.com

FEATURES OF THE TRANSFORMATION OF LEGAL THEORY UNDER MARTIAL LAW

Purpose. The aim of this work is to discuss the features of the functioning of legal theory and scientific activities under martial law. **Methodology.** The research is based on the analytical method, which is used to diagnose problems and generate hypotheses for their solutions. The methodology also includes critical thinking and evaluation of facts and data related to the research. The systemic and functional method was used to research the objectives of law degree education, changes in the legislation system in the conditions of war. The generalization method was used to systematize and interpret the results obtained during the research. **Results.** The study has

provided the acknowledgement that scientific research in the field of law should be focused on the needs of our state under martial law. In such conditions, law degree education cannot be passive, but rather must significantly and dynamically influence the environment by forming a civilized democratic legal field. This is its positive role and educational mission. In view of this, the model of a legal specialist, who will meet the requirements for future legal professionals, as well as the model of their training should be clearly outlined. **Scientific novelty.** In the process of research, it was established that one of the priority issues of legal development in the conditions of war includes the problems of proper legal provision of national security, i.e. the state of security of man and the citizen as well as spiritual and material values of society from criminal and other illegal intrusions, emergency situations of natural and man-made nature, social conflicts within society, the risk of which increases significantly in the conditions of war. Under martial law, most elements of the rule of law are negatively affected in the form of relevant restrictions, the necessity of which is objective in nature due to the need to prevent global threats to the independence and territorial integrity of the state; to repel armed aggression; to ensure national security; to fight against real and potential threats to the rights and human freedoms. At the same time, in the context of the rule of law, the specified restrictions, firstly, should not relate to absolute (natural) human rights and freedoms, and secondly, they should be properly justified and correspond to the stated purpose of introducing martial law. **Practical significance.** The results of the research can be used for the methodology of scientific research.

Key words: legal theory, martial law, change in the paradigm of Ukrainian law, science of constitutional law, protection of human rights, armed aggression of the Russian Federation, national security of the state.

Постановка проблеми. Метою функціонування та розвитку правової науки є вироблення знань та їх організація у відповідну систему, а також створення способів та засобів розв'язання проблем, що виникають у ході функціонування та розвитку правових явищ, зокрема і юридичної практики [1, с. 23]. Ми підтримуємо думку про те, що для юридичної науки важливо усвідомити, що в умовах формування глобального простору, наскрізних макроекономічних і правових регуляторів, національний розвиток по-перше, все більшою мірою визначається відповідними зовнішніми детермінантами (економічними, правовими, політичними, культурними); по-друге, процеси глобалізації загострюють економічну конкуренцію, яка прямо й опосередковано впливає, ускладнює й загострює політичне, правове, культурне, інформаційне суперництво, спричиняє конфлікти й протистояння між різними країнами та їх правовими системами; по-третє, ланцюги детермінації в правовому розвитку з однолінійних трансформуються в дволінійні зі зворотнім зв'язком та багато ланцюгові, причинні мережі; по-четверте, формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації стрімко поширює «інформаційну причинність» у правовій системі та взаємодії правових систем (національних, міждержавних, міжнародної [2, с. 18]. Орієнтація на право Європейського Союзу та норми міжнародного права стає істотним чинником розвитку законодавства інших країн, у тому числі й України. З огляду на це, демократичні зміни потребують гармонійного розвитку економічної, політичної та правової систем. Тому актуальними постали проблеми перебудови існуючої системи підготовки юристів, озброєних сучасними знаннями, культурою, високим рівнем громадянської та соціальної свідомості. Відповідно до основних принципів ООН щодо суспільної ролі й місця правника визначено, що юрист – це відкрита та доступна для клієнта особа, яка на засадах здобутої кваліфікації та дотримання високих стандартів моральності та професійної етики здійснює свою діяльність із захисту прав та законних інтересів клієнта з урахуванням публічного порядку держави. Звідси основними завданнями вищої юридичної освіти є надання належної професійної кваліфікації (знання правового порядку держави та умінь застосовувати законодавство при вирішенні справ) у поєднанні з вихованням професійних ідеалів та поваги до морального обов'язку, прав та свобод людини, а також постійне підвищення професійних навичок юристів, підвищення гарантованості індивідуальних та колективних прав людини відповідно до Рекомендацій Ради Європи щодо свободи здійснення юридичної професії [3, с. 6].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальні питання функціонування української правової науки під час війни, необхідності інтеграції української науки до Європейського дослідницького простору в контексті освітянської діяльності досліджують Ю. Баулін, В. Тацій, Н. Корчак, А. Бутенко, О. Рогач, Д. Белов, О. Скрипнюк, Л. Тімофєєва та ряд інших науковців.

Постановка завдання. З урахуванням існуючої проблеми, а також ступеня її дослідження метою даної статті виступають питання функціонування правової науки в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Триваюча збройна агресія рф проти України та сучасний стан справ між Україною та росією надають підстави констатувати (з позиції міжнародного права) наявність стану війни між рф та Україною. Проте держава-агресорка – рф не визнає факт вторгнення на територію України та широкомасштабні бойові дії як акти проголошення і ведення війни та називає їх «спеціальною військовою операцією» в Україні. Така «тактика» рф дуже просто пояснюється, оскільки застосування терміна «війна» вимагає формального її оголошення (відповідно до ст. 1 III Гаазької Конвенції про відкриття воєнних дій від 18 жовтня 1907 р.). Це, своєю чергою, зумовлює відповідні міжнародно-правові наслідки та, зокрема, притягнення до міжнародно-правової відповідальності (ст. 5 визначення агресії, яке прийняте Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1974 р.). Однак відповідно до ст. 2 Женевських конвенцій 1949 р. збройний конфлікт між двома державами визнається міжнародним правом, навіть якщо одна зі сторін заперечує наявність стану війни [4, с. 13]. Від початку війни значна частина вчених вимушено залишила місця постійного перебування, аби знайти безпечні умови для життя. Ворог зруйнував та пошкодив наукові установи, заклади освіти, обладнання, що також має вплив на подальші результати наукової діяльності. Попри складнощі, українські вчені активно захищають науковий фронт: проводять необхідні дослідження, працюють над розробками у сфері оборони, займаються волонтерством. Зі свого боку МОН припинило співпрацю у сфері науки та технологій із країною-агресором та профільними державними органами країн, які підтримали збройну агресію рф проти України. Також припинено відносини та розірвані всі угоди в науково-технічній сфері. Наука у воєнний час зосереджується на головному – інноваційному і технологічному розвитку для здобуття перемоги та відновлення України. Тому увага наукової спільноти прикута до викликів, з якими зіштовхується наука у воєнний час, а нашими основними завданнями є підвищення поінформованості громадськості про роль науки та інновацій для підтримки економіки під час воєнного стану, заохочення національної солідарності, зокрема бізнесу, в інтересах спільного використання наукових досягнень різними стейкхолдерами, актуалізація потреб використання досягнень науки для відновлення та розвитку економіки України, створення умов та інструментів для налагодження наукової комунікації у межах України та за її межами, об'єднання всіх наукових досліджень та розробок, які були створені у воєнний період (масштабувати та створити єдиним ресурсом як засіб популяризації науки у складний період) [5].

В умовах війни застосовується захист прав людини, особливості якого надають підстави визначити цей захист як виключний, адже він застосовується у зв'язку з воєнним станом. Так, в умовах війни в Україні було прийнято ряд нормативно-правових актів, якими зміцнюються гарантії прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, зокрема у сфері соціального захисту, надання соціальної, правової та ін. допомоги тощо (наприклад, це закони України: «Про внесення змін до деяких законів України щодо

надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» від 14 квітня 2022 р.; «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану» від 21 квітня 2022 р.; «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» від 1 квітня 2022 р., «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення допоміжними засобами реабілітації осіб, постраждалих внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» від 1 квітня 2022 р.; «Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу» від 3 травня 2022 р. та ін.) [4, с. 18]. Серед першочергових питань правового розвитку в умовах війни слід насамперед назвати проблеми належного правового забезпечення національної безпеки, тобто стану захищеності людини і громадянина, духовних і матеріальних цінностей суспільства від злочинних та інших протиправних посягань, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, соціальних конфліктів усередині суспільства, ризик виникнення яких суттєво зростає в умовах війни. Слід відзначити, що в Україні станом на сьогодні є чинною Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14.09.2020 року № 392/2020. Пунктом 4 цього документа встановлено, що Стратегія національної безпеки України ґрунтується на таких основних засадах: 1) стримування – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України; 2) стійкість – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стає функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей; 3) взаємодія – розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України. Практичне втілення цих засад в Українській державі та суспільстві як у мирний, так і у воєнний час, безумовно, потребує здійснення насамперед масштабної правотворчої роботи на законодавчому та підзаконному рівнях. При цьому саме в умовах війни та післявоєнної відбудови держави реалізація наведених вище засад Стратегії національної безпеки України суттєво впливає на зміст здійснюваних правом основних функцій, зокрема, регулятивно-охоронної, ідеологічно-виховної та компенсаційно-відновлювальної складових загальної системи функцій права [6, с. 305].

Сучасна юридична наука повинна, по-перше, стати фундаментом правотворчості та правозастосування з точки зору наукового обґрунтування доцільності та ефективності, вивчення та узагальнення, по-друге, забезпечити системність, збалансованість та внутрішню узгодженість законодавства. Заполітизованість, відсутність нових юридичних парадигм, орієнтація лише на модернізацію законодавства, недооцінка потенціалу категорії праворозуміння для вирішення практичних завдань соціальних перетворень та усвідомлення реалій юридичної дійсності, зростаючі тенденції до правового нігілізму та правового ідеалізму, низькі інноваційний потенціал та методологічна основа наукових досліджень, поширеність псевдонауковості тощо вказують на слабкі місця сучасної юридичної науки. Це ті виклики та водночас загрози, подолання яких потребує перегляду світоглядної бази наукових досліджень та розробка і прийняття на державному рівні науково-обґрунтованої концепції власної розбудови [7, с. 222].

Сучасне право та його галузі, як дві площини – ординарна та спеціальна – частково перехрещуються, а частково – конфліктують, вони практично не пристосовані і не можуть адекватно реагувати на нові загрози державі, як громадянам нашої країни так і суспільству в цілому, виходять з джерел, які взагалі не розглядають або не відносять до потенційних об'єктів правового регулювання, або не знають, як це можна регулювати. Це загрози від воєн (в тому числі й гібридних). Отже, цілісне бачення конституціоналізму, покликаного розуміти й пояснювати науку конституційного права, виходячи з певних концептуальних основоположень, що, в свою чергу, наближаються до ряду базових установок та відрізняються довготривалістю свого впливу – нагальна потреба самої науки конституційного права, відповідь на її прагнення пізнати природу своєї діяльності, а через це і себе [8, с. 137]. Встановлено, з початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України спостерігаємо нові вектори розвитку сучасної парадигми конституціоналізму: – ліберальна доктрина, яка зіграла настільки значиму роль у гуманістичних орієнтаціях держав, потребує сьогодні значного коректування з врахуванням нового підходу до поняття «національна безпека»; – назріла необхідність суттєво скорегувати парадигму і розглядати забезпечення національної безпеки держави не тільки як характеристику захисту від загроз, а і як урегульовані правом суспільні відносини, що відображають стан та розвиток об'єктів національної безпеки; – напрямком сучасної парадигми конституціоналізму слід передбачити й оптимізацію структури органів забезпечення національної безпеки шляхом: реформування структурних ланок цих органів відповідно до чіткого визначення завдань та функцій усіх органів та їх структурних підрозділів; усунення дублювання та паралелізму в діяльності окремих органів, а також залучення працівників до виконання не властивих їм функцій; визначення оптимальної та обґрунтованої штатної чисельності служб і підрозділів кожного органу; захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; – необхідно перейти від практики ситуативного реагування на несподівані загрози й небезпеки до комплексної, довгострокової і науково обґрунтованої державної політики в сфері національної безпеки з максимальним використанням прогностичних оцінок; – парадигма сучасного конституціоналізму повинна бути спрямована на перегляд структури, ролі та місця міжнародних утворень у системі забезпечення національної безпеки, що хоча за своєю природою спрямовані на забезпечення безпеки, проте на практиці виявилися нездатними реалізувати цю функцію [8, с. 136].

В умовах складних викликів сьогодення, особливо воєнного стану, та з часом післявоєнного відновлення суспільства та держави підвищується роль і місце судової влади в забезпеченні функціонування держави та громадянського суспільства. Зокрема, реальністю має стати інститут мирових суддів, яких обирають жителі – члени територіальних громад на відповідний строк. Гарантування прав людини має забезпечуватися незалежним судом присяжних. Має з'явитися новий порядок формування корпусу професіональних суддів на конкурсних засадах із залученням системи кваліфікаційних комісій. Прокуратура як невід'ємний складник інституту судівництва має здійснювати основну функцію – представляти публічні інтереси в суді. Суттєвих функціональних та інституційних змін має зазнати й конституційна юстиція. Конституційний Суд має стати повноцінним органом контрольної влади [9, с. 331].

В умовах глобальних воєнних загроз і трансформації злочинності в період воєнного стану важливу роль має бути відведено використанню сучасних криміналістичних знань по вирішенню важливих завдань, що постають перед органами правопорядку. Засоби

криміналістики мають ефективно відповідати сучасним викликам та загрозам, успішно протидіяти злочинності, пов'язаною з військовою агресією РФ проти України в страшних реаліях сьогодення. Одним із найбільш перспективних напрямів забезпечення протидії таких кримінальних правопорушенням, на наш погляд, сьогодні набуває їх належне криміналістичне забезпечення, яке набуває комплексного характеру та повинно охоплювати техніко-криміналістичний, тактикоорганізаційний і методико-криміналістичний напрями пошуків. У даному випадку можна говорити про військово-польову криміналістику як новий науковий напрямок у криміналістичній доктрині. У напрямку техніко-криміналістичного забезпечення необхідно активізувати наукові розробки щодо створення та впровадження інноваційних криміналістичних продуктів, спрямованих на оптимізацію боротьби із злочинністю. До таких інноваційних продуктів можна віднести нові розроблені або прилаштовані до завдань і потреб протидії злочинності новітні техніко-криміналістичні засоби, сучасні інформаційні технології, електронні бази знань, методи фіксації, аналізу, оцінки та збору доказової інформації. До таких потреб можуть застосовуватися сучасні ідентифікаційні біометричні системи за ознаками людини (системи електронної ідентифікації людини за біометричними ознаками – відбитками рук пальців, ознаками зовнішності, малюнку райдужної оболонки ока, ДНК, ознаками ходи, почерку. Перспективи розвитку техніко-криміналістичного забезпечення пов'язані, як із подальшим удосконаленням існуючих криміналістичних засобів та створенням інноваційних засобів і технологій, так і з пристосуванням сучасних досягнень науки та техніки у сфері боротьби із злочинністю, а також позитивного зарубіжного досвіду. Актуальними нині постають можливості використання безпілотних літальних апаратів, систем спостереження та відеоконтролю, електронний контроль за пересуванням осіб у просторі та повітрі, ідентифікаційні системи розпізнавання за обличчями осіб тощо. Відтак, значно має активізуватися робота по застосуванню штучного інтелекту для забезпечення розглядуваних видів діяльності та вирішення практичних та вирішення практичних завдань, як у правозастосовній сфері, так і у боротьбі із сучасною злочинністю в умовах війни. Перспективними напрямками дослідження тактико-криміналістичного забезпечення має стати розроблення криміналістичних рекомендацій в умовах війни [10, с. 44].

У сучасних умовах найбільш актуальними напрямками подальшого розвитку криміналістики та судової експертизи є впровадження новітніх технічних засобів і методів виявлення, фіксації та використання доказів у кримінальному провадженні; вдосконалення тактики проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій; методики розслідування нових видів кримінальних правопорушень і т.п. Зокрема, у галузі криміналістичної техніки найперспективнішими видаються такі напрями, як криміналістичний ДНК-аналіз, ІТ криміналістика, криміналістичне дослідження нових матеріалів, речовин і виробів (в т.ч. наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів), судова балістика та судова вибухотехніка, криміналістичне дослідження зовнішності особи (ідентифікація осіб за їх фото та відеозображенням), фоноскопія, поліграфологія та ін. [11, с. 26]. В умовах воєнного стану більшість елементів верховенства права зазнають негативного впливу у вигляді відповідних обмежень, необхідність яких має об'єктивний характер внаслідок потреби запобігання глобальним загрозам незалежності та територіальної цілісності держави, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також реальним та потенційним загрозам правам і свободам людини. При цьому в контексті верховенства права зазначені обмеження, по перше, не повинні стосуватися абсолютних (природних)

прав і свобод людини, а по-друге, повинні мати належне обґрунтування характер та відповідати заявленій меті введення воєнного стану. В умовах воєнного стану найбільших змін зазнають такі елементи верховенства права як: 1) дотримання принципу законності та демократичності, що виражається в певному перерозподілі владних повноважень, створенні тимчасових органів – військових адміністрацій тощо; 2) прозорий доступ до політичної влади через вільні та чесні вибори (право голосу), оскільки однією з гарантій законності в цей період виступає заборона проведення останніх; 3) правовий характер влади, що проявляється в дискреційних повноваженнях відповідних органів державної влади; 4) повага до прав людини, яка зберігає своє значення стосовно фундаментальних прав і свобод людини з можливістю обмеження певних прав на основі переваги публічного інтересу над приватним. В той же час необхідно визнати, що попри всі виклики в цих надзвичайних умовах саме верховенство права здатне забезпечити необхідний баланс публічного та приватного інтересів, стійкість системи державного управління, належний судовий захист, права і свободи людини [12, с. 72].

Висновки. Весь науковий пошук, наукові дослідження у сфері права мають бути сфокусовані на потребах нашої держави в умовах воєнного стану. Держава, з урахуванням ситуації на фронті, докладає максимум зусиль для вирішення проблем освітнього процесу. Так, був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» від 15.03.2022 р. № 2126-IX згідно якого здобувачам освіти, працівникам закладів освіти, установ освіти, наукових установ, у тому числі тим, які в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану в Україні чи окремих її місцевостях, оголошених у встановленому порядку (особливий період) були вимушені змінити місце проживання (перебування), залишити робоче місце, місце навчання, незалежно від місця їх проживання (перебування) на час особливого періоду, серед всього іншого, гарантується: збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення виплати стипендії та інших виплат, передбачених законом; місце проживання (пансіон, гуртожиток тощо) та забезпечення харчуванням (у разі потреби) та ін. У таких умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а повинна істотно і динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і просвітницька місія. З огляду на це нині абсолютно чітко повинна бути окреслена модель фахівця-юриста, яка відповідатиме вимогам до професіоналів-юристів майбутнього, і модель їх підготовки. Задача науковця та вченого аналізувати ситуацію, яка склалася з точки зору науки, з точки зору права, пропонувати шляхи вирішення цієї ситуації, висвітлювати ці проблеми світу, активно приймати участь у наукових заходах. Деякі з цих викликів лише загострилися у зв'язку з війною, але існували раніше. Зокрема питання наукової діяльності потребує системного вирішення.

Список використаних джерел

1. Луць Л. Сучасна українська правова наука: деякі проблеми та перспективи. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2. С. 20-27.
2. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-22.
3. Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В. Поглиблення наукових досліджень сучасного права: вимога часу та засіб оптимізації юридичної освіти в Київському університеті права НАН України. *Часопис Київського університету права*. 2015/1. С. 4-7.

4. Скрипнюк О.В. Конституційно-правовий механізм реалізації та захисту прав і свобод людини в умовах війни: світовий досвід та Україна. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 11-20.
5. Наука під час війни: МОН провів онлайн-конференцію до Дня науки. URL: <https://nupp.edu.ua/news/nauka-pid-chas-viyni-mon-proviv-onlayn-konferentsiyu-do-dnya-nauki.html>
6. Сунегін С.О. Право в умовах війни: функціональний вимір. *Альманах права*. 2022. Вип. 13. С. 304-317.
7. Корчак Н.М. Юридична наука в умовах сучасних викликів і загроз. *Юридичний вісник*. 2020. № 2 (55) С. 218-223.
8. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2022. Вип. 70. С. 136-140.
9. Батанова Н.М. Правова реформа в Україні: концептуальні проблеми та стратегічні напрями її забезпечення. *Правова держава*. 2022. Вип. 33. С. 325-333.
10. Шевчук В.М. Перезавантаження криміналістики в умовах війни: проблеми, завдання, перспективи. Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації : тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 червня 2022 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2022. С. 40-47.
11. Бурдін М. Ю. Актуальні питання криміналістики та судової експертології. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану: тези доп. Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2022. С. 26-28. URL: <https://zenodo.org/record/7339681#.Y-X3wHZBxPY>
12. Стаднік І.В., Буравська А.А. Верховенство права в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №9. С. 69-73.

References

1. Luts, L. (2016). Suchasna ukrainska pravova nauka: deaki problemy ta perspektyvy [Modern Ukrainian law theory: some problems and prospects]. *Istoryko-pravovyi chasopys*, 2, 20-27. (in Ukrainian)
2. Koziubra, M. (2010). Pravorozuminnia: poniattia, typy ta rivni [Legal understanding: concepts, types, and levels]. *Pravo Ukrainy*, 4, 10-22. (in Ukrainian)
3. Boshytskyi, Yu. L., Chernetska, O. V. (2015). Pohlyblennia naukovykh doslidzhen suchasnoho prava: vymoha chasu ta zasib optymizatsii yurydychnoi osvity v Kyivskomu universyteti prava NAN Ukrainy [Deepening the scientific research of modern law: dictates of the time and a means of optimizing legal education at the Kyiv University of Law of the National Academy of Sciences of Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 4-7. (in Ukrainian)
4. Skrypniuk, O.V. (2022). Konstytutsiino-pravovyi mekhanizm realizatsii ta zakhystu prav i svobod liudyny v umovakh viiny: svitovyi dosvid ta Ukraina [The constitutional and legal mechanism of implementation and protection of human rights and freedoms in the conditions of war: global experience and Ukraine]. *Pravova derzhava*, 33, 11-20. (in Ukrainian)
5. *Nauka pid chas viiny: MON proviv onlain-konferentsiiu do Dnia nauky* [Science during the war: the Ministry of Education and Science held an online conference dedicated to the

Science Day]. Retrieved from: <https://nupp.edu.ua/news/nauka-pid-chas-viyni-mon-proviv-onlayn-konferentsiyu-do-dnya-nauki.html> (in Ukrainian)

6. Suniehin, S.O. (2022). Pravo v umovakh viiny: funktsionalnyi vymir [Law in the conditions of war: functional dimension]. *Almanakh prava*, 13, 304-317. (in Ukrainian)

7. Korchak, N.M. (2020). Yurydychna nauka v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz [Legal theory in the conditions of modern challenges and threats]. *Yurydychnyi visnyk*, 2(55), 218-223. (in Ukrainian)

8. Rohach, O.Ya., Bielov, D.M. (2022). Zmina suchasnoi paradyhmy ukrainskoho prava v umovakh viiskovoi ahresii z boku RF [Changing the modern paradigm of Ukrainian law in the conditions of military aggression by the Russian Federation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, Seriia Pravo*, 70, 136-140. (in Ukrainian)

9. Batanova, N.M. (2022). Pravova reforma v Ukraini: kontseptualni problemy ta stratehichni napriamy yii zabezpechennia [Legal reform in Ukraine: conceptual problems and strategic directions of its implementation]. *Pravova derzhava*, 33, 325-333. (in Ukrainian)

10. Shevchuk, V.M. (2022). Perezavantazhennia kryminalistyky v umovakh viiny: problemy, zavdannia, perspektyvy [Resetting criminology in the conditions of war: problems, tasks, prospects]. *Problematyka dokumentalnoho oformlennia, vyznachennia shkody ta vidshkoduвання zbytkiv, zavdanykh Ukraini ta yii hromadianam vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii: Tezy naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 40-47). Kharkiv: NIuU imeni Yaroslava Mudroho. (in Ukrainian)

11. Burdin, M. Yu. (2022) Aktualni pytannia kryminalistyky ta sudovoi ekspertolohii [Current issues of criminology and forensic expertise]. *Suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu v umovakh voiennoho stanu: Tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 26-28). Kharkiv: KhNUVS. Retrieved from: <https://zenodo.org/record/7339681#.Y-X3wHZBxPY> (in Ukrainian)

12. Stadnik, I.V., Buravska, A.A. (2022). Verkhovenstvo prava v umovakh voiennoho stanu [The rule of law under martial law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 9, 69-73. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 20.02.2023
прийнята до друку 07.03.2023
The article: is received 20.02.2023
is accepted 07.03.2023

Бібліографія: Гуменюк Т. І. Особливості трансформації правової науки в умовах воєнного стану. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 30-38. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.30-38.

УДК 340.12(043)

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.39-45

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ СИСТЕМИ: СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ, ДОБРОЧЕСНІСТЬ ТА ВІДКРИТІСТЬ СУДІВ

Жаровська Ірина Мирославівна,

доктор юридичних наук, професор кафедри теорії права та конституціоналізму

Національного університету «Львівська політехніка»

e-mail: irazhar@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3821-8120>

Мета. Метою роботи є проаналізувати аспекти сучасних тенденцій розвитку судової системи в аспекті забезпечення факторів спеціалізації, доброчесності та відкритості судового корпусу. **Методика.** В основу методологіювання покладено трирівневу систему методів та підходів. На першому рівні розглядаються філософські методи, зокрема діалектичний метод - застосовано під час встановлення усталених і новітніх методів реалізації судової влади; метафізичний метод – для виокремлення зовнішніх чинників, які впливають на координацію в межах судового процесу; синергетичний метод – для визначення гіпотетичних наслідків впровадження новітньої методології ведення судового процесу та реалізації сучасних затребуваних факторів судової діяльності. Порівняльно-правовий метод використано для аналізу використання прес-релізів суду у діяльності судів США, Південної Кореї, Австралії та чинників спеціалізації суду ОАЕ. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що акцентовано увагу на трьох аспектах оновлення судової влади, серед яких спеціалізація судів (на прикладі доктринального та праксіологічного аналізу вказано, що сучасні судові системи повинні бути уважними до різноманітних наслідків спеціалізації, щоб вони могли адаптуватися до складнощів сучасного вирішення спорів); досягнення доброчесності судової системи (доведено, що сучасним актуальним аспектом є діяльність суддів у соціальних мережах, оскільки це абсолютно нова сфера, проте вона потребує наукової уваги у контексті сучасних викликів у судовій системі); відкритості судової влади (судові органи в усьому світі визнали необхідність більш ефективного донесення своїх рішень до громадськості, щоб сприяти інституційній репутації та легітимності). **Наукова новизна.** Вперше в межах комплексного правового аналізу проведено дослідження тріади оновлених атрибутів судової системи в умовах правового режиму демократії. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано для реалізації принципів судової форми в Україні в контексті дотримання принципів доброчесності та відкритості суддівського корпусу.

Ключові слова: доброчесність суддів, судова спеціалізація, участь громадськості у здійсненні судової влади, судова реформа.

Iryna Zharovska

Doctor of Law, professor of the Department of Theory of Law and Constitutionalism

Lviv Polytechnic National University

e-mail: irazhar@ukr.net

CURRENT PROBLEMS OF THE JUDICIAL SYSTEM: SPECIALIZATION, BENEVOLENCE AND OPENNESS OF THE COURTS

Purpose. The purpose of the work is to analyze aspects of modern trends in the development of the judicial system in the aspect of ensuring the factors of specialization, integrity and openness of the judiciary. **Method.** The methodology is based on a three-level system of methods and approaches. At the first level, philosophical methods are considered, in particular the dialectical method - applied during the establishment of established and new methods of exercising judicial power; metaphysical method - to identify external factors that affect coordination within the judicial process; synergistic method - to determine the hypothetical consequences of the introduction of the latest methodology of conducting court proceedings and the implementation of modern, demanded factors of judicial activity. The comparative legal method was used to analyze the use of court pre-releases in the activities of the courts of the USA, South Korea, and Australia and the factors of specialization of the UAE court. **The results.** In the process of research, it was recognized that attention was focused on three aspects of the renewal of judicial power, among which the specialization of courts (using the example of doctrinal and praxeological analysis, it is indicated that modern judicial systems must be attentive to the various consequences of specialization so that they can adapt to the complexities of modern dispute resolution); achieving the integrity of the judicial system (it has been proven that the activity of judges in social networks is a modern, relevant aspect, since it is a completely new

field, but it needs scientific attention in the context of modern challenges in the judicial system); openness of the judiciary (judiciaries around the world have recognized the need to communicate their decisions more effectively to the public in order to promote institutional reputation and legitimacy). **Scientific novelty.** For the first time, within the framework of a comprehensive legal analysis, a study of the triad of updated attributes of the judicial system in the conditions of the legal regime of democracy was conducted. **Practical significance.** The results of the study can be used to implement the principles of judicial form in Ukraine in the context of compliance with the principles of integrity and openness of the judiciary.

Key words: integrity of judges, judicial specialization, public participation in the exercise of judicial power, judicial reform.

Постановка проблеми. Судова система в Україні є неефективною, непрозорою та користується надзвичайно низькою довірою населення. Сьогодні система правосуддя не виконує належним чином свої обов'язки. Основними причинами цього є низький рівень «правової культури» та правосвідомості суспільства, поширеність корупції у сфері правосуддя, а також триваюча залежність суддів від виконавчої та законодавчої гілок влади в Україні.

Оновлення буттєвих детермінант, політико-правова політика держави у сфері забезпечення прав людини та верховенства права зумовлюють реформування правової системи України. Це є вагомим фактором євроінтеграційних прагнень України та одним із семи обов'язкових чинників набуття статусу члена Європейського союзу. Глобальні процеси зумовлюють процес оновленого тлумачення місця судді в політико-правовому механізмі. Стабільна судова система забезпечує зміцнення публічного апарату, є фактором дієвості необхідного механізму «стримування та протидії», націлює державну політику на толерування ціннісного сприйняття гуманістичних факторів, повагу до прав та свобод людини, законних інтересів суспільства та окремої людини, правомірне обмеження прав людини тощо.

На конституційному рівні судова влада є однією з трьох ключових механізмів владного апарату, проте на праксіологічному рівні давно зауважено, що належне судочинство формує плацдарм для правового функціонування всіх інших державних органів та інституцій. Сильна судова система – це основа демократичних цінностей ліберального суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В умовах глобалізаційної трансформації та пандемічної кризи майже відсутні дослідження монографічного рівня, які б спеціалізувалися на аналізі закономірностей формування нормативно-правового забезпечення діяльності, як всієї системи судової влади та її оновлення в глобалізованому суспільстві відповідно до демократичних принципів та стандартів.

Питання правового регулювання оновлення судового корпусу були предметом розгляду таких науковців: О.М. Балинської, М. Гетьманцева, Н.П. Бортник, В.Б. Ковальчука, Н.В. Ортинської, І.С. Лісної та інших. Безумовно ширше це питання досліджували представники іноземних правових шкіл, зокрема J. Varughese, P. Meyer, C.E. Jiménez-Gómez, B. White та інші.

Постановка завдання. Ціллю цієї наукової статті є дослідження сучасних тенденцій розвитку судової системи в аспекті забезпечення факторів спеціалізації, добросовісності та відкритості судового корпусу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Судова система не є сталим елементом, вона змінюється, трансформується та сприймає новітні позитивні стандарти. Особливо цей процес є помітний в аспекті трансформації процесуальних галузей права. Тут слід погодитися з М.Гетманцевим, який стверджує, що «усі процесуальні галузі права нашої держави – надзвичайно складні й динамічні утворення, які, залучаючи міжнародний досвід і провідні технологічні досягнення, стрімко розвиваються й

запроваджують кардинально нові форми відправлення правосуддя. Лише за останні кілька років вітчизняне судочинство зазнало докорінного реформування, в результаті якого не лише вдосконалені чинні інститути цивільного процесуального права, господарського процесуального права, кримінального процесуального права та адміністративного процесу, а й утілені в життя й успішно функціонують нові моделі процесуальної взаємодії суду та інших суб'єктів процесу»[1, с. 179].

Науковці активно приділяють увагу активізації судової реформи та удосконаленню судової влади. На думку І. С. Лісної, стосовно напрямів удосконалення судової процедури, то серед пріоритетних заходів з удосконалення судових процедур на перший план виходять дві основні проблеми – висока вартість судового процесу і тривалі строки. Тому, на її думку, оптимізація судової процедури має орієнтуватися на ці два складника. Найбільшою проблемою сучасної судової системи дослідниця вважає низький рівень соціальної поваги до судді. Отже, основними напрямками вдосконалення професійної якості суддівського корпусу має бути: а) вироблення Стандартів відповідності суддівській професії; б) оптимізація процедури добору кандидатів на посади суддів; в) ефективний механізм контролю за їх профпридатністю [2].

В межах цієї наукової статті дослідимо три аспекти новітніх глобальних трансформацій судової системи, серед них спеціалізація судів, проблеми доброчесності та фактори участі громадськості у здійсненні публічної влади.

Під самим фактором спеціалізації розуміється, що організації та приватні особи зосередження на обмеженому колі завдань, які найкраще підходять свої вміння та навички. Ця спеціалізація передбачає, що фахівці уникають виконання інших завдань, вміннями яких вони не так професійно володіють. Ідея спеціалізації роботи включає скорочення завдання до мінімального рівня. В будь якій професійній сфері це створює досвід, спеціалізацію та покращує якість. Зазвичай завдання постійно повторюється. Через спеціалізацію роботи сприяє значному зростанню кваліфікації в конкретній сфері, швидкість виконання та навчання проходить швидше. Теоретично цей метод знижує витрати контролю якості та підвищення ефективності.

В контексті судової системи спеціалізація приносить такі ж позитивні фактори, окрім підвищення професійного рівня, вузької направленості судового процесу, зменшення термінів розгляду справи, найсуттєвішим удосконаленням є фактор збільшення легітиматії суспільства до суддівського корпусу.

Звернемося до порівняльного досвіду. Дослідники посиленої спеціалізації у ОАЕ вказали, чим сильнішою на практиці ставала судова спеціалізація, тим сприятливіше відбувалося скорочення часу та зусиль необхідні для винесення судових рішень у справах, що сприяє якості судочинства [3].

Спеціалізація праці здавна вважалася головним механізмом підвищення продуктивності робітників і економічного процвітання націй. Розглядаючи еволюцію судів у світі загального права, зростання судової спеціалізації було невинним, що свідчить, на думку В. Орескін, про те, що вона приносить значні переваги. Це виходить далеко за межі спеціалізації за предметом права та досягається за допомогою багатьох способів, окрім створення нових судів. Однак, щоб зрозуміти справжню роль спеціалізації, необхідно запитати, який вплив вона має на основні цінності судової системи, а саме на економічну ефективність, справедливі результати, неупередженість, громадську довіру, доступ до правосуддя та процесуальна справедливість. Судова спеціалізація часто має конкуруючий вплив на ці цінності, але ретельний інституційний дизайн, особливо через гібридну спеціалізацію, може принести значні переваги при

мінімізації витрат. Сучасні судові системи повинні бути уважними до різноманітних наслідків спеціалізації, щоб вони могли адаптуватися до складнощів сучасного вирішення спорів [4].

Наступним фактором оновлення судової системи є ціннісна детермінанта досягнення доброчесності судової системи. Доброчесність суддів, один із стовпів, на якому тримається верховенство права, залежить від довгого списку факторів, які продовжують адаптуватися у світі, що швидко змінюється. Хоча національні контексти відрізняються, судові органи часто стикаються зі схожими проблемами щодо забезпечення незалежності та доброчесності у своїх відповідних країнах, і вони погоджуються з необхідністю гарантувати, що керівні принципи щодо судових питань залишаються актуальними.

Хоча основи доброчесності суддів узгоджені та перераховані в Бангалорських принципах поведінки суддів, настанови щодо деяких актуальних питань можуть не відповідати необхідним стандартам. Особливим сучасним актуальним аспектом є діяльність суддів у соціальних мережах. Це абсолютно нова сфера, проте вона потребує наукової уваги у контексті сучасних викликів судовій системі. Хоча темп розвитку технологій продовжує прискорюватися, він створює проблеми для певних категорій професійних дисциплін, природа яких не дуже гнучка; зі збереженням суддівської доброчесності на кермі їхніх принципів багато суддів можуть мати труднощі з сприйняттям швидких інновацій.

Судді повинні дотримуватися юридичних та етичних наслідків, з якими інші професії можуть не стикатися при використанні технологій, у тому числі використання соціальних мереж. Це особливо стосується платформ соціальних медіа, які стали повсюдними за останні кілька років, як елемент повсякденної діяльності людей, вони дозволяють миттєво спілкуватися з родиною, друзями та абсолютно незнайомими людьми, ділитися святковими фотографіями та смішними мемами, а також можливість коментувати новини. Хоча ці, здавалося б, звичайні дії не мають жодних наслідків для більшості людей, доки вони дотримуються певної міри соціального етикету, для суддів можуть бути непередбачені наслідки [5].

Більшість суддів добре розуміють позитивні аспекти, які можуть принести платформи соціальних мереж, такі як відкритість, близькість до суспільства та потенціал для поширення свого досвіду та покращення розуміння доступності права для громадськості, у тому числі вирішення проблем відкритості судової влади. З іншого боку, негативні аспекти можуть стосуватися участі суддів у соціальних мережах, зокрема в аспект критичної уваги до того, що судді можуть опублікувати або питання можуть стосуватися спотворення чи неправильне тлумачення їхніх публікацій, або навіть більш глобальних проблем тиску на судову гілку влади - кіберзалякування та загрози конфіденційності та безпеці.

Для вирішення цієї дилеми існує правове регулювання. Бангалорські принципи поведінки суддів, схвалені Економічною та соціальною радою Організації Об'єднаних Націй у 2006 році встановлюють аксіологічні ціннісні фактори, які судді повинні дотримуватися, а саме незалежність, неупередженість, чесність, рівність, компетентність і старанність. Вказане стосується будь якої сфери судової діяльності. Проблема тут полягає не стільки в свідомому зневазі суддею ціннісних детермінант, скільки недостатній технічній освіченості представників суддівського корпусу у новій сфері інформаційних відносин.

Третім чинником оновлення суддівської системи, що ми поставили за мету розглянути в цьому дослідженні, є принцип відкритості суддів.

Участі громадськості є вагомою у будь якій політико-правовій діяльності. Судова влада є частиною публічної влади і її відкритість так само легітимізує владні відносини та провокує вищий рівень довіри громадськості до судових інституцій. Як вказує Carlos E. Jiménez-Gómez, відкритий уряд гарантує прозорість, підзвітність і відкритість уряду, одночасно збільшуючи можливості участі громадян. Таким чином, відкритість є ключовим словом, коли асоціюється з доступом до інформації в установах, на відміну від секретності, а також співпраці та управління співпрацею в демократичних процесах. Незважаючи на те, що в усьому світі було реалізовано багато ініціатив відкритого уряду, більшість із них стосувалися виконавчої та законодавчої влади та установ. Незважаючи на те, що концепція відкритого уряду в демократичних суспільствах зазвичай пов'язана з виконавчою владою, особливу увагу, на думку науковця, слід приділити ідеї, що – навіть якщо судова влада має специфічні та контекстуальні характеристики – можна застосувати філософію відкритого уряду до судової системи [6].

Судові органи в усьому світі визнали необхідність більш ефективного донесення своїх рішень до громадськості, щоб сприяти інституційній репутації та легітимності. Для досягнення цих цілей суди можуть розкривати та поширювати авторитетну інформацію через прес-релізи, які на рівні високих судів є поширеним явищем у Європі. Прес-релізи – це цілеспрямовані повідомлення, які надсилаються громадськості. Громадськість і засоби масової інформації служать загальною аудиторією для прес-релізів. Дослідження показали, що політичні інституції, а також підприємства вважають прес-релізи основним інструментом вільної односторонньої передачі інформації. Суди не є винятком. Крім того, було стверджено, що публічність і поширення інформації допомагають судам створювати та розвивати інституційну репутацію та легітимність.

Верховні та конституційні суди в Америці також активно публікують прес-релізи. Проте дослідження показали, що прес-релізи відрізняються як кількістю, так і якістю. Наприклад, у той час як Верховний суд США лише оголошує про майбутні рішення, а Верховний суд Австралії коротко підсумовує свої рішення, Верховний суд Південної Кореї публікує нерегулярні та нечасті прес-релізи [7].

Вказаний засіб є новітнім, затребуваним, проте не єдино можливим, оскільки його методологія передбачає односторонній зв'язок. Нині у більшості демократичних держав судові зв'язки з громадськістю найкраще описати як односторонню комунікацію, у якій інформація поширюється виключно з метою інформування громадськості. Зв'язки з громадськістю в судах також характеризуються зусиллями підтримувати відкритість і прозорість навколо судових рішень. Ці зусилля характеризуються принципом відкритого правосуддя, який стверджує, що верховенство права є не лише прозорим і доступним, але й відкритим для зовнішнього контролю. Саме комунікативний зв'язок з можливістю зворотного зв'язку дозволить судам підкреслити відкритість і справедливість судової системи.

Висновки. Судова система як і всі політико-правові явища перебувають у стані перманентного удосконалення та оновлення. Сучасні проблеми судочинства пов'язані з рівнем недовіри громадянського суспільства до судової системи, що девальвує весь механізм публічної влади держави. В межах даного наукового дослідження акцентовано увагу на трьох аспектах оновлення судової влади, серед яких спеціалізація судів (на прикладі доктринального та праксіологічного аналізу вказано, що сучасні судові системи повинні бути уважними до різноманітних наслідків спеціалізації, щоб вони могли адаптуватися до складнощів сучасного вирішення спорів); досягнення доброчесності судової системи (доведено, що сучасним актуальним аспектом є діяльність суддів у

соціальних мережах, оскільки це абсолютно нова сфера, проте вона потребує наукової уваги у контексті сучасних викликів у судовій системі); відкритості судової влади (судові органи в усьому світі визнали необхідність більш ефективного донесення своїх рішень до громадськості, щоб сприяти інституційній репутації та легітимності).

Список використаних джерел

1. Гетманцев М. Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система: реальність і виклики сьогодення *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 179-183.
2. Лісна І. С. Загальнотеоретичний підхід до визначення понять «судова влада» та «судова система»." *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. С. 3-6.
3. Alhamad M., Nusari M., Ameen A., Raju V., Bhumic A. Role of Judicial Specialization on Improving the Organizational Performance within Judicial Institutions in the United Arab Emirates *International Journal of Recent Technology and Engineering*. 2019. Vol.8 Is.2. S10.
4. Opeskin B. The Relentless Rise of Judicial Specialisation and its Implications for Judicial Systems, *Current Legal Problems*, 2022. Vol. 75, Is. 1, P.137–188. <https://doi.org/10.1093/clp/cuac006>
5. Global Programme for the Implementation of the Doha Declaration. Social media, a challenging new platform for judges around the world. 2022. <https://www.unodc.org/dohadeclaration/en/news/2018/11/social-media--a-challenging-new-platform-for-judges-around-the-world.html>
6. Jiménez-Gómez C.E. Open Judiciary Worldwide: Best Practices and Lessons Learnt (Department of Justice of the Autonomous Government of Catalonia, Spain). *Open Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*, 2020, <https://www.igi-global.com/chapter/open-judiciary-worldwide/235229>
7. Meyer P. Judicial public relations: Determinants of press release publication by constitutional courts. *Politics*, 2020, Vol. 40(4), 477–493. <https://doi.org/10.1177/0263395719885753>

References

1. Hetmantsev, M. (2017) . Unified judicial information and telecommunication system: reality and challenges of today Entrepreneurship, economy and law. No. 4. P. 179-183. (in Ukrainian)
2. Lisna, I. S. (2018) A general theoretical approach to the definition of the concepts of "judicial authority" and "judicial system" Prykarpatskyi Juridy Visnyk. Issue 2. P. 3-6. (in Ukrainian)
3. Alhamad M., Nusari M., Ameen A., Raju V., Bhumic A. (2019). Role of Judicial Specialization on Improving the Organizational Performance within Judicial Institutions in the United Arab Emirates *International Journal of Recent Technology and Engineering*. Vol.8 Is.2, S. 10. (in English)
4. Opeskin B. (2022) The Relentless Rise of Judicial Specialisation and its Implications for Judicial Systems, *Current Legal Problems*, Vol. 75, Is. 1, P.137–188. <https://doi.org/10.1093/clp/cuac006> (in English)
5. Global Programme for the Implementation of the Doha Declaration. (2022). Social media, a challenging new platform for judges around the world. Retrieved from: <https://www.unodc.org/dohadeclaration/en/news/2018/11/social-media--a-challenging-new-platform-for-judges-around-the-world.html> (in English)

6. Jiménez-Gómez, C.E. (2020) Open Judiciary Worldwide: Best Practices and Lessons Learnt (Department of Justice of the Autonomous Government of Catalonia, Spain) *Open Government: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications*. Retrieved from: <https://www.igi-global.com/chapter/open-judiciary-worldwide/235229> (in English)

7. Meyer, P. (2020) Judicial public relations: Determinants of press release publication by constitutional courts. *Politics*, 40(4), 477–493. <https://doi.org/10.1177/0263395719885753> (in English)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023

прийнята до друку 06.02.2023

The article: is received 23.01.2023

is accepted 06.02.2023

Бібліографія: Жаровська І. М. Сучасні проблеми судової системи: спеціалізація, доброчесність та відкритість судів. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 39-45. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.39-45.

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.46-51

СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Зварич Роман Васильович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного

управління ЗВО «Університет Короля Данила»

вул. Є. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, 76018 Україна,

e-mail: roman.zvarych@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3296-9591>

Каленюк Оксана Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент професор кафедри права та публічного

управління ЗВО «Університет Короля Данила»

вул. Є. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, 76018 Україна

e-mail: oksana.kaleniuk@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0002-3443-8209>

Мета. Мета роботи полягає у визначенні сучасного розуміння теоретико-правової концепції національної держави. **Методика.** При проведенні дослідження використано наступні теоретичні методи наукового пізнання: метод наукового аналізу; системно-структурний; історико-правовий; аксіологічний; порівняльно-правовий; формально-юридичний та метод узагальнення. **Результати.** В науковій статті на підставі аналізу актуальних джерел літератури з визначеної проблематики висвітлено процес формування та функціонування сучасної концепції національної держави. Зокрема, обґрунтовано, що сучасні вітчизняні та зарубіжні концепції розвитку національних держав базуються на двох реально існуючих вимірах: національному та наднаціональному. Процес глобалізації в сучасних умовах створює нові форми управління та створює нові підходи до визначення державного суверенітету, але держави як і раніше є основним суб'єктом міжнародно-правових відносин, оскільки створення та функціонування таких суб'єктів, як транснаціональних корпорацій і міжнародних організацій визначається рішеннями держав. **Наукова новизна.** За результатами дослідження встановлено, що національна держава є політичною організацією суспільства, яка є найвищою цінністю сучасної цивілізації, новітня концепція якої спираються на минуле, сучасне і майбутнє, в її основі закладені ідеї і цінності культурної, духовної, історичної, територіальної однорідності та єдиний рівень економічного розвитку. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації національна держава виступає взірцем та еталоном сучасної держави, забезпечуючи розвиток та закріплення демократичних засад суспільства. Стратегічною метою сучасної концепції національної держави на міжнародному рівні має бути національно – державний інтерес, як основний засіб реалізації зовнішньої політики, при цьому, як свідчить сучасна реальність, в першу чергу у військово-оборонній сфері. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути корисні для подальших загальнотеоретичних і прикладних досліджень сучасних проблем формування та функціонування теоретико-правової концепції національної держави.

Ключові слова: національна держава, нація, етнос, народ, національний суверенітет, глобалізація, інтеграція.

Roman Zvarych

*Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Law and Public Administration, Higher Educational Institution «King Danylo University»,
35 Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: roman.zvarych@ukd.edu.ua*

Oksana Kaleniuk

*Ph.D in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Law and Public Administration, Higher Educational Institution «King Danylo University»,
35 Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: oksana.kaleniuk@ukd.edu.ua*

THE MODERN CONCEPT OF THE NATION STATE

Purpose. The purpose of the work is to determine the modern understanding of the theoretical and legal concept of the national state. **Method.** The following theoretical methods of scientific knowledge were used during the research: the method of scientific analysis; systemic and structural; historical and legal; axiological; comparative legal; formal-legal and method of generalization. **The results.** In the scientific article, based on the analysis of current sources of literature on a certain issue, the process of formation and functioning of the modern concept of the national state is highlighted. In particular, it is substantiated that modern domestic and foreign concepts of the development of nation states are based on two actually existing dimensions: national and supranational. The process of globalization in modern conditions creates new forms of governance and creates new approaches to determining state sovereignty, but states are still the main subject of international legal relations, since the creation and functioning of such subjects as transnational corporations and international organizations is determined by decisions of states. **Scientific novelty.** According to the results of the study, it was established that the national state is a political organization of society, which is the highest value of modern civilization, the latest concept of which is based on the past, present and future, it is based on ideas and values of cultural, spiritual, historical, territorial homogeneity and a single level of economic development. At the current stage of the development of human civilization, the national state acts as a model and standard of the modern state, ensuring the development and consolidation of the democratic foundations of society. The strategic goal of the modern concept of the nation-state at the international level should be the national-state interest as the main means of implementing foreign policy, while, as modern reality shows, primarily in the military and defense sphere. **Practical significance.** The results of the research can be useful for further general theoretical and applied studies of modern problems of the formation and functioning of the theoretical and legal concept of the national state.

Key words: national state, nation, ethnos, people, national sovereignty, globalization, integration.

Постановка проблеми. Національна держава є одним з яскравих і унікальних політичних явищ сучасної епохи, що являє собою якісно-новий етап розвитку державності в організації публічної влади на початку ХХІ століття. Національні держави існують уже багато років, проте теорія національної держави, як і сама нація, перебуває в постійному розвитку. Поглиблюються як універсальні, так і специфічні для кожного періоду й кожного народу форми розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам дослідження національних держав, механізму їх функціонування, пріоритетів та особливостей розвитку в сучасних умовах присвячено ряд праць зарубіжних і вітчизняних науковців: Е. Гелнера, Г. Касьянова, Р. Шпорлюка, Ю. Римаренка, Л. Токаря, В. Воронкової, Р. Войтович, О. Проценко, В. Лісового, А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанської, Я. Косминої, А. Свідзінського та ін.

Однак, аналіз останніх досліджень показав, що складність національної проблеми в сучасний період як в теоретичному, так і в практичному аспекті створює неоднозначність, плюралізм підходів серед дослідників та потребує подальшого дослідження проблема визначення сучасної моделі національної держави.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сучасного розуміння національної держави на основі аналізу актуальних наукових досліджень з даної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Новітня концепція національної держави звернена не тільки в минуле, а й сучасне та майбутнє. Вона повинна враховувати й ті проблеми, з яких зіткнулося людство на межі XX – XXI століть, так і кожного історичного періоду, але неодмінно в контексті єдиного державотворчого процесу, даючи аргументоване пояснення як позитивним, так і негативним тенденціям [6, с. 40].

Національна держава в сучасний період – явище модерного часу, колишні держави можна розглядати скоріше як надетнічні. У загальному і найпростішому визначенні національна держава – це держава, кордони якої збігаються з кордонами нації [2, с. xxvii].

Ю. Римаренко, спираючись на результати досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців виділяє три основні підходи до визначення національної держави:

1. В основу розвитку національної держави в майбутньому та на рівні міжнаціональних відносин покладений націоналізм, який цементує сучасні національні суспільства і легалізує їх вимогу в державній владі.

Саме націоналізм концентрує вищу лояльність більшості людей до національної держави, як до існуючої, так і до бажаної. Разом з тим, відмічається, що для національних держав, територія яких знаходиться в безпеці та самі вони вже давно сформовані, націоналізм є реакційним атавізмом примітивної ворожості по відношенню до тих націй, які політично ще не сформувались в національні держави. Для тих народів, чия державність знаходиться в майбутньому, націоналізм є необхідною умовою на шляху до соціального прогресу.

2. Суть другого підходу полягає в тому, що нація на сучасному етапі вже розглядається як застарілий феномен, яка вже не може відігравати значну роль на політичній арені. Це аргументується тим, що нації, які досягли значних успіхів в економіці і культурі, активно переходять на позиції інтернаціоналізму чи космополітизму, оскільки це дає їм можливість розширити ринки збуту як духовно-культурних, так і матеріальних здобутків. Космополітична тенденція майбутнього тісно пов'язується з діяльністю міжнаціональних корпорацій. Вони поступово стають організаторами міжнародного життя народів, які, переслідуючи свої власні інтереси, разом з тим інтегрують їх в єдине людство.

3. Третій підхід зводиться до абсолютного заперечення національної тенденції розвитку в її ізолюваному стані і пропонується ідея загальнолюдської єдності, яка повинна згуртувати всі народи на вирішення глобальних проблем планети. Подальший успішний розвиток людства потребує зміни національних вартостей на наднаціональні для успішного функціонування регіонального чи світового уряду [3, с. 5-6].

Отже, опираючись на аналіз вищезазначених підходів, та погоджуючись з думкою автора можна зробити висновок, про те, що сучасні вітчизняні та зарубіжні концепції розвитку національних держав базуються на двох реально існуючих вимірах: національному та наднаціональному.

З позиції національного аспекту державу можна розглядати як власну державу певного етносу, народу, що збудився до політичного життя, трансформує етнос в цілісний етнополітичний організм, який здатний відстоювати свою гідність, свої інтереси та світобачення (національну ідею) поміж інших народів. Така держава надає нації нової

якості, завершуючи процес її етнокультурної консолідації та започатковуючи процес національної консолідації на державній основі.

Коли мова йде про національну державу, то це поняття не можна співставляти з «націо-» або «етнократією», тобто держава, в якій існує етнопонаціональна нерівноправність, а влада перебуває в руках тільки однієї, корінної нації, а інші етносоціальні групи усунені від державного управління або їх доступ до влади обумовлений певними вимогами щодо їх політичної позиції.

Виходячи з цього у науці політології сформульоване наступне визначення: «національна держава» – це таке політично організоване в межах певних кордонів суспільство, яке утворилося внаслідок політичного самовизначення окремого етносу (або в деяких випадках поліетнічного народу), що консолідується в політичну націю, здобуває незалежність і створює суверенну владу на своїй етнічній території [5, с.329].

З точки зору етнічного підходу держави можна класифікувати на багатонаціональні та національні.

Багатонаціональні – це складні імперські чи федеративні держави на етнічній території та в складі яких проживає багато народностей, частина з яких є сформованими націями, що володіють державністю з обмеженим суверенітетом (Російська Федерація, США, Індія та ін.)

Державу, яка утворилася внаслідок політичного самовизначення певного народу та є уособленням його інтересів можна віднести до національної. Вона може бути моноетнічною, якщо її формування відбулося на основі одного етносу, що трансформувалася в націю (Японія) чи поліетнічною (більшість розвинених демократичних держав Світу). Поліетнічну можна визначити державу, де від самого початку в націо- та державотворенні брали участь різноманітні відірвані від свого кореня етнічні групи, а також такі, де ініціатором і основним носієм державності на перших порах виступав один етнос, що самовизначився політично (або головна нація, яка дала назву державі), але поруч з ним в державі є численні представники інших етнічних груп, або національних меншин, відірваних від своїх націй територіально. Після здобуття державою незалежності вони консолідуються з головною нацією в політичну націю на засадах спільного громадянства. Тому, іноді такі держави називають національними з поліетнічним складом населення. До числа таких держав відноситься і Україна [5, с. 329].

Питання про майбутнє національної держави у сучасному мінливому середовищі стає центральним у контексті глобалізації. Окремі дослідники прогнозують, що глобальні сили стають настільки сильними, що вони можуть поставити під питання подальше існування окремих національних держав. Параметри політичної глобалізації визначаються кризою потенціалу окремих держав, зростанням проблем планетарного масштабу, ролі міжнародних організацій, виникненням нової політичної культури, процесів “розмивання” і “девальвації” статусу суверенної держави й послаблення централізованих інститутів державної влади [4, с. 334].

Отже, процес глобалізації в сучасних умовах створює нові форми управління та створює нові підходи до визначення державного суверенітету, але держави як і раніше є основним суб’єктом міжнародно-правових відносин, оскільки створення та функціонування таких суб’єктів, як транснаціональних корпорацій і міжнародних організацій визначається рішеннями держав.

Необхідно також зазначити, що на сьогодинішньому етапі розвитку людської цивілізації держави не в змозі самостійно вирішити глобальні проблеми сучасності без ефективного співробітництва в загальносвітовому масштабі.

З огляду на це, Р. Войтович виділяє два ідеальних типи транснаціонального співробітництва держав, у яких відбувається демонтаж національної автономії з тим, щоб поновити та розширити національний суверенітет:

1. Наглядові держави. Скориставшись новими кооперативними можливостями, вони можуть перетворитися на держави-фортеці, де на першому плані стоять безпека, військова могутність, а свобода та демократія відіграють другорядну та допоміжну роль.

2. Відкриті світові держави. Вони борються не тільки проти терору, але й проти його причин, змістом їх політики є розв'язання глобальних проблем, які національні держави самостійно вирішити не в змозі. Відкриті світові держави як новий тип держав зумовлюють необхідність поєднувати національне самовираження з відповідальністю за інших людей як усередині, так і поза національними кордонами. Основною метою такого типу держав є звільнити від національної вузькості самовизначення, зробити його відкритим щодо інтересів людства [1, с. 75].

Аналізуючи даний аспект, можна стверджувати – глобалізація – це якісно новий етап розвитку людської цивілізації, що є невідворотним та необхідним у світовому державотворенні, однак держави в даному процесі повинні здійснювати політику не втративши своєї державності та національної самобутності.

Що стосується процесу національного державотворення в Україні, то необхідно відмітити, що з одного боку він відбувається за складних умов економічного та геополітичного характеру, а з іншого – за умов національного миру та спокою. Відродження державності відбувається разом з формуванням сучасної національної свідомості, утвердження почуття національної гідності всіх етносів України [7, с. 158].

З відродженням Української держави почався новий період в історії українського народу, адже здобувши незалежність, Україна отримала можливість безпосереднього спілкування з іншими державами, стала суб'єктом міжнародного життя, включилася в глобальні процеси.

Інтеграція є магістральним напрямком розвитку європейського континенту, який в третьому тисячолітті визначить ситуацію в самій Європі та її місце в світі. Інтеграція до європейських структур є стратегічною метою України, адже є найкращим способом реалізації національних інтересів побудови економічно розвинутої демократичної держави, зміцнення її позиції у світі.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз даної проблеми дає підстави зробити наступні висновки:

1) національна держава – політична організація суспільства, що є найвищою цінністю сучасної цивілізації, новітня концепція якої спираються на минуле, сучасне і майбутнє, в її основі закладені ідеї і цінності культурної, духовної, історичної, територіальної однорідності та єдиний рівень економічного розвитку;

2) національна держава виступає взірцем та еталоном сучасної держави, забезпечуючи розвиток та закріплення демократичних засад суспільства;

3) стратегічною метою сучасної концепції національної держави на міжнародному рівні має бути національно – державний інтерес, як основний засіб реалізації зовнішньої політики.

Список використаних джерел

1. Войтович Радмила. Місце, роль та функції національної держави в контексті сучасних глобалізаційних процесів. Вісник Нац. Акад. державного управління при Презид. України. 2004. № 2. С. 70-81.

2. Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2006. xlv + 684 с. («Політичні ідеології»).
3. Національна держава: національний і наднаціональний виміри / За ред. Ю. Римаренка. Київ. Донецьк, 1998. 256 с.
4. Політика європейської інтеграції: Навчальний посібник / Під. ред. д.ф.н., проф. В.Г. Воронкової. Київ: ВД «Прфесіонал», 2007. 512с.
5. Політологія. Кн. Перша: Політика і суспільство. Кн. друга : Держава і суспільство / А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Космина. Київ: Ельга –Н, Ніка – Центр, 2000. 584 с.
6. Токар Л. Національна держава – мета і покликання. Віче. 2006. № 3,4. С. 40-42.
7. Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. Київ: Ін-т. держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2001. 264 с.

References

1. Voitovych Radmyla. Mistse, rol ta funktsii natsionalnoi derzhavy v konteksti suchasnykh hlobalizatsiinykh protsesiv [The place, role and functions of the national state in the context of modern globalization processes]. Visnyk Nats. Akad. derzhavnoho upravlinnia pry Prezzyd. Ukrainy. 2004. № 2. S. 70-81.
2. NATSIONALIZM: Antolohiia. 2-he vyd. [NATIONALISM: Anthology] / Uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. K.: Smoloskyp, 2006. xlv + 684 s. («Politychni ideolohii»).
3. Natsionalna derzhava: natsionalnyi i nadnatsionalnyi vymiry [Policy of European integration: Study guide] / Za red. Yu. Rymarenka. Kyiv. Donetsk, 1998. 256 s.
4. Politolohiia. Kn. Persha: Polityka i suspilstvo. Kn. druha : Derzhava i suspilstvo [Politology. Book The first: Politics and society. Book second: State and society] / A. Kolodii, V. Kharchenko, L. Klymanska, Ya. Kosmyna. Kyiv: Elha –N, Nika – Tsentr, 2000. 584 s.
5. Tokar L. Natsionalna derzhava – meta i poklykannia [The national state is the goal and vocation]. Viche. 2006. # 3,4. S. 40-42.
6. Yu.I. Rymarenko, L.Ye. Shkliar, S.Yu. Rymarenko. Etnoderzhavoznavstvo. Teoretyko-metodolohichni zasady [Ethno-state studies. Theoretical and methodological principles]. Kyiv: In-t. derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 2001. 264 s.

*Стаття: надійшла до редакції 12.01.2023
прийнята до друку 01.02.2023
The article: is received 12.01.2023
is accepted 01.02.2023*

Бібліографія: Зварич Р. В., Каленюк О. М. Сучасна концепція національної держави. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 46-51. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.46-51.

УДК 340.12

DOI: 10.33098/2078-6670.2023..15.27.1.52-60

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ЮРИДИЧНОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ГАРАНТІЯ ДІЇ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ВИБОРЧОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ: ТЕОРІЯ, ЗАКОНОДАВСТВО, РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Кармаза Олександра Олександрівна,

доктор юридичних наук, професор, професор Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

вул. Васильківська, 36, м. Київ, Україна

e-mail: karmazaoleksandra@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4895-5220>

Мета дослідження – аналіз особливостей захисту виборчих прав громадян у виборчому процесі до 24 лютого 2022 року, під час дії воєнного стану на території України та післявоєнний період. **Методика.** Методологічною основою дослідження є філософсько-правові засади пізнання соціальних явищ, зокрема тих, що стосуються охорони та захисту прав осіб (громадян України) у виборчому процесі. Зокрема, застосовано діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний, соціологічний, порівняльно-правовий методи пізнання. За результатами проведеного дослідження запропоновано удосконалення норм виборчого законодавства України. **Результати.** У статті проаналізовано законодавче регулювання виборчих процесів в аспекті дотримання принципу юридичної визначеності, як одного з елементів принципу верховенства права. Запропоновано авторську класифікацію постанов Центральної виборчої комісії, прийнятих у період дії на всій території України воєнного стану. Здійснено науково-практичний аналіз поняття «принцип юридичної визначеності». Досліджено практику Європейського Суду з прав людини та практику Конституційного Суду України в частині розкриття змісту принципу верховенства права та його дії у виборчому законодавстві. Доведено, що механізм забезпечення виборчих прав у післявоєнний період потребує наукового обговорення та законодавчого врегулювання. Висвітлено практику Центральної виборчої комісії в частині застосування принципу верховенства права у захисті виборчих прав громадян. **Наукова новизна.** Це перше наукове дослідження захисту виборчих прав, обтяжених дією правового режиму воєнного стану на території України. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані в подальших наукових статтях, в навчальному процесі, а також суб'єктами законодавчої ініціативи.

Ключові слова: виборче законодавство, постанови Центральної виборчої комісії, принцип верховенства права, якість закону, демократія.

Oleksandra Karmaza

Doctor of Law, Professor, Professor Institute Of Continuing Education Taras Shevchenko
National University of Kyiv,

36 Vasylkivska st, Kyiv, Ukraine

e-mail: karmazaoleksandra@gmail.com

OBSERVANCE OF THE PRINCIPLE OF LEGAL CERTAINTY AS A GUARANTEE OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN THE ELECTORAL LEGISLATION OF UKRAINE: THEORY, LEGISLATION, DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND DECISIONS OF THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

The purpose of the study is to analyze the features of the protection of the electoral rights of citizens in the election process until February 24, 2022, during the martial law on the territory of Ukraine and after the war period. **Method.** The methodological basis of the study is the philosophical and legal basis of knowledge of social phenomena, in particular those related to the protection and protection of the rights of individuals (citizens of Ukraine) in the election process. In particular, dialectical, systemic-structural, normative-logical, sociological,

comparative-legal methods of cognition are applied. Based on the results of the conducted research, it is proposed to improve the norms of the electoral legislation of Ukraine. **The results.** The article analyzes the legislative regulation of election processes in terms of compliance with the principle of legal certainty, as one of the elements of the principle of the rule of law. The author's classification of the resolutions of the Central Election Commission, adopted during the period of martial law on the entire territory of Ukraine, is proposed. A scientific and practical analysis of the concept of "principle of legal certainty" was carried out. The practice of the European Court of Human Rights and the practice of the Constitutional Court of Ukraine in terms of disclosing the content of the principle of the rule of law and its effect in election legislation have been studied. It has been proven that the mechanism for ensuring electoral rights in the post-war period requires scientific discussion and legislative regulation. The practice of the Central Election Commission regarding the application of the principle of the rule of law in the protection of the electoral rights of citizens is highlighted. **Scientific novelty.** This is the first scientific study of the protection of electoral rights burdened by the effect of the legal regime of martial law on the territory of Ukraine. **Practical significance.** The results of the research can be used in further scientific articles, in the educational process, as well as by the subjects of the legislative initiative.

Key words: election legislation, resolutions of the Central Election Commission, the principle of the rule of law, the quality of the law, democracy.

Постановка проблеми. Існування «лагун», «прогалін» в законах України загалом та у виборчому законодавстві зокрема є несумісним із принципом верховенства права, який гарантований ст. 8 Конституції України, та елементом якого є принцип юридичної визначеності. Разом з тим, деякі положення виборчого законодавства України потребують удосконалення з урахуванням дії принципу юридичної визначеності. Зокрема, на це звертається увага у ряді постанов Центральної виборчої комісії (наприклад, Постанова Центральної виборчої комісії від 29 червня 2021 року № 234 «Про пропозиції щодо невідкладного законодавчого врегулювання деяких питань реалізації народної ініціативи проведення всеукраїнського референдуму»).

На дотриманні принципу юридичної визначеності в законах України звертається також увага Європейським Судом з прав людини, Конституційним Судом України, Верховним Судом тощо. Наприклад, Велика Палата Верховного Суду робить акцент, що принцип правової визначеності, який, зокрема, передбачає, що закон, як і будь-який інший акт держави, має характеризуватися якістю, щоб виключити ризик свавілля (постанови від 28 лютого 2018 року у справі № 800/284/17; 22 травня 2018 року у справі № 800/474/16 (П/9901/197/18); 12 грудня 2018 року у справі № 703/1181/16-ц; 03 липня 2019 року у справі № 127/2209/18).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, які виникають у зв'язку із недотриманням аналізованого принципу у законодавстві України, а також шляхи їх вирішення є предметом дослідження українських вчених, зокрема, Л.Богачової, С.Головатого, М.Кельмана, В.Кравчук, М.Козюбри, М.Луцького, Р.Луцького, М.Смоковича, С.Погребняка, С.Шевчука та ін.

Ми підтримуємо М.Смоковича в тому, що «правова визначеність є універсальним правовим началом, дія якого поширюється на такі важливі сфери правовідносини між державою й особою, як реалізація та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, встановлення юридичної відповідальності, підстав та порядку притягнення до неї, недопустимість дій та бездіяльності, спрямованих на безпідставне обмеження прав і свобод людини, встановлення пропорційності застосованих до особи обмежень, здійснення повноважень органами державної влади в межах, визначених Конституцією і законами України» [1]. Разом з тим констатуємо, що наукових робіт у сфері виборчого права в юриспруденції бракує. Відтак тема дослідження через призму теорії та практики є актуальною.

Постановку завдання. Мета дослідження – аналіз особливостей захисту виборчих прав громадян у виборчому процесі до 24 лютого 2022 року, під час дії воєнного стану на території України та післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. І. Виборче право – це частина суверенітету України, основа демократії. Це галузь права, в якій не існує спільних норм, не застосовується аналогія закону та аналогія права, тут діють загальні принципи вільних та чесних виборів, універсального та рівного виборчого права, які в практичній площині захищають вираження поглядів виборців у виборі своїх представників влади. Забезпечення виборчих прав громадян через дотримання та реалізацію конституційних принципів і загальних засад виборчого процесу є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Станом на лютий 2023 року в Україні діє правовий режим воєнного стану, який зумовлює модифікацію існуючих прав і свобод громадян на всій території України, а в юриспруденції – нові наукові дослідження. У цих умовах вагоме значення мають просвіта та наука, які в сукупності також протидіють агресору, закладаючи зерно ефективного правового механізму захисту прав і свобод громадян в Україні.

Нагадаємо, що Конституцією України передбачено, що в умовах дії воєнного стану законом встановлюються обмеження прав і свобод (ст. 64). Тож Законом «Про правовий режим воєнного стану», Виборчим кодексом України заборонено проведення будь-яких виборів та референдумів. Проте в момент введення в дію воєнного стану в Україні проводилися проміжні вибори народного депутата України та позачергові місцеві вибори. У зв'язку з цим, Центральна виборча комісія як постійно діючий колегіальний державний орган, наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів, референдумів, прийняла низку постанов, спрямованих на дотримання гарантій законності в умовах дії воєнного стану.

Постанови, які ЦВК прийняла під час дії в Україні правового режиму воєнного стану [2], пропонуємо класифікувати на декілька груп: 1) постанови, прийняті у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану (постанови від 24.02.2022 р. № 59, від 24.02.2022 р. № 61, від 4.04.2022 р. № 67); 2) постанови, спрямовані на забезпечення підготовки та проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану в Україні (Постанова від 27 вересня 2022 року № 102); 3) постанови про недопущення порушення виборчих прав та проведення референдумів на тимчасово окупованих територіях України (постанови від 4.04.2022 р. № 67, від 15.07. 2022 р. № 82, від 27.09.2022 р. № 101); 4) постанови про зміни в складі територіальних виборчих комісій, що здійснюють підготовку та проведення місцевих виборів (наприклад, постанови від 23 вересня 2022 року № 100, від 3 листопада 2022 року № 110, від 10 лютого 2023 року № 12); 5) постанови про розгляд скарг (наприклад, постанови від 18 листопада 2022 року № 113, від 5 жовтня 2022 року № 103); 6) постанови про визнання обраним та реєстрацію народного депутата України, обраного на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі (наприклад, постанови від 11 жовтня 2022 року № 106, від 17 жовтня 2022 року № 107, від 9 листопада 2022 року № 112, від 10 лютого 2023 року № 10); 7) постанови про розгляд питання призначення проміжних виборів народного депутата України в одномандатному виборчому окрузі (наприклад, постанови від 23 вересня 2022 року № 99, від 9 листопада 2022 року № 111, від 11 липня 2022 року № 81); 8) інші постанови (наприклад, постанови від 28 липня 2022 року № 85, від 15 липня 2022 року № 83, від 19 серпня 2022 року № 95, від 5 жовтня 2022 року № 104, від 10 лютого 2023 року № 11).

Отже, системний аналіз норм виборчого законодавства України в контексті реалізації принципів права, визначених, зокрема, в ст. ст. 1, 3, 5, 6, 7, 8, 24, 38, 57, 64 Конституції України, дотримання легітимної мети (в розумінні ст. 3 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини), доводить, що встановлення у сфері виборчих прав гарантій законності під час дії воєнного стану в Україні (наприклад, припинення всіх виборчих процесів, зупинення діяльності ТВК на територіях, де відбуваються військові дії, закриття Державного реєстру виборців тощо), є елементом захисту та охорони розвитку демократії в Україні, її територіальної цілісності.

Також слід зазначити, що наслідки, спричинені збройною агресією росії в Україні, серед яких, зокрема, знищення важливих об'єктів інфраструктури, збільшення кількості внутрішньо переміщених громадян та ін., засвідчують необхідність прогнозування можливих проблемних питань, що постануть після припинення чи скасування воєнного стану в Україні та зумовлять внесення змін до законодавства задля забезпечення сприяння реалізації виборчих прав громадян і належного адміністрування виборчих процесів у повоєнний період.

Відтак з науково-практичної точки зору доцільно обговорити ряд питань, які можуть виникнути у повоєнний період, та про які йдеться у Постанові ЦВК від 27 вересня 2022 року № 102, а саме: щодо строку призначення виборів після припинення воєнного стану (чинна ст. 20 ВК); недопущення здійснення спостереження за виборами особами від держав, міжнародних організацій, щодо яких ухвалено рішення про застосування санкцій у порядку, встановленому Законом "Про санкції"; щодо наявності та забезпечення приміщень для організації голосування і роботи дільничних виборчих комісій; посилення гарантій захисту та безпеки персональних даних виборців, що містяться в базі даних Державному реєстрі виборців, кібербезпеки; щодо механізму припинення повноважень членів територіальних виборчих комісій, поданих від заборонених судом політичних партій; інші проблеми у сфері забезпечення народовладдя в Україні.

Отже, з метою забезпечення принципів народного волевиявлення громадян після припинення чи скасування воєнного стану в Україні, беручи до уваги, що виборчі права є фундаментальними правами людини, закріпленими у міжнародно-правових документах (Загальна декларація з прав людини, Міжнародний пакт про громадські та політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ін.), в Конституції України, зважаючи на судову практику Європейського суду з прав людини та ін. виникає необхідність подальших наукових досліджень конституційно-правових механізмів організації і проведення виборів після припинення чи скасування воєнного стану, які підвищать прозорість виборчого процесу та піднімуть рівень довіри до виборчої практики в Україні.

II. Слід також зазначити, що за час своєї трудової діяльності, здійснюючи юридичну експертизу проектів законів в Апараті Верховної Ради України (понад 20 років), з метою недопущення наповнення законодавства України нормами неправового змісту чи нормами, які сформульовані з «дефектами» («не якісно»), мною відбувалася перевірка їхньої відповідності нормам Конституції і законам України, про що зазначалося у зауваженнях Головного юридичного управління до законопроектів чи у довідках до прийнятих законів України.

Не дотримання в проектах законів та в прийнятих законах України принципу юридичної визначеності (legal certainty) як складового елементу принципу верховенства права (rule of law), закріпленого в ст. 8 Конституції України, гальмує розвиток і зміцнення України як демократичної, соціальної, правової держави, створює перешкоди до

належного захисту прав та свобод громадян, призводить до зростання корупції та порушення прав і свобод людини та громадянина тощо.

На ці та інші проблеми звертається увага науковців, практиків, суддів. Так, наприклад, Я.Берназюк доводить, що дотримання принципу верховенства права можливе лише за умови застосування судами під час розгляду та вирішення справ законодавчого акта, який відповідає критерію "якості закону". Однак, у практиці трапляються непоодинокі випадки, коли закон не повною мірою відповідає таким критеріям [3]. В.Князев вказує, що реалізація принципу правової визначеності – це головний чинник, що сприяє формуванню довіри суспільства до судової влади та позитивного іміджу судових інституцій [4]. Дійсно, порушення цього принципу в законодавчих актах України породжує різну правозастосовну практику та не забезпечує розумну передбачуваність судових рішень тощо.

Нині дотримання принципу юридичної визначеності при врегулюванні суспільних відносин, обтяжених дією воєнного стану, є одним із основних завдань, які постають перед органами державної влади та визначають євроінтеграційний вектор розвитку суспільних відносин. На це, наприклад, нами зверталася увага в контексті захисту спадкових прав під час дії в Україні воєнного стану [5].

Слід також зазначити, що поняття та зміст принципу юридичної визначеності є предметом наукових робіт Н.Блажівської, М.Смаковича, С.Головатого, П.Гуйвана, В.Кравчук, М.Козюбри, О.Котухи, В.Князевим, В.Кратом, В.Навроцьким, С.Погребняка, Т.Подорожної, О.Толочка, О.Чорного, О.Щербанюк, О.Шишки та ін. Більшість вчених єдині у тому, що «якість закону» (quality of law) залежить від чіткості, точності, недвозначності, зрозумілості, узгодженості, доступності, виконуваності, передбачуваності та послідовності викладення правових норм в законодавстві України, а порушення принципу юридичної визначеності трансформується в порушення принципу верховенства права, що є не допустимим. Цей принцип проявляється через змістовну, логічну, системну і структурну складову правової норми та виявляється при з'ясуванні її змісту, а також у разі застосування норми законодавчого акта на практиці.

Принцип юридичної визначеності привертає увагу також й іноземних дослідників та практиків, наприклад, з органів Ради Європи. Так, згідно з Дослідженням Європейської комісії «За демократію через право» від 18 березня 2016 року № 711/2013 «Мірило правовладдя», ухваленим Венеційською Комісією на 106-му пленарному засіданні (Венеція, 11-12 березня 2016 року), юридична визначеність, як складова верховенства права, складається з: доступності законодавства; доступності судових рішень; передбачуваності актів права; сталості і послідовності приписів права; легітимних очікувань; унеможливлення зворотної дії; принципів *nullum crimen sine lege* та *nullum poena sine lege*; принципу *res judicata* [6].

Найбільш яскраво принцип юридичної визначеності розкрито в рішеннях Європейського Суду з прав людини. Розкриття його змісту, як правило, відбувається Судом в контексті тлумачення норм Європейської конвенції з прав людини та з урахуванням еволюційних змін у суспільних відносинах. Відтак, його зміст не є сталим, а розкриває все більше гранів довіри суспільства до держави, державних органів, верховенства права тощо. Зокрема, в Доповіді Венеційської комісії № 512/2009 «Верховенство права» (The Rule of Law), схвалений на 86-й пленарній сесії 25-26 березня 2011 року, акцентується увага на тому, що держава повинна зробити текст закону (the law) легко доступним. Вона також зобов'язана дотримуватись законів, які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність

означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування, та має бути передбачуваним щодо його наслідків: він має бути сформульований з достатньою мірою чіткості, аби особа мала можливість скерувати свою поведінку. Юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними [7].

Європейський Суд з прав людини неодноразово звертав увагу на необхідності додержання цього принципу в законодавстві України. Так, про це йдеться у справах «Єлоєв проти України» (заява № 17283/02), «Веренцов проти України» (заява № 20372/11), «Новік проти України» (заява № 48068/06), «Олександр Волков проти України» (заява № 21722/11), «Зеленчук і Цицюра проти України» (заяви № 846/16 та № 1075/16), «Романюк проти України» (заява № 77909/12), «Білоцерківська проти України» (заява № 17313/13) та ін.

На зв'язок між принципом юридичної визначеності та принципом верховенства права звертає увагу й Конституційний Суд України. Відповідно до правових позицій Суду, елементами верховенства права є принципи рівності і справедливості, правової визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005). Відтак, Суд вважає, що принцип правової визначеності вимагає чіткості, зрозумілості й однозначності правових норм, зокрема їх передбачуваності (прогнозованості) та стабільності (Рішення Великої палати Конституційного Суду України від 20 грудня 2017 року № 2-р/2017).

Отже, дотримання принципу юридичної визначеності в законодавчих актах України вказує на рівень розвитку демократії в державі, передбачуваності норм законів, їх відповідності нормам Конституції, а також сприяє ефективному захисту прав та свобод людини і громадянина, зменшує кількість заяв до Європейського Суду з прав людини тощо. Крім того, принцип юридичної визначеності закладається в основу правового порядку держави та вказує на розвиток довіри до органів державної влади, розвиток економіки та підприємництва, єдності в правозастосовній діяльності. Розкриття його змісту відбувається Європейським Судом з прав людини, Конституційним Судом України, Верховним Судом в контексті дії норм міжнародних договорів та норм національного законодавства України.

Комісія за демократію через право (Венеційська комісія) у невідкладному висновку щодо законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури добору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсній основі», виданому 23 листопада 2022 року відповідно до статті 14а Регламенту Венеційської комісії, вказує також на дотримання принципу юридичної визначеності у проектах закону та, пропонує взяти до уваги Збірник висновків і звітів щодо законотворчих процедур та якості закону, розроблений Венеційською комісією, а також Комісія нагадує про «золоте правило» для структурування та розробки законодавчих актів, а саме те, що стаття не повинна містити більше ніж три абзаци (або підпункти), абзац не повинен містити більше трьох речень, причому речення не повинно містити більше однієї думки (пункти, 50, 67 та ін. Невідкладного висновку Венеційської комісії CDL-PI(2022)046 від 23.11.2022).

Дійсно, на сьогодні українське законодавство потребує використання «простої ділової юридичної мови». Викладення документа простою мовою означає, що слова,

структура тексту та дизайн документа є настільки простими й зрозумілими, що читач легко знаходить ту інформацію, яка йому потрібна, розуміє те, що написано, і може користуватися цією інформацією (без консультацій з фахівцем у галузі права) (О.Кібенко).

Ми підтримуємо науковців, які доводять, що мова юридичних документів має бути простою, зрозумілою та гармонійною. Юридичний документ повинен відрізнятися точністю формулювань і бездоганною грамотністю, йому властиві стислість, ясність викладення та культура оформлення. Мова документа має бути елегантною. До мови може бути застосована формула: «Обґрунтованість - доцільність - елегантність». Елегантність мови – це здатність викладеної думки в простому одязі слів виглядати пишною і у вишуканій оправі слів бути простою і зрозумілою. Разом з тим, використання простої мови в юридичних документах (проектах законах) не повинно перетворитися на примітивізм, «рамковість закону» та недолуге спрощення.

Що стосується виборчого законодавства, то слід зазначити, що науково-практичний аналіз його норм доводить, що деякі норми потребують доопрацювання з урахуванням принципу юридичної визначеності. Зокрема це вказувалося в ряді постанов ЦВК. Наприклад, це Постанова ЦВК від 11 червня 2021 року №229, в якій ЦВК звернулася до Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування щодо вжиття заходів, спрямованих на законодавче врегулювання порядку вирішення Центральною виборчою комісією відповідно до пункту 7 частини першої статті 205 Виборчого кодексу України питання стосовно неможливості проведення виборів до органів місцевого самоврядування в разі встановлення неможливості забезпечити підготовку та проведення місцевих виборів відповідно до положень Виборчого кодексу України на окремих територіях та критеріїв для ухвалення такого рішення.

Щодо першочергових кроків вдосконалення виборчого законодавства України у післявоєнний період зазначимо що, вони мали б стосуватися: проведення перших виборів у повоєнний період; участі у формуванні складу виборчих комісій та внесенні до нього змін, від політичної партії (її місцевих організацій), діяльність якої заборонена судом; визнання обставин такими, що унеможливають ухвалення Центральною виборчою комісією рішення щодо визнання обраним народним депутатом України на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року в загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі наступного за черговістю кандидата в народні депутати України у виборчому списку від політичної партії, діяльність якої заборонена законом; застосування сучасних цифрових технологій у виборчий процес тощо.

Висновки. Виборче законодавство України потребує змін, зокрема в частині організації підготовки і проведення загальнодержавних та місцевих виборів, які відбудуться після припинення чи скасування воєнного стану в Україні. Руйнівні наслідки, спричинені воєнними злочинами російської федерації в Україні, серед яких передусім знищення критично важливих об'єктів інфраструктури, криза з переміщенням громадян, що змушені були покинути свої домівки, вже сьогодні засвідчують необхідність прогнозування можливих проблемних питань, що постануть під час майбутнього проведення виборів, перегляду з цією метою виборчого законодавства України та внесення до нього відповідних системних змін задля забезпечення сприяння реалізації виборчих прав громадян і належного адміністрування виборчих процесів у повоєнний період.

Крім того, у зв'язку із вище викладеним пропонуємо запровадити в закладах освіти спецкурс «Техніка юридичного письма», а також проводити навчання (тренінги) державних службовців, працівників патронатних служб, народних депутатів України щодо техніки викладення процесуальних документів та законодавчих актів, які розробляються та приймаються ними тощо. Також підтримуємо ідею прийняття окремого закону про правотворчу діяльність.

Список використаних джерел

1. Смокович М. І. Принцип правової визначеності в адміністративному судочинстві: окремі теоретичні засади та практичне застосування. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* Одеса: Гельветика, 2020. Вип. 88. С. 116-127.
2. Офіційний Вебсайт Центральної виборчої комісії. URL: <https://cvk.gov.ua>
3. Берназюк Я. О. Особливості застосування критерію «якість закону» під час вирішення публічно-правових спорів. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 6-14.
4. Правова визначеність є одним із найважливіших елементів принципу верховенства права, переконані судді Верховного Суду. Верховний Суд. 01 липня 2021. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1145556/>
5. Кармаза О.О. Захист спадкових прав громадян в умовах дії воєнного стану: проблемні питання та шляхи їх вирішення. Реалізація та захист цивільних прав в умовах воєнного стану. Матвєєвські цивілістичні читання: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 14 жовт. 2022 р.). Відп. ред. В. В. Цюра. К. 2022. С. 66-69.
6. Головатий С. Мірило правовладдя. Коментар. Глосарій. Rule of Law Checklist. Київ: ВАІТЕ, 2017. 163 с.
7. Доповідь Венеціанської комісії № 512/2009 «Верховенство права». *Право України*. 2011. № 10. С. 168-184.

References

1. Smokovych, M. I. (2020). Pryntsyp pravovoi vyznachenosti v administratyvnomu sudochynstvi: okremi teoretychni zasady ta praktychne zastosuvannia [The principle of legal certainty in administrative proceedings: some theoretical principles and practical application]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: zb. nauk. pr.*, 88, 116-127. (in Ukrainian)
2. Official website of the Central Election Commission. Retrieved from: <https://cvk.gov.ua> (in Ukrainian)
3. Bernaziuk, Ya. O.(2020). Osoblyvosti zastosuvannia kryteriiu «yakist zakonu» pid chas vyrishennia publichno-pravovykh sporiv [The peculiarities of application of the criterion of “quality of law” during resolution of public disputes]. *Pravo i suspilstvo*, 5, 6-14. (in Ukrainian)
4. Legal certainty is one of the most important elements of the rule of law, according to the Supreme Court judges. The Supreme Court. (2021, July 01). Retrieved from: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1145556/> (in Ukrainian)
5. Karmaza, O.O. (2022). Zakhyst spadkovykh prav hromadian v umovakh dii voiennoho stanu: problemni pytannia ta shliakhy yikh vyrishennia [Protection of citizens' inheritance rights under martial law: problematic issues and ways to solve them]. *Realizatsiia ta zakhyst tsyvilnykh prav v umovakh voiennoho stanu: Matvieieviski tsyvilistychni chytannia. Materialy mizhn. nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 14 zhovt. 2022). (pp. 66-69). K. (in Ukrainian)
6. Holovaty, S. (2017). Myrilo pravovladdia. Komentar. Hlosarii. [Rule of Law Checklist]. Kyiv: VAITE. (in Ukrainian)

7. Venice Commission Report No. 512/2009 "The Rule of Law" (2011). *Pravo Ukrainy*, 10, 168-184. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 17.02.2023
прийнята до друку 09.03.2023
The article: is received 17.02.2023
is accepted 09.03.2023

Бібліографія: Кармаза О. О. Дотримання принципу юридичної визначеності як гарантія дії принципу верховенства права у виборчому законодавстві у країні: теорія, законодавство, рішення Європейського суду з прав людини та рішення Конституційного Суду України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 52-60. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.52-60.

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.61-71

КОНЦЕПТ «ПРАВОРОЗУМІННЯ» В АРСЕНАЛІ НАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Кельман Михайло Степанович,

професор кафедри теорії права та конституціоналізму НІППІО Національного
університету "Львівська політехніка", доктор юридичних наук, професор, заслужений
діяч науки і техніки України

e-mail: muchaylo_lviv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4393-4626>

Сивуля Тетяна Миколаївна,

аспірантка другого курсу кафедри права Закладу вищої освіти «Університет
Короля Данила», м. Тернопіль, Україна

e-mail: syvulia_@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7704-2055>

Мета. Аналіз особливостей підходів до праворозуміння через призму різноманітних критеріїв, що дасть можливість визначити його сутність та значення. Праворозуміння є змістовною системою, оскільки у відповідь питання про сутність права є водночас і відповіддю на питання про зміст (мету) права. **Методика.** У цьому сенсі виникають цілком слушні запитанням, яким чином можна творити право на основі осмислення величезної множини соціальних явищ, не уявляючи собі бодай ознак цього права, не маючи навіть елементарних знань про нього (тут до речі, власний життєвий досвід має бути елімінований як перешкода об'єктивності)?, як знайти оптимальний метод, за допомогою якого можна було хоча б наблизитися до розуміння сутності права, яку шукаємо? Припустимо, що перш ніж пізнати предмет, тобто право, вдалося визначити засоби пізнання у формі наукових методів. Знову ж таки постає питання: яким чином відкрито ці методи? Адже для того, щоб їх знайти, потрібен якийсь інший метод, а для пошуку останнього - наступний, і так далі до нескінченності. Вихід з цього кола можливий лише визначенням деяких "очевидних" властивостей предмета. **Методологічну основу дослідження** становить система концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також способів наукового пізнання: антропологічний, ідеалістичний, потребовий дослідницький, системний, комунікативний підходи, та такі методи як: історико-правовий, порівняльно-правовий тощо. **Результати.** В процесі дослідження обгунтовано, що для дослідження концепту праворозуміння необхідні три речі: знання права (інтелектуальний елемент), діяльність (вольовий елемент), і – поза сумнівом – свідомість (духовний елемент). Зрештою тільки духовне ідентифікує два перші. Тільки духовна складова наповнює «юридичним світлом», змістом, метою, духом закону, правовим зв'язком, гарантує їх від перетворення у кращому випадку на формальну схему, у гіршому – на кримінально правовий хаос, а саме право – не право. **Практична значимість.** Проблема розуміння права без перебільшення можна віднести до числа «вічних». Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до сьогодні не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням, що таке право, і не намагався дати відповідь на нього.

Ключові слова: право, розуміння, праворозуміння, система, відносини, свобода, справедливість, суспільство.

Mykhailo Kelman

Doctor of Law, Professor, Institute of Law and Psychology,
Lviv Polytechnic National University,
e-mail: muchaylo_lviv@ukr.net

Tatiana Syvulia

postgraduate student of the 1st year
of the Department of Law and Public Administration of the Institution of Higher
Education King Danylo University
e-mail: syvulia_@ukr.net

THE CONCEPT OF «LEGAL UNDERSTANDING» IN THE ARSENAL OF SCIENTIFIC CATEGORIES OF GENERAL THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW

Purpose. To analyze the peculiarities of approaches to legal understanding through the prism of various criteria, which will make it possible to determine its essence and significance. Legal understanding is a meaningful system, since the answer to the question about the essence of law is also the answer to the question about the content (purpose) of law. **Methodology.** In this sense, quite reasonable questions arise: how can one create law on the basis of comprehending a huge set of social phenomena without imagining at least the signs of this law, without even basic knowledge about it (here, by the way, one's own life experience should be eliminated as an obstacle to objectivity), how can one find the optimal method by which one can at least come close to understanding the essence of law that one is looking for? Let's assume that before cognizing the subject matter, i.e., law, we managed to identify the means of cognition in the form of scientific methods. Again, the question arises: how are these methods discovered? After all, in order to find them, one needs some other method, and to find the latter, one needs the next, and so on ad infinitum. The only way out of this circle is to identify some "obvious" properties of the subject. **The methodological basis** of the study is a system of conceptual approaches, general scientific and special legal methods, as well as methods of scientific knowledge: anthropological, idealistic, need-based research, systemic, communicative approaches, and such methods as historical and legal, comparative legal, etc. **Results.** In the course of the study, the author proves that three things are necessary for the study of the concept of legal understanding: knowledge of law (intellectual element), activity (volitional element), and - undoubtedly - consciousness (spiritual element). After all, only the spiritual identifies the first two. Only the spiritual component fills the "legal light", content, purpose, spirit of the law, legal connection, and guarantees them from turning into a formal scheme at best, and criminal law chaos at worst, and law itself is not law. **Practical significance.** Without exaggeration, the problem of understanding law can be classified as "eternal". Since the emergence of professional legal activity and up to now, there has not been and probably is not a single lawyer who would not think about the question of what law is and would not try to answer it.

Key words: law, understanding, the right to understand, system, relations, freedom, justice, society.

Постановка проблеми. Проблему розуміння права без перебільшення можна віднести до числа «вічних». Починаючи з виникнення професійної юридичної діяльності й до сьогодні не було й немає, мабуть, жодного юриста, який би не замислювався над питанням, що таке право, і не намагався дати відповідь на нього. Праворозуміння є складним і багатозначним процесом, що відіграє важливу роль в механізмі правового регулювання суспільних відносин, в забезпеченні законності і правопорядку, правового виховання населення і юристів професіоналів, і навколо якого завжди йшли і йдуть постійні наукові дискусії. Залежно від того, як розуміється сутність права, що входить в це поняття, якими ознаками воно наділене, тлумачаться і всі інші явища правової сфери – правотворчість, правозастосування, правовідносини, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, законність і правопорядок, принципи права і т. д. Саме тому, постає необхідність розглянути поняття «права» в контексті різноманітних теорій, які визначають його сутність, природу, призначення та роль в житті суспільства.

Постановка проблеми. Актуальність зазначеного дослідження зумовлена, по-перше, особливостями розуміння права як міри справедливості в перехідних умовах трансформації епохи постіндустріалізму і утвердження періоду новітніх інформаційно-комунікативних технологій; по-друге, плюралізмом правових культур, процесів

геополітичних змін у загальнотеоретичному правознавстві та необхідністю їх адекватного осмислення; по-третє, пошуком шляхів поєднання універсального та унікального в розвитку вітчизняного і світового теоретико-правового мислення; по-четверте, доцільністю виокремлення права як феномена сучасної цивілізації через призму «життя» абстрактної правової норми завдяки її застосуванню, дотриманню, реалізації суб'єктами суспільних відносин. І цілком закономірним є те, що реформування прагматично орієнтованих юридичних досліджень і розробок не можуть забезпечити досягнення належних результатів без відповідних теоретичних обґрунтувань, що зрештою, немислимі без ґрунтовної методологічної бази, достатньої традиційної для вітчизняного правознавства, що правда, не позбавленої певного консерватизму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасне уявлення праворозуміння тією чи іншою мірою розглядали у своїх працях вітчизняні вчені Б.Кістяківський, А. Ковтонюк, М. Козюбра, О. Лапаєва, Н. Мозоль, Б. Стащенко. Проте, питання плюралістичності підходів щодо розуміння права і сьогодні залишається центральним для юриспруденції.

Постановка завдання. Залишаючись нині центральною для юриспруденції, ця проблема стоїть особливо гостро у сучасній теорії права тому твердження деяких представників загальнотеоретичного правознавства пострадянського простору про кризу сучасної теоретичної правосвідомості виявляються не такими вже й перебільшеними. Та все ж, слухною є думка М. Козюбри про те, що, мабуть, коректніше говорити не про кризу вітчизняної теоретичної правосвідомості й загальнотеоретичного правознавства, а про «хвороби» його модернізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звертаючись до одвічно актуальної для людства проблеми розуміння, визнання, сприйняття права як системи регулювання суспільних відносин, як важливого чинника підтримання справедливості міжнародного правопорядку, мусимо зазначити, що неспровоковане масштабне вторгнення на суверенну територію незалежної Української держави військ російської федерації, ініційоване і санкціоноване вищим державно-політичним керівництвом цієї країни, яке ігнорує й систематично порушує норми міжнародного права, розв'язавши злочинну війну, переорієнтувало цивілізовану світову спільноту в іншому аспекті розглядати сьогодні цю проблематику. Ця трагічна подія загальнопланетарного виміру однозначно, поза усім іншим продемонструвала, наскільки крихким та вразливим стала така феноменально цивілізаційна цінність як право. Стало очевидним, що сама по собі наявність міжнародних договорів та інших позитивно-правових джерел ще не означає «автоматичної» наявності визнання права людини на життя. Іншими словами, події в Україні, що набрали форми геноциду, наочно продемонстрували існуючий фундаментальний розрив між правовою аксіологією і деонтологією права з одного боку, і онтологією права – з іншого.

Водночас такі трагічні політико-правові фактори ще більше актуалізували, сформували теоретичний запит на осмислення права, на поглиблені і різноаспектні дослідження того, за яких умов право із масиву «голих» нормативних приписів чи ідеологічних декларацій перетворюється на онтологічну констатацію можливостей людського співіснування. У цьому контексті проблема праворозуміння привертає уваги численних науковців, які осмислюють право у його бутті як динамічний, плинний, процесуальний за своєю природою феномен.

Залишаючись нині центральною для юриспруденції, ця проблема стоїть особливо гостро у сучасній теорії права тому твердження деяких представників

загальнотеоретичного правознавства пострадянського простору про кризу сучасної теоретичної правосвідомості виявляються не такими вже й перебільшеними. Та все ж, слушною є думка М. Козюбри про те, що, мабуть, коректніше говорити не про кризу вітчизняної теоретичної правосвідомості й загальнотеоретичного правознавства, а про «хвороби» його модернізації. Побудова його цілісної, внутрішньо несуперечливої системи, остаточне звільнення від попередніх догматичних уявлень – справа, очевидно, не одного покоління правників. «Після розвалу тоталітарної системи і переходу від ідеологічного монізму до ідеологічного плюралізму можливості для дослідження методологічних і загальнотеоретичних проблем права значно розширилися» - авторитетно підкреслює учений [1, с.3-11].

Ці можливості проявилися значною мірою у пошуку відповіді на одвічно актуальне питання: «що є право?». Якщо ж врахувати, що ще з часів І. Канта, який іронічно висміював спроби юристів з'ясувати й пояснити, що собою являє право, то сучасні юристи (й це цілком усвідомлюється в сучасному професійному середовищі) мають інтерпретувати свої тлумачення і пояснення повною мірою у наративах, відповідних вимогам сьогодення. Адже враховуються можливі наслідки, що їх породжують процеси глобалізаційних трансформацій, що призводить до докорінних змін звичних уявлень про національну державу, національну правову культуру. Отже, йдеться про напрацювання таких гіпотез, таких теоретичних узагальнень шляхом новітніх дослідницьких технологій і методології, що творчо й аналітично враховуватимуть й ефективно використовуватимуть прогресивні зміни, що сталися в споріднених гуманітарних науках – філософії, політології, соціології, психології тощо. Але навіть після досягнення успіхів слід не забувати застереження відомого американського вченого-правознавця Л. Фрідмена, який у свій час зазначав, що дати точне визначення праву – досить складне завдання, адже, як він вважав право – це «слово для щоденного вживання, частина нашого розмовного словника. Воно має безліч значень, тендітних, як скло, нестійких, як мильна бульбашка і невловимих, як час» [2, с. 8].

У цьому ж контексті дуже доречно нагадування визнаного українського теоретика права, методолога і соціолога Б. Кістяківського, який писав: «У жодній іншій науці немає стільки суперечливих теорій, як в науці про право. При першому знайомстві з нею виникає таке враження, ніби вона тільки й складається з теорій, що взаємно виключають одна одну. Найбільш суттєві питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право зовсім по-різному. Суперечка між теоретиками права виникає вже на початку наукового пізнання права, навіть більшою мірою, саме з приводу вихідного питання – до якої сфери явищ належить право – починається непримириме розділення напрямків і шкіл у цій науці» [3, с. 371]. Ще навіть у досить давні часи склалася думка про те, що існує єдине, універсальне поняття права, незалежно від часу, народів, політичних систем, в яких воно функціонує. «Мало хто сумнівався в універсальності поняття права навіть в часи формування науки загальної теорії права, яке відбувалося протягом XIX ст.» підкреслює М. Козюбра [4, с. 24]. Маємо XXI ст.. За десятки десятиліть фіксувалася величезна множина різнопланових трактувань і визначень цього поняття. То ж цілком логічно визнати цей процес нескінченним.

Пояснення причин цієї доволі природної наукової ситуації знаходимо в обґрунтованому і вираженому тлумаченні: «Право – явище, нерозривно пов'язане з простором і часом, тобто з конкретним буттям, воно функціонує в глибинах життя, рухається у часі і змінюється разом з ним. І хоч у праві втілюються «вічні» цінності – ідеали справедливості, свободи, рівності, їх зміст з плином часу також зазнає змін:

з'являються нові грані, зв'язки, прояви, виміри, які потребують поглибленого осмислення. Розвивається, змінюючись також низка чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційних, релігійних, моральних, національних, міжнародних тощо» [5, с. 188].

Цілковито поділяючи слушність змістовності й аргументованості цього тлумачення, не можемо визнати науково коректною позицію М. Байтіна: «Питання про поняття права - вихідне, ключове... у теорії права. У прямій залежності від його вирішення розуміються і трактуються всі інші правові явища ... Тільки на основі правильного, чіткого уявлення про те, що є право, можна визначити перспективи розвитку та шляхи підвищення ефективності не тільки юридичної науки, а й практики нормотворення, застосування та тлумачення права, забезпечення законності та правопорядку, створення цивілізованого громадянського суспільства та правової держави» [6, с.55-56].

На багатьох сторінках монографії, з якої цитата, автор розгортає своєрідний односторонній дискурс з протестом проти так званого широкого розуміння права. Однак його аргументація й висновки зводяться до того, що у монографії «Сутність права» (ця доволі претензійна назва деталізується таким чином: «Сучасне нормативне праворозуміння на межі двох століть») уся аргументація й висновки зводяться до того, що справжнім правом – слід вважати нормативне право, визнане державою і забезпечене примусом. Ця позиція цілком відповідає ідеологічним потребам тоталітарного режиму та етатистській діяльності державної влади, що обслуговує цей режим.

Прихильників і послідовників таких теоретиків, які прагнуть знайти якесь єдине, універсальне визначення поняття права, є чимало. Навіть усвідомлення того, що такі пошуки безперспективні, не припинило однак спроб дати, якщо й не універсальне, придатне для всіх часів і народів, то принаймні утилітарно прийнятне для певного часу визначення права, яке акцентувало б увагу на його специфічних ознаках, що відрізняють право від інших нормативних регуляторів сучасного суспільства. Такі спроби не припиняються донині. Особливо продовжують захоплюватися ними представники пострадянського, у тому числі й вітчизняного, загальнотеоретичного правознавства.

В різноманітних джерелах існують сотні, якщо не тисячі, визначень права. Проте серед них немає жодного, яке було б визнане, якщо не всіма, то принаймні більшістю науковців. З огляду на це дедалі переконливіше лунають думки про те, що для того, щоб з'ясувати багатомірну природу права, потрібно взагалі відмовитись від дефініцій, віддавши перевагу характеристиці права як феномену. Можна по-різному ставитися до такого роду думок, проте варто відзначити, що вони набувають все більшої підтримки в сучасному загальнотеоретичному правознавстві, особливо зарубіжному [7, с. 519-526].

Отже, головним питанням філософії права є, серед інших визнання чи невизнання поняття праворозуміння винятково науковою категорією. Однак цього з'ясування, оскільки проблема розуміння права лежить в основі будь-якої теорії права і на його рішенні базуються концепції юридичної науки та державно-правова доктрина то з метою його осмислення створюються окремі парадигми. Так згідно з одним з них воно являє собою систему ціннісно-світоглядних ідеалів правового життя суспільства, пов'язаних між собою загальною логікою у пошуку сенсу права. Відсутність хоча б приблизної єдності серед учених у питанні про те, як слід розуміти право, призводить до відсутності продуманої та вираженої правової політики.

У результаті реформ відбулося усунення ціннісної ієрархії у юридичному світогляді українців. На перше місце вийшли ліберальні ідеали та цінності права, а домінанта ідеї конституційної відповідальності державної влади призвела до появи великої кількості

критичних досліджень нормативного праворозуміння та заперечення юридичного позитивізму.

Проблема праворозуміння останніми роками перебуває у центрі уваги як української, так і зарубіжної юридичної науки. Зарубіжні правознавці намагаються знайти відповіді, адекватні викликам постіндустріальної епохи та постмодерністської соціальної філософії. Вітчизняні автори вбачають обумовленість проблеми праворозуміння зміною суспільно-політичних парадигм та кризи системи цінностей, на основі яких будувалася українська державність наприкінці ХХ та на початку ХХІ ст., справедливо вважаючи, що правовий розвиток суспільства, що протікає у складній системі взаємозв'язків із змінами, що відбуваються в соціальному житті, вимагає істотного переосмислення та модернізації. Тому остаточне звільнення від попередніх догматичних уявлень – це справа, очевидно, не одного покоління правознавців.

Кожна концепція праворозуміння, що змістовно сформульована у цьому понятті, містить відповіді на питання про те, що є право, в чому його сутність, якими є його ідеали, цінності тощо. Наголошуючи на цьому видатний американський філософ права Г. Дж. Берман зазначав, що існують три способи вирішення проблеми праворозуміння [8, с. 16-17].

Перший – полягає у визнанні найбільш вірної і таким, що відповідає певним інтересам українського суспільства, зокрема модернізації за західним сценарієм, класичної (модерністської) західноєвропейської філософії права і відповідного праворозуміння - ліберально-індивідуалістичної версії природного права, поширюваного під назвою «лібертаризму». Другий спосіб - заперечення самого питання через його нерозв'язність раціональними методами та орієнтація на той чи інший вид праворозуміння з методологічною метою визначення формально-догматичних, соціологічних або історико-культурних способів дослідження права. Третій - базується на спробі синтезу, або інтеграції зазначених трьох підходів (широкий підхід до права», «ідея синтетичної юриспруденції інтегративна теорія прав і т д) [8, с. 17-18].

На нашу думку, визнати правильною цю точку зору можна лише після аналізу методологічних та гносеологічних аспектів праворозуміння. Для того, щоб розкрити природу та сутність праворозуміння, необхідно розглянути теоретико-правові уявлення, методологію дослідження та визначення самого процесу. Праворозуміння або розуміння права (ми розділяємо ці поняття) є одночасно і результатом, і процесом осмислення сутності права. Однак у юридичній літературі існують різні підходи до визначення поняття «праворозуміння». Чимало питань, пов'язаних з цією проблемою, залишаються належним чином не з'ясованими. Серед них передусім питання про термін «розуміння». У спеціальній літературі його зміст здебільшого не розкривається попри широкий обіг в наукових публікаціях терміна. З'ясування його специфіки є однобічним, до того ж не зовсім коректним.

У переважній більшості випадків праворозуміння розглядається як категорія доктринальної правосвідомості, тобто як наукова категорія, пов'язана з науковим пізнанням. Тобто цим концептом відображаються процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права, його оцінку та ставлення до нього як до цілісного соціального явища [9, с.66-86].

Віддаючи належне зусиллям багатьох науковців розкрити суть поняття «право розуміння» як процес і результат цілеспрямованої розумової наукової діяльності, спрямованої на пізнання, сприйняття і оцінку права, разом з тим вважаємо, що не варто перебільшувати значення науки у розумінні права. Це пояснюється не тільки тим, що

формування категорії «праворозуміння» пройшло складний шлях від індивідуально забарвленого, заснованого на особистому досвіді розуміння права до сучасного раціоналізованого і систематизованого його вигляду, якому ми справді зобов'язані науці, навіть не тим, що наука не всесильна, вона не може дати відповіді на всі питання, які породжує життя, а передусім тим, що з огляду на те, що право як феномен не може бути зрозумілим лише на основі наукової парадигми з орієнтацією на такі критерії, як об'єктивність, достовірність, верифікованість, можливість практичного відтворення результатів тощо.

Ставлення людей до права, його осмислення і оцінка визначаються не тільки, і навіть не стільки науковими міркуваннями, скільки ціннісними установками й уявленнями. Ще з часів античності відомий вислів *jus est ars boni et aequi*, який належить давньоримським юристам (за одними джерелами – Цельсу, а за іншими – Ульпіану). З цього вислову починаються Дигести римського імператора Юстиніана.

До того ж латинське слово *ars* у цьому вислові має щонайменше два значення – «наука» і «мистецтво», що дало підстави одним авторам на пострадянському просторі перекладати наведений вислів як право є наукою про добро справедливості, а іншим – як право є мистецтвом добра і справедливості. Ні перше, ні друге тлумачення згаданого вислову не отримало при цьому більш-менш визначеного змістовного наповнення щодо зв'язків права з наукою і мистецтвом. Основна увага як у першому, так і в другому випадку зосереджується на його зв'язках з категоріями добра і справедливості.

Проте ці категорії, як і категорії свободи і рівності, якими також часто оперують при характеристиці природи права, це не результати наукового пізнання, а цінності.

Цінності ж – це передусім сфера світогляду, який є способом не вивчення або пояснення відповідних феноменів, зокрема права, а його духовного освоєння, інтерпретації. На відміну від наукового знання, яке не повинно залежати від ідеалів і поглядів суб'єкта, який його пізнає, світоглядне світосприйняття є тією своєрідною духовною призмою, через яку пропускається і переживається навколишній світ, а тому не може претендувати на достовірність, верифікованість тощо, тобто відповідати критеріям науковості [5, с.193].

Саме з цих позицій у філософській літературі досить часто тлумачиться термін «розуміння», яке хоч перебуває в одному ряду з концептом «пізнання», проте не тотожне йому. На відміну від пізнання (докладніше про інтелектуалізацію пізнавальних процесів з'ясування сутності права у третьому підрозділі. – Т.С.), що зосереджується на питанні про природу об'єкта, тобто має на меті досягнення індиферентного до світоглядних установок суб'єкта істинного, достовірного знання, за поняттям «розуміння» вирішується проблема суб'єкта, тобто спрямоване на осмислення ролі світоглядно-суб'єктивного у практичному перетворенні об'єктивного. Хоч досягти абсолютної «стерильності» у розмежуванні цих понять, зрештою у цьому плані в науці рідко вдається домогтися реалізації неможливого; все ж проте безперечно підтверджено незрівнянно позасуб'єктивнішу сутність права порівняно з мистецтвом. Адже слід погодитися з авторитетними вченими, які вважають право феноменом, що тісно поєднує в собі елементи як науки, так мистецтва.

Таке поєднання характерне для всіх рівнів правового буття – від формування загальних принципів права, більшості з яких маємо завдячувати судовій практиці, від конструювання відповідних теорій, формулювання юридичних норм до класифікації юридичних фактів, розв'язання спірних ситуацій і ухвалення справедливих правозастосовних рішень [10, с. 31]. Отже, ухвалення таких рішень є підставою вважати право «критерієм справедливості» (Арістотель), який як «регулюючу норму спілкування»

у правозастосовній практиці реалізує конкретний суб'єкт право розуміння, тобто «юрист-практик, який має достатній багаж знань про право, спроможний застосовувати і тлумачити правові норми» [11, с. 31].

У науці зафіксовано чимало різноманітних підходів до з'ясування сутності поняття «праворозуміння». Так професор М. Кельман зазначає, що в сучасній теорії права право розуміння це наукова категорія, що відображає процес і результат розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права його оцінку і ставлення до нього як цілісного явища [11, с. 41]. На думку вченого, процес праворозуміння у такому разі найчастіше трактується як процес пізнання сутності права та оцінної діяльності правосвідомості, що в принципі, є механічним поєднанням двох суперечливих процесів мислення. Цією обґрунтованою й належним чином осучасненою науковою позицією українського правознавця, критично оцінюється тлумачення авторитетного філософа права В. Нерсесянца, згідно з яким праворозуміння є не що інше, як поняття права, що є єдністю правової сутності та явища [12, с. 3].

У цьому ж контексті раніше об'єктивну оцінку позиції адаптера метафізичної правової концепції – т.зв. лібертарної теорії права цього відомого правознавця дав відомий український теоретик філософії права О. Стовба. Розглядаючи питання про сутність метафізичного право розуміння, у монографії «Право і час» на основі аналізу програмної російського вченого в московському академічному часописі «Вопросы философии» пише: «Метою дослідження В.С. Нерсесянца є формулювання поняття права, яке для нього (в дусі Гегеля) являє собою пізнану єдність правової сутності і явища. Як наслідок, концепція російського вченого за визначенням метафізична, оскільки виходить із розуміння надчуттєвої сутності й емпіричного явища, що сполучається лише в понятті. При цьому в ролі сутності в лібертарному праворозумінні постає право, тоді як закон (який розуміється у збірному значенні, як усі видані компетентним джерелом нормативні акти) є явищем. Таким чином вираз «сутність права» виявляється тавтологічним, оскільки російський правознавець резервує термін «право» для позначення сутності такого явища, як закон. Але в такому разі питання про сутність власне права залишається без відповіді».

Розуміючи під правом відповідну принципів формальної рівності систему норм, установлених або санкціонованих державою і забезпечених можливістю застосування заходів державного примусу (а це повною мірою відповідає потребам тоталітарного державного правління), як підкреслює О.Стовба, «російський правознавець намагається визначити одне, «реальне» суще-норму, беруче за основу його відношення до іншого – «ідеального» - сущого (волі, примусу, формальної рівності), яке оголошується сутністю першого. Тим самим «право як таке» втрачає власний унікальний зміст, являючи собою порожнє збірне найменування для сутностей іншого сущого (волі, примусу, формальної рівності) [13, с.53-56].

Поділяючи критичну позицію щодо концепції праворозуміння, російського правознавця, ґрунтовно розглянутого харківським доктором філософії, професор М. Кельман вважає, що сутність права мислиться у такому випадку в рамках класичного дуалізму сутності і явища. У різних філософських системах таке співвідношення вирішується по-своєму, але скрізь суть постає субстанційним ядром самостійного сущого. Право виглядає при цьому як існуюче саме по собі об'єктивне явище, узагальнюючи властивості, ознаки і якісні характеристики якого, ми наближаємося до його сутності. Таким чином, незважаючи на те, що термін праворозуміння активно використовується для позначення тих аксіом або передумов, які лежать в основі будь-якої правової теорії,

вчений пропонує розглянути це питання з точки зору герменевтико-феноменологічної парадигми.

Зазначимо, що очевидна розбіжність дослідників у гносеологічній, пізнавальній сутності праворозуміння. М. Кельман наголошує, що це в дійсності не тільки пізнавальний процес, у ході якого визначається дещо протилежне суб'єкту пізнання, себто право, розміщене у ряді нормативних порядків та соціальних об'єктів, а й онтологічний феномен. У цьому сенсі виникають цілком слушні запитанням, яким чином можна творити право на основі осмислення величезної множини соціальних явищ, не уявляючи собі бодай ознак цього права, не маючи навіть елементарних знань про нього (тут до речі, власний життєвий досвід має бути елімінований як перешкода об'єктивності)?, як знайти оптимальний метод, за допомогою якого можна було хоча б наблизитися до розуміння сутності права, яку шукаємо? Припустимо, що перш ніж пізнати предмет, тобто право, вдалося визначити засоби пізнання у формі наукових методів. Знову ж таки постає питання: яким чином відкрито ці методи? Адже для того, щоб їх знайти, потрібен якийсь інший метод, а для пошуку останнього - наступний, і так далі до нескінченності. Вихід з цього кола можливий лише визначенням деяких "очевидних" властивостей предмета» [14, с. 50-51].

Висновки. Праворозуміння є юридичну концепцію соціальної реальності. В основі будь-якого праворозуміння лежить те чи інше уявлення про сенс людського та суспільного життя, про сутність людини і суспільства, воно спирається на певний тип філософської картини світу. Праворозуміння є змістовною системою, оскільки у відповідь питання про сутність права є водночас і відповіддю на питання про зміст (мету) права. Розуміння права починається з пошуку відповіді на це питання, а завершується наприкінці життя дослідника.

Від праворозуміння залежить методологія права, тому що вчення про сутність права – це і вчення про метод його вивчення (вчення про методи пізнання права).

Список використаних джерел

1. Козюбра М.І. Загальнотеоретичне правознавство в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том. 193. Юридичні науки. С. 3-11.
2. Фридмен Л. Введение в американское право. М., 1992. 286 с.
3. Кістяківський Б.О. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка» Серія «Українські мислителі». К.: Абрис, 1996. 512 с.
4. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
5. Козюбра М.І. Праворозуміння: плюралізм підходів та можливості їх поєднання. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наукових статей*. Гол.редактор: А. Мелешевич. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 608 с.
6. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на границах двух веков). Саратов, 2001. 416 с.
7. Шауер Ф. Существует ли понятие права/ Пер. с англ. М.В. Антонов. *Российский ежегодник теории права*. 2008. № 1. С.519-526.
8. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. М., 1994. 624 с.
9. Правова система України: історія, стан, перспективи: у 5 т.. Т.1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг.ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Х.: Право, 2008. 728 с.

10. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2016. 392 с.
11. Кельман М. С., Стратонов В. М. Загальна теорія права: підручник. Вид. 6-те, доп. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с.
12. Нерсисянц В.С. Право как необходимая форма равенства, свободы и справедливости. *Социологические исследования*. 2001. № 10. С. 3. Нерсисянц В.С. Философия права: либертарно-юридическая концепция. *Вопросы философии*. 2002. №3. С. 3-9.
13. Стовба О.В. Право і час: монографія. Х.: Тім Пабліш Груп, 2016. 308 с.
14. Кельман М.С., Ткачук О.І. Методологія як форма мислення і складова культури дослідника: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2022. 154 с.

References

1. Kozyubra, M.I. (2017). Zahalnoteoretychne pravoznavstvo v umovakh suchasnykh hlobalizatsiinykh transformatsii [General theoretical jurisprudence in the conditions of modern globalization transformations]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Yurydychni nauky, 193, 3-11. (in Ukrainian)
2. Friedman, L. (1992). *Vvedenie v amerikanskoe pravo* [Introduction to American law]. M. (in Russian)
3. Kistiakivskyi, B.O. (1996). *Vybrane. Biblioteka chasopysu «Filosofska i sotsiologichna dumka» Seriia «Ukrainski mysliteli»* [Selected Library of the journal "Philosophical and Sociological Thought" Series "Ukrainian Thinkers"]. K.: Abris. (in Ukrainian)
4. Koziubra, M.I. (Ed.). (2015). *Zahalna teoriia prava* [General theory of law]. K.: Waite. (in Ukrainian)
5. Kozyubra, M.I. (2013). Pravorozuminnia: pliuralizm pidkhodiv ta mozhlyvosti yikh poiednannia [Legal understanding: pluralism of approaches and possibilities of their combination]. *Zahalnoteoretychne pravoznavstvo, verkhovenstvo prava ta Ukraina: zbirnyk naukovykh statei*. K. (in Ukrainian)
6. Baytin, M.I. (2001). *Sushnost prava (Sovremennoe normativnoe pravoponimanie na granichakh dvuh vekov)* [The essence of law (Sovremennoe normativnoe pravoponimanie at the borders of two centuries)]. Saratov. (in Russian)
7. Shauer, F. (2008). *Sushestvuet li ponyatie prava* [Does the concept of law exist]. *Rossiiskij ezhegodnik teorii prava*, 1, 519-526. (in Russian)
8. Berman, G. J. (1994). *Zapadnaya tradiciya prava: epoha formirovaniya* [The Western tradition of law: the epoch of formation]. M. (in Russian)
9. Tsvik, M.V., Petryshyn, O.V. (Ed.). (2008). *Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan, perspektyvy* [Legal system of Ukraine: history, state, prospects] (Vol.1). Metodolohichni ta istoriko-teoretychni problemy formuvannia i rozvytku pravovoi systemy Ukrainy [Methodological and historical and theoretical problems of formation and development of the legal system of Ukraine]. Kh.: Pravo. (in Ukrainian)
10. Kozyubra, M.I. (2016). *Zahalna teoriia prava* [General theory of law]. K.: Waite. (in Ukrainian)
11. Kelman, M. S., Stratonov, V. M. (2020). *Загальна теорія права* [General theory of law]. Kherson: OLDI-PLUS. (in Ukrainian)
12. Nersesyants, V.S. (2001). Pravo kak neobhodimaya forma ravenstva, svobody i spravedlivosti [Law as a necessary form of equality, freedom and justice]. *Sociologicheskie*

issledovaniya, 10, 3; Nersesyants, V.S. (2002). *Filosofiya prava: libertarno-yuridicheskaya koncepciya* [Philosophy of law: libertarian-legal concept]. *Voprosy filosofii*, 3, 3-9. (in Russian)

13. Stovba, O.V. (2016). *Pravo i chas: monohrafiia* [Law and time: a monograph]. H.: Tim Publishing Group. (in Ukrainian)

14.. Kelman, M.S., Tkachuk, O.I. (2022). *Metodolohiia yak forma myslennia i skladova kultury doslidnyka: monohrafiia* [Methodology as a form of thinking and a component of the researcher's culture: monograph]. Lviv: Liga-Press. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 02.01.2023

прийнята до друку 20.01.2023

The article: is received 02.01.2023

is accepted 20.01.2023

Бібліографія: Кельман М. С., Сивуля Т. М. Концепт «праворозуміння» в арсеналі наукових категорій загальної теорії та філософії права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 61-71. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.61-71.

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.72-80

РОЛЬ СПОРТИВНО-ПРОСВІТНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГАЛИЧНИНИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Криховецький Іван Зеновійович,

доктор юридичних наук, доцент,
віце-президент ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: ivan.krykhovetskyi@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2296-2185>

Карпаш Максим Олегович,

доктор технічних наук, професор, професор кафедри архітектури та
будівництва ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: maksym.karpash@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4223-3828>

Жупник Василь Васильович,

кандидат історичних наук, доцент кафедри права та публічного управління ЗВО
«Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: vasyi.v.zhupnyk@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1417-3394>

Мета. Метою статті є аналіз, вивчення та визначення ролі спортивно-просвітних організацій і рухів Галичини в утвердженні й подальшому формуванні національної правосвідомості, а також правової культури населення. **Методика.** Методологічну основу, наукового пошукування, склали система загальнонаукових, спеціальнонаукових і філософських методів. Одним з основних став аналітичний метод в комплексі з компаративістським підходом, які дозволили розкрити особливості впливу спортивно-просвітних організацій на правосвідомість та правову культуру населення у конкретному історичному періоді. **Результати.** Встановлено, що програмах і статутах спортивно-просвітницьких організацій декларувалися політичні гасла. Так, програма «Сокола» передбачала досягнення «свободи» народу. Боротьба за проголошення незалежної держави була ключовою ідеологією, яку поширював «Пласт». Члени «Січі» популяризували демократичні цінності та свободолубство часів козащини. Вплив згаданих організацій на правосвідомість та правову культуру населення Галичини реалізовувався через: популяризацію історико-правових традицій, зокрема ідей свободолубства часів Запорізької Січі, збереженню і утвердженню національних символів – герб, прапор; акцентування уваги на дотриманні морально-етичних і християнських цінностей. Цей принцип реалізовувався товариством «Сокіл» і «Пласт»; утвердження державницьких ідей і залучення учасників до визвольних змагань і розвитку Західноукраїнської Народної Республіки, а у міжвоєнні роки – політичної діяльності в складі легальних політичних партій; поширення ідей здорового способу життя, фізичної і військової підготовки молоді. **Наукова новизна.** Обґрунтовано тезу про безпосередній вплив діяльності спортивно-просвітних організацій та рухів на формування національної правосвідомості та правової культури населення, як цілеспрямовано (членство та діяльність в рамках рухів та організацій) так і опосередковано (просвітницька і правовиховна робота). **Практична значимість.** Досягнуті результати можуть бути використані у процесі подальших історико-правових досліджень, підготовці окремих спецкурсів, а також при вивченні історії держави і права України, історії вчень про державу і право.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, спортивно-просвітницька організація, Галичина, «Пласт», «Сокіл», «Січ».

Ivan Krykhovetskyi

Doctor of Law, Associate professor,
Vice president of King Danylo University,
35 Ye. Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine
e-mail: ivan.krykhovetskyi@ukd.edu.ua

Maksym Karpash

Doctor of Technical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Architecture and Construction
of King Danylo University,
35 Ye. Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine
e-mail: maksym.karpash@ukd.edu.ua

Vasyl Zhupnyk

Candidate of historical sciences, Associate professor at the Department of Law and
Public Administration of the King Danylo University,
35 Ye. Konovaltsia str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine
e-mail: vasyi.v.zhupnyk@ukd.edu.ua

**ROLE OF THE SPORTING AND EDUCATIONAL ORGANIZATIONS AT
GALYCHYNA IN THE FORMATION OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS AND
LEGAL CULTURE DURING THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

Purpose. The purpose of the article is to analyze, study and determine the role of sports and educational organizations and movements of Galychyna in the establishment and further formation of national legal consciousness, as well as the legal culture of the local population. **Method.** The methodological basis of scientific research was a system of general scientific, special scientific and philosophical methods. Analytical method in combination with the comparative approach was among the main ones, which made it possible to reveal the peculiarities of the influence of sports and educational organizations on the legal awareness and legal culture of the local population during the considered historical period. **Results.** It was established that a number of political mottos were claimed in the programs and statutes of sports and educational organizations. Thus, the program of «Sokil» organization stated the achievement of the peoples' «freedom». The struggle for the declaration of an independent state was a key ideology postulated by «Plast». The members of «Sich» popularized the democratic values and wish for freedom dated back to the times of the Cossacks. The influence of the mentioned organizations on the legal awareness and legal culture of the local population of Galychyna was realized through the popularization of historical and legal traditions, in particular the ideas of freedom-loving times of Zaporizhzhya Sich, preservation and propagation of national symbols – coat of arms and flag, emphasizing of the moral and ethical and Christian values. This principle was implemented by «Sokil» and «Plast», approval of statutory ideas and involvement of participants in the liberation struggles and development of the West Ukrainian People's Republic, and in the interwar years – political activity under the frame of legal political parties; spreading the ideas of a healthy lifestyle, physical and military training of young generation. **Scientific novelty.** A hypothesis about the direct influence of the activity of sports and educational organizations and movements on the formation of national legal awareness and legal culture of the local population, both on purpose (membership and activity within the framework of movements and organizations) and indirectly (educational and legal educational work) is well substantiated. **Practical significance.** The achieved results can be used in the process of further historical and legal research, preparation of dedicated special courses, as well as in the study of the history of the state and law of Ukraine, the history of education about the state and law.

Key words: legal awareness, legal culture, sports and educational organization, Galychyna, «Plast», «Sokil», «Sich».

Постановка проблеми. Окупація Криму та окремих регіонів Донецької і Луганської областей росією у 2014 р. показала, що найпершою дією, яку робила окупаційна влада, було насильницьке позбавлення громадянських прав та свобод, права українського населення говорити рідною мовою, послуговуватися нею в офіційних установах, носити та демонструвати національну символіку, а також позбавлення права

на свою національну історичну пам'ять і її відтворення. Простіше кажучи, встановлювався режим тотальної окупації, протистояти якому, окрім збройної боротьби, можна було відстоюючи, наскільки це можливо, своє законне право на свободу думки, самовизначення, віросповідання. Ще більше це питання активізувалося після відкритого збройного нападу росії 24 лютого 2022 р. і окупації ще ряду регіонів України. Саме військова агресія росії, стала ключовим консолідуючим фактором української нації, пробудила відчуття єдності та поваги до суверенітету, національних символів, поняття незалежності і національної правосвідомості та бажання боротися за них. Знаковим є те, що для української політико-правової і навіть суспільної думки боротьба за свої національні права не є новою. Важливо заповнити запит на знання історії боротьби українського народу за національні права.

З огляду на зазначене, наукова актуальність нашого дослідження обумовлюється необхідністю вивчення позитивного досвіду спортивно-просвітницьких організацій Галичини першої половини ХХ ст. у розвитку правової культури та правосвідомості населення. Цього можна досягнути через вивчення програм і статутів спортивно-просвітницьких і громадсько-політичних товариств, їх практичної діяльності, а також державно-правових концепцій які були сформовані членами цих товариств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науці досвід практичної діяльності спортивно-просвітницьких організацій вивчається істориками, педагогами. З точки зору права ці питання практично не вивчають. Винятком може слугувати монографічне дослідження С.Церковника у якому розкрито правові умови функціонування молодіжних організацій Галичини в 1848 – 1939 рр. [13]. Практично відсутні праці в яких розкривається вплив спортивно-просвітницьких організацій на правосвідомість та правову культуру населення Галичини. Така ситуація тільки підсилює актуальність нашого дослідження.

Загальну методологічну основу публікації склали праці І.Андрухів, Р.Гарата, Л.Геника, С.Котова, М.Литвина, Р.Попелюка, М.Слабченко, С.Церковного, М.Чубатого та ін.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз, вивчення та визначення ролі спортивно-просвітніх організацій і рухів Галичини в утвердженні й подальшому формуванні національної правосвідомості, а також правової культури населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. стали часом диференціації українського національно-політичного руху Галичини, а в програмах політичних партій, які виникли в 1890-ті рр. вперше декларувалася ідея відродження національної держави, при цьому акцент часто робився на потребі забезпечення соборності етнічних українських земель. Політизація національного руху вплинула також і на зростання правосвідомості населення, при цьому залучення широкої громадськості до політичного життя відбувалося як через участь у роботі представницьких органів влади, так і діяльності громадсько-політичних і спортивно-просвітницьких товариств. Останні відіграли важливу роль у популяризації національної ідеї українців, формуванні єдиної системи цінностей, яка передбачала насамперед боротьбу за відновлення національної держави. Загалом, досвід роботи спортивно-просвітніх товариств в контексті їх впливу на правову культуру та правосвідомість населення, важливі й для сьогодення, в умовах активізації національно-патріотичного виховання та консолідації суспільства.

Важливою умовою, що дозволяла створення і функціонування просвітницьких і громадсько-політичних організацій у Галичині другої половини ХІХ ст. була сама

правова система Австро-Угорської імперії. Власне, правову основу функціонування подібних організацій становив австрійський Цивільний кодекс, який вважається одним із перших нормативно-правових актів у Європі, що закріплював правовий статус громадських інституцій на території монархії [13, с. 37]. За підрахунками М.Слабченка, у Східній Галичині на передодні Першої світової війни існувало майже 7 тисяч різних громадських організацій, що об'єднували 500 000 осіб [10, с. 105]. Закономірно, що основну кількість з цих організацій становили кооперативні утворення, однак спортивно-просвітницькі і громадсько-політичні установи, що займалися вихованням молоді були також чисельними як в кількісному плані так і за рівнем впливу на правосвідомість населення регіону.

Про позитивний вплив на правосвідомість подібних організацій можуть свідчити слова А.Дерко, яка була зв'язковою Української повстанської армії. Вона зокрема сказала, що «десь до одинадцяти років я не знала, що є україркою. Вже пізніше таємно сказали. Вечорами нас організовували. Зробили таке товариство «Сокіл»» [6].

Власне товариство «Сокіл» вважається першою спортивно-просвітницькою організацією Галичини. Однак, початок просвітницькій роботі поклало товариство «Просвіта», яке виникло ще 1868 р. Роль «Просвіти» можна визначити як ідейно-організаційну, адже за ініціативи її керівництва, впродовж 1891-1914 р. у Галичині було створено товариства «Сільський Господар», «Маслосоюз», «Народня Торговля», «Рідна Школа», «Руська Бесіда», «Союз Українок», «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг» [2, с. 13]. Участь «Просвіти» у створенні та діяльності цих організацій призвела до того, що не зважаючи на їх практичне спрямування – кооперативне, кредитне об'єднання, пожежне чи спортивне товариство, усі вони займалися просвітництвом. Члени товариств переслідували й ідеологічну місію – консолідацію українців краю і утвердження у їхній правосвідомості національно-культурної і політичної окремішності українців від інших народів імперії Габсбургів, і насамперед поляків.

У нашому дослідженні ми зосередимо увагу на державно-правових ідеях, що виникли в середовищі найбільших спортивно-просвітних товариств Галичини – «Сокіл», «Січ» і «Пласт». Вважаємо, що саме їх досвід буде корисним в умовах сьогодення та реалізації національно-патріотичного виховання.

Першою з поміж згаданих організацій виник «Сокіл». Організаційний збір членів товариства відбувся 11 лютого 1894 року у Львові. В основі програми товариства були християнські моральні цінності, зокрема закон Божий і розроблені на його основі 10 заповідей. У дев'ятій заповіді, зокрема вказувалося, що «Сокіл(ка) вірить» що – працею й злукою здобуває нарід свободу» [4, с. 207]. Тобто, з самого початку у програмі спортивно-просвітницької організації закладалися політичні гасла, які передбачали досягнення «свободи» народу. Однозначно, що саме поняття «свободи» жодним чином не конкретизувалося й не відомо, чи організатори товариства мали на увазі розширення національно-територіальної автономії у складі Австро-Угорщини чи боротьбу за національну державу.

Вплив «Сокола» на правосвідомість населення проявлявся насамперед ідеологічно через символіку товариства – лев на синьому тлі, який фактично нагадував герб Галицько-Волинської держави та герб Головної руської ради 1848 р. Такий символізм мав важливе значення для розвитку правової культури населення і утвердження ідеї держави, як цінності.

Під впливом внутрішньої конкуренції з іншими спортивно-просвітницькими організаціями, товариство «Сокіл» в кінці 1905 р. змінює статут та назву на «Сокіл-

Батько» [3, с. 14]. На передодні Першої світової війни учасниками «Сокола» були понад 32 тис. юнаків і дівчат [3, с. 14]. Рівень підготовки членів товариства був безпосередньою причиною того, що до складу новосформованого легіону Українських січових стрільців, ввійшли як правило учасники «Сокола». Пізніше, саме члени «Сокола» склали основу Української галицької армії, яка стала офіційним збройним формуванням Західноукраїнської Народної Республіки [3, с. 19].

Іншим товариством, в середовищі якого розвивалася українська національна ідея і популяризувалися ідеї національної державності, була «Січ». Основним ідеологом й ініціатором створення товариства був відомий адвокат, член Української радикальної партії Кирило Трильовський [1, с. 16]. Хоч товариство виникло 1900 р. у с. Заваллі Станіславського воєводства, його осередки діяли на Буковині та Закарпатті.

Основною відмінністю між ідейними поглядами членів «Сокола» і «Січі», було те, що останні постійно декларували свій світський характер і на відміну від «Сокола» не приділяли особливих уваги співпраці з Греко-католицькою церквою. У Статуті товариства вказувалося, що «членом Січі може бути лише світський українець і українка» [13, с. 124]. В основі ідеології «Січі» була історико-правова традиція часів Запорозької Січі. При цьому, акцентувалася увага на винятковій ролі селянства, як рушія процесу національно-визвольної боротьби. Вважаємо такий підхід ефективним і виправданим, адже спираючись на соціальну стратифікацію населення регіону, більшість етнічних українців належали саме до селянського прошарку. Результатом цієї роботи стала масова підтримка селянством визвольних змагань після проголошення ЗУНР, залученість до лав Української галицької армії.

Третьою спортивно-просвітньою організацією був «Пласт». Спершу, в 1911 р. це була таємна учнівська військова організація, основним завданням якої було «всебічне патріотичне виховання молоді, підготовка її до боротьби за незалежність України» [13, 125]. Офіційною датою заснування «Пласту» вважається 1912 р. коли викладач Львівської академічної гімназії О. Тисовський заснував таємний гурток, який за короткий час переніс у перший легальний пластовий курінь ім. П. Сагайдачного [12, с. 284]. Власне О.Тисовський продовжив ідею національно-патріотичного виховання і розвинув концепцію боротьби за відродження національної держави. Саме державницька ідея найбільше відрізняла «Пласт» від «Сокола» і «Січі». Іншою відмінністю було те, що до «Пласту» набирали осіб молодших 18-ти років, що дозволяло краще реалізовувати виховний процес і змалечку закладати національну ідею в правосвідомість галичан.

Члени «Пласту» чи не найактивніше долучилися до державного будівництва в періоду ЗУНР. Більше того, пластуни, в тому числі й неповнолітні взяли участь у «листопадовому чині» 1 листопада 1918 р. Власне рішення про збройне захоплення влади у Львові приймалося у будинку К. Студинського, який був і своєрідною резиденцією «Пласту» [9]. Члени «Пласту» 30 червня 1918 р. здійснили розвідку в м.Львові й доклали Д.Вітовському про місця дислокації і кількість військових, жандармів, наявні склади боєприпасів. Для прикладу в с. Сокільники пластуни виявили австрійські гармати, які потім були використані в боях за Львів [13, с. 119].

Дослідники припускають, що й засновник «Пласту» О. Тисовський приймав участь у засіданнях Українського Військового Комітету [9]. Певним символізмом можна вважати і те, що синьо-жовтий прапор на Львівською ратушою вивісив 17-ти річний пластун С. Паньківський [5, с. 36].

Після поразки визвольних змагань та включення Східної Галичини до складу Польщі, «Сокіл», «Січ» і «Пласт» продовжили функціонувати але їх діяльність у 1920-1930-х рр. змінилася. Це було обумовлено насамперед законодавством Польщі, яке накладало безліч обмежень на процес створення і функціонування громадських організацій. Особлива увага приділялася спортивно-патріотичним товариствам, які акцентували увагу на фізичній підготовці молоді й патріотичному вихованню. Польська влада розцінювала їх як потенційних противників, а тому за першої нагоди забороняла їх діяльність. Так, з 52 товариства, що функціонували станом на 1922 р., на середину 1930-х залишилося тільки 21 [12, с. 133]. Такі дії влади призвели до того, що 1925 р. товариство «Січ» затвердило новий статут й обрало нову назву «Луг». Фактично це була лінгвістична маніпуляція, яка дозволяла зберегти історичну пам'ять козащини, адже історія Запорізької Січі починалася з Великого луку (степу) [14, с. 468]. У 1931-1932 рр. відбулася чергова трансформація товариства, було затверджено новий статут і змінено назву на «Українське руханково-спортивне товариство «Луг». Основна мета товариства згідно статуту – «фізичне та моральне виховання молоді. Членами товариства могла бути нешкільна молодь, а молодь віком 14-18 років тільки за згодою батьків і опікунів, без права голосу на виборах» [13, с. 125].

З поміж усіх організацій, польська влада найбільше контролювала роботу «Пласту». Однак, не зважаючи на перешкоди поліції, 1924 р. відбувся Верховний пластовий з'їзд, у якому взяли участь представники від 29 пластових полків Галичини [11, с. 133]. У 1930-х рр. «Пласт» поширив свою діяльність на Волинь.

З приходом радянської влади у 1939 р. усі спортивно-просвітницькі організації були заборонені, проти їх членів і керівництва розпочалися репресії. Як наслідок, багато з учасників легальних спортивних організацій доєднали до націоналістичного підпілля.

Отже, в першій половині ХХ ст. у Галичині функціонувало кілька десятків різноманітних спортивно-просвітних організацій, які поєднували фізичну підготовку молоді з ідеологічною роботою і популяризацією ідеї відродження національної держави. Досвід цих організацій в контексті національно-патріотичного виховання є актуальним і в ХХІ ст.

Важливо, що в Україні наявна політична воля та ініціатива стосовно розвитку і підтримки скаутських організацій. Власне, 30 травня 2019 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про державне визнання і підтримку Пласту – Національної скаутської організації України». Показово, що в ч. 2 ст. 2 згаданого закону вказувалося, що одним із завдань «Пласту» є сприяння «громадянській освіті та національно-патріотичному вихованню молоді на відповідальних і активних громадян, котрі відстоюють демократичні цінності» [8]. Основна мета законодавців, які ініціювали цей проект – було поширення культури скаутських організацій і зокрема «Пласту» за межі західноукраїнських областей, де в нього були міцні історичні традиції.

Закон було підписано президентом тільки в січні 2020 р. після доопрацювання парламентом. На нашу думку, закон «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху» [7], в умовах сьогодення відіграє насамперед ідеологічну роль, адже він визнає участь пластунів у боротьбі за відродження української держави.

Висновки. Таким чином, на початку ХХ ст. в Галичині сформувалися об'єктивні умови для створення і розвитку спортивно-просвітницьких організацій, які органічно поєднували принципи фізичної підготовки молоді та популяризації національної ідеї – відродження української держави. Найбільшими подібними організаціями, які мали

легальний правовий статус були «Сокіл», «Січ» і «Пласт». Їх вплив на правосвідомість та правову культуру населення Галичини реалізовувався через:

- популяризацію історико-правових традицій, зокрема ідей свободоловства часів Запорізької Січі, збереженню і утвердженню національних символів – герб, прапор;
- акцентування уваги на дотриманні морально-етичних і християнських цінностей. Цей принцип реалізовувався товариством «Сокіл» і «Пласт»;
- утвердження державницьких ідей і залучення учасників до визвольних змагань і розвитку Західноукраїнської Народної Республіки, а у міжвоєнні роки – політичної діяльності в складі легальних політичних партій;
- поширення ідей здорового способу життя, фізичної і військової підготовки молоді.

На нашу думку, в умовах сьогодення доцільно запозичити підхід спортивно-просвітницьких товариств до формування ціннісних ідеологем, а саме поєднання християнських цінностей та ідеї цілісності й суверенітету держави.

Список використаних джерел

1. Андрухів І.О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр.: короткий історичний нарис. Івано-Франківськ, 1995. 73 с.
2. Гарат Р. М. Діяльність Товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2004. 22 с.
3. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах Східної Галичини кінця XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2003. 25 с.
4. Котов С. Ідеологічні засади сокільського руху в західній Україні (1923–1939). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2015. Вип. 27. С. 206–213.
5. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів: Інститут українознавства НАНУ; Видавнича фірма «ОЛІР», 1995. 361 с.
6. Попелюк Р. «Сокіл»: тренував тіло, а виховував український дух. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sokil-trenuvav-tilo-a-vikhovuvav-ukrayinskii-dukh/>
7. Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 15, ст.94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text/>.
8. Пропозиції Президента до Закону «Про державне визнання і підтримку Пласту – Національної скаутської організації України». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65723.
9. Роль неповнолітніх у боротьбі за незалежність ЗУНР. URL: <https://100krokiiv.info/2014/11/rol-nepovnolitnih-za-nezalezhnist-zunr/>.
10. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Харків, 1925. 318 с.
11. Тисовський О. Між двома світовими війнами (1920–1939). *Життя в Пласті*. 4-е вид. Торонто. 1997. 551 с.
12. Трофим'як Б.Є. Гімнастично-спортивні організації в національновизвольному русі Галичини: (друга пол. XIX ст. – перша пол. XX ст.). Тернопіль: Економічна думка, 2001. 694 с.

13. Церковник С.І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр. Львів: «Галицька видавнича спілка», 2020. 148 с.

14. Чубатий М. Державний лад на Західній області Української Народної Республіки. Львів, 1921. 40 с.

References

1. Andrukiv, I.O. (1995). *Ukrainski molodizhni tovarystva Halychyny: 1861–1939 rr.: korotkyi istorychnyi narys* [Ukrainian youth associations of Galicia: 1861–1939: a brief historical essay]. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

2. Harat, R. M. (2004). *Activities of the «Prosvita» Society in Galicia (1868–1921)*: Phd thesis abstract. Chernivtsi. (in Ukrainian)

3. Henyk, L. Ya. (2003). *Religious and moral education in Ukrainian educational institutions of Eastern Galicia at the end of the 19th – beginning of the 20th century*: Phd thesis abstract. Kyiv. (in Ukrainian)

4. Kotov, S. (2015). *Ideolohichni zasady sokilskoho rukhu v zakhidnii Ukraini (1923–1939)* [Ideological foundations of the Sokol movement in western Ukraine (1923–1939)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 27, 206–213. (in Ukrainian)

5. Lytvyn, M. R., Naumenko, K. Ye. (1995). *Istoriia ZUNR* [History of ZUNR]. Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU; Vydavnycha firma «OLIR. (in Ukrainian)

6. Popeliuk, R. «Sokil»: *trained the body, and brought up the Ukrainian spirit*. Retrived from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/sokil-trenuvav-tilo-a-vikhovuvav-ukrayinskii-duk/> (in Ukrainian)

7. On the recognition of the shale movement and the peculiarities of state support for the shale and scout movement: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2020, № 15, st.94. Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text/>. (in Ukrainian)

8. On State Recognition and Support of Plast – National Scout Organization of Ukraine: Proposals of the President to the Law. Retrived from: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65723. (in Ukrainian)

9. The role of minors in the struggle for the independence of ZUNR. Retrived from: <https://100krokviv.info/2014/11/rol-nepovnolitnih-za-nezalezhnist-zunr/>. (in Ukrainian)

10. Slabchenko, M. (1925). *Materialy do ekonomichno-sotsialnoi istorii Ukrainy XIX stolittia* [Materials for the economic and social history of Ukraine in the 19th century]. Kharkiv. (in Ukrainian)

11. Tysovskiy, O. (1997). *Mizh dvoma svitovymy viinamy (1920-1939)* [Between the two world wars (1920-1939)]. *Zhyttia v Plasti*. Toronto. (in Ukrainian)

12. Trofymiak, B.Ie. (2001). *Himnastychno-sportyvni orhanizatsii v natsionalnovyzvolnomu rusi Halychyny: (druha pol. XIX st. – persha pol. XX st.)* [Gymnastics and sports organizations in the national liberation movement of Galicia: (second half of the 19th century – first half of the 20th century)]. Ternopil: Ekonomichna dumka. (in Ukrainian)

13. Tserkovnyk, S.I. (2020). *Istoryko-pravovi zasady stanovlennia ta funktsionuvannia ukrainskykh naukovykh, hromadskykh ta kulturno-osvitnikh instytutsii Skhidnoi Halychyny u 1848–1939 rr.* [Historical and legal foundations of the formation and functioning of

Ukrainian scientific, public and cultural and educational institutions of Eastern Galicia in 1848–1939]. Lviv: «Halytska vydavnycha spilka». (in Ukrainian)

14. Chubaty, M. (1921). *Derzhavnyi lad na Zakhidnii oblasti Ukrainskoi Narodnoi Respublyky* [State system in the Western region of the Ukrainian People's Republic]. Lviv. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 03.02.2023

прийнята до друку 23.02.2023

The article: is received 03.02.2023

is accepted 23.02.2023

Бібліографія: Криховецький І. З., Карпаш М. О., Жупник В. В. Роль спортивно-просвітних організацій Галичини у формуванні національної правосвідомості та правової культури в першій половині XX ст.. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 72-80. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.72-80.

УДК: 631.147:349

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.81-86

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ПРИНЦИП КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Луцький Роман Петрович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького Університету Короля Данила,

вул. Коновальця, 35, Україна, 76018

e-mail: roman.lutskyi@iful.ukd.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9558-3699>

Канюка Ірина Михайлівна,

кандидат юридичних наук, головний судовий експерт з контролю якості та
метрологічного забезпечення Івано-Франківського НДЕКЦ МВС,

вул. Національної Гвардії, 14, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: Kaniukaaim@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8767-6534>

Мета. Метою статті є визначення сутності та особливостей поняття справедливості як визначального принципу кримінального права. Взаємозв'язок форми та матерії (відповідність права таким категоріям як справедливість, рівність, свобода, гуманізм) виступає тією складовою, яка характеризує сутнісну основу кримінального права щодо регулювання суспільних відносин. **Методика.** Задля досягнення поставленої мети проводився комплексний аналіз наявної інформації стосовно аналізованої проблеми і сформувавши на їхній основі висновки та пропозиції. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: діалектичний, системно-структурний, термінологічний, системно-функціональний, історичний, нормативно-догматичний, метод узагальнення. **Результати.** У результаті проведених досліджень встановлено, що термін «справедливість як визначальний принцип кримінального права» виражає собою сутнісну основу кримінальної юриспруденції та є її основною теоретичною складовою. **Наукова новизна.** Вперше здійснено систематизування та узагальнення рівнів теоретико-правового розуміння поняття «справедливість як визначальний принцип кримінального права». **Практична значимість.** Розуміння поняття справедливості як принципу кримінального права не є чимось застиглим, визначеним. Те, що сьогодні вважається справедливим, тобто визначається цим принципом, завтра може бути відкинуто. В нормах кримінального законодавства реалізація цього принципу повинна йти в «ногу з часом», відповідати реаліям життя. Звичайно, зроблено великий крок вперед у вирішенні протиріч, які назріли. Крім того результати досліджень можуть бути використані в правотворчій і правозахисній діяльності щодо реалізації чинного кримінального законодавства в період воєнного часу.

Ключові слова: право, кримінальне право, принципи кримінального права, справедливість, рівність, гуманізм, кримінальна юстиція.

Roman Lutskyi

Doctor in Law, Associate Professor, Director of the Research Institute,
King Danylo University
35 Konovaltsia Str. Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
e-mail: roman.lutskyi@iful.ukd.ua

Irina Kaniuka

Associated Professor, Chief forensic expert in quality control
and metrology Ivano-Frankivsk scientific research center of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
40A O. Kobulyanskoi St., Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine
e-mail: kaniukaim14@gmail.com

JUSTICE AS THE DETERMINING PRINCIPLE OF CRIMINAL LAW

Purpose. The purpose of the article is to determine the essence and features of the concept of justice as a defining principle of criminal law. The relationship between form and matter (compliance of law with such categories as justice, equality, freedom, humanism) is the component that characterizes the essential basis of criminal law in relation to the regulation of social relations. **Methodology.** In order to achieve the set goal, a comprehensive analysis of the available information regarding the analyzed problem was carried out and conclusions and proposals were formed on their basis. The following methods of scientific knowledge were used during the research: dialectical, systemic-structural, terminological, systemic-functional, historical, normative-dogmatic, generalization method. **Originality.** As a result of the conducted research, it was established that the term «justice as a defining principle of criminal law» expresses the essential basis of criminal jurisprudence and is its main theoretical component. **Scientific novelty.** Systematization and generalization of the levels of theoretical and legal understanding of the concept of «justice as a defining principle of criminal law» was carried out for the first time. **Practical significance.** The understanding of the concept of justice as a principle of criminal law is not something rigid, defined. What is considered fair today, that is, determined by this principle, may be rejected tomorrow. In the norms of criminal legislation, the implementation of this principle must «keep up with the times» and correspond to the realities of life. Of course, a big step forward has been made in resolving the contradictions that have arisen. In addition, research results can be used in law-making and human rights protection activities regarding the implementation of current criminal legislation during wartime. Research results can be used in law-making and human rights protection activities regarding the implementation of current criminal legislation during wartime.

Key words: law, criminal law, principles of criminal law, justice, equality, humanism, criminal justice.

Formulation of the problem. Development of knowledge on criminal law assumes deep understanding of fundamental principles, on which legal regulation is based. In particular, the categories of law belong to them. The knowledge of their concepts, system and content provides a possibility to simplify the lawmaking process, since it helps to specify the landmarks of legislative activity more clearly and procure a unity of legal practice in its different sphere. In addition, the categories of criminal law are closely related to the issue of legal ideology. That is why the research of content of legal concepts systems (in general, as well as of its separate elements) has not only academic, but also practical meaning. The abovementioned provisions constitute topicality of the raised issue.

Analysis of the last researches and publications. Methodological basis of the article is scientific works S. S. Alekseev, V. D. Babkin, V. A. Bachinin, O. V. Zaichuk, M. V. Kostitchogo, V. S. Nersesiansa, N. M. Onichtenko, M. I. Panova, O. L. Kopilenka, N. M. Parchomenko, S. S. Slivki, L. L. Fullera, R.O. Halfina and founder of Ukrainian jurisprudence Y. S. Chemchuchenko, that assist the comprehension of current processes in the theory of right and have an important value for their further research.

Going already out those fundamental bases, what of them pawned, deem it wise to carry out own researches of certain range of problems.

Problem statement. The purpose of writing this article is to specify the essence and performance features of criminal law on the basis of correct understanding of those fundamental principles and categories (equality, justice and humanism), which are key factors in the process of lawmaking formation and development.

Results. In order to consider freedom and justice as crucial theoretical and legal principles of the positive law (applicable legislation) formation and development, first of all, it is necessary to determine and ascertain the essence of the latter.

Historically the concept of «positive law» formed due to the natural law school, under which the right of each country, which is effective, changes on the basis legislative will in conjunction with changes in the life of society. Such changes are often opposed to the natural law, which is common for all nations, permanent and unchangeable, and which is determined by the sole nature of a human being. The term «positive law» itself is applied in legal meaning for characterization of legal standards, which actually (impartially) exist and find specific implementation (action) in the respective legal relations. It is on the level of positive law that legal provisions, which have legal effect, are distinguished from those standards, which have been cancelled or actually become void, and also from concepts of the standards, which have not yet been adopted, but are desirable in future (law projects, proposals, requests, legal ideas and etc.). Roman term «de lege lata» (subject to the law, which is effective) is sometimes used in this sense for characteristics of positive law. If a specific issue has not been solved by the applicable law, but its solution is desirable – a phrase «de lege ferenda» (under subsequent, assumed law) is used.

Paying attention to the fact that the structure of legal reality in ontological aspect is a contradictory unity or duality of the natural and positive law, we thereby underline that the real and actual law is the unity of justice, which constitutes its essence, and positivity, which constitutes its objective and institutional form. That is why both justice and positivity is the necessary condition for the law validity. At the same time the law positivity means its display in legislation, that is, in objective and institutional forms. So, in the first approximation the law may be defined as the justice, expressed and fixed in objective and institutional forms of regulation of humans' external behavior. At the same time the legal justice, or natural law, is not a certain substance, absolute reality of law, but is rather a relational and conceptual phenomenon. It is the essence, which is revealed and maintained in relationships between different subjects and moments of legal reality. In such case the natural law should be construed as an equivalent of objectively valid law, a principle of human co-existence, without the action of which neither cultural, nor social development of the human being is possible.

The concept of freedom is one of the most complex and multiple-aspect concepts. It is related, first of all, to the fact that various aspects of freedom exist – economic, political, legal, moral and etc. In this respect one can come across various concepts and definitions of freedom on scientific literature, which often depend on certain judgmental representations of one or another scientist, who seen what he wishes to see in liberty. At the same time this does not really mean the absence of good reasons or foundations of freedom, among which a necessity is number one concern.

In the course of considering the interrelation of law and freedom, it should be noted that the analysis of this problem will always bump up against the law on one side, and, certainly, against the moral on the other, since otherwise freedom turns into permissiveness, lawlessness and anarchy. That was how famous philosophers and thinkers of the past understood freedom: T. Hobbes, I. Kant, Ch. Montesquieu, J. Locke and others. They regarded an idea of law as the

idea of freedom, and they always related freedom to the law (legislation), morals and self-restraint.

Freedom is the property, which identifies a person, distinguishes it among other living creatures; it is equally characteristic for all people. So, freedom is the universal and most important attribute of any person [1, p. 54].

Any society is interested in preserving the freedom of all, or at least most participants of social interaction. In this respect the society carries out regulation and formalization of freedom through the authorized state institutions in terms of general scale and equal behavior scale, which fact forms legal regulation. The specified regulation and formalization of freedom is expressed by the well-known formula, the essence of which can be particularly expressed in the following way: «personal freedom of each person ends at the point, where freedom of the other begins» or «the freedom of one person is limited by the freedom of the other».

Freedom as certain social state of the society, as experienced and mastered necessity receives its largest concentrated expression in the law, in which it is really objectified, and materializes in specific legal forms, principles and institutes. By the character of law development, which is applicable in certain society, we can judge of the essence and scale of the freedom, which is legally acknowledged and allowed by governmental authority. The law serves as an official standard of effective freedom, its norm, index of the boundaries of the necessary and possible. At the same time it is a warranty of implementing that freedom, means of its security and protection. Acting as legitimate (legal) scale of freedom, the law objectively reflects the obtained level of social reality development [3, p. 41-42]. At the same time one should remember that “a rule is only the minimum of human freedom” [2, p. 90].

Category «justice» is close to the category «freedom», which also, to any extent, penetrates the content of positive law, including in modern Ukraine.

The category «justice» is inextricably intertwined with conscience, especially with such its form, as legal consciousness. Since the essence of justice is dialectical, i.e. dynamic, contradictory, integral and separable, it is hard to specify it definitely. A range of scientists try to define it: as supreme value, which is destined to be protected and cultivated by the entire law system, as general moral sanction of people's common life, which is considered mostly in terms of the clash of desires, interests, and obligations, as permanent and eternal will to give credit to everyone. The amount of definitions can be continued further. But a method of its descriptive definition seems to be more efficient – through characteristics of the features, in which the category of «justice» is disclosed, and to which they relate.

Justice functions as one of the means of social evaluation: here it is closely related to the concept of equality, which is manifested in the fact that this relation gains quantitative characteristic. It takes pace in the simplified understanding of justice as of equalizing factor. That is, the bearers of such understanding believe that each member of society or parties to legal relationships have equal rights and possibilities within the boundaries, acknowledged by an agreement, tradition or law. Any deviation in distribution of benefits or rights is construed as injustice. It is natural for a human being to desire to limit others, make them equal, not to allow to rise, stand above, and to obtain more. The equalizing justice is displayed also in case, when the problem of establishing and expressing a measure of justice arises. Although the concept of justice and the concept of measure are often mixed, an association of justice with some equivalents and measures still leads to its simplified understanding. Rationalization of justice can generate formalist approach to it. That is, it will take place only when certain and predetermined conditions, boundaries, and circumstances are available [4, p. 200-202].

Such «arithmetic» formalization of justice kills its dialectic «live» nature, or, as likely as not, brings the understanding of justice to an absurd, transforms it into the direct opposite - injustice.

On the other hand, a measure as the assembly of certain conditions and allowances should be present in justice, and such measure can not be completely formal. On the contrary, it is capable to become a unifying basis with at least minimum thoroughness. And the more clearly the thoroughness of justice is shown, the less substantial becomes the form, formality, encumbered in equality [5, p. 51].

Such justice is construed as distributional and it is often understood as a sum of benefits or rights, which should be divided between people, and parties to legal relationships.

The recognition of general consensus or common interest as of the positive law essence distinguishes it among other regulatory instruments, provides it with the quality of general social regulator, instrument for achieving a consent and social peace in society, excludes consideration of law as a tool of violence, means of individual will oppression, serves as a methodological guidance for a legislator, which is obliged to define justice as obligatory basis for this process, and as universal worldview category, which is detailed within the framework of the theory and philosophy of law, serves as a catalyst for forming new state and law in Ukraine. Legal justice is real and proper measure of social relations, which is implemented in legal form of action. Justice is a sign of rationality of social life, pervasive social virtue, important criterion for evaluation of society, state and its institutions.

In this regard, the understanding of law as not of the method for implementing the justice ideas, but exclusively as of method for law enforcement by means of formally determined standards, sanctioned and procured by a state, does not correspond to modern stage of humanity development on the basis of democratic and liberal values. Justice, freedom, equality, and humanism are the categories, which the law should correspond to, since they are its essential properties. Academician of National Academy of Sciences of Ukraine Y. S. Shemshuchenko remarks on this point that the impact level of positive law on the nature of social development depends on the stage of implementing the ideas of justice and human rights in the law, its natural rights, conformity of law with social progress [6, p. 671].

The Conclusions. Therefore, modern realia of development of Ukraine as independent state more than ever demand determination of the essence and peculiarities of applicable criminal law functioning, that is, written, positive law, on the basis of correct understanding of the term «justice» as categorie, which display and reveal problematic constituent elements of the process of the state and society democratization process in modern understanding of the legislator. At the same time it should be always remembered that a wish to implement the mentioned fundamental principles of criminal law should not be consciously hyperbolized and transformed, with respect hereto, into anarchy or totalitarianism, thus putting the existence of society in jeopardy.

References

1. Bauman, Z. (2006). *Svoboda* [Freedom]. M.: Novoe izdatelstvo, 2006. (in Russian)
2. Berdyaev, N. A. (1990). *Filosofiya neravenstva* [Philosophy of inequality]. M.: IMA-Press. (in Russian)
3. Matuzov N. I. *Aktualnye problemy teorii prava* [Actual problems of the theory of law]. Saratov: Publishing House of the Saratov State Academy of Law, 2004. (in Ukrainian)
4. Malakhov, V.P. (2002). *Filosofiya prava* [Philosophy of law]. Yekaterinburg: Delovaya kniga, 2002. (in Russian)

5. Onishchenko, N.M. (2008). *Spryiniattia prava v umovakh demokratychnoho rozvytku: problemy, realii, perspektyvy* [Perception of law in conditions of democratic development: problems, realities, prospects]. K.: LLC «Yuridichna Dumka» Publishing House. (in Ukrainian)

6. Shemshuchenko, Yu. S. (2007). *Pravo* [Law]. *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk*. K.: Legal Opinion Publishing House. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 06.02.2023

прийнята до друку 27.02.2023

The article: is received 06.02.2023

is accepted 27.02.2023

Бібліографія: Луцький Р. П., Канюка І. М. Справедливість як визначальний принцип кримінального права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 81-86. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.81-86.

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.87-95

СОЦІАЛЬНО-РЕЛІГІЙНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Мельникович Михайло Степанович,

доктор філософії за спеціальністю 081 Право,

доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

вул. Є. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, 76018 Україна

e-mail: mykhailo.melnykovych@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5636-7595>

Мета. Мета роботи полягає у комплексній теоретико-правовій характеристиці впливу соціально-релігійних цінностей на формування і розвиток сучасної правової системи України. **Методика.** При проведенні дослідження використано При проведенні дослідження використано комплекс загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання, зокрема: формально-логічний метод; методи аналізу та синтезу; метод порівняльного аналізу; системно-функціональний та метод узагальнення. **Результати.** В даному дослідженні висвітлено роль соціальних та релігійних цінностей у становленні сучасного типу української правової системи. Зокрема, обґрунтовано, що саме соціально-релігійний вимір є важливий із погляду розбудови правової системи українського суспільства, а відтак важливими є їх гарантії. Держава, у свою чергу, визначає можливості соціально-релігійного розвитку особи та громадянина закріплюючи це в національному законодавстві. В умовах інтеграційних процесів і тотального поширення демократичних спрямувань державно-правового розвитку особливої актуальності набуло й міжнародно-правове регулювання соціально-релігійних цінностей. **Наукова новизна.** За результатами дослідження встановлено, що соціальні цінності правової системи України накопичуються під впливом геополітичних, економічних, соціокультурних та релігійних факторів. Така внутрішня, діюча в межах конкретної національної культури, система передачі політико-правових цінностей може бути визначена як національна політико-правова традиція. В системі законодавства України досить чітко сформовані положення, що визначають питання свободи віросповідання. Тому, можна констатувати про існування в українській системі права міжгалузевого інституту законодавства, який є основою юридичного механізму забезпечення свободи світогляду та віросповідання. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути корисні для подальших загальнотеоретичних і прикладних досліджень сучасних проблем формування та розвитку національно-правової системи України.

Ключові слова: соціальні норми, релігійні норми, соціально-правові цінності, система законодавства, правова система України

Mykhailo Melnykovych

Doctor of Philosophy in the specialty 081 Law,

Associate Professor of the Department of Law and Public Administration

Institution of Higher Education "King Danylo University"

35 E. Konovaltsia Street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine

e-mail: mykhailo.melnykovych@ukd.edu.ua

SOCIO-RELIGIOUS VALUES OF THE MODERN LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive theoretical and legal characterization of the influence of socio-religious values on the formation and development of the modern legal system of Ukraine. **Method.** When conducting the research, a complex of general scientific and special legal methods of scientific knowledge was used, in particular: the formal-logical method; methods of analysis and synthesis; method of comparative analysis; system-functional and method of generalization. **The results.** This study highlights the role of social and religious values in the formation of the modern type of Ukrainian legal system. In particular, it is substantiated that it is the socio-religious dimension that is important from the point of view of the development of the legal system of

Ukrainian society, and therefore their guarantees are important. The state, in turn, determines the possibilities of socio-religious development of the individual and the citizen, enshrining it in the national legislation. In the conditions of integration processes and the total spread of democratic directions of state and legal development, the international legal regulation of social and religious values has acquired special relevance. **Scientific novelty.** According to the research results, it was established that the social values of the legal system of Ukraine accumulate under the influence of geopolitical, economic, socio-cultural and religious factors. Such an internal, operating within the limits of a specific national culture, the system of transmission of political and legal values can be defined as a national political and legal tradition. In the legislative system of Ukraine, the provisions defining the issue of freedom of religion are quite clearly formed. Therefore, it is possible to state the existence in the Ukrainian system of law of an inter-branch institute of legislation, which is the basis of the legal mechanism for ensuring freedom of worldview and religion. **Practical significance.** The results of the study can be useful for further general theoretical and applied research on modern problems of the formation and development of the national legal system of Ukraine.

Key words: social norms, religious norms, socio-legal values, legal system, legal system of Ukraine.

Постановка проблеми. Соціальні та релігійні норми здійснюють суттєвий вплив на поведінку людей, на їх внутрішнє переконання й відтак на ту систему принципів і цінностей, що зумовлює їх існування в соціумі та відповідної державно-правової системи. Тому, дослідження соціально-релігійних цінностей сучасної правової системи України сприятиме підвищенню рівня правової свідомості громадян України та загальних засад світосприйняття, які здатні позитивно впливати на процеси гуманізації держави і права, що в свою чергу дозволяє постійно підвищувати рівень ефективності правового регулювання і забезпечувати соціальну стабільність та цілісність української держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми пов'язані з соціальними, релігійними та правовими чинниками вітчизняної національно-правової системи стали предметом наукового аналізу В. Бедя, С. Бостана, І. Дахової, С. Дроботова, І. Коваль, О. Кудояр, І. Луцького, В. Новікова, П. Рабіновича, Г. Сергієнко, О. Скакун, В. Ухача, Н. Штурмак та інших.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у комплексній теоретико-правовій характеристиці впливу соціально-релігійних цінностей на формування і розвиток сучасної правової системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному суспільстві право вважається регулятором суспільного життя, що претендує на певний універсалізм, адже кожний на території держави має узгоджувати свою поведінку з правилами, за якими вона визнає значення обов'язкових. Професійні юристи, працюючи в межах такого ефективного типу регулювання, не завжди можуть коректно співвіднести його з іншими типами, здатними ефективно впливати на людську поведінку, діючи одночасно з правом, але по-своєму і не завжди узгоджено з ним. Одним із них і є релігія. Потрібно констатувати, що як чинник соціального регулювання остання для представників юриспруденції суттєвою мірою є «річчю в собі». Їм загалом відомо, що релігія – важлива форма духовного опанування людиною світу, в якому вона живе, що вона відіграє суттєву роль у житті й збалансованому існуванні людини та суспільства, зрештою, що наявна соціально-релігійна система може відчутно впливати на функціонування системи правової. І все ж особливості цього регулятора, як і різноманітні аспекти його співвідношення з правом, осмислені в юриспруденції, очевидно, недостатньо попри безумовну актуальність цього питання [8, с. 150-153].

В основі вітчизняних теорій виникнення права та держави знаходяться різні концепції праворозуміння, ідеї яких обумовлені впливом цілого ряду факторів: політико-економічними умовами, пануючою ідеологією та релігією, рівнем державно-церковних відносин, використання релігійних норм у регулюванні суспільних відносин, що

виникають та не знаходять відповідного врегулювання нормами права, домінуванням певного суспільного стану, чий інтереси відстоюються тощо.

Процес адекватного регулювання суспільних відносин між людьми здійснюється як правом, так і релігією закріплення прав і свобод людини, їх змісту та обсягу в основних нормативних актах є одним з основних напрямів демократичного суспільства, адже відповідно до Конституції України людина є найвищою соціальною цінністю. І для права - це основне його призначення.

Проте, крім правового регулювання суспільних відносин, провідні релігії також створюють власні соціальні доктрини чи концепції, зокрема стосовно прав людини. Регулювання суспільних відносин на законодавчому рівні здійснюється постійно. Релігійні організації також постійно приймають різні документи, які є відносно обов'язковими для людей, що сповідують ту чи іншу релігію. Людина часом може стояти перед вибором, яких із норм потрібно дотримуватися. Тому варто звернути увагу на місце релігійних норм у системі регулювання суспільних відносин. Адже саме через цю призму здійснюється відображення релігійних засад у галузях публічного права України, що є предметом розгляду цього підрозділу.

Існування різноманітних наукових теорій праворозуміння та специфіка кожної з них пояснюється, з одного боку, особливостями історичного моменту розвитку правових явищ, з іншого – дуалізмом у розумінні феномену «право», протиставлення або співставлення природного та позитивного права, Божого та людського права, права та закону, офіційного права та традиції тощо [2, с. 70--111].

Релігійна основа забезпечує суворе та неухильне виконання правових приписів. Закріплюючи у змісті релігійних норм підзвітність та підконтрольність світської влади, остання діє суворо у визначених межах релігійно-традиційних приписів, відповідно до ідеалу добра та справедливості. Релігійні норми є стримуючими засобами у сфері регулювання суспільних відносин. Взаємодія релігійних та правових норм у процесі правотворення формується на аксіологічній, моральній, гуманній, толерантній, духовній основі, з метою захисту та реалізації прав і свобод особи [4, с. 28-35].

Фактично аналізоване явище є процесом природного зародження та розвитку права, динамічність якого забезпечується за рахунок природних, соціальних, економічних, політичних та інших правостворюючих факторів, його метою є формування права. Правотворення пов'язане з виникненням об'єктивно обумовленої потреби у регулюванні суспільних відносин, тобто правостворюючих чинників [15, с. 840].

Після здобуття незалежності, долаючи тяжкі наслідки тоталітарного минулого, наша держава не тільки визнала й проголосила, але й відповідним чином закріпила релігійну свободу у національному законодавстві, забезпечивши правовий статус церков і віруючих громадян України. Це стало можливим у тому числі й завдяки приєднанню до фундаментальних міжнародно-правових актів, що стоять на сторожі прав людини та відповідної інституціоналізації процесів здійснення цієї свободи [10, с. 59].

Сучасна оптимальна модель правової системи покликана істотно впливати на характер необхідних суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, вдосконаленню законодавчого процесу, підвищенню ефективності правового регулювання, формуванню високої суспільної й індивідуальної правосвідомості. Безсумнівно, правова система є одним з важливих засобів забезпечення прогресивного розвитку політичної та соціальної стабільності, цілісності конкретного суспільства. Тому сучасні процеси демократизації суспільства, доцільно характеризувати через особливості

вітчизняного правотворення, щодо формування належного законного статусу Церков та релігійних організацій.

Кожна релігія, в тому числі й християнство, увібравши всю сукупність релігійних поглядів на право, створила свою інтерпретацію права. У зв'язку з цим можна говорити про релігійний тип праворозуміння, який, на думку Н. Штурмак, виступає як узагальнююче поняття відношення до права існуючих у світі релігій та релігійних течій, а основними його рисами є: синтезоване тлумачення права як такого, що походить від Бога право створюється через посередника або пророка для регулювання поведінки людей. На її думку, можна виокремити природне право що має божественне походження і сутність, та позитивне право як засіб здійснення цілей, визначених людині Богом [18, с. 185-189].

У контексті нашої проблематики, стратегічною є стаття 11 Конституції України. У ній, зокрема, йдеться: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [6].

Відтак, зміст цієї статті свідчить, що в Україні на державному рівні закріплюються можливості для повноцінного розвитку різних релігійних течій і напрямів, при чому державні гарантії дотримання релігійної свободи надаються не лише титульній нації, але й представникам національних меншин, що розглядаються у якості інтегрованих частин українського суспільства. Також, зі змісту згаданої статті випливає, що українська держава виключає будь-які форми дискримінації на релігійному підґрунті та зобов'язується не втручатися у цю сферу суспільного життя. Безумовно, зазначені положення цілком задовольняють ключові міжнародні вимоги, щодо дотримання релігійної свободи.

У сукупності ці чинники є передумовою виникнення права, визначають предмет правового регулювання, позиції суб'єктів правотворчості, стан правотворчого процесу. Зокрема, це соціально-економічні потреби населення та економічні трансформації у суспільстві. Ідеологічний чинник також є наявним у процесі формування права (пов'язаний з визначенням найбільш прийнятної моделі правового регулювання суспільних відносин). Крім того, правотворчими чинниками є звичаї, традиції та релігійні норми, що впливають на рівень правосвідомості та правової культури населення. Формуючись, право відображає потреби ефективного регулювання різних суспільних відносин, тому право є динамічною системою, яка реагує на зміни соціальної дійсності. Релігійні норми у свою чергу в належному їм контексті, так само як і правові, є дієвими регуляторами у механізмі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, визнаються еталоном суспільних відносин.

Проте, на відміну від правових, релігійні норми та засади формуються на підставі релігійних уявлень; є обов'язковими щодо дотримання лише для суб'єктів, що сповідують певну релігію та здійснюють опосередкований вплив на поведінку суб'єктів правовідносин [17, с. 86].

Релігійні засади великою мірою впливають на формування соціальних цінностей, які поступово кристалізуються у суспільній свідомості і пов'язуються з загальною ідеєю права, набувають свого відображення у змісті нормативно-правового припису чинного законодавства, укорінюються у суспільній правовій свідомості і визначають не лише загальне сприйняття індивідами оточуючої їх дійсності, а й їхню діяльність.

Взаємодія правових та релігійних норм у процесі правотворення відображає взаємодію складових частин ціннісної культури держави, об'єднаних причинно-

функціональними та логічно смисловими зв'язками. Домінуючою та стійкою формою взаємодії правових та релігійних норм у правотворенні є опосередкована форма впливу на підставі загальних факторів (релігійної політики держави, національних ідей, традицій тощо [16, с. 685].

На думку Г. Сергієнко, яка, на наш погляд, є повністю слушною, «...починаючи з 1917 року можна виокремити три основні періоди розвитку конституційно-правового регулювання взаємозв'язків держави і об'єднань віруючих в Україні: демократичний (1917 – 1920 рр.), репресивний (1921 – 1990 рр.), а з 1991 року розпочався і триває на даний час третій період – лібералізації цих відносин» [14, с. 209].

Конституція визначила ті межі, в рамках яких формувалося і формується поточне законодавство. Саме від нього залежить ступінь реалізації значного соціально-культурного потенціалу, яким володіють церкви, а також забезпечення справжньої свободи і незалежності релігійних організацій. Ефективність законодавства напряду залежить від того, наскільки воно зможе створити належні правові умови для особи, яка бажає реалізувати своє конституційне право на релігійну свободу.

Як було зазначено сучасним дослідником В. Бедем, у чинному законодавстві України не наводиться конкретного визначення понять «релігія», «релігійна організація», але фіксуються певні види таких організацій (релігійні громади, управління, центри, монастирі, релігійні братства, місії, духовні навчальні заклади тощо), а також формується мета їх діяльності [1, с. 20-29].

На наш погляд, відсутність у Законі про свободу совісті та релігійні організації чітко визначених дефініцій «релігія», «релігійна організація» доволі ускладнює законодавче забезпечення гарантій на права людини і релігійної свободи. З огляду на це, треба пам'ятати, що у правовому контексті термін «релігія» має доволі широке значення. Отже, під захистом релігійної свободи слід розуміти не лише поширені у суспільстві релігії, але й ті, які мають навіть кілька десятків послідовників [12].

Зокрема, у статті 5 згаданого документа встановлено принцип рівності перед законом усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій [12].

Закон встановлює правовий порядок, за яким надання переваги або навпаки – політика обмеження однієї з релігійних течій, організацій, віросповідань, не припустимо. Проте, якщо бути об'єктивним, наявність у вітчизняному законодавстві подібної норми, не відмінє того факту, що держава опосередковано підтримує християнство, а саме його православну течію [3, с. 107-112].

У статті 8 Закону зазначено, що реєстрація релігійної громади та інформування про це відповідних державних органів не є обов'язковим. З нашої точки зору це не є виправданим. Надання інформації про створення релігійної громади не може розглядатися у якості втручання до її внутрішніх справ. Більш того, подібне інформування може сприяти набуттю громадою статусу юридичної особи, а це, у свою чергу, значно розширить доступний для неї спектр правових відносин [12].

Згідно зі статтею 21 Закону: «Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та осіб з інвалідністю, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії» [12]. За інших обставин

проведення богослужінь, релігійних обрядів та церемоній тощо, здійснюється у разі отримання спеціального дозволу від представників місцевої влади.

Детальний аналіз Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», дозволяє зробити висновок, що серед його головних завдань – надання державних гарантій щодо дотримання права на свободу совісті громадянам України та вироблення дієвих механізмів для його реалізації. Крім цього, ключового завдання, можна виокремити й декілька інших, а саме: забезпечувати, згідно з відповідними статтями Конституції України, Декларації про державний суверенітет та міжнародно-правовими нормами, які визнає Україна, соціальну справедливість, рівність, захист прав і законних інтересів громадян, незважаючи на те, яку вони сповідують релігію чи не сповідують її взагалі.

У Законі також визначається, як коло обов'язків з боку держави стосовно релігійних організацій, так і навпаки. Безумовно, і тут ми солідарні з деякими іншими дослідниками, що прийняття цього Закону об'єктивно сприяло подоланню деструктивних наслідків державної політики у сфері релігійних відносин, радянських часів [11, с. 26–36].

Законом гарантовано створення і підтримання належних умов для поширення у суспільстві моральних норм, які б ґрунтувалися на гуманістичних засадах. У свою чергу, це буде сприяти громадянській злагоді і співпраці людей незалежно від їх релігійних переконань.

Завершуючи аналіз цього Закону, слід відзначити його засадничий характер. Саме він став орієнтиром для побудови принципово нового правового поля, у якому відбувалося становлення конфесійної політики держави, розвиток представників різних релігій, вже у незалежній державі. Тим не менш, і з плином часу це стає все більш очевидним, унікальність та не прогнозованість релігійних процесів в Україні, не дала змоги творцям Закону у повній мірі передбачити усі нюанси процесу розвитку відносин між різними конфесіями та державою.

На певному етапі, особливо це актуально для 1990-х – початку 2000 х рр., коли відбувався перехід від тоталітарно-атеїстичної держави до демократичної та правової, Закон виправдовував покладені на нього сподівання, заклавши правове підґрунтя для побудови якісно нових алгоритмів державно-релігійної взаємодії. Умови для свободного розвитку отримали не лише традиційні для України конфесії, але й зарубіжні, що не мали великої кількості прихильників. Втім, з позицій сьогодення, треба констатувати, що концепція побудови державно-конфесійних відносин у дусі лібералізму, не співпадає з українськими реаліями з точки зору стану інституцій політичної демократії. Більш того, окремі положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», дисонують з базовими особливостями етноконфесійного характеру, що склалися у нашій країні протягом її тривалого історичного розвитку.

На думку П. Рабіновича, свобода віросповідання, яка закріплена у Конституції, є можливістю вільного вибору об'єкта віри, який не можна попередньо обмежувати формальними властивостями, рамками [13, с. 179–183].

Свобода віросповідання, дотримання якої забезпечується передусім важелями конституційного права, як невідчужуване (природне) право людини, є можливістю людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення, за допомогою чого об'єктивується її віровизнання. Це можливість людини вчиняти такі діяння, за допомогою яких приймаються, змінюються та сповідуються релігійні або інші переконання. Можливість сповідування віри у будь-що – ось засаднича, стрижнева ідея коментованого припису [7, с. 142].

Вчений І. Луцький доводить, що конституційне право та релігія виконують практично однакове завдання, оскільки релігія (щодо України – християнство) має на меті виховання морального християнина, а право – законослухняного громадянина. Крім того, на думку цього дослідника, релігія завжди висувала певні норми і вимоги до соціальної поведінки людей, які стосувались не тільки ведення культу, а й особистого та суспільного життя людини, мали імперативний характер і впливали на їхню поведінку [9, с. 179–201].

Висновки. Отже, соціальні цінності правової системи України накопичуються під впливом геополітичних, економічних, соціокультурних та релігійних факторів. Така внутрішня, діюча в межах конкретної національної культури, система передачі політико-правових цінностей може бути визначена як національна політико-правова традиція. В системі законодавства України досить чітко сформовані положення, що визначають питання свободи віросповідання. Можна констатувати про існування в українській системі права міжгалузевого інституту законодавства, який є основою юридичного механізму забезпечення свободи світогляду та віросповідання.

Список використаних джерел

1. Бедь В. Реалізація свободи совісті в Україні: деякі аспекти (проблеми теорії та практики). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 2. С. 20–29.
2. Бостан С. К. Проблеми пізнання причин і умов виникнення держави, її поняття та типології. *Актуальні проблеми теорії держави та права*. Ч. 1 / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. К.: КНТ. 2007. Розд. 3. С. 70–111.
3. Дахова І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання.. 2016. № 4. С. 107–112.
4. Дроботов С. Аксіологічна і когнітивна функції права у процесі становлення правової держави. *Юридична Україна*. 2011. № 1. С. 28–35.
5. Коваль І.В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2007. 18 с.
6. Конституція України від 28.06.1996. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>, (зі змінами).
7. Конституція України: науково-практичний коментар / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.; Ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. Х.; К., 2003. С. 142. (зі змінами).
8. Кудояр О. М. Державно-церковні відносини в Україні (IX–XX ст.). *Християнство на межі тисячоліть (економічні, правові, історичні та культурологічні аспекти): матеріали Міжнар. молодіжної науково-практ. конф., 15–16 березня 2001 р.*; ред. Л.І.Буряк. К., 2001. С. 150–153.
9. Луцький І.М. Втілення морально-етичних і релігійних норм у засадничих положеннях Конституції України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2012. Вил. 6. С. 179–201.
10. Мельникович М.С. Сучасна концепція державно-церковних відносин в Україні. Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 15–16 березня 2019 р., Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 56–59.

11. Новіков В., Боровікова В. Гарантованість свободи совісті та віросповідання в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 26–36.

12. Про свободу совісті та релігійні організації. Верховна Рада УРСР; Закон від 23.04.1991 № 987-XII. Верховна Рада України, офіційний веб-портал URL: <http://zakon2/rada.gov.ua/laws/show/987-12>.

13. Рабінович П. Право людини на свободу віровизнання та проблеми його державного забезпечення. *Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні*: матер. міжнар. наук. конф. К., 1996. С. 179–183.

14. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис.канд. юрид. наук: 12.00.02.; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х. 2004. 209 с.

15. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). Харьков: Эспада, 2005. 840 с.

16. Теорія держави і права: академічний курс: підручник / В. С. Журавський, О. Л. Копиленко, С. В. Бобровник та ін.; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 685 с.

17. Ухач В. З. Вплив християнських цінностей на формування деонтологічних компонентів духовної та національної культури юриста. *Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: зб. тез доп. XIV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 20 квітня 2012 р.)*. Тернопіль: ТНЕУ, 2018. С. 86.

18. Штурмак Н. Еволюція (генеза) релігійного право розуміння. *Право України*. 2009. №11. С. 185–189.

References

1. Bed, V. (2011). Realizatsiia svobody sovisti v Ukraini: deiaki aspekty (problemy teorii ta praktyky) [Implementation of freedom of conscience in Ukraine: some aspects (problems of theory and practice)]. *Teoriia i praktyka intelektualnoi vlasnosti*, 2, 20–29. (in Ukrainian).

2. Bostan, S. K. (2007). Problemy piznannia prychn i umov vynyknennia derzhavy, yii poniattia ta typolohii [Problems of knowing the reasons and conditions for the emergence of the state, its concept and typology]. *Aktualni problemy teorii derzhavy ta prava*. Part. 1. K.: KNT. Rozd. 3, 70–111. (in Ukrainian).

3. Dakhova, I. (2016). Zmist prava na svobodu sovisti ta virospovidannia. [The content of the right to freedom of conscience and religion]. *Forum prava*, 4, 107–112. (in Ukrainian).

4. Drobotov, S. (2011). Aksiolohichna i kohnityvna funktsii prava u protsesi stanovlennia pravovoi derzhavy [Axiological and cognitive functions of law in the process of becoming a rule of law]. *Yurydychna Ukraina*, 1, 28–35. (in Ukrainian).

5. Kova, I. I. V. (2007). *Interaction of church and civil society institutions: political analysis: PhD thesis abstract*. Lviv. nats. un-t im. I. Franka. L. (in Ukrainian).

6. Constitution of Ukraine (1996, June 28.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141. Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>, (zi zminamy). (in Ukrainian).

7. Constitution of Ukraine: Scientific and Practical Commentary. K., 2003. S. 142. (zi zminamy) (in Ukrainian).

8. Kudoiar, O. M. (2001). Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini (IX–XX st.) [State-church relations in Ukraine (IX–XX centuries.)]. *Khrystyianstvo na mezhi tysiacholit*

(*ekonomichni, pravovi, istorichni ta kulturolohichni aspekty*): materialy Mizhnar. molodizhnoi naukovo-prakt. konf., 15–16 bereznia 2001 r. K. (in Ukrainian).

9. Luts'kyi, I.M. (2012). Vtilennia moralno-etychnykh i relihiinykh norm u zasadnych polozhenniakh Konstytutsii Ukrainy [The embodiment of moral-ethical and religious norms in the basic provisions of the Constitution of Ukraine]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychi viddil Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho*, 6, 179–201. (in Ukrainian)

10. Melnykovich, M.S. (2019). Suchasna kontseptsii derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini [Modern concept of state-church relations in Ukraine]. *Aktualni pytannia rozvytku ta vzaemodii publichnogo ta pryvatnoho prava: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Lviv, 15–16 bereznia 2019 r.* Lviv: Zakhidnoukrainska orhanizatsiia «Tsentr pravnychkh initsiatyv», 56–59 (in Ukrainian)

11. Novikov, V., Borovikova, V. (2016). Harantovanist svobody sovisti ta virospovidannia v Ukraini. [Guarantee of freedom of conscience and religion in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 4, 26–36. (in Ukrainian)

12. On Freedom of Conscience and Religious Organizations. Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR; Law of 23.04.1991 No. 987-XII. *Verkhovna Rada of Ukraine*, official web portal Retrived from: <http://zakon2/rada/gov/ua/laws/show/987-12>. (in Ukrainian)

13. Rabinovich, P. (1996). Pravo liudyny na svobodu virovyznannia ta problemy yoho derzhavnoho zabezpechennia Svoboda virovyznannia [The human right to freedom of religion and the problems of its state provision]. *Tserkva i derzhava v Ukraini: Mater. mizhnar. nauk. konf. K.* (in Ukrainian)

14. Serhiienko, H. L. (2004). The role of constitutional and legal regulation of relations between the state and religious organizations in guaranteeing freedom of religion in Ukraine: PhD thesis abstract. Kh. (in Ukrainian)

15. Skakun, O. F. (2005). *Teoriya gosudarstva i prava (enciklopedicheskij kurs)* [Theory of State and Law (Encyclopedic Course)]. Harkov: Espada. (in Russian)

16. Zhuravskyi, V. S., Kopylenko, O. L., Bobrovnyk, S. V. et all. (2006). *Teoriia derzhavy i prava: Akademichnyi kurs: pidruchnyk* [Theory of the state and law (encyclopedic course)] K.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)

17. Ukhach, V. Z. (2018). Vplyv khrystyianskykh tsinnosti na formuvannia deontologichnykh komponentiv dukhovnoi ta natsionalnoi kultury yurysta [The influence of Christian values on the formation of deontological components of the spiritual and national culture of a lawyer]. *Formation of the rule of law in Ukraine: problems and prospects: coll. theses add. XIV All-Ukrainian science and practice conf (Ternopil, April 20, 2012).* Ternopil: TNEU. (in Ukrainian)

18. Shturmak, N. (2009). Evoliutsiia (geneza) relihiinoho pravo rozuminnia [Evolution (genesis) of the religious right of understanding]. *Pravo Ukrainy*, 11, 185–189. (in Ukrainian)

*Стаття: надійшла до редакції 25.01.2023
прийнята до друку 06.02.2023
The article: is received 25.01.2023
is accepted 06.02.2023*

Бібліографія: Мельникович М. С. Соціально-релігійні цінності сучасної правової системи України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 87-95. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.87-95.

УДК 340.12

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.96-105

СТАТУС КРАЇН-САТЕЛІТІВ І ПРОТЕКТОРАТУ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Федик Лідія Богданівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університетет Короля Данила»

вул. Є.Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: lidia.fedyk@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2033-8087>

Мета. Завдання дослідження проаналізувати правовий статус країн-сателітів та Протекторату Богемії і Моравії, виокремити спільні та відмінні риси. **Методика.** Методологічну основу дослідження становить сукупність філософських, загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Діалектичний метод використано для з'ясування передумов виникнення, становлення і розвитку Протекторату Богемії і Моравія. Системно-структурний метод дав змогу виокремити складові елементи правового статусу Протекторату та країн-сателітів. Порівняльно-правовий метод використано при співставленні форм і способів взаємодії між Третім Рейхом і країнами-сателітами. **Результати.** Отже, нацистська теорія окупаційної адміністрації у Протектораті Богемія і Моравія мала на меті зберегти видимість існування відносно незалежної чеської держави під німецькою адміністрацією. У зв'язку з цим тривалий час зберігалася подвійна система управління – німецько-чеська. Чеська складова була репрезентована президентом і урядом, що мали виконавчо-розпорядчі функції. Загальне управління протекторатом покладалося на призначуваного рехканцлером протектора. У державах-сателітах зберігалася національна влада. Обмеження стосувалися тільки зовнішньополітичної діяльності, яка мала узгоджуватися з Третім Рейхом. Спільним для Протекторату і країн сателітів було підпорядкування економічної та військової сфери німецьким потребам. **Наукова новизна.** У процесі дослідження показано, що Протекторат Богемія і Моравія не відповідав класичному розумінню поняття «протекторат», адже не був результатом міждержавної угоди, а одностороннього рішення влади нацистської Німеччини. Крім того з'ясовано, організаційно-правові засади діяльності автономних органів влади Протекторату, встановлено, що їхня діяльність врегульовувалася нормативними актами, прийнятими у Третім Рейхом. **Практичне значення.** Сформульовані висновки, можуть бути використані у науково-дослідній роботі – для формування системного підходу щодо розуміння правового статусу сателітів та протекторату та у навчальному процесі – під час формування та викладання навчальної дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн».

Ключові слова: протекторат, країна-сателіт, Німеччина, автономія, суверенітет, протектор.

Lidiia Fedyk

PhD of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of
Law and Public Administration at the King Danylo University,

35 Konovalets street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine

e-mail: lidia.fedyk@ukd.edu.ua

STATUS OF SATELLITE COUNTRIES AND PROTECTORATE OF THE THIRD REICH DURING THE SECOND WORLD WAR: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Purpose. The purpose of the study is to analyze the legal status of the satellite countries and the Protectorate of Bohemia and Moravia, and to identify common and distinctive features. **Methodology.** The methodological basis of the study is a combination of philosophical, general scientific and special methods of cognition. The dialectical method was used to clarify the prerequisites for the emergence, formation and development of the Protectorate of Bohemia and Moravia. The systemic-structural method made it possible to distinguish the constituent elements of the legal status of the Protectorate and its satellite countries. The comparative legal method was used to compare the forms and methods of interaction between the Third Reich and the satellite countries. **Results.** Thus, the Nazi theory of the occupation administration in the Protectorate of Bohemia and Moravia aimed to preserve the appearance of a relatively independent Czech state under German administration. In this regard, a dual system of governance, the German-Czech system, was maintained for a long time. The Czech component was represented by the president and the government, which had executive and

administrative functions. The general management of the protectorate was entrusted to a protector appointed by the Reich Chancellor. The satellite states retained national power. Restrictions concerned only foreign policy activities, which had to be coordinated with the Third Reich. Common to the Protectorate and the satellite states was the subordination of the economic and military spheres to German needs. **Scientific novelty.** The study shows that the Protectorate of Bohemia and Moravia did not correspond to the classical understanding of the concept of "protectorate", as it was not the result of an interstate agreement, but a unilateral decision of the Nazi German authorities. In addition, the author clarifies the organizational and legal framework of the autonomous authorities of the Protectorate and establishes that their activities were regulated by the regulations adopted in the Third Reich. **Practical significance.** The formulated conclusions can be used in research work – for the formation of a systematic approach to understanding the legal status of satellites and protectorates and in the educational process – in the formation and teaching of the discipline «History of State and Law of Foreign Countries».

Key words: protectorate, satellite country, Germany, autonomy, sovereignty, protector.

Постановка проблеми. Україна, незважаючи на здобуття незалежності та тривалий період державотворення, постійно змушена доводити та відстоювати свою суверенність та рівноправність. РФ та Угорщина, проявляючи імперські амбіції, поширюють нарративи про Україну як державу-аутсайдера, її недорозвиненість, другорядність, державотворчу нездатність, намагаючись, таким чином показати свою зверхність і нав'язати свій протекторат чи оголосити певні території сферою своїх інтересів та впливів. Сьогодні за умов російсько-українській війни відбувається зіставлення перебігу її подій з Другою світовою війною. Часто використовується маркування Росії як фашистської держави, а її лідера В.Путіна як нового А.Гітлера. І дійсно, сьогодні у зовнішній політиці росії проявляються форми міждержавних відносин, які були притаманні політиці Третього Рейху під час Другої світової війни – країни-сателіти та протекторати. «Союзниками» РФ переважно стають або її військові протекторати, створені на окупованих територіях пострадянських держав (як-от Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я) або диктаторські режими, такі, як Республіка Білорусь, яка після придушення протестів за допомогою Росії, стала фактично її державою-сателітом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Стислий огляд поняття «протекторату» подав О. В. Бакаєв [1], а його основні ознаки виокремив О.Талдикін [2]. Низка ключових проблем економічного, політичного та культурного життя в Протектораті Богемія і Моравія, впродовж Другої світової війни, стали об'єктом дослідження чеських науковців Р. Maršálek [4], K.Fabianková, Т. Burianová [6], а також частково українського дослідника В.Мельника [5]. Характер взаємовідносин Німеччини з союзними країнами, побіжно охарактеризовані в працях загальноісторичного характеру, присвячених історії країн Центрально-Східної Європи О.Яровим [9] та С.Рудьком [8]. Однак проблема співставлення правового статусу Протекторату Богемія і Моравія та країн-сателітів Третього Рейху не була всебічно розглянута, оскільки переважна більшість робіт містить лише огляд поокремих країн, без порівняння їх правового становища крізь призму інтересів нацистської Німеччини. Відсутність спеціального дослідження з даної проблематики засвідчує новизну даної статті.

Постановка завдання. Мета статті – здійснити, у історичному контексті, порівняльний аналіз правового статусу територій і держав, підконтрольних нацистській Німеччині, зокрема Протекторату Богемії і Моравії та країн-сателітів у роки Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Український науковець О.В.Бакаєв визначає протекторат як форму залежності, за якої держава на підставі укладеного спеціального міжнародного договору визначає і здійснює зовнішні відносини

іншої держави, бере на себе захист її території і фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи. Держава, над якою встановлено протекторат, лише формально зберігає ознаки державності [1].

О.Талдикін виокремлює наступні ознаки протекторату:

1. Наявність принаймні двох суб'єктів міждержавних відносин: держави-протектора та протегованої держави.

2. Протекторат виникає, як правило, на основі відповідного договору між державою-протектором та протегованою державою. В цьому договорі підтверджено нерівноправність сторін, оскільки це завжди угода сильного зі слабким.

3. Протекторат передбачає втрату (передачу) частини державного суверенітету від протегованої держави до держави-протектора, що само собою не може не передбачати факт міждержавного політичного підпорядкування. До кола питань, над якими втрачає контроль держава, що є протегованою, як правило, відносять ключові: зовнішні відносини, збройні сили та фінансова система.

4. Наявність протекторату містить не тільки елементи захисту, але й має всі підстави для подальшого розвитку загрози незалежному існуванню держави [2, с. 52].

Протекторат – форма залежності, за якої одна держава (протектор), на підставі спеціального міжнародного договору або одностороннім актом, перебирає на себе функції зовнішніх зносин та захисту території іншої (яка протегується) держави, і зазвичай через свого представника (радника, резидента) контролює також її внутрішнє життя.

В історії міжнародних відносин протекторат відомий давно, але особливого поширення набув наприкінці XIX – на початку XX ст. Колоніальні держави використовували протекторат як форму підпорядкування інших народів. У повоєнний час переважна більшість «протегованих» народів здобула державну незалежність.

Причиною встановлення протекторату можуть бути насильницькі дії однієї держави стосовно більш слабких країн, в результаті яких панівна сторона змушує підкорену державу до нерівноправного договору, зберігаючи, при цьому, державність останньої. Протекторат може встановлюватися над країнами, які через ряд обставин (внутрішню нестабільність, нечисленність населення, економічну відсталість) не мають ресурсів для повноцінного здійснення усіх властивих державі функцій. У цьому випадку державі стає вигідно прийняти опіку сильнішої держави, яка з мотивів збереження традиційних міжнаціональних зв'язків чи розширення сфери свого впливу, погоджується надати підопічній країні опіку. Одним з факторів утворення та існування протекторату також є прямі та непрямі фінансово-економічні вигоди.

Держава-протектор бере на себе відповідальність за майбутнє країни-протекторату. У зв'язку з цим до неї переходить ряд повноважень, що дозволяють управляти як внутрішньою, так зовнішньою політикою протекторату. Наприклад, протектор може вимагати відмови від утримання власної армії, здійснення зовнішньої політики, самостійної законотворчості та інше. Протектор може застосувати до залежної держави силові заходи, аж до збройного втручання, з метою примусити підпорядковану державу до виконання прийнятих нею зобов'язань. Встановлення протекторату не скасовує суверенітет країни, але обмежує її у використанні суверенних прав.

Щодо підлеглої держави, то вона функціонує на правах адміністративної автономії. Тобто тут є власна влада, культура і економіка. Крім того незначні проблеми і політичні питання вирішуються без дозволу протектора. Протекторат часто має прямі міжнародні відносини тільки з протектором, інші держави повинні мати відносини з ним тільки через

протектора. Аналогічним чином, протекторат рідко здійснює військові дії власноруч, а спирається на протектора для його оборони [3].

Під час Другої світової війни нацистська Німеччина в Європі встановила два типи міждержавних відносин: протекторат (Протекторат Богемії і Моравії (1939–1945)) та країни-сателіти (Болгарія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Хорватія, Фінляндія).

16 березня 1939 р. А.Гітлер підписав у Празі указ про створення на окупованій чеській території Протекторату Богемії і Моравії, який був безпосередньо інкорпорований в територіальні рамки Рейху і зник разом з ним по закінченні війни.

Саме створення Протекторату Богемії та Моравії було результатом розгляду кількох варіантів того, як поводитися з місцевим «простором». Серед варіантів були: 1) приєднання чеських територій до Німеччини; 2) відділення Богемії від Моравії з подальшим створенням у Чехії васальної держави. Сам протекторат був специфічною конструкцією, яка відрізнялася від теоретичного поняття «протекторат», згідно з яким це договірний союз двох держав, одна з яких бере на себе зобов'язання представляти іншу в міжнародних відносинах. Протекторат Богемії та Моравії не мав міжнародної правосуб'єктності, більше того, він виник не за договором, а в односторонньому порядку, тобто указом фюрера та рейхсканцлера.

Первино рейхскомісар Протекторату (спочатку К. фон Нейрат, а далі К. Г. Франк) планував створення та утвердження Протекторату як автономної одиниці, вільної від впливу рейхсміністерств і Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), і водночас як одиниці, призначеної для онімечення та економічної експлуатації. З метою расової селекції та збільшення обсягів виробництва, передбачалося підтримання миру на цій території, що було зроблено шляхом вмілого поєднання терору, пропаганди та соціальних заходів. Посилення німецького тиску, спричинене переважно розвитком воєнних подій, супроводжувалося низкою реформ, які мали наслідком зменшення автономії протекторату з національної на територіальну. Автономні органи влади перетворилися на гвинтики німецької влади зі збільшенням обсягів виконання завдань «за вказівкою Рейху». З точки зору організації державної влади у Протектораті можна виділити період військового правління і період передачі влади в руки німецького протектора. У перший період були закладені основи двоєдиного (імперського та автономного) управління, спрямованого на нормалізацію життя та подолання будь-якого опору. Протектор Рейху став «спадкоємцем» військової адміністрації і її цивільних органів. Його канцелярія створилася як регіональне міністерство з монополією на владу, яка послаблюється лише з 1942 року (планування війни, розгортання робочої сили). Поза межами безпосереднього розпорядчого впливу протектора Рейху залишалися лише репресивні сили та фінансова адміністрація. Оберландрати діяли як нижчі адміністративні органи Німеччини [4, р. 349].

Отже, німці формально зберегли чеську державність, яка відрізнялась від чехословацької тим, що була саме чеською. Німці продовжували становити значний відсоток населення протекторату (від 15 до 25%), але органи богемсько-моравського самоуправління, місцеві виконавчі органи та уряд спочатку були укомплектовані переважно представниками чеської інтелігенції.

Автономну адміністрацію очолювали президент держави (титул, що належав лише Е. Гаху як вираз особистого визнання фюрера) та уряд. Посада президента держави регулювалася конституційною хартією 1920 року, але була суттєво змінена відповідним конституційним законом 1938 року. Для виконання обов'язків на цій посаді необхідні були схвалення фюрера і рейхсканцлера. Уряд приймав рішення аж до реформ Рейнхарда

Гейдріха в армії. Він був відповідальним за свою діяльність як перед президентом, так і перед протектором Рейху, який мав право вето на його рішення і заходи.

Реформи другого протектора Р.Гейдріха (призначеного на посаду восени 1941 р.) призвели до того, що уряд перетворився на набір одноосібно уповноважених міністрів, підконтрольних німецькому генеральному представнику; скорочення кількості оберландратів; призначення на посади німців, навіть в автономних установах; занепаду автономного судочинства; домінування німецької мови тощо. Після смерті Р. Гейдріха (червень 1942 р.), реальна влада була зосереджена в руках державного секретаря у справах імперського Протекторату Богемії і Моравії, а з літа 1943 року – державного міністра Карла Германа Франка.

Подальші зміни в адміністративному апараті відбулися під час тотальної війни, коли потреба вивільнити чиновників для виконання інших завдань призвела до спрощення судових процедур, скорочення усних слухань та апеляцій або передачі інших імперських завдань автономним органам.

Ряд ключових формулювань «Декрету про створення протекторату Богемії та Моравії» були достатньо гнучкими, щоб охопити посилення німецької адміністрації за рахунок автономної чеської адміністрації. Це стосувалося і нормотворчості, яке мало потрібний характер: імперський, автономний та німецький протекторат.

А. Гітлер був домінуючим виконавцем нормотворчості Рейху, як носій законодавчої та виконавчої влади. Він міг видавати закони за погодженням з урядом Рейху, на підставі постанови Рейхстагу або після всенародного голосування; він здійснював правотворчу владу у формі указів (більш важливих і пріоритетних) або розпоряджень. Автономна нормотворча влада Протекторату перебувала в руках президента держави, уряду, міністрів, провінційних і районних органів влади. Після реформ Р.Гейдріха нормативні акти видавали лише окремі міністри. З одного боку, протектор Рейху заздалегідь контролював автономну нормотворчість, а з іншого – видавав укази на територіях, захоплених Рейхом.

При застосуванні закону, виходячи з націонал-соціалістичної правової доктрини, політичним міркуванням (інтересам німецької національної спільноти) надавалася перевага перед суто юридичними міркуваннями. Юрисдикція німецьких судів поступово стала універсальною; будь-яка справа могла бути розглянута німецькими судами [4, р. 351].

Вищим органом німецької окупаційної адміністрації стало Управління протекторату Рейху, яке також являло собою найвищий орган управління всією економікою Протекторату. Йому підпорядковувалася мережа комісарів центральних економічних установ Рейху, які були прикріплені до окремих міністерств Протекторату і забезпечували безперебійне функціонування окупованої економіки. Окупаційна адміністрація у співпраці з владою Рейху визначала, що буде вироблятися і на які виробничі ресурси спрямовуватимуться кошти. Поряд з окупаційною адміністрацією існувала паралельна державна влада, представлена системою автономних органів, заснованих на структурі органів влади, що діяли в довоєнній Чехословаччині.

В другій половині 1942 року німці, на території Богемії і Моравії, розпочали процес відчуження чехів від державної влади. В жовтні 1943 року з'явилося розпорядження фюрера про заборону набирати чехів на державну службу в протектораті [5].

Нацистська теорія окупаційної адміністрації включала три групи взаємопов'язаних видів діяльності в рамках єдиної державної влади. Управління адміністрацією підпорядковувалося НСДАП, оборонна діяльність здійснювалася армією та силами

безпеки СС, а адміністративна діяльність перебувала під контролем державних адміністративних установ. Цю систему в Протектораті довелося пристосовувати до місцевих умов і кілька разів реформувати. Метою окупаційної адміністрації було створити враження відносної незалежності чеської території під німецькою адміністрацією та досягти поставлених цілей (наприклад, автаркії, мілітаризації чи онімечення) за допомогою централізованого управління без більш послідовної концепції [6, р. 364].

Німці переслідували на чеських землях дві основні мети: 1) ліквідація чеської нації та онімечення чесько-моравського регіону; 2) максимальне використання людських та економічних сил для потреб війни.

Для реалізації першої цілі, німецька адміністрація в 1939-1940 рр. проводила постійні пропагандистські акції «єднання німців і чехів». Багато в чому, такий політиці сприяло призначення 21 березня 1939 року першим рейхспротектором Богемії і Моравії барона Константина фон Нейрата (протягом 1932-1938 рр. Нейрат був міністром закордонних справ Німеччини).

Одним з перших кроків у політиці зміцнення німецької національності в Протектораті стало сприяння розвитку німецької освіти. Вже в серпні 1939 р. німецькі університети були передані під управління самого Рейху, а також були створені німецькі культурні центри або театри. Культурне об'єднання німців – установа, що спеціалізувалася на німецькій освіті в Протектораті, побудувало десятки нових німецьких шкіл і будинків для молоді.

Німців в Протектораті Богемії та Моравії поділили на три групи. Перша група складалася з рейхсдойче (Reichsdeutsche). Вони прийшли після березня 1939 року, щоб зайняти керівні посади в нацистському окупаційному та репресивному апараті. Другою, і найбільш чисельною групою, були етнічні німці, що проживали в Чехії та Моравії (Volksdeutsche). Крім того, нацисти визнавали так званих Streudeutsche – етнічних німців, що проживали в чесько-моравському регіоні в діаспорі, тобто окремих осіб або сімей, розкиданих по всьому Протекторату, в місцях з переважно чеським населенням.

Вже у квітні 1939 року колишні чехословацькі громадяни німецької національності отримали привілейований статус, ставши громадянами Німеччини, не втрачаючи при цьому своїх прав як громадян Протекторату.

Крім того, мільйони рейхсмарок на рік йшли на підтримку заселення чесько-моравського регіону етнічними німцями. За цю форму онімечення відповідали Управління рейхскомісара з консолідації германізації та Земельне управління. Однак за час існування Протекторату заселення не набуло масових масштабів [7].

Ліквідація першого заступника рейхспротектора Р. Гейдріха 4 червня 1942 року та призначення на його посаду оберстгруппенфюрера СС Курта Далюге, призвели до введення в дію протекторськими органами СС чеської частини плану «Ост» та систематичного порушення прав і свобод всіх мешканців Протекторату. Радіо і преса були піддані цензурі, а національно орієнтовані чеські об'єднання і політичні організації розпущені [5].

Оскільки нацистська економіка була не в змозі забезпечити достатнє постачання сировини і на третину залежала від імпорту стратегічної промислової сировини, тому саме економічний розрахунок був одним з імпульсів для окупації чехословацької території. Основні економічні інтереси нацистів включали: використання кваліфікованої робочої сили, озброєння німецької армії та експлуатацію експорту місцевих промислових підприємств з метою отримання іноземної валюти [6, р. 363].

Форма німецької окупаційної адміністрації залежала від низки детермінант, насамперед цілей окупаційної політики на конкретній території, перебігу воєнного конфлікту, потреб нацистської воєнної економіки, а також впливу окремих інститутів окупаційної адміністрації та ідеології. Як правило, на окупованих територіях виникав дуалізм в економічному житті, оскільки зберігалася місцева економіка, задіяна у функціонуванні окупаційної адміністрації. Наприклад, окупація радянської та польської території супроводжувалася ідеологічно обумовленою руйнівною експлуатацією ресурсів з мінімальним урахуванням реальних наслідків для території, відновлення промислового виробництва та рівня життя населення. Навпаки, інші регіони, особливо в північній, центральній, західній Європі, і, зокрема на території Протекторату Богемії та Моравії, економічна політика була розрахована на середньо- або довгострокову перспективу розвитку окупованої території, що включало забезпечення вищого рівня життя місцевого населення і певного рівня економічної автономії [6, р. 360-361].

Система контрольованої економіки в Протектораті формувалася поступово, оскільки час її створення визначався низкою факторів, таких як економічна важливість сектору, ступінь можливого онімечення та потреби Німеччини у воєнний час. Онімечення економіки Протекторату програмно просуvalася через широкий спектр заходів і було невід'ємною частиною окупаційної політики. Це було важливо з точки зору негайного виконання нацистських економічних цілей. Щоб посилити німецький вплив, було започатковано послідовну пронімецьку кадрову політику, коли особи німецької національності призначалися на ключові посади в економіці. З приходом Райнгарда Гейдріха на посаду протектора Рейху, вплив здобувався насамперед через призначення німецьких резидентів в адміністрацію підприємств [6, р. 369]. Промислові підприємства працювали за вказівками окупаційної адміністрації, яка визначала виробничі програми у співпраці з владою Рейху, особливо з Міністерством економіки та Міністерством озброєнь і військової промисловості. Виробництво на експорт у Протектораті, залишалося допустимим в оборонній промисловості, але було орієнтоване на країни, з якими Німеччина підтримувала дружні відносини, такими як Румунія, Болгарія чи Іспанія [6, с. 370-371].

У 1941 році була створена повністю незалежна Комісія з озброєнь з метою централізованого управління всією галуззю озброєнь. Таким чином, управління оборонною промисловістю не було безпосередньо підпорядковане ні рейхсміністерствам, ні в пізніші роки міністру озброєнь і військового виробництва Альберту Шпеєру [6, с. 365].

Використання чеської промисловості та робочої сили на потреби Рейху, спочатку сприяло підняттю чеської промисловості до 1941 року та її стрімке падіння до 1944 р. Падіння обсягів промислового виробництва та можливостей чеського військово-промислового комплексу протягом 1942-1943 років, було наслідком ліквідації рейхспротектором довоєнного трудового законодавства, переїздом більшої частини кваліфікованих робітників-чехів до Німеччини (в 1943 році таких було вже 350 тисяч) і тотальним вивезенням промислових і продовольчих товарів з Богемії-Моравії у Німеччину. Наслідком стало зростання цін і соціального невдоволення у Протектораті.

У липні 1940 року, всього через два тижні після поразки Франції, А.Гітлер вирішив, що наступної весни нацистська Німеччина нападе на Радянський Союз. Для цього Німеччині потрібно було забезпечити безперебійне постачання сировини, гарантувати право пересування для німецьких військ і забезпечити співпрацю або участь у війні інших європейських держав. Таким чином, Німеччина почала тиснути та схиляти приєднатися

до Осі ті європейські держави, які симпатизували нацистському режиму, поступово перетворюючи ці країни на сателітів. Тобто це були формально незалежні держави, які перебували під політичним та економічним впливом Німеччини і користувалися її протекціонізмом на міжнародній арені. Згідно з прийнятим у той час визначенням, до сателітів Німеччини належали Болгарія, Хорватія, Угорщина, Румунія та Словаччина, Фінляндія.

14 березня 1939 р. Словацький сейм проголосив незалежність Словаччини. Словаки створили свою державу – Словацьку Республіку, але це було зроблено при допомозі гітлерівської Німеччини. Були створені власні збройні сили, поліція жандармерія, держпарат, які надавали Словаччині ознаки суверенної держави. Згідно з «Охоронним договором», укладеним 23 березня 1939 р. між Німеччиною і Словаччиною на 25 років, суверенітет останньої обмежувався у військовій і зовнішньополітичній сферах [9, с. 574-575]. Згодом були підписані політичні та економічні договори, які повністю поставили Словацьку Республіку під німецький контроль. Виявляючи жорсткість у зовнішньополітичних питаннях, німецьке керівництво йшло на поступки щодо організації внутрішнього життя Словацької Республіки. Перші роки існування незалежної республіки принесли словакам певні вигоди. Вона була визнана 24-ма державами світу, вдалося запобігти окупації, зміцнилися позиції словацького капіталу, чеських чиновників замінили словацькі, поліпшилися умови розвитку освіти, включаючи вищу, книговидавництва, культури. Офіційні кола всіляко пропагували ідею національної єдності. Обраний у листопаді 1939 р. президентом республіки лідер Глінківської Словацької Народної Партії Й.Тісо намагався провадити відносно самостійну політику. Але у липні 1940 р. відбулася зустріч Гітлера з Й.Тісо у Зальцбурзі, на якій словаків змусили копіювати тоталітарний нацистський режим. Приєднавшись у листопаді 1940 р. до Троїстого пакту, Словаччина вступила у Другу світову війну на боці агресорів. Вступ у війну спричинив посилення економічного пограбування країни Німеччиною, погіршення матеріального становища населення, втручання німецьких радників у діяльність міністерств [8, с. 118].

Важливим кроком на шляху зближення Угорщини з державами «осі» та вступу у війну стало її приєднання в листопаді 1940 р. до підписаного Німеччиною, Італією і Японією Берлінського пакту. Угорщина вступила в Другу світову війну на боці держав нацистського блоку 11 квітня 1941 р., напавши разом з Німеччиною на Югославію. Угорські уряди, змушені були всіляко сприяти Німеччині у економічній та військовій сфері. Частина угорської армії перейшла у підпорядкування німецького командування [8, с. 128-129]. Економічне підпорядкування Угорщини проявлялося у постачанні дешевої сировини і сільськогосподарської продукції у Німеччину, що здійснювалося за рахунок скорочення власного споживання. З іншого боку економічне співробітництво з Німеччиною сприяло завантаженню виробничої потужності військових підприємств, зменшило безробіття. Поряд з цим зберігалася карткова систем розподілу споживчих товарів.

Водночас Угорщина здійснювала відносно самостійну зовнішньополітичну діяльність, зокрема укладала міжнародні договори. Крім того в країні тривалий час зберігалася парламентська система та до осені 1943 р. був обмежений доступ до влади пронацистських сил [9, с. 467-472].

Через два тижні після початку Другої світової війни болгарський уряд оголосив про нейтралітет. 1 березня 1941 р. прем'єр-міністр Б.Філов підписав угоду про приєднання Болгарії до Троїстого пакту на умовах, що вона не буде брати безпосередньої участі у

воєнних діях [8, с. 131]. А вже 2 березня на територію Болгарії було введено німецькі війська чисельністю 630 тис. Територія країни перетворилася на плацдарм для розгортання Німеччиною бойових дій проти Греції та Югославії. Формально Болгарія мала ознаки незалежної держави. Однак союз з Німеччиною обмежував її суверенітет, що особливо було відчутним у економічній сфері (німецький капітал поступово займав провідні позиції у фінансовій та господарській сфері, а зовнішня торгівля підпорядковувалася потребам Третього Рейху) [9, с. 83-84].

Наприкінці 1940 р. до Троїстого союзу приєдналася Румунія й дала дозвіл на розміщення 500 тис. німецьких військ на своїй території. У грудні цього ж року, було укладено румунсько-німецьку угоду про співробітництво, за якою Румунське королівство зобов'язувалося розвивати свою економіку у відповідності до потреб Німеччини. Так, Німеччина отримувала 77% румунського експорту і мала право використовувати матеріальні та людські ресурси королівства. Подібні заходи провокували продовольчу кризу в країні. У грудні 1941 р. чергова економічна угода перетворила Румунію на аграрно-сировинний придаток Третього Рейху. У політичній сфері румуни зберігали право формування власних органів влади, тобто політичний суверенітет [9, с. 389-390].

Отже, протекторат – це засноване на письмових чи інших угодах нерівноправне об'єднання держав, у якому підопічна сторона відчужує на користь держави-протектора право здійснення частини належних їй суверенних прав (політичної дієздатності) на умовах збереження власної державності (суверенітету), отримання політичної, військової, фінансової допомоги, а також інших послуг. Загалом, режим, встановлений у Протектораті Моравія і Богемія зберігав на початковому етапі подвійне німецько-чеське управління державою, яке до кінця існування цього утворення перейшло в повне підпорядкування рішенням Третього Рейху з формальним збереженням автономних державних структур. Статус країни-сателіта передбачав збереження політичного суверенітету, що робило її відмінним від статусу Протекторату. Спільним у статусі сателіта і протекторату була економічна експлуатація цих країн та обмеження зовнішньополітичної діяльності.

Список використаних джерел

1. Бакаєв О. В. Протекторат. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5: П. С. 736 с.
2. Талдикін О. Протекторат: підходи до інтерпретації. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2021. № 2. С. 51-54.
3. Протекторат. URL: https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82.html#%D0%9E%D0%B1%D2%91%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення 05.01.2023).
4. Maršálek P. Protektorát Čechy a Morava. *Politologický časopis*, 2002, 3, Pp. 348-352.
5. Мельник В. Німці в Чехословаччині: Судетенланд і Протекторат Богемії та Моравії. URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/science/3525263/> (дата звернення 03.01.2023).
6. Fabianková K., Burianová T. Okupačná politika v průmyslu Protektorátu Čechy a Morava na příkladu škodových závodů. *Politická ekonomie*, 2021, 69 (3), 360–381, <https://doi.org/10.18267/j.polek.1316>

7. Krčmář D. Co to byl Protektorát? URL: <https://skolakemvprotektoratu.pamatnik-terezin.cz/index.php/co-to-by-l-protektorat> (дата звернення 04.01.2023).

8. Рудько С.О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII – поч. XXI ст.): навчально-методичний посібник з курсу. Вид. 2-ге, доповнене. Острог, 2010. 220 с.

9. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн XX століття: підручник. Київ: Генеза, 2005. 816 с.

References

1. Bakaiev, O. V. (2003). Protektorat. *Yurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia]. (Vol. 5). K.: Ukr. entsykl. (in Ukrainian)

2. Taldykin, O. (2021). Protektorat: pidkhody do interpretatsii [Protectorate: approaches to interpretations]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2, 51-54. (in Ukrainian)

3. Protektorat. URL: https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az/%D0%91%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%82.html#%D0%9E%D0%B1%D2%91%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F (accessed 05 January 2023) (in Ukrainian)

4. Maršálek, P. (2002). Protektorát Čechy a Morava. *Politologický časopis*, 3. (in Czech)

5. Melnyk V. Germans in Czechoslovakia: Sudetenland and the Protectorate of Bohemia and Moravia. URL: <https://blogs.korrespondent.net/blog/science/3525263/> (accessed 03 January 2023) (in Ukrainian)

6. Fabianková K., Burianová T. Okupačná politika v průmyslu Protektorátu Čechy a Morava na příkladu škodových závodů. *Politická ekonomie*, 2021, 69 (3), 360–381, <https://doi.org/10.18267/j.polek.1316> (in Czech)

7. Krčmář D. Co to byl Protektorát? URL: <https://skolakemvprotektoratu.pamatnik-terezin.cz/index.php/co-to-by-l-protektorat> (accessed 04 January 2023). (in Czech)

8. Rudko, S.O. (2010). *Istoriia Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kin. XVIII – poch.XXI st.)* [History of Central and Eastern Europe (late XVIII - early XXI century)]. Ostroh. (in Ukrainian)

9. Yarovyi, V. I. (2005). *Novitnia istoriia Tsentralnoieuropeiskyykh ta Balkanskykh krain XX stolittia* [Modern History of the Central European and Balkan Countries of the Twentieth Century]. Kyiv: Heneza. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 01.02.2023

прийнята до друку 22.02.2023

The article: is received 01.02.2023

is accepted 22.02.2023

Бібліографія: Федик Л. Б. Статус країн-сателітів і протекторату Третього Рейху у роки Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 96-105. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.96-105.

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.106-111

ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЯ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Шевчук Михайло Ярославович,
аспірант кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
e-mail: mykhailo.shevchuk@ukd.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0768-6550>

Мета. Метою нашого дослідження є визначення змісту понять правова традиція та правова культура, а також встановлення їх ролі в процесі національно-патріотичного виховання молоді. **Методика.** Методологічну основу, наукового пошукування, склала система загальнонаукових, спеціальнонаукових і філософських методів, а також принципів і прийомів наукового пізнання. **Результати.** Встановлено, що «правова традиція» та «правова культура» це поняття різних змістових рівнів. «Правова традиція» є поняттям більш загальним і системним, адже вона дозволяє зрозуміти спосіб і причини формування правової системи, її еволюції в історичному бутті, особливості реалізації норм права, тощо. Натомість «правова культура» відображає рівень розвитку правової системи на конкретному етапі її розвитку. Можна стверджувати, що «правова культура» формує «правову традицію». Від рівня розвитку «правової традиції» та «правової культури» можна говорити про рівень правосвідомості населення країни, про його правову активність і навіть правову пам'ять. Важливо, що в умовах сьогодення, коли відбувається зростання впливу інформаційного простору, посилюються глобалізаційні виклики, реалізуються різноманітні форми гібридних конфліктів, національно-патріотичне виховання повинно здійснюватися винятково на рівні трансформації правової культури і правової традиції. **Наукова новизна.** Обґрунтовано тезу, що поняття «правова традиція» і «правова культура» є важливими категоріями праворозуміння і виражають спосіб формування правової системи конкретної держави. Одночасно, ми вважаємо поняття «правова традиція» більш ширшим і таким, що не тільки розкриває історичний досвід у процесі формування і використання права окремими народами, а й вказує вектор розвитку суспільства, відображає рівень його правосприйняття. Стосовно поняття «правова культура» то воно є вузьчим і відображає насамперед правосприйняття в конкретних часових рамках. Обидва ці поняття є важливими в контексті реалізації національно-патріотичного виховання. **Практична значимість.** Досягнуті результати можуть бути використані у процесі подальших теоретико-правових досліджень, підготовці окремих спецкурсів.

Ключові слова: правова традиція, правова культура, правосвідомість, національно-патріотичне виховання, норми права, духовна культура.

Mykhailo Shevchuk
graduate student of the Department of Law and Public Administration
of King Danylo University,
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: mykhailo.shevchuk@ukd.edu.ua

LEGAL TRADITION AND LEGAL CULTURE IN THE SYSTEM OF NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION OF YOUTH

Purpose. The purpose of our research is to determine the content of the concepts of legal tradition and legal culture, as well as to establish their role in the process of national-patriotic education of young people. **Method.** The methodological basis of scientific research was a system of general scientific, special scientific and philosophical methods, as well as principles and methods of scientific knowledge. **Results.** It was established that «legal tradition» and «legal culture» are concepts of different content levels. «Legal tradition» is a more general and systemic concept, because it allows us to understand the way and reasons for the formation of the legal system, its evolution in historical being, the peculiarities of the implementation of legal norms, etc. Instead, «legal culture» reflects the level of development of the legal system at a specific stage of its development. It can be argued that «legal culture» forms «legal tradition». From the level of development of «legal tradition» and «legal culture» we can talk about the level of legal awareness of the country's population, about its legal activity and even legal memory. It is important that in today's conditions, when the influence of the information space is growing,

globalization challenges are intensifying, various forms of hybrid conflicts are being implemented, national-patriotic education should be carried out exclusively at the level of transformation of legal culture and legal tradition. **Scientific novelty.** The thesis that the concepts of «legal tradition» and «legal culture» are important categories of legal understanding and express the way of formation of the legal system of a specific state is substantiated. At the same time, we consider the concept of «legal tradition» to be broader and such that it not only reveals historical experience in the process of formation and use of law by individual peoples, but also indicates the vector of development of society, reflects the level of its perception of law. Regarding the concept of «legal culture», it is narrower and primarily reflects legal perception in specific time frames. Both of these concepts are important in the context of implementing national-patriotic education. **Practical significance.** The achieved results can be used in the process of further theoretical and legal research, preparation of individual special courses.

Key words: legal tradition, legal culture, legal awareness, national-patriotic education, legal norms, spiritual culture.

Постановка проблеми. Завдяки широкому набору функцій, право забезпечує регулювання суспільних відносин. В сучасних умовах, однією із найбільш затребуваних є виховна функція. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, довготривале включення України до складу радянської тоталітарної системи права призвело до низького рівня правової культури населення, й навіть до правового нігілізму. По-друге, в умовах розбудови громадянського суспільства і побудови соціальної правової держави, рівень освіченості громадян є ключовим. По-третє, правова культура населення важлива в умовах євроінтеграційних процесів. При цьому, варто зауважити, що виховна функція права є невіддільною від освітньої і «спрямована на забезпечення єдності навчально-виховного процесу в різних освітньо-виховних системах, на його гуманізацію» [13, с. 106].

Одночасно, коли ми говоримо про правову традицію та правову культуру вони є як результатом реалізації виховної функції права, так і обумовлюють змістове наповнення цієї функції. Саме для української традиції державотворення є властивим збереження ціннісного підходу, морально-етичних норм і принципів, які визначають плюралізм думок.

З огляду на зазначене, наукова актуальність нашого дослідження обумовлюється потребою визначення як визначенням рівня співвідношення понять правова культура та правова традиція, так і встановленням особливостей реалізації виховної функції права в умовах національно-патріотичного виховання. Останнє важливе, як з огляду на загальну потребу розвитку держави, так і в контексті консолідації суспільства в умовах повномасштабного вторгнення росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській та іноземній правничій науці тривають активні дискусії стосовно змісту та рівня співвідношення понять «правова традиція» та «правова культура». Серед українських вчених, зокрема Л.Авраменко, В.Кобко-Орадій, Ю.Оборотова, Н.Оніщенко, П.Рабіновича та ін. існують різні підходи до розуміння правової традиції. Окремі з цих підходів нами проаналізовано й сформовано авторське бачення стосовно значення правової культури та правової традиції в процесі національно-патріотичного виховання.

Загальну теоретичну основу дослідження склали праці Д.Вовк [1], Л.Герасіної [11], Г. Гленна [14], О.Горіної [2], В.Кобко-Орадій [3], О.Макеєвої [5-7], Ю.Оборотова [8-9], П.рабіновича [12], Л.Сіньової [13] та ін.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення змісту понять правова традиція та правова культура, а також встановлення їх ролі в процесі національно-патріотичного виховання молоді.

Виклад основного матеріалу. Категорії правової культури та правової традиції видаються логічно зрозумілими, однак стосовно їх трактування і визначення рівня взаємодії виникають значні дискусії як серед українських, так і серед іноземних вчених.

Причин цього декілька. По-перше, існують різні підходи до трактування змісту цих понять. По-друге, і саме головне, поняття «правова культура» та «правова традиція» часто вживають як синоніми. По-третє, спільні чи близькі підходи у визначенні змісту цих понять можливі серед дослідників порівняльного правознавства, натомість дослідники національних правових систем вкладають у нього різний зміст виходячи з правової традиції та правової культури, що властива тій чи іншій державі або народу.

Стосовно визначення змісту згадуваних понять, то найпопулярнішими підходами до розуміння правової традиції є наступні:

- це забезпечення правового спадкування (зв'язок соціальних явищ впродовж окремих часових періодів) [8, с. 61];
- це закономірний розвиток правового буття суспільства з дотриманням принципів, ідей і тенденцій розвитку правової складової соціальної організації [4, с. 87];
- це забезпечення «збереження й відтворення у праві нормативних, ідеологічних, поведінкових, інституційних компонентів, що виникли на попередніх етапах розвитку правової системи» [1, с. 51];
- це правова система в історичному розвитку [14, р. 869].

Автор останнього визначення Г. Гленн, звертає увагу також на те, що «правова традиція» є епістемологічно толерантнішим поняттям, як «правова культура», адже остання є конфліктною за своїм змістом, оскільки завжди трактує конкретну країну як однорідну юридичну одиницю [14, р. 871]. Ця позиція є досить дискусійною, але й раціональною. Для розуміння її доцільно власне визначити зміст поняття «правова культура». В цьому контексті поширеними підходами до розуміння «правової культури» є наступні:

- це «особлива складова духовної культури людства, що фіксує досягнення суспільства в розвитку правових феноменів у цілому, розкриває роль правових ідеалів і цінностей у житті суспільства, реальних здобутків держави у сфері правоохоронної діяльності» [2];
- це «різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства» [10]. Оскільки право вважається частиною соціальної культури, воно формує її окремий різновид – правову культуру і тільки ті правила поведінки, що стали нормою можуть перетворитися на право.

На нашу думку «правова традиція» та «правова культура» це поняття різних змістових рівнів. «Правова традиція» є поняттям більш загальним і системним, адже вона дозволяє зрозуміти спосіб і причини формування правової системи, її еволюції в історичному бутті, особливості реалізації норм права, тощо. Натомість «правова культура» відображає рівень розвитку правової системи на конкретному етапі її розвитку. Можна стверджувати, що «правова культура» формує «правову традицію».

Одночасно, як слушно зауважують сучасні дослідники, правова культура є «усім позитивним, що створено людством у правовій сфері» [11, с. 11] і як наслідок «не охоплює юридичні явища антиправового характеру (деформації правосвідомості, протиправну поведінку, неправові закони тощо)» [1, с. 47]. Натомість «правова традиція ж, як функціональна категорія, що виражає специфічність буття правової системи, може бути причиною і поясненням існування також і дефектів у праві, негативних властивостей, явищ і тенденцій у правовому розвитку [1, с. 48].

Розглядаючи місце правової традиції та правової культури в системі національно-патріотичного виховання молоді, слід звернути увагу саме на реалізацію виховної

функції права. При цьому, саме процес виховання реалізується в двох площинах, зміст яких визначається безпосереднім розумінням функцій права. Якщо керуватися підходом який запропонував П. Рабінович, то формуванні в людей певного світогляду, утвердження моральних, правових, політичних поглядів, відбувається за допомогою ідеологічно-виховної функції права [12, с. 90-91]. Натомість, В. Синюков, реалізацію виховної функції бачить через вплив права на поведінку людей через заборони, дозволи, здійснення правосуддя, правовий захист, покарання [13, с. 107]. Ми схильні поділяти думку П. Рабіновича, адже виховання завжди є елементом ідеології, а правова культура і правова традиція формують також правову ідеологію країни. Остання, без урахування традиційного історичного і державного досвіду не може бути реалізована, адже не буде сприйматися суспільством.

Власне і правова культура і правова традиція володіють власними функціями. О.Макеєва, пропонує виділити пізнавально-правоосвітню, ціннісно-нормативну, комунікативну, правосоціалізаційну, попереджувальну, ідеологічно-виховну, прогностичну функції правової культури [7, с. 58]. Схожими функціями володіє і правова традиція. Так, Ю.Оборотов виділяє стабілізаційну – забезпечує стійкість відносин; закріпну – пов'язана з удержуванням позитивного результату; системоутворюючу – визначається її здатністю надавати відносинам вигляд якоїсь системи; регламентуючу – окреслює порядок у хаосі, виявляється у звичаї; інформаційну – виражена в накопиченні, збереженні й передачі інформації; соціалізаційну – під її впливом формується особистість, людина залучається до соціально-правового досвіду; охоронну – пов'язана з можливістю покарання, що може настати за порушення традиції [9, с. 5].

З огляду на це, поняття «правова традиція» та «правова культура» також потрібно розглядати не відділяючи одне від одного. Причиною цього є те, що обидва поняття дозволяють усвідомити реальний вплив права на суспільство, його розвиток, формування моделей правової поведінки, тощо. Від рівня розвитку «правової традиції» та «правової культури» можна говорити про рівень правосвідомості населення країни, про його правову активність і навіть правову пам'ять. Остання реалізується у боротьбі за дотримання прав людини, утвердження демократичних цінностей та ідеалів. Власне приклад українців це яскраво підтверджує, адже і Помаранчева революція і Революція гідності мали у своїй основі боротьбу до дотримання основоположних прав людини, вони продемонстрували наявність певного типу правової культури й дотримання правової традиції українцями.

В умовах сьогодення, коли відбувається зростання впливу інформаційного простору, посилюються глобалізаційні виклики, реалізуються різноманітні форми гібридних конфліктів, національно-патріотичне виховання повинно здійснюватися винятково на рівні трансформації правової культури і правової традиції. Це важливо насамперед з огляду на те, що і правова культура і правова традиція, як і загалом право впливають на свідомість людей, виступають засобом утвердження правових цінностей, правил поведінки, які не тільки мають забезпечити дотримання прав людини, а й є елементом національної безпеки держави. Починаючи з 2020 р. українці живуть в умовах правових обмежень пов'язаних з пандемією COVID-2019, з 24 лютого 2022 р. в країні діє режим військового стану. Ці умови не тільки накладають на громадян додаткові обов'язки, вони змушують адаптуватися до нових норм права, які за цей короткий час стали частиною правової культури українців.

Висновки. Таким чином, поняття «правова традиція» і «правова культура» є важливими категоріями праворозуміння і виражають спосіб формування правової

системи конкретної держави. Одночасно, ми вважаємо поняття «правова традиція» більш ширшим і таким, що не тільки розкриває історичний досвід у процесі формування і використання права окремими народами, а й вказує вектор розвитку суспільства, відображає рівень його правосприйняття. Стосовно поняття «правова культура» то воно є вужчим і відображає насамперед правосприйняття в конкретних часових рамках. Обидва ці поняття є важливими в контексті реалізації національно-патріотичного виховання. Забезпечуючи реалізацію інформаційної, соціалізаційної, ідеолого-виховної функцій, і правова культура і правова традиція формують в сучасної людини той набір правил і цінностей, які дозволяють не тільки адаптуватися до сучасних умов, а й гарантувати дотримання прав і свобод.

Список використаних джерел

1. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою і правовою культурою. *Вісник академії правових наук України*. 2012. Вип. 2. С. 42-52.
2. Горіна О.Т. Теоретичні аспекти формування духовної культури студентської молоді. URL: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v_2/5.pdf.
3. Кобко-Одарій В. Правова спадщина та правова традиція – щодо питання співвідношення. *Часопис Київського університету права*. 2021. Вип. 1. С. 46-50.
4. Лобода Ю. П. Правова традиція українського народу (Феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Львів: Світ, 2009. 280 с.
5. Макеєва О. Правова культура та культура: співвідношення категорій. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 33-38.
6. Макеєва О. Правова культура як чинник розвитку правової системи. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4. С. 48-53.
7. Макеєва О. М. Функції правової культури у сучасному інформаційному просторі. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2021. № 1. С. 54-60.
8. Оборотов Ю. М. Традиції і новації у правовому розвитку: монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2001. 330 с.
9. Оборотов Ю.М. Правова спадщина та правові традиції як фундамент розвитку права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 4–9.
10. Правова культура: загальна характеристика та ознаки. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9777/>.
11. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Х.: Право, 2009. 352 с.
12. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. Київ, 2001. 176 с.
13. Сіньова Л. М. Визначення виховної функції права соціального забезпечення в сучасних умовах. *Соціальне право*. 2018. №2. С. 104-109.
14. Glenn H. P. Doin' the Transsystemic : Legal Systems and Legal Traditions. *McGill L.J.* Vol. 50. 2005. P. 864-898.

References

1. Vovk, D. (2012). Pravova tradytsiia: rozuminnia u konteksti spivvidnoshennia z pravovoiu systemoiu i pravovoiu kulturoiu [Legal tradition: understanding in the context of the

relationship with the legal system and legal culture]. *Visnyk akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 2, 42-52. (in Ukrainian)

2. Horina, O.T. *Theoretical aspects of formation of spiritual culture of student youth*. Retrieved from: http://umo.edu.ua/images/content/nashi_vydanya/metod_upr_osvit/v_2/5.pdf. (in Ukrainian)

3. Kobko-Odarii, V. (2021). *Pravova spadshchyna ta pravova tradytsiia – shchodo pytannia spivvidnoshennia* [Legal heritage and legal tradition – regarding the issue of correlation]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 46-50. (in Ukrainian)

4. Loboda, Yu. P. (2009). *Pravova tradytsiia ukrainskoho narodu (Fenomen ta ob'ekt zahalnoteoretychnoho dyskursu)* [Legal tradition of the Ukrainian people (phenomenon and object of general theoretical discourse)]. Lviv: Svit. (in Ukrainian)

5. Makeieva, O. (2013). *Pravova kultura ta kultura: spivvidnoshennia katehorii* [Legal culture and culture: correlation of categories]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*, 61, 33-38. (in Ukrainian)

6. Makeieva, O. (2016). *Pravova kultura yak chynnyk rozvytku pravovoi systemy* [Legal culture as a factor in the development of the legal system]. *Yurydychni visnyk. Povitriane i kosmichne pravo* [Legal Bulletin. Air and space law]. № 4. S. 48-53. (in Ukrainian)

7. Makeieva, O. M. (2021). *Funktsii pravovoi kultury u suchasnomu informatsiinomu prostori* [Functions of legal culture in the modern information space]. *Yurydychni visnyk. Povitriane i kosmichne pravo*, 1, 54-60. (in Ukrainian)

8. Oborotov, Yu. M. (2001). *Tradytsii i novatsii u pravovomu rozvytku* [Traditions and innovations in legal development]. Odesa: Yuryd. l-ra. (in Ukrainian)

9. Oborotov, Yu.M. (2004). *Pravova spadshchyna ta pravovi tradytsii yak fundament rozvytku prava Ukrainy* [Legal heritage and legal traditions as a foundation for the development of Ukrainian law]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 22, 4-9. (in Ukrainian)

10. *Legal culture: general characteristics and features*. Retrieved from: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9777/>. (in Ukrainian)

11. Herasina, L. M., Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2009). *Pravosvidomist i pravova kultura yak bazovi chynnyky derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini* [Legal awareness and legal culture as basic factors of the state-building process in Ukraine]. Kh.: Pravo. (in Ukrainian)

12. Rabinovych, P.M. (2001). *Osnovy zahalnoi teorii prava i derzhavy* [Basics of the general theory of law and the state]. Kyiv. (in Ukrainian)

13. Sinova, L. M. (2018). *Vyznachennia vykhovnoi funktsii prava sotsialnoho zabezpechennia v suchasnykh umovakh* [Defining the educational function of social security law in modern conditions]. *Sotsialne pravo*, 2, 104-109. (in Ukrainian)

14. Glenn, H. P. (2005). *Doin' the Transsystemic: Legal Systems and Legal Traditions*. *McGill L.J.* Vol. 50. P. 864-898. (in English)

*Стаття: надійшла до редакції 16.01.2023
прийнята до друку 08.02.2023
The article: is received 16.01.2023
is accepted 08.02.2023*

Бібліографія: Шевчук М. Я. Правової традиції та правова культура в системі національно-патріотичного виховання молоді. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 106-111. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.106-111.

УДК 340.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.112-119

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ТА ІСТОРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНСТИТУТУ ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Яцюк Тарас Сергійович,

здобувач вищої освіти ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право,

ЗВО «Університет Короля Данила»

вул. Є. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна,

e-mail: yatsiukt@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7773-6492>

Мета. Метою роботи є теоретико-правовий аналіз інституту волонтерства в Україні, зокрема в сучасному вимірі з огляду на історичну картину минулого та перспективи становлення сучасного. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: емпіричний, порівняльний, логіко-семантичний, системно-структурний. **Результати.** В процесі даного науково-юридичного дослідження встановлено, що волонтерська діяльність це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Окрім цього визначено, що волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Разом з цим в процесі дослідження встановлено та описано, що становлення волонтерської діяльності в світі започатковане ще у далекому XIX столітті. В той час коли волонтерська діяльність в Україні набирає свої оберти після резонансних подій 2013 року та започатковує свою нову формацію в існування суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави. Запроваджений розвиток спонукає законодавця до створення нормативно-правових актів, які б здійснювали належне регулювання активної громадської діяльності. Водночас створена нормативно-правова база потребує удосконалення з метою відповідності сучасного курсу. **Наукова новизна.** В процесі дослідження здійснено порівняльно-правовий аналіз, зокрема в частині історичних аспектів становлення волонтерської діяльності та розвиток інституту волонтерства в сучасній Україні. **Практична значимість.** Здобуті результати дослідження можуть бути використані в подальшому для здійснення наукових розробок та вирішення актуальних юридико-наукових проблем щодо функціонування інституту волонтерства в сучасній Україні. Окрім цього, викладені результати можуть бути застосовані в історико-правових дослідженнях, зокрема у визначенні періоду становлення та активного розвитку волонтерської діяльності в суверенній, незалежній, демократичній, соціальній, правовій державі. Отримані результати також можуть стати в нагоді до наступних кроків юридичного дослідження проблем нормативно-правового регулювання інституту волонтерства за для визначення рівня необхідності удосконалення чинної законодавчої бази.

Ключові слова: волонтерство, волонтер, інститут волонтерства, теоретико-правова характеристика, історична характеристика.

T. Yatsyuk

Candidate of higher education with the degree of Doctor of Philosophy in the specialty

081 Law, Institute of Higher Education "King Danyla University",

35 E. Konovaltsia Street. 76000, Ukraine

e-mail: yatsiukt@gmail.com

THEORETICAL-LEGAL AND HISTORICAL CHARACTERISTICS OF THE VOLUNTEER INSTITUTE IN UKRAINE: THE MODERN DIMENSION

Purpose. The purpose of the work is a theoretical and legal analysis of the institution of volunteering in Ukraine, in particular in the modern dimension, taking into account the historical picture of the past and the prospects for the development of the present. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following **methods** of scientific knowledge were used during the research: empirical, comparative, logical-semantic, systemic-structural. **Results:** In the process of this scientific and legal research, it was established that volunteer activity is a voluntary, socially oriented, non-profit activity carried out by volunteers by providing volunteer assistance. In addition, it is determined that a volunteer is a natural person who

voluntarily carries out socially oriented non-profit activities by providing volunteer assistance. At the same time, it was established and described in the course of the research that the development of volunteering in the world began as far back as the 19th century. At a time when volunteer activity in Ukraine is gaining momentum after the high-profile events of 2013 and is starting its new formation in the existence of a sovereign, independent, democratic, social, legal state. The implemented development encourages the legislator to create normative legal acts that would carry out proper regulation of active social activities. At the same time, the created legal framework needs to be improved in order to meet the modern course. **Originality.** In the process of the research, a comparative legal analysis was carried out, in particular, in the part of the historical aspects of the formation of volunteer activity and the development of the institution of volunteering in modern Ukraine. **Practical significance.** The obtained research results can be used in the future for the implementation of scientific developments and the solution of actual legal and scientific problems regarding the functioning of the volunteering institute in modern Ukraine. In addition, the presented results can be applied in historical and legal research, in particular, in determining the period of formation and active development of volunteer activity in a sovereign, independent, democratic, social, legal state. The obtained results can also be useful for the next steps of the legal study of the problems of regulatory regulation of the volunteering institute in order to determine the level of the need to improve the current legal framework.

Key words: volunteering, volunteer, institution of volunteering, theoretical and legal characteristics, historical characteristics.

Постановка проблеми. Волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Становлення волонтерської діяльності в світі започатковане ще у далекому ХІХ столітті, а в Україні волонтерська діяльність набрала свого становлення, а згодом й розвитку саме в період 2013 – 2014 рр., саме тому дана проблема потребує детального дослідження з точки зору юридичної науки адже в умовах сучасності волонтерство мусить відповідати викликам, а разом з тим законодавству. Проблема волонтерської діяльності не є цілком дослідженою в сучасній Україні та потребує дещо детального вивчення з точки зору теоретичної та практичної юриспруденції, зокрема задля порівняльно-правового аналізу, пропонується застосування історичних аспектів в розділі становлення інституту волонтерства, як феномену.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню теоретико-правового дослідження інституту волонтерської діяльності присвятили свої праці наступні вчені-дослідники: В.В. Вашкович, В.В. Манзюк, В.М. Рошканюк, Р.А. Калениченко, І.В. Петренко, В.Л. Голуб, В.С. Сірко, К.О. Сидоренко, В.Ю. Томіна, А.З. Пашаєв, Ю.В. Кривенко, Н.Д. Янц та ін.

Постановка завдання. Проаналізувати історичні аспекти становлення інституту волонтерства як феномену, надати теоретико-правову характеристику спираючись на загальні та історико-правові положення, визначити поняття волонтерської діяльності, законодавче підґрунтя здійснення такої, зокрема в межах України та суб'єкта діяльності. Визначити період становлення інституту волонтерства в суверенній Україні та надати характеристику періоду активного розвитку в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Волонтерство як певний феномен має своє започаткування в ХІХ столітті, при цьому більшість вчених-дослідників вважають, що саме у 1859 році, французьким письменником-журналістом Жан Анрі Дюнан, запропоновано створення Червоного Хреста як організації, що спрямована на забезпечення першої медичної допомоги пораненим бійцям на добровільних засадах. Так, з часом волонтерський рух набрав лише обертів у своєму розвитку та інституалізувався в багатьох країнах, зокрема в широких ланках громадянського суспільства.

Інша категорія дослідників виділяє саме період XX століття, як такого, що спричинило активний розвиток волонтерства. Саме так, виходячи з історичних досліджень, в Європі, після закінчення Першої світової війни з'явилися люди, які готові були надавати необхідну допомогу на добровільних засадах. На думку деякої частини вчених, саме в цей період з'являються перші волонтерські організації та рухи.

В деяких країнах волонтерська діяльність становить значну частину суспільної та економічної діяльності, забезпечуючи солідарність та стабільність. В інших про вклад волонтерів знають менше. Але скрізь існують проблеми пов'язані з бідністю, насильством, зловживанням наркотиками, ВІЛ/СНІД, забрудненням, що потребують допомоги, яку можуть надати волонтери. У світовій практиці волонтерською діяльністю займаються як молодь чи люди, що працюють, так і пенсіонери [1, с. 139–144].

В Україні розвиток волонтерства також спирається на власні історичні корені. Як пише дослідниця історії Галичини Адріана Огорчак, «українці завжди опікувалися старими та немічними, вдовами, сиротами. Сильний допомагав слабшому. Великі справи робили разом. Чуйність, ніжність у взаєминах між людьми викликали захоплення у мандрівників, які приходили до нас із далеких країн». Усім відомі імена Костянтина Островського, Петра Сагайдачного, Івана Мазепи, Михайла Грушевського, які не тільки були відомими політичними діячами, але й меценатами і благодійниками [2, с. 112].

Послуги волонтерів з кожним роком стають дедалі більш поширеними. У багатьох країнах Європи, Азії та Америки волонтерство є звичним явищем. Нині добровольців багатьох держав об'єднано в глобальний світовий волонтерський рух. Наприклад, за даними Національного центру волонтерської роботи у Великій Британії, головним мотивом для участі у волонтерському русі вважають саму діяльність, яка інтегрує добровольців у суспільство, створюючи певну цілісність із ним (32% – потреба в почутті єдності з людьми) [3, с. 22].

Водночас в Україні волонтерський рух набуває свого активного розвитку саме на фоні подій грудня 2013 – лютого 2014, коли періоди масових протестів, а також військовий конфлікт, збройна агресія на сході України 2014 – 2015 рр., постали каталізаторами активізації волонтерської діяльності. З часом фонові явища, такі які мають призму соціально-політичних, суспільно-громадянських, лише змушували волонтерську діяльність набувати розвитку та ефективності. Вже у 2016 – 2017 рр., в державі функціонує велика кількість благодійних, волонтерських організацій, волонтерських рухів, громадських організацій, які мають єдині цілі та спрямованості щодо свого ефективного функціонування.

Крім того варто наголосити, що благодійні організації в суверенній Україні існували й до початку вищезгаданих протестів, так майже в кожному регіоні здійснювали волонтерську діяльність організації, направлені на допомогу тяжко хворим дітям, літнім та пенсіонерам, тощо.

З огляду на правові аспекти інституалізації волонтерства, а згодом становлення його, як інституту варто зауважити, що на законодавчому рівні закріплено поняття, а разом з ними й визначення «волонтер», «волонтерська діяльність» «волонтерська допомога» та ін. Так, із набуттям чинності Закону України «Про волонтерську діяльність» у 2011 році затверджено певне нормативно-правове регулювання останніх.

Отже, відповідно до положень Закону України «Про волонтерську діяльність», волонтерська діяльність – це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги.

Водночас волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги [4].

На думку І. Зверевої, волонтерський рух – це доброчинна робота, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот та суспільства в цілому. Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим особам та соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають волонтером [5, с. 25].

14 вересня 1990 р. в Парижі на XI Всесвітній конференції Міжнародної Асоціації добровільних зусиль прийняли Загальну Декларацію про волонтерську діяльність, згідно з якою така діяльність розглядається як інструмент соціального, економічного, культурного, екологічного розвитку. Декларація підкреслює: волонтерство – це добровільний вибір, що відображає особисті погляди і позиції; це активна участь громадянина в житті суспільства, що виражається зазвичай спільною діяльністю в межах різних асоціацій. Волонтерство сприяє поліпшенню якості життя, особистому процвітання й поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху будівництва справедливого й мирного суспільства, більш збалансованому економічному й соціальному розвитку, створенню нових робочих місць і професій. У Декларації проголошено низку головних принципів руху, зокрема, надання особистих або організованих послуг, а також принцип перетворення волонтерства на елемент особистого розвитку, набуття нових знань і навичок. Ця Декларація підтримує право кожної жінки, чоловіка та дитини на вільне об'єднання у спілки для волонтерської діяльності без будь-якої дискримінації через культурне та етнічне походження незалежно від віросповідання, віку, статі, фізичного, соціального чи економічного становища. Всім людям у світі має бути гарантовано право на вільне витрачання свого часу, таланту й енергії на користь інших людей чи громади, якщо вони працюють індивідуально чи в колективі, не сподіваючись на фінансову винагороду [3, с. 24].

О. Паславська в своєму дослідженні зазначає, що саме 2014 рік позначився суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до благочинної та волонтерської діяльності. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5% українців лише протягом травня-вересня 2014 року мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9% громадян приймали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7% українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3% [3, с. 24].

Крім того, 32,5% українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі. Експерти вказують, що майже 1/4 українців (23%) мали досвід волонтерства, із них 9% почали займатись волонтерством протягом останнього року. Основним напрямком діяльності волонтерів у 2014–2016 рр. стала допомога українській армії та пораненим – цим займалися 70% волонтерів. До подій, що сталися в Україні у 2014 році найбільш актуальними напрямками діяльності волонтерів були допомога соціально незахищеним групам населення та благоустрій громадського простору. Респонденти дослідження «Волонтерський рух в Україні» відповіли й на запитання щодо власної участі в

благодійній діяльності. Так, 74% з них жертвували кошти на різні цілі коли-небудь у житті, з яких 25% зробили благодійні внески протягом останніх 12-ти місяців. Їх суми пожертв різняться та складають від кількох гривень до 283 тис. грн. на рік. Найбільш охоче громадяни України жертвували на допомогу українській армії, пораненим, та хворим дітям. У 2014 р. кількість таких громадян збільшилась (63%), тоді як раніше в середньому пожертви здійснювали 49% з них [3, с. 24; 6].

Надаючи теоретико-правове охарактеризування інституту волонтерства варто зазначити, що таке стосується та впроваджується майже у всі сфери суспільного життя. Так, волонтерські та благодійні організації поширені в спортивній, медичній, військовій, психологічній, освітній сферах та безліч інших. Саме волонтерство, як суспільний феномен знаходить своє застосування в здійсненні такої діяльності, яка спрямована на безкорисну допомогу іншим верствам населення, зокрема таким, які цього потребують.

За допомогою волонтерських організацій, особи, які потребували особливої допомоги врешті решт змогли вирішити широке коло питань, зокрема пенсіонери, діти-сироти, параолімпійці, люди з особливими потребами. Волонтерська допомога в Україні поширюється без обмеження на громадянство, національність, тощо. Кожний потребуючий допомоги в змозі отримати таку без обмежень.

У Всесвітній декларації волонтерства, прийнятій у січні 2001 року, відзначено, що доброчинство – фундамент цивільного суспільства, воно привносить у життя потребу в свободі, безпеці, справедливості; спосіб збереження і зміцнення людських цінностей, реалізації прав і обов'язків громадян, особистісного зросту, через усвідомлення людського потенціалу [7, с. 12].

На думку В.В. Вашкович, сьогодні волонтер – це людина-доброволець, яка безоплатно допомагає людям, що потребують сторонньої допомоги. Таких волонтерів можна побачити в лікарнях, будинках-інтернатах. Вони також допомагають військовим та переселенцям.

Аналізуючи підходи до визначення волонтерства, яке вітчизняними та зарубіжними науковцями ототожнюється із поняттям «добровільна діяльність», зазначаємо, що дослідники тлумачать сутність даного феномена як: благодійність, що здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної платні, просування по службі, заради добробуту й процвітання спільнот і суспільства загалом; добровільну діяльність, засновану на ідеях безкорисливого служіння гуманним ідеалам людства та, не маючи цілей отримання прибутку, одержання оплати чи кар'єрного зросту; отримання всебічного задоволення особистих і соціальних потреб шляхом надання допомоги іншим людям; волонтер – громадянин, що бере участь у вирішенні соціально значимих проблем у формі безоплатної праці; основу функціонування громадських організацій, форму громадянської активності населення; національну ідею милосердя та благодійності [8, с. 288].

В ході дослідження теоретико-правової та історичної характеристики інституту волонтерства в Україні в сучасному вимірі, варто зазначити про ознаки, які притаманні саме волонтерській діяльності. Саме так, до ознак волонтерської діяльності, яка має добровільне підґрунтя належать:

- відсутність фінансового прибутку;
- добровільний характер дій та діяльності;
- активні дії суб'єкта волонтерської діяльності тобто волонтера;
- надання суспільної користі;
- громадське охоплення;

- договір про надання волонтерської допомоги, який має юридичну силу;
- затрата власного часу суб'єкта волонтерської діяльності.

Разом з ознаками волонтерської діяльності, варто наголосити про актуальні проблеми, які постають перед провадженням останньої. Так, на ряду із інституційним розвитком волонтерства та підвищення його ролі в суспільстві, діяльність стикається з певним переліком проблем, які можливо викласти в наступному порядку:

- дискредитація волонтерського руху;
- зловживання з боку деяких волонтерів та псевдоволонтерство;
- податковий тиск;
- недосконале нормативно-правове регулювання волонтерської діяльності;
- низький рівень підтримки з боку окремих державних установ;
- відсутність контролю за подальшою долею наданої допомоги волонтерами, зокрема військового майна, продовольчого та ін.;
- низький рівень злагодженої координації волонтерських організацій;
- відсутність належного соціального захисту волонтерів.

Щодо нормативно-правового регулювання волонтерської діяльності, яке на нашу думку відіграло значу роль в його інституалізації, варто зауважити, що з прийняттям у 2011 році Закону України «Про волонтерську діяльність» така закріпилась на законодавчому рівні та становить собою нормативно-правову базу регулювання суспільно-правових відносин в тому числі в сфері волонтерства.

Разом з тим, основними законодавчими актами, що регулюють діяльність волонтерського руху в Україні є Закони України «Про волонтерську діяльність», «Про громадські об'єднання» та «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Позитивні зміни, пов'язані із прийняттям цих нормативних новацій відзначило Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) в межах дослідження «Індексу сталості неурядових організацій» (CSOSI). Так, зокрема, у звіті за 2013 р. відзначалося, що благодійні організації отримали можливість реєструватися за тими ж процедурами, які передбачені для підприємств та інших юридичних осіб, що значно спростило процес їхньої легалізації, а громадські об'єднання дістали змогу відшкодовувати витрати, пов'язані з діяльністю волонтерів (наприклад, витрати на проїзд та харчування). Водночас, на думку громадських експертів, Закон України «Про волонтерську діяльність» зафіксував низку вад, які ускладнюють діяльність міжнародних волонтерів й перешкоджають розвитку волонтерського руху в Україні. Наприклад, перебування іноземців в Україні обмежується терміном у 90 днів, введено страхування громадськими об'єднаннями іноземних волонтерів [9, с. 13-14].

На основі вищевикладеного, варто зазначити слушне визначення доцентки В.В. Вашкович щодо волонтерської діяльності, а саме на думку якої волонтерська діяльність є формою благодійництва. Дана діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, безкорисливості, неприбутковості. Безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що має одноразовий характер або здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин, не є волонтерською діяльністю [10, с. 203-207].

Щодо принципу неприбутковості, варто навести визначення такому поняттю спираючись на чинне податкове законодавство, а саме неприбутковою діяльністю визначається така діяльність підприємства, установи й організації, основною метою

діяльності яких є не одержання прибутку, а провадження благодійної діяльності та меценатства й іншої діяльності, передбаченої законодавством.

Висновки. Отже, виходячи з вищенаведеного зазначаємо, що волонтерська діяльність це добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги. Водночас волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги. Становлення волонтерської діяльності в світі започатковане ще у далекому ХІХ столітті, водночас на нашу думку, в Україні волонтерська діяльність набрала свого становлення, а згодом розвитку саме в період 2013 – 2014 рр., на фоні багатьох резонансних подій. Інституалізація волонтерського руху започаткована із закріпленням такої діяльності на законодавчому рівні. На сьогоднішній день проблематика становлення волонтерської діяльності досліджена цілком нормально на соціологічному рівні, водночас як в юридичному потребує дедалі ширшого вивчення, аналізування та дослідження. Саме тому, теоретико-правова та історична характеристика інституту волонтерства в Україні є подальшою перспективою наукових досліджень з огляду на сучасні виклики.

Список використаних джерел

1. Лях Т. Л. Волонтерство як суспільний феномен. *Проблеми педагогічних технологій: збірник наукових праць. Волинський державний університет імені Лесі Українки*. Луцьк : Волинський академічний дім, 2004. Вип. № 3-4. С. 139–144.
2. Вайпола Р. Х., Капська А. Й., Комарова Н. М. та ін. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. К.: Академпрес, 1999 р. 112 с.
3. Паславська О. Становлення та розвиток волонтерського руху в Україні (історико-правове дослідження). *Актуальні проблеми правознавства*. № 4. 2016. С. 22 – 28.
4. Про волонтерську діяльність: Закон України № 3236-VI від 19 квітня 2011 року. Верховна Рада України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>.
5. Зверєва І. Волонтерський рух: досвід, проблеми, перспективи: робочі матеріали семінару. (Київ, 24–30 жовт. 2000 р.).
6. Звіт дослідження «Волонтерський рух в Україні» URL: <http://www.gfk.com/ua/news-and-events/news/pages/report.aspx> 17.
7. Всеобщая декларация волонтеров. *Вестник благотворительности*. 1995. № 5 (21). 12 с.
8. Бондаренко З. П. Організація волонтерської роботи майбутніх соціальних педагогів в умовах вищого навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. 2008. 20 с. Введення в соціальну роботу: навч. посібник / Т. В. Семигіна [та ін.] ; ред. кол. В. В. Бурлака [та ін.]. К.: Фенікс, 2001. 288 с.
9. Вашкович В. В., Василенко О.Ю., Карабін Т. О., Лазур Я. В., Манзюк В. В., Рошканюк В. М. Посібник волонтера. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 88 с.
10. Вашкович В.В. Становлення та розвиток правового регулювання діяльності волонтерів. *Закарпатські правові читання: матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 20–22 квітня 2017). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2017. Т. 2. С. 203–207.

References

1. Lyakh, T. L. (2004). Volonterstvo yak suspilnyi fenomen [Volunteering as a social phenomenon]. *Problemy pedahohichnykh tekhnolohii: zbirnyk naukovykh prats*. Volynskyi derzhavnyi universytet imeni Lesi Ukrainky, 3-4, 139 – 144. (in Ukrainian)
2. Vaipola, R.H., Kapska, A. Y., Komarova, N. M. and others (1999). *Volonterskyi rukh v Ukraini: Tendentsii rozvytku* [Voluntary movement in Ukraine: Development trends]. K.: Akadempres. (in Ukrainian)
3. Paslavska, O. (2016). Stanovlennia ta rozvytok volonterskoho rukhu v Ukraini (istoryko-pravove doslidzhennia) [Formation and development of the volunteer movement in Ukraine (historical and legal research)]. *Aktualni problemy pravoznaustva*, 4, 22 – 28. (in Ukrainian)
4. On Volunteering: Law of Ukraine No. 3236-VI (2011, April 19). *Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrived from: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3236-17>. (in Ukrainian)
5. Zvereva, I. (2000). Volunteer movement: experience, problems, prospects: working materials of the seminar. (Kyiv, October 24–30, 2000). (in Ukrainian)
6. Research report "Volunteer movement in Ukraine". Retrived from: <http://www.gfk.com/ua/news-and-events/news/pages/report.aspx> 17. (in Ukrainian)
7. (1995). Vseobshaya deklaraciya volonterov [General Declaration of Volunteers]. *Vestnyk khetibarnosti*, 5 (21). (in Russian)
8. Bondarenko, Z. P. (2008). Organization of volunteer work of future social pedagogues in the conditions of a higher educational institution: PhD thesis abstract. K.; Semyhina, T. V. et all. (2001). *Vvedennia v sotsialnu robotu* [Introduction to social work]. K.: Phoenix. (in Ukrainian)
9. Vashkovich, V.V., Vasylenko, O.Yu., Karabin, T. O., Lazur, Y. V., Manzyuk, V. V., Roshkanyuk, V. M. (2022). *Posibnyk volontera* [Volunteer's manual]. Odesa: "Helvetyka" Publishing House. (in Ukrainian)
10. Vashkovich, V.V. (2017). Stanovlennia ta rozvytok pravovoho rehuliuвання diialnosti volonteriv [Formation and development of legal regulation of volunteers' activities]. *Transcarpathian legal readings: materials of the 10th International Scientific and Practical Conference* (Uzhhorod, April 20–22, 2017). Uzhgorod: Uzhgorod National University, 2, 203–207. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 13.01.2023
прийнята до друку 02.02.2023
The article: is received 13.01.2023
is accepted 02.02.2023

Бібліографія: Яцюк Т. С. Теоретико-правова та історична характеристика інституту волонтерства в Україні: сучасний вимір. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 112-119. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.112-119.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І
ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО.
СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.7

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.276.1.120-127

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ ШКОЛЯРІВ ЯК СКЛАДОВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Андрусів Людмила Михайлівна,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна,
e-mail: legin.luda@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4155-5999>

Припхан Ірина Ігорівна,

кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
вул. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: prypkhan.ira@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9737-6885>

Яслик Володимир Іванович,

кандидат філологічних наук, директор Богородчанського ліцею №2,
вул. П. Дорошенка, 18, м. Івано-Франківськ, 76026, Україна
e-mail: yaslykwolodymyr@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6897-6753>

Мета. Метою роботи є проаналізувати нормативно-правові акти, що є основою формування патріотизму школярів в контексті забезпечення національної безпеки, з'ясувати перспективи реального впровадження нормативно регламентованих способів та методів патріотичного виховання в освітній процес. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Вибір методології дослідження зумовлено метою статті, системою філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових концепцій щодо дослідження нормативно-правових засад формування патріотизму у школярів. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіконормативний. **Результати.** В процесі дослідження встановлено, що в Україні виховання патріотизму у школярів базується на нормах різних за юридичною силою нормативно-правових актів, які варто враховувати для планування роботи з патріотичного виховання школярів. Чимала кількість цих нормативно-правових актів прийнята на фоні повномасштабного воєнного вторгнення російських військ на суверенну територію України. Законодавство щодо патріотичного виховання має на меті формування у школярів почуття національної гідності та любові до України, її історії та культури. **Наукова новизна** полягає у комплексному аналізі нормативно-правових актів, які регулюють напрямки, способи та методи

патріотичного школярів в Україні та виробленні рекомендацій щодо їх ефективного впровадження у навчальний процес. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності під час планування та проведення заходів у сфері патріотичного виховання школярів.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, національна ідентичність, Концепція національно-патріотичного виховання, нормативно-правові засади.

L. Andrusiv

*doctor of legal sciences, professor, professor of the Department of Law and Public Administration of the Higher Education Institution "King Danylo University",
35 Konovaltsia Street, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
e-mail: legin.luda@gmail.com*

I. Pryphan

*candidate of legal sciences, associate professor, head of the Department of Law and Public Administration of Higher Education Institution "King Danylo University", Konovaltsia Street, 35, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
e-mail: pryphkan.ira@gmail.com*

V. Yaslyk

*candidate of philological sciences, director of Bogorodchansky Lyceum No. 2,
P. Doroshenko Street, 18, Ivano-Frankivsk, 76026, Ukraine
e-mail: yaslykwolodymyr@gmail.com*

**FORMATION OF PATRIOTISM IN SCHOOL STUDENTS AS A COMPONENT
OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE: REGULATORY AND LEGAL
ASPECT**

Purpose. The purpose of the work is to analyze the normative and legal acts that are the basis of the formation of patriotism of schoolchildren in the context of ensuring national security, to find out the prospects for the real implementation of normatively regulated methods and methods of patriotic education in the educational process. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The choice of the research methodology is conditioned by the purpose of the article, the system of philosophical and worldview, general scientific and special scientific concepts regarding the research of normative and legal foundations of the formation of patriotism among schoolchildren. The following **methods** of scientific knowledge were used during the research: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, logical-normative. **Results.** In the process of research, it was established that in Ukraine, the education of patriotism among schoolchildren is based on the norms of legal acts of different legal force, which should be taken into account when planning work on the education of schoolchildren. A considerable number of these normative and legal acts were adopted against the background of a full-scale military invasion of Russian troops on the sovereign territory of Ukraine. The legislation on patriotic education is aimed at forming in schoolchildren a sense of national dignity and love for Ukraine, its history and culture. **Originality.** The scientific novelty consists in the comprehensive analysis of legal acts that regulate the directions, methods and methods of patriotic schoolchildren in Ukraine and the development of recommendations for their effective implementation in the educational process. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making and law-enforcement activities during the planning and implementation of events in the field of patriotic education of schoolchildren.

Key words: patriotism, patriotic education, national identity, Concept of national-patriotic education, normative and legal principles.

Постановка проблеми. Зниження та втрата патріотичної свідомості молодим поколінням, його соціальна апатія є загрозою національній безпеці будь-якої країни. У зв'язку з цим проблема формування й розвитку патріотизму на рівні суспільства чи окремої соціальної групи, особистості сьогодні актуальна як ніколи. У час складних і неоднозначних процесів, що відбуваються останнім часом в Україні, зокрема введення воєнного стану, необхідно посилити увагу до проблеми патріотизму як частини виховної

роботи у закладах загальної середньої освіти. Формування і розвиток патріотизму, особливо в школярів, які тільки закладають в собі основи патріотизму, яким у недалекому майбутньому розбудовувати незалежну та сильну українську державу, є фундаментом в освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Актуальність досліджуваної проблеми засвідчують різноаспектні наукові дослідження, об'єктом вивчення яких є поняття патріотизму як складного явища з багатоманітними формами вияву (І. Бех, М. Братасюк, О. Братко-Кутинський, О. Забужко, І. Мірчук, Д. Чижевський, М. Шлемкевич, О. Вишневський, Р. Петронговський, О. Савченко, Ю. Івченко, Л. Єршова, О. Ковнір та ін).

Постановка завдання. Проаналізувати нормативно-правові засади формування патріотизму на рівні закладу загальної середньої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для послідовного впровадження патріотичних ідей та утвердження патріотизму як важливої складової національної ідентичності й соціального життя повинна бути сформована чітка нормативно-правова база з регулювання правовідносин у сфері патріотичного виховання молоді. Чинні нормативно-правові акти, які регулюють питання патріотизму, відіграють велике значення для забезпечення захисту прав і свобод громадян, зміцнення національної безпеки та забезпечення ефективної роботи держави в цілому. Основою нормативно-правового регулювання відносин в сфері патріотизму є законодавство про національну безпеку, що охоплює норми, які визначають співробітництво з іншими державами, зокрема у сфері боротьби з тероризмом, забезпечення військової безпеки, захисту державної та територіальної цілісності, зміцнення обороноздатності та інші. Крім того, у вітчизняному законодавстві є норми, які закладають основи свободи вираження проявів патріотизму. Це можуть бути закони про використання національних символів, пам'яток та інших об'єктів, які є символами національної культури та ідентичності; правові акти, які визначають порядок організації та проведення національних свят і заходів, що сприяють зміцненню національної єдності й патріотизму. Якраз на рівні закладів загальної середньої освіти найбільш актуальними є останні.

Патріотичне виховання школярів – складний процес, оскільки патріотизм належить до найбільш глибоких утворень людської психіки, є однією зі сфер свідомості та поведінки [9]. Хоча патріотичне виховання здійснюють різні соціальні інститути, зокрема сім'я, школа, церква, телебачення, однак пріоритет, безперечно, належить сім'ї та школі, які мають можливість впливати на дитину ще на ранніх етапах життєвого циклу, коли закладаються основи її духовної та інтелектуальної сфер. «Справжнє патріотичне виховання починається там, де ідея та особиста праця – піт, мозолі, зливаються воедино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею» [2, с. 204]. На нашу думку, саме заклад загальної середньої освіти, в якому учень проводить більшість свого часу, з переважальною роллю та авторитетом педагога, диференціацією знань в межах навчальних предметів, найбільше впливає на формування патріотизму у дітей шкільного віку. Це пояснюємо тим, що процес виховання школярів має дві вертикалі: змістову (сукупність виховних цілей) і процесуальну (керований процес педагогічної взаємодії вчителя й учня, що передбачає організацію і функціонування системи виховної діяльності та самовиховання учнів) [1].

Щоб глибше зрозуміти сутність патріотичного виховання, вдамося до аналізу поняття «патріотизм». В Академічному словнику української мови в 11 томах патріотизм трактується як «любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для

них на жертви й подвиги» [7]. Дослідники розрізняють два види патріотизму – конституційний та етнонаціональний [3]. Конституційний патріотизм – дотримання рамок конституції держави, де поняття Батьківщини базується на всьому комплексі ідей, що лягли в основу головного документа держави. Етнонаціональний патріотизм – це любов до Батьківщини, бажання створити суверенну державу й проголосити свою незалежність; захист своєї Вітчизни від будь-якої агресії, іноземного панування; підтримка знедолених народів.

З поняттям «патріотизм» тісно корелює «патріотичне виховання». Розглядаючи питання патріотичного виховання, С. Русова визначала сутність патріотичного виховання як формування любові до рідного народу і поваги до інших народів, громадянської самосвідомості шляхом глибокого вивчення духовного світу країни. Патріотичне виховання, за педагогінею, споріднене з національним вихованням, яке забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а значить, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюдного поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів [6].

Відомий наш педагог В. О. Сухомлинський розглядав патріотичне виховання як вдосконалення світоглядної свідомості, участь вихованців у суспільно корисній праці, розвиток відповідальності перед Батьківщиною. У розумінні В. Сухомлинського патріотизм – це почуття, в якому органічно переплітається любов до малої Батьківщини з її народом, природою, традиціями і культурою, а також почуття любові, вірності, поваги до своєї держави, готовність служити своїй Батьківщині, і якщо потрібно, то віддати життя за неї [8]. Як бачимо, сутність патріотичного виховання вчений-педагог трактував як активну діяльність особи, спрямовану на ствердження гуманних ідеалів, працю на благо народу, зміцнення могутності, честі і слави Вітчизни, любов до людей, непримиренність до зла в усіх його проявах.

Патріотичне виховання належить до тих пріоритетних напрямів національної системи виховання, які передбачають формування патріотичних почуттів, любові до свого народу, глибокого розуміння громадянського обов'язку, готовності відстоювати державні інтереси Батьківщини.

Повномасштабне воєнне вторгнення російської федерації в Україну зумовило перегляд правових актів, які до цього часу регулювали патріотичне виховання в закладах освіти. Одним з найбільш нових правових актів, який визначає шляхи патріотичного виховання, є наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 №527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641» [4]. Цим наказом було затверджено Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України, яка передбачає формування у здобувачів освіти України цінностей, що сприяють збереженню та розвитку національної ідентичності, гордості за свою державу та її культуру, а також розуміння важливості історичного минулого України.

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, «серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання як основні складові національно-патріотичного виховання, як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і майбутніх поколінь, які розглядатимуть розвиток держави як запоруку власного особистісного розвитку, що

спирається на ідеї патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, вираженості, відповідальності за природу як за національне багатство, здорового способу життя, готовності до змін та до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України» [4].

Ідеї Концепції можна узагальнити в таких тезах:

1. Пріоритет українських цінностей: виховання у школярів національної самосвідомості та усвідомлення важливості збереження й розвитку української культури, історії, мови.

2. Збереження історичної пам'яті: формування в здобувачів освіти розуміння важливості історичного досвіду України, пам'яті про подвиги попередніх поколінь, які відстоювали незалежність та суверенітет країни.

3. Розвиток духовності: сприяння формуванню в учнів духовних цінностей, таких як: милосердя, доброта, справедливість, повага до інших людей, розвиток етичних якостей та культури спілкування.

4. Громадянська активність: стимулювання активної громадянської позиції, участь у громадських ініціативах, підтримка ініціатив, спрямованих на зміцнення демократії, прав людини та державного суверенітету України.

5. Розвиток творчих здібностей: сприяння розвитку творчих здібностей громадян України, формування у них креативного мислення.

6. Формування нового українця, що діє на основі таких цінностей: повага до національних символів; активність у громадсько-політичному житті країни; верховенство права, повага до прав людини; готовність до природоохоронної діяльності; толерантне ставлення до цінностей і переконань представників іншої культури; готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України.

Іншими важливими документами, які регулюють впровадження ідей національно-патріотичного виховання в системі освіти є Стратегія національно-патріотичного виховання, затверджена Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019 [5], план дій щодо реалізації Стратегії, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 932, державні цільові програми з питань з національно-патріотичного виховання, обласні, місцеві цільові програми з національно-патріотичного виховання та інші.

Відповідно до Стратегії, «національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей» [5].

Для виховання патріотизму школярів варто використовувати норми законів України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», «Про Державний Гімн України», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху», «Про основні засади державної політики у сфері утвердження

української національної та громадянської ідентичності»; постанов Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких Постанов Кабінету Міністрів України», «Про Державний герб України», «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді», «Про затвердження плану заходів щодо підвищення рівня патріотичного виховання учнівської та студентської молоді шляхом проведення на постійній основі тематичних екскурсій з відвідуванням об'єктів культурної спадщини»; наказів і листів Міністерства освіти і науки України: «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 №641», «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2022/2023 навчальному році»; укази Президента України: «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» від 18.05.2019 № 286/2019, «Про День Соборності України» від 13.11.2014 р. № 871, «Про День Гідності та Свободи» від 13.11.2014 р. № 872, «Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної Сотні» від 11.02.2005 №69/2015, «Про День захисника України» від 14.10.2014 р. № 806 та інші. Не можна оминати увагою щорічні методичні матеріали Українського інституту національної пам'яті, який рекомендує відзначати важливі дати, пов'язані зі знаковими подіями в житті нашої держави.

Безперечно, виховання патріотизму в школярів є комплексною проблемою, тому весь освітній процес повинен бути спрямований на формування патріотизму в здобувачів освіти, про що зафіксовано у вимогах Державного стандарту початкової, базової середньої та профільної середньої освіти. Зокрема формування ключових компетентностей, таких як вільне володіння державною мовою, здатність спілкуватися рідною та іноземними мовами, громадянські та соціальні, культурна компетентність, передбачають формування патріотизму під час засвоєння навчального матеріалу в процесі вивчення мовно-літературної, соціальної і здоров'язбережувальної, громадянської та історичної, а також мистецької галузей. Як бачимо, об'єктами пильної уваги у патріотичному вихованні школярів на різних рівнях є державна та рідна мови, національна культура, історія народу і держави, поняття Батьківщини, героїв народу, рідного краю та ін. Безумовно, весь освітній процес повинен передбачати методично правильно організоване патріотичне виховання не тільки під час вивчення основних предметів, а й у позаурочний час. Не применшуючи ролі жодного навчального предмета, закономірно вважаємо, що найбільш повно та системно почуття патріотизму у школярів формуються на уроках української мови та літератури, історії України, захисту України, громадянської освіти, правознавства.

Наприклад, головна мета навчання української мови полягає не тільки у засвоєнні норм літературної мови, а й у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості. Для виконання цього завдання з метою реалізації мовної, мовленнєвої, соціокультурної та діяльнісної змістових ліній на заняття учителів варто добирати патріотичний дидактичний матеріал: диктанти, перекази, тексти для аудіювання про історію рідного краю, про побут, звичаї, традиції, героїв українського народу, оскільки текстоцентричний принцип навчання української мови дає можливість використовувати різножанрові тексти виховного і повчального змісту. Не варто забувати також про позакласні заходи, зокрема до Дня української писемності та мови, Дня рідної мови, Шевченківських днів та ін.

Висновки. Отже, в Україні виховання патріотизму у школярів базується на нормах різних за юридичною силою нормативно-правових актів, які варто враховувати для

планування роботи з патріотичного виховання школярів. Законодавство щодо патріотичного виховання має на меті формування у школярів почуття національної гідності та любові до України, її історії та культури. Наголосимо, що з нормативно-правовим регулюванням у цій сфері все досить добре, але важливо, щоб усі ці акти мали не декларативний характер, а їхні норми справді впроваджувалися в повсякденну діяльність педагогів у школах.

Патріотичне виховання учнів полягає в організації безперервного освітнього процесу, спрямованого на формування в учнів почуття патріотизму, яке охоплює любов до Батьківщини, національну гідність; захоплене та дбайливе ставлення до рідної мови, культури, традицій; відповідальність за природу рідної країни; потребу зробити свій внесок у долю Батьківщини; прагнення праці на благо рідної країни, її народу. Мета патріотичного виховання молодших школярів – сформувати національну свідомість та патріотизм.

Успішним патріотичне виховання учнів можна назвати лише тоді, коли здобувачі освіти чітко усвідомлюють свої автентичні рідні корені, витоки українства, національне самоствердження і саморозвиток, усвідомлюють свою національну належність і, безперечно, гордяться цим.

Список використаних джерел

1. Кловак Г., Ткаченко В. Формування етнічної самосвідомості школярів – важлива проблема сучасної національної школи України. *Учитель*. 2000. №1-3. С.38-40.
2. Коркішко О. Г. Виховання патріотизму як педагогічна проблема. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : науково-методичний збірник. Вип 19. Слов'янськ, 2003. 258 с.
3. Мартинюк І. В. Національне виховання: Теорія і методологія: метод. посібник. Київ, 1995. 160 с.
4. Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України: наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 №527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 20.02.2023).
5. Про Стратегію національно-патріотичного виховання: Указ Президента України від 18.05.2019 №286/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (дата звернення: 25.02.2023).
6. Русова С. Націоналізація школи. *Вибрані педагогічні твори*. Київ: Освіта, 1996. 410 с.
7. Словник української мови: в 11 томах. Том 6 / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1975. С. 97.
8. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям : вибрані твори: в 5 т. Т. 3. Київ: Рад. школа, 1977. С. 5-279.
9. Ушинський К. Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. Т. 2. Київ : Рад. школа, 1983. С. 232-294.

References

1. Klovak, Gh., Tkachenko, V. (2000). Formuvannja etnichnoji samosvidomosti shkoljariv - vazhlyva problema suchasnoji nacionaljnoji shkoly Ukrajinjy [The formation of ethnic consciousness of schoolchildren is an important problem of the modern national school of Ukraine]. *Teacher*, 1-3, 38-40. (in Ukrainian)

2. Korkishko, O. Gh. (2003). Vychovannja patriotyzmu jak pedagoghichna problema. [Teaching patriotism as a pedagogical problem]. *Ghumanizacija navchaljno-vuxovnogho procesu: naukovno-metodychnyj zbirnyk*, 19. (in Ukrainian)
3. Martynjuk, I. V. (1995). *Nacionaljne vuxovannja: Teorija i metodologhija* [National education: Theory and methodology]. K. (in Ukrainian)
4. On some issues of national-patriotic education in educational institutions of Ukraine and recognition of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as having lost its validity: order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 527 (2022, June 6) Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (in Ukrainian)
5. On the Strategy of National Patriotic Education: Decree of the President of Ukraine № 286/2019 (2019, May 18). Retrived from L: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (in Ukrainian)
6. Rusova, S. (1996) *Nacionalizacija shkoly* [Nationalization of the school]. Vybrani pedagoghichni tvory. Kyiv: Osvita. (in Ukrainian)
7. Bilodida, I. K. (1975). *Slovnyk ukrajinsjkoji movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. (Vol. 11). Kyiv: Naukova Dumka. (in Ukrainian)
8. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). *Serce viddaju ditjam* [I give my heart to children]: vybrani tvory. (Vol. 3). Kyiv: Rad. school. (in Ukrainian)
9. Ushinsky, K. D. (1983). *Ridne slovo. Knyzhka dlja tyx, xto navchaje* [Native word. A book for those who teach]. Vybrani pedagoghichni tvory. (Vol. 2). Kyiv: Rad. school. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 09.02.2023

прийнята до друку 01.03.2023

The article: is received 09.02.2023

is accepted 01.03.2023

Бібліографія: Андрусів Л. М., Припхан І. І., Яслик В. І. Формування патріотизму школярів як складова національної безпеки України: нормативно-правовий аспект. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 120-127. DOI: 10.33098/2078-6670.2022.15.27.1.120-127.

УДК 340.13

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.128-134

ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ПРАВОПОРЯДОК ЩОДО ДИСКРЕЦІЇ В ЗАСТОСУВАННІ НОРМ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Барікова Анна Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, науковий консультант відділу забезпечення роботи
судової палати з розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів
секретаріату Касаційного адміністративного суду, викладач кафедри публічного
управління та адміністрування Національної академії внутрішніх справ,

вул. Паторжинського, 14, м. Київ, 01001, Україна

e-mail: anna.barikova@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9707-0106>

Мета. Метою роботи є розкриття сутності інтеграційного виміру реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались такі **методи** наукового пізнання: логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, формально-юридичний, порівняльно-правовий. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що інтеграційний правопорядок щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права є міждержавною інтегрованою системою-надбудовою наднаціональних принципів, норм та інститутів, які сформовані шляхом взаємодії національних правопорядків та мають організаційну спрямованість інструментарію для їх імплементації. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що в контексті інтеграційного правопорядку механізм реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права як функціональні елементи, правовідносини та інструменти, що визначають та обмежують правила поведінки правозастосувачів задля досягнення мети та завдань правової держави, забезпечення правомірної поведінки суб'єктів та балансу публічного і приватного інтересів під час здійснення вибору між альтернативами і прийняття правомірного та оптимального рішення. Перспективним напрямком розвитку такої системи є практичне впровадження концепції логічної формалізації інституту такої дискреції щодо типового порядку (алгоритму) дотримання меж розсуду: як і на підставі чого має здійснюватися розсуд, критеріїв та послідовності аналізу; зіставлення фактів з нормою права для пошуку збігів; оцінки за критеріями, тлумачення, обґрунтування; формування висновків; факультативного наведення аналогічних правових позицій; фіналізації того, яке рішення прийняти в межах розсуду. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності щодо встановлення меж реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права.

Ключові слова: християнство, соціальний правопорядок, інтеграція, універсальний правопорядок, наднаціональний правопорядок, національний правопорядок, правова система.

Anna Barikova

Ph.D in Law, Academic Adviser at the Department for ensuring the work of the judicial
chamber for the consideration of cases regarding taxes, fees and other mandatory payments
of the secretariat of the Administrative Court of Cassation, Educator of the Department of
Public Management and Administration at the National Academy of Internal Affairs,
Patorzhynskoho Street, 14, Kyiv, 01001, Україна,
e-mail: anna.barikova@gmail.com

INTEGRATIVE LEGAL ORDER REGARDING DISCRETION IN THE APPLICATION OF FINANCIAL PROVISIONS OF LAW

Purpose. The purpose of the article is to reveal the essence of the integration dimension of the exercise of discretion when applying the financial provisions of law. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following **methods** of scientific knowledge have been used during the research: logical-semantic, functional, system-structural, formal-legal, comparative-legal. **Results.** It has been determined that the integration legal order regarding discretion when applying the financial provisions of

law is an interstate integrated system-superstructure of supranational principles, norms and institutions, which are formed through the interaction of national legal orders and have an organizational orientation of the tools for their implementation. **Originality.** In the context of the integration legal order, the mechanism of exercising discretion when applying the financial provisions of law has been established as functional elements, legal relations and tools that determine and limit the rules of behaviour of law enforcers in order to achieve the goals and objectives of the rule of law, ensuring the lawful behaviour of subjects and the balance of public and private interests when making a choice between alternatives and making a legitimate and optimal decision. A promising direction of the development of such a system is the practical implementation of the concept of logical formalization of the institution of such discretion regarding the typical order (algorithm) of observing the limits of discretion: how and on the basis of which factors discretion is to be exercised, criteria and sequence of analysis; comparison of facts with the rule of law to find coincidences; evaluations according to criteria, interpretation, justification; formation of conclusions; optional indication of similar legal positions; finalizing what decision to make within discretion. **Practical significance.** The results of the research could be used in law-making and law-enforcement activities to establish the limits of discretion when applying the financial provisions of law.

Key words: Christianity, social legal order, integration, universal legal order, supranational legal order, national legal order, legal system.

Постановка проблеми. В сучасному світі відособленість створює перешкоди для розвитку правової системи, що унеможлиблює забезпечення добробуту країни, її економічного зростання. У цьому контексті дискреційна складова відносин щодо застосування норм фінансового права відіграє надважливу роль під час формування інтеграційного правопорядку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання інтеграційного правопорядку розглядали Н. Арабаджи, В. Буткевич, О. Димінська, А. Крижанівський, Л. Луць, В. Муравйов, О. Передерій, М. Пісов, П. Рабінович та інші. Водночас не було проведено комплексного дослідження про інтеграційний правопорядок щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття сутності інтеграційного виміру реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтеграційний правопорядок щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права є міждержавною інтегрованою системою-надбудовою наднаціональних принципів, норм та інститутів, які сформовані шляхом взаємодії національних правопорядків та мають організаційну спрямованість інструментарію для їх імплементації. Такий інтеграційний правопорядок згідно з принципами та нормами міжнародного права створює умови для належної реалізації взаємовідносин і співробітництва між державами, попри політико-економічні та соціальні розбіжності. Згадане утворення має комплексну природу та варіативну кількість складових елементів, характеризується рівневістю в ієрархічному вимірі, а також у межах «горизонтальної» взаємодії.

Щодо реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права, інтеграційний правопорядок поєднує національні правопорядки, правові системи яких зберігають змістовну самобутність, самостійність та інституціональність. Підтримує життєдіяльність такого правопорядку компроміс щодо створення нормативних приписів, реалізація яких становить сутність цього порядку [1, с. 16, 18]. Інтеграційний правопорядок зумовлений інтересами і потребами до інтеграції та гарантування юридичної організованості та впорядкованості у відносинах між учасниками цього процесу [2, с. 408].

У соціальному вимірі такий інтеграційний правопорядок постає як цінність щодо інституційного підґрунтя функціонування суспільних інститутів у межах загального соціального порядку [3, с. 50]. Цінність цього правопорядку є загальносоціальною, вимірюється значенням для прогресу суспільства тих відносин, які встановлені та захищаються правовою системою [4, с. 73–80]. Тобто на транскордонному рівні взаємодії

між платниками і контролюючими органами інтеграційний правопорядок визначає стан правореалізації та створює умови для функціонування відповідних інституцій.

Інтеграційний вимір реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права в Україні також пов'язаний з впливом християнства [5], норм римського права, еллінської філософії [6] на правову культуру та соціальне життя [7, с. 2; 8, с. 59]. Йдеться про трансформацію християнства на сучасну правову базу шляхом поєднання морально-етичних, релігійних і правових норм, забезпечуючи імплементацію моральних та етичних норм Конституції щодо державних гарантій у додержанні соціальних прав та свобод, моральності суспільства та моральної шкоди, а також здійснення морально-правового впливу, формування соціальних цінностей в суспільстві, коли мораль тлумачиться як божественна за своїм походженням, а людська гідність має трансцендентну, абсолютну, «божественну» природу, що втілюється з урахуванням закону свободи, наданого людям як дітям Божим [9, с. 108, 110–113]. Софійний підхід у київському християнстві пов'язаний з постійним потягом до мудрості через учення про Софію як «Премудрість Божу», що сприяє формуванню засад бачення світу, що виникли під впливом платонівської й неоплатонівської філософської традиції, щодо плюралізму, поліфонії та творчого розвитку думки в межах «філософемного» етапу розвитку суспільної свідомості [5, с. 84].

Ключовою ознакою інтеграційного правопорядку є те, що складові, з яких він створюється, самі наділені ознаками правової системи, тому він складає суму (правове поле) делегованих повноважень від країн-учасниць як сфера делегованого правового регулювання [10, с. 111] і не має такого потужного примусово-державного забезпечення, як національні правопорядки [11, с. 87]. Цей правопорядок зумовлений інтересами та потребами до інтеграції на світовому рівні для впорядкування відносин, зокрема, щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права. Ураховується воля учасників зазначеної взаємодії, зорієнтована на об'єднання національних правопорядків у єдине ціле – інтеграційну систему.

До інших ознак описаного інтеграційного правопорядку належить такі, як узгодженість, багатофункціональність, просторовість [1, с. 16]. Щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права цей правопорядок є історично зумовленим, має узгоджуватися з моделями правомірної поведінки правозастосувачів, сприяти запобіганню деліктів і відновленню стану рівноваги такої системи. Узгодженість інтеграційного правопорядку сприяє ефективності застосування юридичних норм, надаючи пільги та привілеї, вигоди й переваги правозастосувачам, які здійснюють діяння в межах і на підставі верховенства права, приймають правомірні рішення. Багатофункціональність цього правопорядку пов'язана з множинністю функціонала регулятивного інструментарію на національному та наднаціональному рівнях. Просторовість виявляється в межах застосування норм зазначеного правопорядку у відповідних державах.

У складі універсального правопорядку інтеграційний включає європейський, азійський, африканський, американський та інші типи [12, с. 547]. Після об'єднання цих різновидів у цілісну, єдину правову систему, зберігаються властивості їхніх національних правових систем, а також формується нова інтеграційна система як окрема частина правового буття [11, с. 86]. У такий спосіб національні правові системи модернізуються, переносячи спільні сутнісні риси до нового уніфікованого наднаціонального утворення, яке зберігає стійкість, попри свою складність і багатоелементність.

Так, європейський правопорядок пов'язаний зі сплетінням різних правових порядків, які утворюють категорію «constitutional synallagma» [13, с. 218–220; 14, с. 298]. Така система

має міждержавний інтеграційний характер щодо інноваційної трансформації національних правових систем [15, с. 52–53]. Процес інтеграції національних правових систем з європейським правопорядком проходить такі стадії, як наближення національних правових систем до європейських шляхом попередньої адаптації внутрішньодержавного законодавства до європейських стандартів, входження до європейських міждержавно-правових систем у межах єдиного правового простору, збереження стабільності й розвитку регіону та його суб'єктів [10, с. 111]. Наприклад, у справі «Van Gend & Loos» Суд Європейського Союзу встановив вимоги до прямої дії зазначених положень правопорядку щодо осіб; вільного руху товарів, послуг, капіталів і платежів; конкуренції на внутрішньому ринку тощо [16, с. 251]. Європейський правопорядок впливає на національні правопорядки на підставі таких принципів [17, с. 26]: автономії; прямого застосування; прямого ефекту; лояльної співпраці (лояльності).

Окреслений функціональний вимір інтеграційного правопорядку щодо реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права формує механізм забезпечення результативності імплементації його положень на національному рівні. В українській судовій практиці вказано на зумовленість податкових і митних відносин процесами глобалізації у сфері економіки і виробництва [18], зокрема, щодо зв'язку між виробником та країною походження товару [19]. На переконання Верховного Суду, цілями асоціації України та Європейського Союзу є, зокрема, запровадження умов для посилення економічних та торговельних відносин, які вестимуть до поступової інтеграції України до внутрішнього ринку Європейського Союзу, включаючи створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, як це закріплено в Розділі IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» «Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони», та підтримувати зусилля України стосовно завершення переходу до ринкової економіки, зокрема, шляхом поступової адаптації її законодавства до *acquis* ЄС [20]. Йдеться про формування умов для вільного руху товарів, розуміючи необхідність інтеграції у світову економіку і міжнародну торговельну систему, керуючись прагненням до постійного підвищення рівня життя населення [21].

Висновки. Отже, у контексті інтеграційного правопорядку механізм реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права як функціональні елементи, правовідносини та інструменти, що визначають та обмежують правила поведінки правозастосувачів задля досягнення мети та завдань правової держави, забезпечення правомірної поведінки суб'єктів та балансу публічного і приватного інтересів під час здійснення вибору між альтернативами і прийняття правомірного та оптимального рішення. Перспективним напрямком розвитку такої системи є практичне впровадження концепції логічної формалізації інституту такої дискреції щодо типового порядку (алгоритму) дотримання меж розсуду: як і на підставі чого має здійснюватися розсуд, критеріїв та послідовності аналізу; зіставлення фактів з нормою права для пошуку збігів; оцінки за критеріями, тлумачення, обґрунтування; формування висновків; факультативного наведення аналогічних правових позицій; фіналізації того, яке рішення прийняти в межах розсуду.

Список використаних джерел

1. Пісов М. До питання «інтеграційний правовий порядок»: поняття, значення та співвідношення з міжнародним правопорядком. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 1/2(17). С. 14–19.
2. Крижанівський А.Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади,

інфраструктура: монографія. Одеса: Фенікс, 2009. 506 с.

3. Арабаджи Н.Б. Соціальний зріз власної цінності правового порядку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 50–55.

4. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность. Одеса: Юрид. літ., 2006. 168 с.

5. Луцький І.М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. 468 с.

6. Berman H.J. The Formation of the Western Legal Tradition. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983. 657 p.

7. Меленко С.Г. Давньогрецька філософія права як світоглядне джерело української філософсько-правової думки і права: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2014. 43 с.

8. Ткачук І.Д. Методологія дослідження впливу християнських цінностей на формування правової культури України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1 (19). С. 58–63.

9. Луцький І. Християнство як світоглядне джерело української держави й права. *Вісник Прикарпатського університету*. 2014. Вип. 8. С. 108–113 (Серія: Політологія).

10. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): монографія. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2003. 304 с.

11. Крижанівський А.Ф. Правопорядок в інтеграційних правових системах. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 83–88.

12. Міжнародне право. Основи теорії: підруч. / за ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.

13. Димінська О.Ю. Особливості Європейського правопорядку в системі міжнародних, регіональних та національних правопорядків. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 3. С. 218–220.

14. Birkinshaw P., Varney M. The European Union Legal Order After Lisbon. Austin: Kluwer Law International, 2010. 366 p.

15. Передерій О.С. Правопорядок Європейського Союзу: сутнісні особливості та вплив на трансформацію правопорядку України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 50–56.

16. Муравйов В. Загальні принципи правопорядку Європейського Союзу. *Європейське право*. 2012. № 2–4. С. 245–260.

17. Przybojewski J. Law and administration. *Post-Soviet Europe journal of Kolegium Jagiellonskie Torunska Szkoła Wyższa*. 2015. Vol. II. 51 p.

18. Постанова Верховного Суду від 15.09.2021 р. у справі № 320/5562/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99686882> (дата звернення: 17.01.2023).

19. Постанова Верховного Суду від 04.11.2021 р. у справі № 320/5563/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100824070> (дата звернення: 17.01.2023).

20. Постанова Верховного Суду від 24.11.2021 р. у справі № 460/2786/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101332169> (дата звернення: 17.01.2023).

21. Постанова Верховного Суду від 22.02.2022 р. у справі № 640/110/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103521490>

(дата звернення: 17.01.2023).

References

1. Pisov, M. (2016). Do pytannia «intehratsiyni pravovyi poriadok»: poniattia, znachennia ta spivvidnoshennia z mizhnarodnym pravoporiadkom [On the 'integrative legal order' issue: concept, meaning and relationship with the international legal order]. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*, 1/2(17), 14–19. (in Ukrainian)
2. Kryzhanivskiy, A.F. (2009). *Pravovyi poriadok v Ukraini: vytoky, kontseptualni zasady, infrastruktura* [Legal order in Ukraine: origins, conceptual foundations, infrastructure]. Odesa: Feniks. (in Ukrainian)
3. Arabadzy, N.B. (2015). Sotsialnyi zriz vlasnoi tsinnosti pravovoho poriadku [The social slice regarding the value of the legal order]. *Current Problems of State and Law*, 75, 50–55. (in Ukrainian)
4. Rabinovich, P.M. (2006). *Socialisticheskoe pravo kak cennost'* [Socialist law as a value]. Odesa: Yuryd. lit. (in Russian)
5. Lutskiy, I.M. (2010). *Khrystyianstvo yak svitohliadne dzherelo ukrainskoi derzhavy i prava* [Christianity as a worldview source of the Ukrainian state and law]. Ivano-Frankivsk: Misto NV. (in Ukrainian)
6. Berman, H.J. (1983). *The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, Mass: Harvard University Press. (in English)
7. Melenko, S.H. (2014). *Ancient Greek philosophy of law as a worldview source of Ukrainian philosophical and legal thought and law*: Dr. habil. thesis abstract. Kyiv: National Academy of Internal Affairs. (in Ukrainian)
8. Tkachuk, I.D. (2020). Metodolohiia doslidzhennia vplyvu khrystyianskykh tsinnosti na formuvannia pravovoi kultury Ukrainy [Research methodology of the influence of Christian values on the formation of the legal culture of Ukraine]. *Philosophical and methodological Problems of law*, 1 (19), 58–63. (in Ukrainian)
9. Lutskiy, I. (2014). Khrystyianstvo yak svitohliadne dzherelo ukrainskoi derzhavy y prava [Christianity as an ideological source of the Ukrainian state and law]. *Bulletin of the Precarpathian University*, 8, 108–113. (in Ukrainian)
10. Luts, L.A. (2003). *Yevropeiski mizhderzhavni pravovi systemy ta problemy intehratsii z nymy pravovoi systemy Ukrainy (teoretychni aspekty)* [European interstate legal systems and issues of integration with the latter of the legal system of Ukraine (theoretical aspects)]. Kyiv: Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Science of Ukraine. (in Ukrainian)
11. Kryzhanivskiy, A.F. (2005). Pravoporiadok v intehratsiinykh pravovykh systemakh [Law and order in integration legal systems]. *Current Problems of State and Law*, 25, 83–88. (in Ukrainian)
12. Butkevych, V.H. (2002). *Mizhnarodne pravo. Osnovy teorii* [International law. Basics of the theory]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
13. Dyminska O.Iu. (2016). Osoblyvosti Yevropeiskoho pravoporiadku v systemi mizhnarodnykh, rehionalnykh ta natsionalnykh pravoporiadkiv [Peculiarities of the European legal order in the system of international, regional and national legal orders]. *Comparative and analytical law*, 3, 218–220. (in Ukrainian)
14. Birkinshaw, P., Varney, M. (2010). *The European Union Legal Order After Lisbon*. Austin: Kluwer Law International. (in English)
15. Perederii, O.S. (2021). Pravoporiadok Yevropeiskoho Soiuzu: sutnisni osoblyvosti ta vplyv

na transformatsiiu pravoporiadku Ukrainy [The legal order of the European Union: essential features and influence on the transformation of the legal order of Ukraine]. *Scientific Journal "Chronicles of KUL"*, 1, 50–56. (in Ukrainian)

16. Muraviov, V. (2012). Zahalni pryntsypy pravoporiadku Yevropeiskoho Soiuzu [General principles of the legal order of the European Union]. *European Law*, 2–4, 245–260. (in Ukrainian)

17. Przybojewski, J. Law and administration. (2015). *Post-Soviet Europe journal of Kolegium Jagiellonskie Torunska Szkola Wyzsza*, II, 51 p. (in English)

18. Resolution of the Supreme Court in the case no. 320/5562/18. (2021, September 15). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99686882> (accessed 17 January 2023). (in Ukrainian)

19. Resolution of the Supreme Court in the case no. 320/5563/18. (2021, November 4). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100824070> (accessed 17 January 2023). (in Ukrainian)

20. Resolution of the Supreme Court in the case no. 460/2786/19. (2021, November 24). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101332169> (accessed 17 January 2023). (in Ukrainian)

21. Resolution of the Supreme Court in the case no. 640/110/20. (2022, February 22). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103521490> (accessed 17 January 2023). (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023

прийнята до друку 10.02.2023

The article: is received 23.01.2023

is accepted 10.02.2023

Бібліографія: Барікова А. А. Інтеграційний правопорядок щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 128–134. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.128-134.

УДК 349.6

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.135-139

УПРАВЛІНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

Вітовська Ірина Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри «права та гуманітарних дисциплін»

Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

e-mail: begin.iryuna@gmail.com

Мета. Метою даної статті є розгляд основних елементів управління в галузі охорони довкілля та аналіз наукових підходів щодо поняття та значення управління у сфері використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища. **Методика.** Методика визначена сукупністю аналізу нормативних та теоретичних підходів щодо управлінської діяльності в галузі охорони довкілля, відповідно зроблені висновки і пропозиції. Під час дослідження використовувалися такі **методи** наукового пізнання як логіко-семантичний, порівняльно-правовий та метод правового аналізу. Логіко-семантичний використовувався для визначення та поглиблення понятійного апарату "управління". Порівняльно-правовий та метод правового аналізу застосовувався при аналізі поглядів науковців та положення нормативно-правових актів щодо даного питання. **Результати.** В процесі роботи констатовано, що на сьогодні існує ряд проблем в узгодженості усіх учасників управлінської діяльності в галузі охорони довкілля та природокористування (можемо спостерігати нелегальне видобування корисних копалин, нецільове використання земель, неадекватні техногенні навантаження). **Наукова новизна.** В результаті дослідження встановлено, що вдосконалення правових основ управління повинно бути спрямоване на узгодження координаційних і контрольних функцій всіх органів, що здійснюють управлінські функції щодо посилення контролю за дотриманням екологічного законодавства, реалізації екологічної політики держави, захисту екологічних прав суб'єктів користування. **Практична значимість.** Практична значимість полягає в тому що викладені в статті положення можуть бути використані при вдосконаленні правових основ управління, при подальших дослідженнях даного питання.

Ключові слова: управління, функції управління, охорона навколишнього природного середовища, природокористування.

Iryna Vitovska

candidate of legal sciences, associate professor,

Associate Professor of the Department of «Law and Humanitarian Disciplines»

Open International University of Human Development «Ukraine»

e-mail: begin.iryuna@gmail.com

MANAGEMENT ACTIVITIES IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

Purpose. The purpose of this article is to consider the main elements of management in the field of environmental protection and to analyze scientific approaches to the concept and meaning of management in the field of natural resource use and environmental protection. **Methodology.** The methodology is determined by the analysis of regulatory and theoretical approaches to management activities in the field of environmental protection, conclusions and proposals are made accordingly. During the research, such **methods** of scientific knowledge as logical-semantic, comparative-legal, and the method of legal analysis were used. Logico-semantic was used to define and deepen the conceptual apparatus of "management". Comparative law and the method of legal analysis were used in the analysis of the views of scientists and the provisions of normative legal acts on this issue. **Results.** In the process of work, it was established that today there are a number of problems in the coordination of all participants in management activities in the field of environmental protection and nature management (we can observe illegal mining of minerals, inappropriate use of land, inadequate man-made loads). **Originality.** As a result of the study, it was established that the improvement of the legal foundations of management should be aimed at harmonizing the coordination and control functions of all bodies performing management functions in order to strengthen control over compliance with environmental legislation, the implementation of the state's environmental policy, and the protection of the environmental rights of users. **Practical significance.** The practical significance lies in the fact that the provisions set forth in the article can be used in the improvement of the legal foundations of management, in the further research of this issue.

Key words: management, management functions, environmental protection natural environment, nature management.

Постановка проблеми. Екологічні проблеми, з якими сьогодні стикається людство, впливають на всі сфери суспільного життя, а тому вимагають для їх вирішення координованих зусиль практично всіх учасників соціальних відносин, що виникають у сфері взаємодії природи і суспільства. З урахуванням цієї обставини в Україні повинні здійснюватися заходи, спрямовані на створення збалансованої системи регулювання охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, гарантування екологічної, ядерної та радіаційної безпеки. Саме тому важко переоцінити значення управлінської діяльності в даній сфері.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В юридичній літературі наведена велика кількість визначень державного управління загалом, в тому числі і в галузі використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища. Даному питанню присвятили свої праці Баб'як О.С., Бачило І.Л., Гетьман А.П., Голосніченко І.П., Костицький В.В., Коваль Л.В., Малиновський В.Я., Колбасов О.С., Попов В.К., Яковлев В.Н., та інші.

Постановка завдання. Завданням є визначити основні завдання та функції управління в галузі охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Управління як соціальне явище, в першу чергу, характеризується вольовим впливом одних суб'єктів управлінської діяльності на свідомість і волю інших.

З позиції адміністративного права, державне управління визначається як виконавчо-розпорядча діяльність [1,с.21]. Л.В.Коваль розглядає функцію державного управління як «частину державно-управлінської діяльності» [2,с.223]. В.Я.Малиновський під державним управлінням розуміє «вид діяльності держави, яка полягає у здійсненні нею управлінського організуючого впливу шляхом використання повноважень виконавчої влади через організацію виконання законів та інших нормативно-правових актів чинного законодавства, здійснення розпорядчих функцій з метою комплексного соціально-економічного розвитку, а також забезпечення реалізації державної політики у відповідних сферах суспільного життя» [3,с.27].

Дана діяльність спрямована на виконання трьох основних завдань:

- 1) забезпечення раціонального і ефективного використання природних ресурсів;
- 2) максимальне обмеження (усунення) негативного впливу антропогенного фактору на навколишнє середовище та екологічну рівновагу;
- 3) повноцінне покращення і відтворення ресурсів.

Автори підручника «Екологічне право України» (за редакцією В.К.Попова і А.П.Гетьмана), аналізуючи проблеми управління в сфері екології, зазначають: «Складність і багатогранність управління в галузі екології зумовлені тим, що, з одного боку, слід враховувати об'єктивні, стихійні процеси самоуправління в природі, а з іншого – необхідне цілеспрямоване управління довкіллям в інтересах суспільства. Об'єктом управління стають відносини в галузі суспільства і відносини в галузі природного середовища, які не співпадають із законами розвитку людства. Суспільство повинно визначати основні напрямки діяльності органів державного управління та громадських організацій у вирішенні завдань охорони довкілля і раціонального природокористування, розробляти і проводити відповідну систему заходів, спрямованих на реалізацію висунутих у галузі екологічного управління завдань, надати їм державно-правового забезпечення» [4,с. 42].

Чинне законодавство розрізняє державне та громадське управління природокористуванням. Основна питома вага управлінської діяльності в даній галузі припадає на центральні органи державного управління, місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого самоврядування в межах їх компетенції, визначеної законодавством.

Громадське управління в галузі екології здійснюють громадські об'єднання та організації, і його основним завданням є всебічне сприяння органам державної влади, місцевого самоврядування в забезпеченні процесу раціонального природокористування і збереження природного середовища.

Окремі управлінські дії зобов'язані виконувати також власники природних ресурсів і користувачі ними, оскільки так зване виробниче управління природокористуванням є продовженням державного, а при виконанні ряду функцій (наприклад, обліку природних ресурсів) навіть передує державному управлінню.

Завдання і цілі державного управління в галузі використання та охорони природних ресурсів досягаються виконанням функцій. Види і зміст функцій управління природокористуванням та охороною довкілля стосовно кожного природного об'єкта впливають із соціальних, екологічних та природо-наукових вимог щодо організації його використання та охорони [4, с. 43].

Органи державного управління для того, щоб здійснювати покладені на них функції, наділені певною компетенцією, за межі якої вони не мають права виходити [5, с. 48]. Ефективність діяльності даних органів залежить від повноти закріплення в законодавстві їх функцій і повноважень. Проте, законодавстві можна зустріти положення на зразок «здійснює інші функції, необхідні для виконання покладених на нього (тобто орган державного управління) завдань». Також, слід наголосити, що екологічні знання є обов'язковою кваліфікаційною вимогою для всіх посадових осіб, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів та призводить до впливу на стан навколишнього природного середовища. Проте, на практиці доволі часто ми зустрічаємося з некваліфікованими спеціалістами на визначальних посадах, які не те що не мають необхідних знань, а й належної освіти.

Метою управління є передусім забезпечення реалізації законодавства, оскільки управління – це, в першу чергу, виконавчо-розпорядча діяльність. Крім того, управління в галузі використання природних ресурсів має своїм завданням забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів з охорони, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення узгодженості в діях усіх суб'єктів управління. Управління є протилежністю процесам дезорганізації і дозволяє зберегти рівновагу і досконалість системи охорони природних ресурсів для забезпечення її ефективності. Особливістю управління є те, що воно забезпечує організацію раціонального використання природних ресурсів, а також здійснення контролю за виконанням цих вимог. Управління природокористуванням і охороною навколишнього середовища базується як на основних принципах державного управління в цілому (плановість, компетентність, законність, участь громадськості), так і на специфічних принципах, властивих природокористуванню (науковість, комплексність, платність спеціального природокористування та ін.).

Грунтуючись на цих принципах, суб'єкти управління державні органи, органи місцевого самоврядування та громадські об'єднання повинні проводити роботу, спрямовану на забезпечення ефективного використання природних ресурсів, їх охорону та екологічну безпеку.

На сьогоднішній день з метою підвищення наукової обґрунтованості, комплексності та об'єктивності висновків державної екологічної експертизи доцільно більш інтенсивно залучати громадськість. Конституція України і нормативні акти екологічного законодавства (хоч і з різним ступенем конкретизації) визнають громадське управління природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища важливим конституційним принципом екологічного права. Так, відповідно до Конституції України, громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для захисту своїх прав і свобод та задоволення інтересів (стаття 36 Конституції) [6], у тому числі і екологічних.

Отже, кожний громадянин має право та зобов'язаний вносити свій особистий внесок у раціональне природокористування і охорону довкілля, діючи самостійно або в складі громадського об'єднання екологічного напрямку.

Для досягнення своїх статутних цілей і завдань, залучення широких верств населення до охорони навколишнього природного середовища та формування належної екологічної свідомості відповідні громадські організації згідно з Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» [7] мають право:

- вільного доступу до інформації про стан довкілля, джерела його забруднення, захворюваність населення. Ці відомості ніким не можуть бути засекречені (стаття 50 Конституції України);
- розробляти і пропагувати свої природоохоронні програми;
- брати участь у розгляді питань охорони навколишнього середовища, використання природних об'єктів і забезпечення екологічної безпеки, виступати з ініціативою винесення цих питань на всеукраїнський та місцевий референдуми;
- проводити громадську екологічну експертизу будь-якій сфері діяльності, що потребує екологічного обґрунтування, і публічні слухання або відкриті засідання щодо оцінки екологічної безпеки об'єктів експертизи;
- брати участь у проведенні державними органами спеціальної компетенції перевірок дотримання підприємствами, установами, організаціями та громадянами екологічного законодавства та попередження відповідних правопорушень тощо.

Висновки. Підводячи підсумок, слід зазначити, що в умовах сьогодення необхідна ефективна узгодженість дій усіх органів, що виконують управлінські функції щодо охорони і раціонального використання природних ресурсів України. Причому, для цього необхідно вводити обмеження, що забезпечують застережливий підхід і відповідальне використання природних ресурсів, необхідна адміністративна воля і нормативно-правова база, що гарантують безумовне виконання всіх рекомендацій та попереджувальних заходів, спрямованих на раціональне використання та збереження природних ресурсів.

Поки що приходиться констатувати відсутність узгодженості в реальних схемах природокористування (неадекватні техногенні навантаження, нелегальне рибальство, видобування корисних копалин, нецільове використання земель та ін.).

Вдосконалення правових основ управління повинно бути спрямоване на:

- реорганізацію системи органів управління природними ресурсами та наступну інтеграцію функцій управління в галузі використання природних ресурсів в єдину узгоджену функціональну систему;
- розширення складу і повноважень місцевих органів управління і контролю з питань охорони і раціонального використання природних ресурсів забезпечення екологічної безпеки;

- узгодження координаційних і контрольних функцій всіх органів, що здійснюють управлінські функції щодо посилення контролю за дотриманням екологічного законодавства, реалізації екологічної політики держави, захисту екологічних прав суб'єктів користування.

Список використаних джерел

1. Голосніченко І.П. Адміністративне право України: основні категорії і поняття: навч. посіб./ Міжрегіональна Академія Управління персоналом. Київ: МАУП, 1998. 52с.
2. Коваль Л.В. Адміністративне право: курс лекцій для студ. юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1998. 208 с.
3. Малиновський В.Я. Державне управління: навч. посіб./ Волинський держ. Університет ім. Л.Українки. Луцьк: Вежа, 2000. 558с.
4. Екологічне право України: підручник для студ. юридичних спеціальностей / за ред. А.П. Гетьмана, В.К.Попова. Харків: Право, 2001. 478 с.
5. Державне управління: теорія і практика / за ред. В.Б.Авер'янова. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 432 с.
6. Конституція України: станом на 1 верес. 2016р.: відповідає офіц. тексту. Харків: Право, 2016. 82с.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 26.06.91р. № 1268-XII. Дата оновлення: 10.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

References

1. Golosnichenko, I. P. (1998). *Administratyvne pravo Ukrainy: osnovni katehorii i poniattia* [Administrative law of Ukraine: main categories and concepts]. Kyiv: MAUP. (in Ukrainian)
2. Koval, L.V. (1998). *Administratyvne pravo* [Administrative law]. Kyiv: Venturi. (in Ukrainian)
3. Malinovsky, V.Ya. (2000). *Derzhavne upravlinnia* [Public administration]. Lutsk: Tower. (in Ukrainian)
4. Hetman, A.P., Popov, V.K. (ed.). (2001). *Ekolohichne pravo Ukrainy* [Environmental law of Ukraine]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
5. Averyanova, V. B. (ed). (1998). *Public administration: theory and practice*. Kyiv: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
6. Constitution of Ukraine (2016, September 1): responsible officer. text Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
7. On environmental protection: Law of Ukraine No. 1268-XII (1991, June 26). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (date of update: 10.07.2022.) (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 17.02.2023
прийнята до друку 10.03.2023
The article: is received 17.02.2023
is accepted 10.03.2023

Бібліографія: Вітовська І. В. Управлінська діяльність в галузі охорони довкілля. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 135-139. DOI: 10.33098/2078-6670.2022.15.27.1.135-139.

УДК 342.74:311.214(477)

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.140-144

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДОСТОВІРНОСТІ ІНФОРМАЦІЇ

Лесько Наталія Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та інформаційного права Національного університету «Львівська політехніка»,

вул. Степана Бандери, 11, м. Львів, Україна

e-mail: leskonataly@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1790-8432>

Мета. Метою дослідження є розробка теоретичних положень щодо особливості забезпечення реалізації принципу достовірності інформації. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків. Під час дослідження використовувались методи наукового пізнання: порівняльно-правовий, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** У статті розглянуто теоретичні та практичні засади реалізації принципу достовірності інформації у сфері забезпечення доступу до інформації. Зазначено, що проблематика достовірності інформації порівняно недавно стала предметом інформаційно-правових наукових досліджень щодо забезпечення достовірності у межах окремих правовідносин. **Наукова новизна.** Проаналізовано доктринальні погляди стосовно достовірності як загальної властивості інформації, факторів, що впливають на формування недостовірної інформації. Здійснено аналіз наявних у науковій літературі, в судовій практиці поглядів щодо категорії «достовірна інформація». Вказано, що достовірну інформацію необхідно розглядати як точні, повні відомості (повідомлення, дані), що відображають об'єктивну дійсність, визнані суб'єктами відносин, що складаються. Для забезпечення такого стану можуть використовуватися різні правові та інші засоби, у тому числі оприлюднення, офіційне включення та зберігання у спеціальних реєстрах, реєстрах, а також в інших інформаційно-правових системах, у державних (публічних) інформаційних системах, використання прийому презумпції достовірності інформації та інше. Зазначено, що інформаційно-правовий принцип достовірності слід розглядати як самостійний, який полягає у необхідності забезпечення, отримання, збереження, виробництва та розповсюдження інформації, що відповідає дійсності незалежно від принципу своєчасності надання інформації. **Практична значимість.** Обґрунтовано системний характер правового забезпечення достовірності інформації, виділено систему правового забезпечення достовірності інформації, визначено її ознаки, функції, особливості та тенденції розвитку у процесі забезпечення доступу до інформації, в умовах розвитку інформаційного суспільства, цифрової трансформації та переходу до суспільства знань.

Ключові слова: інформаційне право, недостовірна інформація, принцип права, органи державної влади, цифровий профіль.

Natalia Lesko

Doctor of Laws, Professor, Professor of the Department of Administrative and Information Law of the National University "Lviv Polytechnic",

str. Stepan Bandera, 11, Lviv, Ukraine

e-mail: leskonataly@gmail.com

FEATURES OF REALIZATION OF THE PRINCIPLE OF RELIABILITY OF INFORMATION

Goal. The purpose of the study is to develop theoretical provisions on the peculiarities of ensuring the implementation of the principle of reliability of information. **Method.** The technique includes a comprehensive analysis and generalization of existing scientific and theoretical material and formulation of appropriate conclusions. The research used methods of scientific knowledge: comparative-legal, logical-semantic, functional, system-structural, logical-normative. **Results.** The article deals with the theoretical and practical principles of implementation of the principle of reliability of information in the field of access to information. It is stated that the problem of reliability of information has recently become the subject of information and legal research on ensuring reliability within individual legal relationships. **Scientific novelty.** Doctrinal views on the accuracy of information, factors that influence the formation of false information are analyzed. Analysis of the available in the scientific literature, in the jurisprudence of views on the category "reliable information" was carried out. It is stated that reliable information should be considered as accurate, complete information (messages, data) reflecting

objective reality recognized as entities that are formed. Different legal and other means, including publication, official inclusion and storage in special registers, registers, as well as in other information and legal systems, in state (public) information systems, use of the reception of presumption of information and information and information may be used to ensure this condition. Other. It is stated that the information and legal principle of reliability should be considered independent, which is the need to provide, obtain, store, production, production and disseminate information that is true, regardless of the principle of timeliness of information provision. **Practical significance.** The systematic nature of the legal support of information is substantiated, the system of legal support of information is distinguished, its features, functions, features and trends in the process of providing access to information, in the conditions of development of information society, digital transformation and transition to society of knowledge are determined.

Key words: information law, false information, principle of law, public authorities, digital profile.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційного суспільства та перехід до суспільства знань нерозривно пов'язані з посиленням значення достовірності інформації. Поширення неправдивої інформації, необхідність повторної перевірки інформації, що циркулює у засобах масової комунікації, детермінують осмислення проблем достовірності інформації на якісно іншому рівні з метою правового забезпечення інформаційної безпеки, виділеної як пріоритетне спрямування державної політики, спрямованої на формування безпечної середовища обороту інформації. У правовій системі вимога достовірності інформації стосовно низки офіційних інформаційних процесів, починає переосмислюватися. Забезпечення достовірності інформації у суспільстві стає одним із критеріїв формування суспільства нового типу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти зазначеного питання розглядалися у працях: О. В. Арістової, О.А. Баранова, К. І. Белякова, В. М. Брижка, Р. А. Калюжного, О. В. Копана, В.К. Конаха, Б. А. Кормича, О. В. Коржа, О. В. Кохановської, О. В. Марущака, В. Г. Пилипчука, Н. А. Савінової, М. Я. Швеця і інших вчених. Однак сьогодні тривають організаційно-правові зміни в роботі органів публічної влади, а це зумовлює необхідність продовження наукових розробок у цій сфері в контексті нових умов. Цим обґрунтована поставлена мета щодо дослідження актуальних проблем забезпечення достовірності інформації..

Постановка завдання. Мета статті – дослідження реалізації принципу достовірності інформації у сфері забезпечення доступу до інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Достовірність інформації є важливою умовою забезпечення права на доступ до інформації. Достовірність інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування та своєчасність її надання є одним із базових принципів забезпечення доступу до інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування [1, с. 40].

В. Кузьмін зазначає, що достовірність – це те, що показує якість інформації, що відображає її повноту та точність. На неї впливають не тільки достовірність відомостей, але також адекватність способів, якими вона була отримана [2].

На думку В. Кучерявенко, належне дослідження категорії «недостовірна інформація» відсутнє в правовій доктрині. Науковці, предметом дослідження яких є інформаційні права, особливості захисту немайнових прав у зв'язку з поширенням недостовірної інформації, оминають детальне дослідження цього правового феномена, обмежуючись посиланням на визначення, розроблене судовою практикою, або нечисленні дефініції, наявні в літературі [3, с. 31]).

Від ступеня достовірності інформації до реального стану інформаційного об'єкта чи процесу залежить правильність прийняття рішень людиною чи системою. Одні з базових властивостей інформації наступні: якість інформації, достатність (повнота) інформації, актуальність інформації, адекватність інформації, стійкість інформації, своєчасність та

точність інформації [4, с. 53]).

Принцип достовірності інформації реалізується у відносинах у сфері забезпечення доступу до інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування. Достовірність інформації, що надається, про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування – це одна з основних вимог при забезпеченні доступу до інформації про діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування (Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» [5]).

Як принцип та вимога достовірність інформації встановлюється у сфері забезпечення доступу до інформації про діяльність судів (Закон України «Про доступ до судових рішень» [6]).

Аналіз положень нормативно-правових актів, що регулюють вимоги до офіційних сайтів органів влади, дозволяє виділити кілька підходів до реалізації принципу та вимоги достовірності інформації:

- пряме встановлення вимог щодо достовірності інформації на офіційному сайті та його сторінках; встановлення персональної відповідальності службовців за неточну, недостовірну інформацію;

- встановлення відповідальності за надання недостовірної інформації. У деяких випадках відповідальність встановлюється за надання заявки на розміщення, зміну або видалення на офіційному сайті відомостей, що містять недостовірну інформацію. Часто відповідальність встановлюється щодо осіб, які заміщають певні посади, але у деяких випадках відповідальність встановлюється щодо структурного підрозділу; комплексне встановлення вимог щодо перевірки достовірності інформації та відповідальності за порушення зазначеної вимоги;

- технологічні, програмні та лінгвістичні засоби забезпечення користування офіційними сайтами органів виконавчої влади. Програмне забезпечення та технологічні засоби забезпечення користування офіційним сайтом, формати розміщеної інформації повинні надавати користувачам інформації можливість визначити дату та час розміщення інформації, дату та час останньої зміни інформації на офіційному сайті; забезпечувати працездатність чинного офіційного сайту під певним навантаженням. Лінгвістичні вимоги передбачають розміщення інформації на офіційному сайті державною мовою або іноземними мовами;

- забезпечення вимог до інформаційної безпеки, що включають вимоги щодо цілісності, точності, повноти та достовірності в інформаційно-комунікаційній мережі Інтернет, але високі темпи інноваційного розвитку в різних галузях життєдіяльності не дозволяють своєчасно проводити оновлення базових законодавчих документів, які визначають основні цілі, завдання та заходи щодо захисту інформації [7, с. 53];

- спеціальні вимоги до перевірки достовірності та повноти відомостей, що подаються громадянами, які претендують на заміщення посад державної служби, та державними службовцями, дотримання державними службовцями вимог до службової поведінки;

- юридичну відповідальність за поширення недостовірної інформації.

Важливою складовою реалізації принципу достовірності у сфері забезпечення доступу до інформації є відносини, пов'язані зі збором та наданням інформації про громадян органами державної влади. Зокрема, проблеми достовірності інформації активно порушуються у зв'язку зі створенням різних систем збирання та обробки даних про громадян у державних інформаційних системах. Йдеться про системи цифрового

профілю, про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, про Національну систему біометричної верифікації та ідентифікації громадян України, іноземців та осіб без громадянства, про інтегровану систему електронної ідентифікації.

Висновки. Достовірність інформації запропоновано розглядати як стан, за якого відповідає об'єктивній дійсності, визнається суб'єктами, у тому числі може бути публічно визнана уповноваженими суб'єктами. Для забезпечення такого стану можуть використовуватись різні правові та інші засоби, у тому числі оприлюднення, офіційне включення та зберігання у спеціальних реєстрах і в інших інформаційно-правових облікових системах, у державних (публічних) інформаційних системах, використання прийому презумпції достовірності інформації тощо. Забезпечення достовірності інформації значною мірою здійснюється на основі закріплення низки критеріїв достовірності, які встановлюються державою та власниками інформації, включаючи знання, що містяться, у нормативно-правових актах, у рішеннях судових органів, у локальних правових актах, актах саморегулювання та в актах технічного регулювання. Інформаційно-правовий принцип достовірності слід розглядати як самостійний, який полягає у необхідності забезпечення, отримання, збереження, виробництва та розповсюдження інформації, що відповідає дійсності незалежно від принципу своєчасності надання інформації.

Список використаних джерел

1. Kovaliv M., Yaremko V. & Kuzo L. Peculiarities of the local authorities activity in Ukraine. *Social & Legal Studios*. 2019. Issue 2 (4). P. 3-10.
2. Кузьмін В. Достовірність інформації: визначення, перевірка і контроль. Джерела інформації. 2023. BizReview. URL: <https://bizreview.com.ua/dostovirnist-informatsiyi-viznachennya-perevirka-i-kontrol-dzherela-informatsiyi/>
3. Кучерявенко В. Юридичний зміст категорії «недостовірна інформація». *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 29-32.
4. Бржезька З. М., Довженко Н. М. Гайдур Г. І. Аносов А. О. Критерії Моніторингу достовірності інформації в інформаційному просторі. *Кибербезпека: освіта, наука, техніка*. 2019. № 1 (5). С. 51-60.
5. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 03.09.1997 р. № 539/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/539/97-%D0%B2%D1%80>
6. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3262-15>
7. Малашко О. Є., Єсімов С. С. 20) Зміст державної діяльності із забезпечення інформаційної безпеки. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. 2020. № 15 (95). Т. 1. С. 46-54.

References

1. Kovaliv, M., Yaremko, V. & Kuzo, L. (2019) Peculiarities of the local authorities activity in Ukraine. *Social & Legal Studios*. 2 (4). 3-10.
2. Kuz'min, V. (2023) Dostovirnist' informatsiyi: vyznachennya, perevirka i kontrol'. *Dzherela informatsiyi*. BizReview. [Credibility of information: definition, verification and control. Sources. BizReview]. Retrieved from <https://bizreview.com.ua/dostovirnist-informatsiyi-viznachennya-perevirka-i-kontrol-dzherela-informatsiyi/> (in Ukrainian)

3. Kucheryavenko, V. (2019) Yurydychnyy zmist katehoriyi «nedostovirna informatsiya». [Legal content of the category «unreliable information»]. *Pidpryyemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*. 6. 29-32. (in Ukrainian)
4. Brzhevs'ka, Z. M., Dovzhenko, N. M. Haydur, H. I. Anosov, A. O. (2019). Kryteriyi Monitorynhu dostovirnosti informatsiyi v informatsiynomu prostori [Criteria for Monitoring the Credibility of Information in the Information Space]. *Kiberbezpeka: osvita, nauka, tekhnika – Cyber security: education, science, technology*. 1 (5). 51-60. (in Ukrainian)
5. On the procedure for covering the activities of state authorities and local self-government bodies in Ukraine by means of mass information: Law of Ukraine № 539/97-BP (1997, September 3). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/539/97-%D0%B2%D1%80> (in Ukrainian)
6. On access to court decisions: Law of Ukraine № 3262-IV (2005, December 22). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3262-15> (in Ukrainian)
7. Malashko, O. YE., Yesimov, S. S. (2020). Zmist derzhavnoyi diyal'nosti iz zabezpechennya informatsiynoyi bezpeky. [The content of state activities to ensure information security]. *Mizhnarodnyy naukovyy zhurnal Internauka – International scientific journal Internauka*. 15 (95). 1. 46-54. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023
прийнята до друку 06.02.2023
The article: is received 23.01.2023
is accepted 06.02.2023

Бібліографія: Лесько Н. В. Особливості реалізації принципу достовірності інформації. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 140-144. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.140-144.

УДК 342.7+341.231.14

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.145-154

ЗНАЧУЩІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Магновський Ігор Йосифович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Одеського державного університету внутрішніх справ,

вулиця Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

e-mail: magn.igor@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7336-6212>

Мета. Метою роботи є аналіз у загальноправовому аспекті осмислення значущості міжнародних правових стандартів та їх імплементації у контексті розвитку конституційного права України, визначення їх ролі та значення у національній системі права. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків і рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** У процесі дослідження визнано, що забезпечення утвердження відданості принципам і нормам міжнародного права, є соціально-історичним, суспільно обумовленим явищем і постає вагомим фактором світового визнання України як повноправного учасника міжнародних відносин, де значну роль відіграє готовність і можливість держави через систему договірних норм, виконання та реалізацію договірних норм, впровадження їх в систему національного конституційного права виконувати приписи міжнародних правових стандартів. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено, що міжнародні правові стандарти, слід відносити до невід'ємної частини національної системи права загалом та конституційного права України зокрема, що є результатом зусиль міжнародного співтовариства держав задля їх демократичного, правового розвитку. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності під час розробки пропозицій щодо механізму імплементації міжнародних правових стандартів у національну систему права й законодавства.

Ключові слова: міжнародні правові стандарти, міжнародне право, конституційне право України, Конституція України, національна система права та законодавства.

Igor Mahnovskyi

Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of theory and history of the state and law Odessa State University of Internal Affairs,

Uspenskaya Street, 1, Odesa, 65014, Ukraine,

e-mail: magn.igor@ukr.net

THE SIGNIFICANCE OF INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE

Purpose. The aim of the work is to analyze in the general legal aspect of understanding the significance of international legal standards and their implementation in the context of the development of constitutional law of Ukraine, determining their role and significance in the national legal system. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following **methods** of scientific research have been implemented: terminological, logical-semantic, functional, system-structural, logical-normative. **Results.** In the process of research, it was recognized that ensuring commitment to the principles and norms of international law is a socio-historical, socially determined phenomenon and appears to be a significant factor in the world recognition of Ukraine as a full-fledged participant in international relations, where a significant role is played by the readiness and ability of the state through the system of contract law, the implementation and the implementation of contractual norms, their introduction into the system of national constitutional law to fulfill the prescriptions of international legal standards. **Originality.** In the process of research, it was established that international legal standards should be considered an integral part of the national legal system in general and the constitutional law of Ukraine in particular, which is the result of the efforts of the international community of states for their

democratic, legal development. **Practical significance.** The results of the research can be used in law-making and law-enforcement activities during the development of proposals regarding the mechanism of implementation of international legal standards into the national system of law and legislation.

Key words: international legal standards, international law, constitutional law of Ukraine, Constitution of Ukraine, national system of law and legislation.

Постановка проблеми. Слід наголосити, що міжнародні відносини, проходячи належні історичні періоди й етапами об'єктивно зумовлювали необхідність створення міжнародних правил поведінки відповідних суб'єктів правовідносин, зокрема складання договорів, протоколів, етикету, у сфері посольського права, ведення війни та міждержавних стосунків загалом. Тому, виходячи із стратегічних цілей та завдань державотворення України, набув актуальності вплив інституту міжнародних правових стандартів у контексті розвитку національного конституційного права. Адже теперішні конституційні процеси в Україні характеризуються своєю неоднозначністю та строкатістю, що шкодить їх динамічності. Перш за все йде мова про політико-правовий вибір, пов'язаний із вступом нашої держави до цивілізованої європейської спільноти, що спричиняє передусім розширення кола суб'єктів конституційно-правових відносин й оптимізацію їх правового статусу, вдосконалення існуючих та утвердження нових інституцій держави та громадянського суспільства, котрі трансформуються із політичної у конституційно-правову площину й, тим самим, мають змістовно збагачувати систему чинного законодавства України, де провідна роль належить конституційному як базовому.

Ураховуючи вищезначене, необхідність та значимість указанного дослідження викликана сьогоденням і засвідчує доцільність та перспективність даної тематики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим аспектам означеній науковій проблематиці присвятили свої праці так вчені: М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, М. В. Буроменський, Ю. О. Волошин, Ю. Б. Ключковський, В. В. Кравченко, Є. О. Львова, С. В. Максименко, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришин, П. М. Рабінович, О. Ф. Фрицький, М. І. Хавронюк, О. О. Чуб, Ю. С. Шемшученко та ряд інших, напрацювання котрих містять корисний за обсягом фактичний матеріал та сприяє до подальших загальноправових розробок щодо імплементації міжнародних правових стандартів у національну систему права.

Постановка завдання. Осмислення та з'ясування значущості міжнародних правових стандартів, їх імплементації у контексті розвитку конституційного права України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конституційне право будь-якої держави виступає як основоположна, фундаментальна та єдина профілююча галузь національного права, бо саме її правові норми регулюють основні відносини, що виникають у процесі становлення, існування, функціонування та взаємодії між собою особистості (людини), суспільства і держави. Тому зважаючи на такий конститууючий характер, констатує Д. П. Мартиновський, зазначених правових відносин саме конституційному праву належить особлива роль у моделюванні національної системи права та національної системи законодавства [1, с. 71]. Звісно, не без участі міжнародних правових стандартів, які стали своєрідним взірцем усього цивілізованого світу, в основі котрого лежить ключовий, фундаментальний принцип – верховенство права.

На думку вчених-конституціоналістів М. П. Орзіха та А. Р. Крусян, отримавши визнання міжнародного співтовариства міжнародні правові документи стають

міжнародно-правовими стандартами, що сприймаються та закріплюються у національних правових системах різних країн [2, с. 207–208].

Щодо розуміння міжнародних правових стандартів, Ю. І. Римаренко вважає, що дефініція міжнародного стандарту формулюється як закріплені у міжнародних актах еталони, показники, норми, до дотримання та досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держави [3, с. 99].

На переконання Н. М. Глевацької, міжнародні стандарти являють собою норми міжнародного права, які містяться у міжнародних договорах, котрі розробляються державами в межах різноманітних міжнародних міждержавних організацій. На створення та розвиток цих процесів впливають загальні тенденції інтернаціоналізації міжнародного життя, які опосередковано пов'язуються з внутрішньодержавними й міждержавними відносинами. У результаті цих процесів суб'єкти міжнародного права створюють стандартизовані правила поведінки, визнаючи їх юридично обов'язковими актами [4]. Як далі свідчить Ю. І. Римаренко, мова йде про своєрідні взірці, еталони, на які різні держави у своїй діяльності зобов'язані орієнтуватись, як і решта учасників суспільного життя. У преамбулі Загальної декларації прав людини, яка вважається головним джерелом цих стандартів, зазначається, що Декларація є взірцем відповідності, до якого повинні прагнути усі держави і народи [3, с. 99–100].

М. О. Баймуратов констатує той факт, що в багатьох наукових працях використовується поняття «міжнародне законодавство», при цьому їх автори порівнюють його із терміном «міжнародно-правові стандарти». Такий термін, зауважує учений, можна виправдано застосувати лише відносно міжнародно-правових норм, які містяться в різноманітних міжнародних договорах. Ці договори регулюють права та свободи кожної людини, оскільки їх підписали практично всі держави світового співтовариства. Термін «міжнародно-правові стандарти» слід застосовувати до решти груп міжнародно-правових норм, регулюючих найважливіші аспекти взаємин держав у межах багатосторонніх і багаторівневих міжнародних договорів [5, с. 35].

Не буде зайвим нагадати, що наука міжнародного права використовує спеціалізоване поняття «міжнародні стандарти в галузі прав людини» (international standards of human rights) [6, р. 6]. Під даним поняттям, заявляє Д. П. Мартиновський, розуміють сукупну взаємодію чинних норм і принципів прав людини, розроблених за участю держав у процесі міжнародної співпраці. Вони містяться у відповідних міжнародно-правових документах, але на сьогоднішній день вчені не створили єдиного дефінітивного розуміння щодо змісту цього поняття [7, с. 401].

Своєю чергою О. О. Чуб указує, що міжнародні стандарти в галузі прав людини і громадянина являють собою загальновизнані норми та принципи міжнародного права, втілені в міжнародних правових документах, забезпечення яких потребує всяка цивілізована держава, що входить до світової спільноти. Це універсальні та регіональні міжнародні договори, документи недоговорного характеру, рішення міжнародних судів, у тому числі рішення Європейського суду з прав людини [8, с. 22].

Водночас вітчизняні дослідники, зокрема П. М. Рабінович та М. І. Хавронюк, визначають міжнародні стандарти прав людини як закріплені у міжнародних актах та інших документах показники цих прав. Держави мають заохочуватися до досягнення цих показників, або ж зобов'язуватись у випадку небажання діяти добровільно з усвідомленням необхідності прийняття норм [9, с. 19].

Вдалим і нормативно продуктивним видається доктринальне визначення міжнародних правових стандартів М.О. Баймуратовим, який вбачає у них насамперед

норми міжнародного права, що містяться в міжнародних багатосторонніх договорах, розроблених, ухвалених і підписаних державами-учасниками зазначених договорів з метою вироблення загальних підходів до вирішення важливих питань, котрі мають для них загальний інтерес, а потім й імплементованих ними у вигляді міжнародно-правових зобов'язань держави за міжнародним договором в норми національного конституційного права через використання механізму національної імплементації [10, с. 19].

На думку Є. О. Львової, перенесення конституційних положень у науку міжнародного права стало поштовхом для переходу правової системи на якісно новий (глобальний) етап свого розвитку. Істотним елементом сучасного конституціоналізму в умовах глобалізації виступає наявність особливих процесуальних та інституціональних механізмів захисту конституції, її верховенства над іншими нормативними актами та забезпечення реалізації демократичних принципів [11].

Доволі продуктивною у цьому сенсі вбачається доктринальна позиція Ю. О. Волошина про те, що інтернаціоналізація конституційного права залежить від рівня суспільних відносин у тій чи іншій сфері в певній країні та рівня інтеграції держави в міжнародне та європейське співтовариство. При цьому можна визначити два основних джерела розвитку 105 інтернаціоналізації конституційного права держав Європи: 1) економіку, яка втілюється через розвиток спільного ринку, дедалі більше проникнення в національні економіки, 2) політичну або конституційну інтернаціоналізацію, ядром якої стали захист прав і свобод людини і громадянина, розвиток місцевого самоврядування та інститутів демократії [12, с. 269].

Оскільки сам факт наявності міжнародних правових стандартів є проявом глобального конституціоналізму, в обґрунтування зазначеної позиції італійський конституціоналіст М. Мадуро зазначає, що в наукових дебатах концепція глобального конституціоналізму та її нормативний потенціал часто-густо сприймаються з деякою підозрою, бо все більша критика Ради Безпеки ООН і глобальної фінансової діяльності вказує на необхідність створення системи стримувань і противаг на світовій арені. Але в процесі цієї діяльності виникають все нові й нові конституційні питання, пов'язані з конституціоналізацією і квазіконституційними інститутами, які протидіють сильним гравцям міжнародної системи та порушують норми міжнародного права, правила і процедури. Парадокс полягає в незбалансованому паралельному розвитку на міжнародній арені кількісних змін, пов'язаних з переговорами, укладанням угод і вирішенням спорів між безліччю груп, організацій і акторів – з одного боку, і недостатністю якісних конституційних засобів для додання їх рішенням обов'язкової сили і нормативності – з іншого [13, р. 8–9].

У контекстуалізації поглиблення тенденції конституціоналізації на міжнародній арені, в міжнародному договірному праві, і одночасно об'єктивного зростання в ньому і в національному конституційному праві ролі й значення міжнародних правових стандартів, німецький конституціоналіст К. Вальтер, задається питанням, наскільки це виправдано – як із політичної, так і з юридичної точки зору – прив'язувати правопорядок до вимог «загального блага» і «верховенства права». Саме ці категорії він визначає у якості показника взаємодії конституційного права з міжнародним правом та впливу конституційного права на право міжнародне. У зв'язку з цим вчений посиляється на існуючі полярні доктринальні думки щодо змісту зазначених понять, а також про роль кожного з них у процесі конституціоналізації міжнародного права [14, с. 197–198].

Своєю чергою, Б. Фассбендер надає принципу верховенства права ключову роль у названому процесі [15, с. 7–9]. Відтак дослідниця-конституціоналіст із Гейдельберзького

університету А. Петерс стверджує, що класичні конституційні принципи, такі як верховенство права, демократичний політичний режим і федералізм, що становлять основу універсальної концепції конституціоналізму, не можуть існувати, не виходячи за межі замкненої системи конституційного права однієї держави [16, с. 260–262].

На переконання Є. О. Васильєва, це, фактично, відкриває» для цінностей конституційного права широкий шлях до глобального використання та позитивного впливу на право міждержавне – міжнародне право, і веде до створення, інституціоналізації та конституювання міжнародного конституційного права [17, с. 75].

Наступним важливим фактором, який підкреслює позитивну роль міжнародних правових стандартів у цьому процесі, є те, що з метою збереження конституціоналізму в епоху глобалізації актуальним уявляється розроблення світової Конституції, яка б увібрала в себе позитивний конституційний досвід держав і заповнила наявні недоліки національних конституцій, включаючи і сферу прав людини, втручання держави в особисте життя людини, місцеве самоврядування. Звісно, що концепція універсального конституціоналізму, на думку Ч. Макгруддена, пропонує подібні рішення для подібних конституційних проблем [18, с. 517–518].

Звертаючись до Основного Закону держави, ст. ст. 1 і 2 Конституції України обумовлюють суверенну рівність держави у міжнародному співтоваристві, а це положення відображається у Статуті ООН, де зазначено, що Організація Об'єднаних Націй заснована на принципі суверенної рівності всіх її учасників. Своєю чергою, положення стаття 3 Конституції, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, повною мірою відповідають вимогам сучасного міжнародного права, які викладені у Всесвітній декларації прав людини 1948 року. Більш того, саме Генеральна Асамблея ООН визнала це положення необхідною умовою для реалізації чи не найважливішого завдання, сформульованого у Статуті ООН. Тому необхідно утвердити основні права людини, цінність людської особистості, рівноправність чоловіка і жінки, як і рівність великих та малих націй. Конституція України не обмежується гуманістичними положеннями, викладеними у статті 3 Конституції. Її розділ II «Права, свободи й обов'язки людини і громадянина» містить 67 статей, 63 із яких присвячено саме правам, свободам і обов'язкам людини й громадянина України. Системний аналіз цих норм дає змогу констатувати, що за своїм змістовно-семантичним навантаженням вони є запозиченням положень міжнародних правових норм, що містяться у міжнародних договорах, у національне конституційне законодавство України. В більшості випадків такі положення введено в Конституцію України із застосуванням механізму прямого запозичення (прямої рецепції /трансформації). Саме це, на наш погляд, підкреслює правовий характер державності України. У статті 5 Конституції закріплюється фундаментальне положення, що саме народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Це підтверджує і підкреслює одну з найбільш важливих ідей Статуту ООН і сучасного міжнародного права – що визнання державного суверенітету в наш час є визнанням суверенітету народу, а не правителів, як раніше. Цей факт закріплено в п. 2 статті 1 Статуту ООН, де проголошується принцип рівноправності та народного самовизначення. Стаття 9 Конституції в контексті дослідження, що проводиться, має основоположне значення, бо вона закріплює національний механізм імплементації норм міжнародного права в систему національного конституційного законодавства, а більш спрощено – в конституційно-правовий механізм запозичення норм міжнародного права національною правовою системою. У статті 9 зафіксовано, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість

яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [19].

Варто підкреслити, що Конституція України як внутрішньодержавний акт, безпосередньо пов'язана із міжнародним правом, враховує його найбільш важливі положення, визнає на конституційному рівні юридичну чинність міжнародних правових актів. Про це свідчить і положення статті 18 Конституції України де сказано, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права [19].

На думку Д. П. Мартиновського, наведені положення мають системно-комплексний й методологічний характер. По-перше, вони визначають примат міжнародного права в Україні. По-друге, вищенаведені діяльнісні характеристики визначають Україну як правову і демократичну державу, де діє принцип верховенства права. По-третє, вони є свідомством про її повну міжнародну правосуб'єктність, особливо про її договірну складову, і фіксують право, можливість, готовність, спроможність держави щодо укладення, підписання міжнародних договорів та впровадження їх у національну правову систему (систему законодавства). По-четверте, вони містять управлінську парадигму, до якої входить системокомплекс організаційних та організаційно-правових дій уповноважених суб'єктів, який має за мету запозичення норм міжнародного права до національної системи законодавства [20, с. 115].

Механізм імплементації міжнародних правових стандартів, підкреслює З. Саад, пов'язує та дає можливість органічно взаємодіяти між собою всім засобам арсеналу суб'єктів міжнародного права, які використовуються під час розкриття і впровадження їх на міжнародному і національному рівнях [21, с. 9].

Свого часу, вітчизняний дослідник ХХ століття А. С. Гавердовський, визначав імплементацію як цілеспрямовану організаційно-правову діяльність держав, що здійснюється як індивідуально, так і колективно, або в межах міжнародних організацій з метою своєчасної, повної та всесторонньої реалізації прийнятих відповідно до міжнародного права зобов'язань [22, с. 62].

П. М. Рабінович вважає, по-перше, що імплементація міжнародних правових стандартів, є напрямом діяльності держави; а по-друге, окреслює механізм імплементації міжнародних правових стандартів, і принципів розкриття прав людини у вигляді системи юридичних засобів реалізації охорони і захисту прав у тій чи іншій державі, створених міжнародними організаціями та самою державою [23, с. 20].

Н. Раданович, аналізує можливі шляхи імплементації в українську національну правову систему рішень Європейського суду з прав людини як один із актуальних міжнародних засобів імплементації Конвенції з прав людини [24, с. 36–37].

Н. І. Цись формулює власне розуміння інституту національної імплементації та окреслює його в суто внутрішньодержавному аспекті й більш вузькому значенні – як сукупність засобів реалізації міжнародно-правових стандартів, створених державою [25, с. 14].

О. А. Тарасов, зважаючи на наявність розбіжностей думок у доктрині імплементації міжнародних правових стандартів, наголошує на необхідності побудувати чітку конституційно-правову парадигму в реалізації механізму національної імплементації норм міжнародного права у норми національного законодавства [26].

У сучасних умовах, зазначають дослідники, міжнародне право є інструментом інтернаціоналізації внутрішнього права, скеровуючи його на потреби зовнішніх відносин, з одного боку, а з іншого – на приведення до певного рівня стандартів. Це диктується необхідністю забезпечення взаємодії правових систем із міжнародним правом та одна з одною [27, с. 81–82]. Отже, міжнародне право виходить на новий етап, що призведе до змін у національних конституціях.

Висновки. Таким чином, забезпечення утвердження відданості принципам і нормам міжнародного права, є соціально-історичним, суспільно обумовленим явищем і постає вагомим фактором світового визнання України як повноправного учасника міжнародних відносин, де значну роль відіграє готовність і можливість держави через систему договірних норм, виконання та реалізацію договірних норм, впровадження їх в систему національного конституційного права виконувати приписи міжнародних правових стандартів.

Зважаючи, що конституційне право України виступає як основоположна галузь національного права держави, бо саме її правові норми регулюють основні суспільні відносини і враховуючи їх конституційний характер, саме конституційному праву належить особлива роль у моделюванні національної системи права та законодавства, беззаперечно включаючи у цей важливий процес запозичення міжнародних правових стандартів, які є нормами міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Мартиновський Д. П. Міжнародні правові стандарти у сфері конституційного права: поняття, ознаки та місце в системі джерел. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 2. С. 69–77.
2. Орзих М. Ф., Крусян А. Р. Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право: монография. К.: Алерта, 2006. 290 с.
3. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика / відп. ред. Ю. І. Римаренко. К.: КНТ, 2006. 740 с.
4. Глевацька Н. М. Міжнародні стандарти у системі місцевого самоврядування України. URL: [www.nbu.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/ .../16.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/.../16.pdf)
5. Баймуратов М. А. Международное публичное право: учебник. К.: Истина, 2004. 552 с. 45.
6. Darcy James. Human rights and international legal standards: what do relief workers need to know? Relief and rehabilitation network. February, 1997. 40 p.
7. Мартиновський Д. П. Міжнародні стандарти прав людини у системі українського судочинства. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2011. Вип. 2. С. 394–402.
8. Чуб О. О. Універсальні міжнародно-правові стандарти політичних прав громадян. *Проблеми законності*. 2009. № 102. С. 21–28.
9. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: навч. посіб. К.: Атіка, 2004. 463 с.
10. Баймуратов М. Правова природа міжнародних стандартів місцевого самоврядування: від міжнародної угоди до імплементації у національне законодавство. *Вибори та демократія*. 2006. № 4. С. 17–24.
11. Львова Є. О. Тенденції становлення новітньої галузі міжнародного конституційного права. URL:

http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/206/Lvova_tend_stanovl_mijn_const.pdf;jsessionid=A9FE1A918D817A9D87133B36590FC786?sequence=1 106.

12. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: монографія / за ред. М. О. Баймуратова. К.: Логос, 2010. 428 с. 225 107.

13. Global constitutionalism: human rights, democracy and the rule of law / Wiener A., Lang A. F., Tully J., Maduro M. P., Kumm M. Global constitutionalism. Cambridge, 2012. Vol. 1, n 1. P. 1–15.

14. Walter C. International Law in a Process of Constitutionalization. New perspectives on the divide between national and international law / edited by J. E. Nijman and A. Nollkaemper. Oxford: Oxford Scholarship Online, 2007. P. 191–215.

15. Fassbender B. Der Schutz der Menschenrechte als zentraler Inhalt des völkerrechtlichen Gemeinwohls. Europäische Grundrechte-Zeitschrift (EuGRZ). 2003. № 1. P. 1–16. 110.

16. Peters A. The globalization of state constitutions. New perspectives on the divide between national and international law / edited by J. E. Nijman and A. Nollkaemper. Oxford : Oxford Scholarship Online, 2007. P. 251–308.

17. Васильєв Є. О. Роль органів місцевого самоврядування України у створенні локальної системи зовнішньоекономічної діяльності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2016. 191 с.

18. McCrudden Ch. Common Law of Human Rights? Transnational Judicial Conversations on Constitutional Rights. Oxford Journal of Legal Studies. 2000. Vol. 20. No. 4. P. 499–532.

19. Конституція України: прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

20. Мартиновський Д. П. Міжнародні правові стандарти в конституційному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Національний авіаційний ун-т, Київ. 2021. 238 с.

21. Саад З. Имплементация международных соглашений по правам человека в арабском мире (гражданские и политические права): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. К., 1994. 22 с.

22. Гавердовский А. С. Имплементация норм международного права. К.: Вища школа. Головное изд-во, 1980. 320 с.

23. Рабінович П. М. Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Український часопис прав людини*. 1995. № 2. С. 16–23.

24. Раданович Н. Міжнародно-судові засоби імплементації Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод. *Право України*. 1999. № 12. С. 36–39.

25. Цись Н. І. Імплементация норм міжнародного права у національне кримінальне законодавство України (загальна частина): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ, 1994. 23 с.

26. Тарасов О. В. Трансформация и отсылка как способы национальноправовой имплементации международных обязательств: морфологический и системологический анализ. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11884/1/Tarasov.Pdf>

27. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть : учебник. М.: Издательство БЕК, 1996. 371 с.

References

1. Martynovskiy, D. P. (2020). Mizhnarodni pravovi standarty u sferi konstitucijnogho prava: ponjattja, oznaky ta misce v systemi dzherel [International legal standards in the area of constitutional law: concepts, marks and places in the source system]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoji Rady Ukrainy*, 2, 69–77. (in Ukrainian)
2. Orzykh, M. F., Krusjan, A. R. (2006). *Sovremennyy konstitucionalizm v Ukraine. Vvedenie v ukrainskoe konstitucionnoe pravo* [Modern constitutionalism in Ukraine. Introduction to Ukrainian Constitutional Law]. K. (in Russian)
3. Rymarenko, Ju. I. (2006). *Pryvatne zhyttja i policija. Konceptualjni pidkhody. Teorija ta praktyka* [Private life and the police. Conceptual approaches. Theory and practice]. K.: KNT. (in Ukrainian)
4. Ghlevacjka, N. M. International standards in the system of local self-government in Ukraine. Retrived from: [www.nbu.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/ .../16.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Npkntu_e/2009_15/.../16.pdf) (in Ukrainian)
5. Bajmurov, M. A. (2004). *Mezhdunarodnoe publychnoe pravo* [Public International Law]. K.: Ystyna. (in Russian)
6. Darcy James. (1997). Human rights and international legal standards: what do relief workers need to know? Relief and rehabilitation network. February. (in English)
7. Martynovskiy, D. P. (2011). Mizhnarodni standarty prav ljudyny u systemi ukrajinskogho sudochynstva [International human rights standards in the Ukrainian judicial system]. *Naukovyj visnyk Akademiji muncypal'nogho upravlinnja. Serija: Pravo*, 2, 394–402. (in Ukrainian)
8. Chub, O. O. (2009). Universalni mizhnarodno-pravovi standarty politychnykh prav ghromadjan [Universal international legal standards of political rights of citizens]. *Problemy zakonnosti*, 102, 21–28. (in Ukrainian)
9. Rabinovych, P. M., Khavronjuk, M. I. (2004). *Prava ljudyny i ghromadjany* [Human and civil rights]. K.: Atika. (in Ukrainian)
10. Bajmurov, M. (2006). Pravova pryroda mizhnarodnykh standartiv miscevogho samovrjaduvannja: vid mizhnarodnoji ughody do implementaciji u nacionaljne zakonodavstvo [Legal nature of international standards of local self-government: from international agreement to implementation in national legislation]. *Vybory ta demokratija*, 4, 17–24. (in Ukrainian)
11. Ljvova Je. O. Trends in the formation of the newest branch of international constitutional law. Retrived from: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/206/Lvova_tend_stanovl_mijn_const.pdf;jsessionid=A9FE1A918D817A9D87133B36590FC786?sequence=1 106. (in Ukrainian)
12. Voloshyn, Ju. O. (2010). *Konstytucijno-pravove zabezpechennja jevropejskoji mizhderzhavnoji integraciji: teoretyko-metodologichni aspekty* [Constitutional and Legal Support of European Interstate Integration: Theoretical and Methodological Aspects]. K.: Loghos. (in Ukrainian)
13. Wiener, A., Lang, A. F., Tully, J., Maduro, M. R., Kumm, M. (2012). Global constitutionalism: human rights, democracy and the rule of law. *Global constitutionalism*. Cambridge. (Vol. 1). n 1. R. 1–15. (in English)
14. Walter, S. (2007). *International Law in a Process of Constitutionalization. New perspectives on the divide between national and international law* / edited by J. E. Nijman and A. Nolkaemper. Oxford : Oxford Scholarship Online, 2007. P. 191–215. (in English)

15. Fassbender, B. (2003). *Der Schutz der Menschenrechte als zentraler Inhalt des völkerrechtlichen Gemeinwohls. Europäische Grundrechte-Zeitschrift (EuGRZ)*, 1, 1–16. 110. (in German)
16. Peters, A. (2007). The globalization of state constitutions. New perspectives on the divide between national and international law / edited by J. E. Nijman and A. Nollkaemper. Oxford : Oxford Scholarship Online. (in English)
17. Vasylyjev, Je. O. (2016). The Role of Local Self-Government Bodies of Ukraine in Creating a Local System of Foreign Economic Activity: PhD diss. Kyjiv. (in Ukrainian)
18. McCrudden, Ch. (2020). Common Law of Human Rights? Transnational Judicial Conversations on Constitutional Rights. *Oxford Journal of Legal Studies*. (Vol. 20), 4, 499–532. (in English)
19. Constitution of Ukraine: adopted at the V session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996. *Vidomosti Verkhovnoji Rady Ukrajinjy*. 1996, 30. St. 141. (in Ukrainian)
20. Martynovskij, D. P. (2021). *International legal standards in the constitutional law of Ukraine*: PhD diss. Kyjiv. (in Ukrainian)
21. Saad, Z. (1994). *Implementation of International Human Rights Treaties in the Arab World (Civil and Political Rights)*: PhD thesis abstract. K. (in Russian)
22. Ghavardovskij, A. S. (1980). *Ymplementacyja norm mezhdunarodnogho prava* [Implementation of international law]. K.: Vyshha shkola. Gholovnoe yzd-vo. (in Russian)
23. Rabinovych, P. M. (1995). Problemy jurydychnogho zabezpechennja prav ljudyny (zaghaljnoteoretychnyj aspekt) [Problems of legal support of human rights (general theoretical aspect)]. *Ukrajinskyj chasopys prav ljudyny*, 2, 16– 23. (in Ukrainian)
24. Radanovych, N. (1999). Mizhnarodno-sudovi zasoby implementaciji Jevropejskoji Konvenciji pro zakhyst prav ljudyny i osnovnykh svobod [International judicial means of implementing the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Pravo Ukrajinjy*, 12, 36–39. (in Ukrainian)
25. Cysj, N. I. (1994). *Implementation of international law in the national criminal legislation of Ukraine (general part)*: PhD thesis abstract. Kyjiv. (in Ukrainian)
26. Tarasov, O. V. (). Transformation and Reference as Modes of National Implementation of International Obligations: Morphological and Systemological Analysis. Retrived from: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11884/1/Tarasov.Pdf> (in Russian)
27. Lukashuk, Y. Y. (1996). *Mezhdunarodnoe pravo. Obshhaja chastj* [International law. General part]. M.: Yzdateljstvo BEK. (in Russian)

Стаття: надійшла до редакції 01.03.2023

прийнята до друку 14.03.2023

The article: is received 01.03.2023

is accepted 14.03.2023

Бібліографія: Магновський І. Й. Значущість міжнародних правових стандартів у контексті розвитку конституційного права України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 145-154. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.145-154.

УДК 343.98

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.155-161

ПРЕЗУМПЦІЯ ДОБРОПОРЯДНОСТІ ТА ПРАВОМІРНОСТІ ДІЙ ЛЮДИНИ В СИСТЕМІ ЗАСАД ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Тертишник Володимир Митрофанович,

доктор юридичних наук, професор,

академік Академії політико-правових наук України,

професор Університету митної справи та фінансів,

вул. Володимира Вернадського, 2/4, м. Дніпро, Україна, 49000

e-mail: kreativlad@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2993-0450>

Мета. Метою роботи є визначення шляхів гармонізації доктринальних трансформацій засад правової держави, формування концептуальної моделі принципу презумпції добропорядності людини. **Методика.** Методика включає інтегративний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: системно-структурний, логіко-нормативний, функціональний аналіз. **Результати.** В процесі дослідження визнано за необхідність закріплення на рівні конституційних норм принципу презумпції добропорядності та правомірності дій кожної людини. З огляду на закріплення такого принципу мають бути скореговані стандарти доведеності при розгляді судових спорів. З урахуванням запровадження даної доктринальної засади показані шляхи реалізації дискреційні повноважень суду та інших правничих інституцій при тлумаченні права та здійсненні правозастосування. **Наукова новизна.** В процесі дослідження сформована доктринальна та концептуальна модель конституційного принципу презумпції добропорядності людини. Показано співвідношення даного принципу з іншими засадами правової держави. Розкрито місце презумпції добропорядності людини в інтегративній засаді верховенства права та її роль в зміцненні гарантій захисту прав і свобод людини. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використано у правотворчій діяльності для подальшого удосконалення законодавства, а також у правозастосовній діяльності для удосконалення протидії дифамації.

Ключові слова: правова держава, гідність людини, верховенство права, принципи права, презумпція добропорядності, гарантії прав людини.

V. Tertyshnyk

Doctor of Law, Professor, Academician of the Academy of Political and Legal Sciences of
Ukraine, Professor of the University of Customs and Finance,

Vernadskogo street, 3, Dnipro, Ukraine

e-mail: kreativlad@i.ua

PRESUMPTION OF INTEGRITY AND LEGITIMACY OF HUMAN ACTIONS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF THE RULE OF LAW

Purpose. The aim of the work is to determine the ways of harmonization of doctrinal transformations of the foundations of the rule of law, the formation of a conceptual model of the principle of the presumption of human integrity. **Methodology.** The methodology includes integrative analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the study, the following methods of scientific knowledge were used: system-structural, logical-normative, functional analysis. **Results.** In the process of research, it was recognized as the need to consolidate at the level of constitutional norms the principle of the presumption of integrity and legitimacy of the actions of each person. In view of the consolidation of this principle, the standards of proof in the consideration of litigation should be adjusted. Taking into account the introduction of this doctrinal basis, the ways of exercising the discretionary powers of the court and other legal institutions in the interpretation of law and the implementation of law enforcement are shown. **Originality.** In the process of research, a doctrinal and conceptual model of the constitutional principle of the presumption of human integrity has been formed. The correlation of this principle with other principles of the rule of law is shown. The place of the presumption of human integrity in the integrative basis of the rule of law and its role in strengthening the guarantees of protection of human rights and freedoms are

revealed. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making activities for further improvement of legislation, as well as in law enforcement activities to improve counteraction to defamation.

Key words: rule of law, human dignity, principles of the rule of law, presumption of integrity, guarantees of human rights.

Постановка проблеми. Справжня велич держави полягає в свободі, добробуті й безпеці її громадян, належному захисті їх честі, гідності та ділової репутації. Проголошення природних прав і свобод людини найвищою цінністю, будучи без сумніву важливою віхою державотворення, але без системного дотримання принципів правової держави, які унеможливають потурання самих прав і свобод, – це глухий кут демократії, вихід з якого потребує необхідності розвитку юридичних гарантій забезпечення прав і свобод людини в суспільних відносинах.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється новими обертами законодавчих реформ, викликами порушень міжнародного гуманітарного права, недосконалістю механізмів протидії дифамації та порушенням інших прав і свобод людини.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми показує, що проблема узгодження конституційного процесу з цивілізаційним вибором суспільства приділяється увага та юристів. Різним аспектам проблем правової держави, верховенства права, справедливості, захисту прав і свобод людини та принципам права приділялась увага в працях вчених-юристів, зокрема в трудах І. М. Луцького [1], О. В. Петришина [2], М. В. Савчина, О. М. Ващук [3], І. Д. Шутак [4] Д. Ю. В. Ломжець [5], Д. Луспенік [6], В. Л. Федоренко [7] та інших дослідників [8, 9]. Але існуючі публікації не вичерпують всю складну проблему, а швидше утворюють фундаментальну базу для подальшого її дослідження.

Викладення основного матеріалу дослідження. Правова держава – держава, де діють та домінують справедливі закони, усі люди рівні перед законом і судом, втілюється верховенство права, забезпечуються права і свободи людини, гарантується принцип недопустимості звуження існуючих прав і свобод людини та відповідальності влади перед людиною, а реалізація принципу розподілу влади забезпечує гармонізацію державного управління, злагоду в суспільстві та створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників та повернення до тоталітаризму.

В сучасних реаліях трансформаціях суспільства однією з складних проблем правничої науки і практики є забезпечення захисту честі та гідності людини.

Згідно з ст. 28 Конституції України кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідкам.

Право – алгебра реалізації прав і свобод вільної людини. В умовах правового буття сьогодення на законодавчому і практичному рівні мають бути посилені як гарантії свободи слова, так і засоби протидії дифамації.

В цьому аспекті важливо забезпечити втілення у взаєминах між державою і людиною презумпції добропорядності людини.

Чинний ЦК України відносить право на повагу до гідності та честі до немайнових прав, які належать кожній фізичній особі від народження і якими особа володіє довічно (ст. 269, 270), відтак встановлюючи презумпцію гідності людини, притаманній їй за природним правом від народження.

Людська гідність – це сукупність інтелектуальних, духовних, морально-етичних, гуманістичних та світоглядних якостей людини, її творчих талантів, професійних і фізичних здібностей, які є основою усвідомлення нею своєї неповторності як людського феномену та суспільної цінності, підставою для самоповаги.

Людина володіє гідністю з моменту народження та за природним правом від народження наділяється правом на поведження з нею як Людиною. Не може бути нічого на Землі понад Людину, її свободу та права, дотримання ідеалів людяності. Держава, суспільство, політика, ідеологія, освіта, культура мають підтримувати та розвивати кращі людські якості та припиняти все, що сприяє деградації людини та принижує її гідність.

Презумпція гідності – цивілізаційний стандарт суспільної моралі (кредит, наданий людині для її самореалізації), в силу якого загальновизнаним є твердження, що людина наділена від природи духовним даром людської істоти прагненням до істини, добра, краси та справедливості.

Право на визнання гідності є непорушним природним правом кожної людини незалежно від будь-яких обставин.

Право на гідність – право на презумпцію абсолютної цінності людини як біологічного, інтелектуального та соціального феномену, невід'ємної поваги до внутрішньої самооцінки людини як особистості, до усвідомлення людиною своєї громадської ваги, рис, що характеризують позитивні моральні її якості, концепту її права на ексклюзивність світогляду, характеру, талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, знань, умінь, компетентностей, морально-етичних цінностей і інших особистісних якостей.

Чесť – об'єктивно існуючі в суспільстві уявлення про властивість моральних, духовних та інших якостей особистості, які визначають ставлення до людини з боку спільноти. Чесť набувається людиною в процесі її діяльності та взаємовідносин з членами суспільства.

Репутація – існуючі в суспільстві уявлення про знання, вміння, здібності, компетентність, професіоналізм, ділові та інші якості людини чи юридичної особи.

Чесť в синергетичному поєднанні з совістю та з гідністю людини є потужним фактором, який продукують шляхетність, порядність, формує духовний корсет людяності та мужності, який утримує людину від підлості, брехні, сутяжництва, боягузтва та інших негативів. У народі кажуть : «Добро стратити – наживеш, чесť втратити – пропадеш».

Повага та захист чесť й гідності людини означає, по-перше, недопустимість дій, що принижують чесť і гідність людини (образ, погрози, насильства тощо); по-друге, недопустимість збирання, використання, зберігання та розголошення хибної, ганебної, принизливої для чесť, гідності чи ділової репутації людини недостовірної інформації; по-третє, з повагою ставитись як до самої людини, так і до її індивідуального образу, поглядів, переконань, духовного життя, віри, мрій; по-четверте, заборона та несприйняття суспільством та державою будь-яких проявів катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, погроз застосування такого поводження, утримування особи у принизливих умовах, примушування до дій, що принижують гідність; нарешті – гарантованість відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої приниженням чесť й гідності людини, гарантованість судового захисту чесť, гідності і ділової репутації людини.

Для зміцнення гарантій захисту чесť людини на законодавчому рівні важливо забезпечити юридичну визначеність та процедурні механізми реалізації принципу презумпції добропорядності людини.

Норми про право на честь, гідність, ділову репутацію надавали б людині більші можливості користуватися даними привілеями, якщо б вони спирались на законодавчо закріплену презумпцію добропорядності людини. Встановлення такої презумпції добропорядності людини надає суб'єктам права впевненості в тому, що вони не будуть обмежені розповсюдженням стосовно них неправдивих відомостей чи прийняттям дискредитуючих її рішень.

Деякі окремі постулати такого принципу існували в ч. 3 ст. 277 ЦК до 2014, відповідно до якої негативна інформація, поширена про особу, вважалась недостовірною, якщо особа, яка її поширила, не могла довести протилежного. Тобто цією нормою встановлюється презумпція недостовірності поширюваної негативної інформації про особу.

В кримінальному процесі діє принцип презумпції невинуватості обвинувачуваного. Стаття 11 Загальної декларації прав і свобод людини формулює таке правило: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинуватою доти, поки її вина не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту». Із прийняттям нової Конституції України 28 червня 1996 р. здійснено юридичне оформлення принципу презумпції невинуватості обвинуваченого в кримінально-процесуальному законодавстві України. Зважаючи на те, що в правовій державі реалізується принцип рівності людей перед законом і судом варто звернути увагу і на проблеми зміцнення захисту честі і гідності інших учасників процесу. Логічно, виходячи з принципу рівності сторін, відносно будь-яких людей в цілому, варто запровадити принцип презумпції добропорядності кожної людини в будь-яких правовідносинах. Даний принцип має стати важливим механізмом стримувань проти реанімації командно-адміністративної системи та спроб запровадити принцип правоти того, у кого більше прав.

Складовою доктрини презумпції добропорядності людини є підтриманий в новітніх адміністративних законодавчих актах принцип презумпції правомірності дій та вимог особи в юридичному процесі.

Так, ст. 15 новітнього Закону України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX «Про адміністративну процедуру», здійснюючи важливий крок на зміцнення гарантій захисту прав і свобод людини, закріплює презумпцію правомірності дій та вимог особи в якості принципу адміністративної процедури, визначаючи наступне: «Дії та вимоги особи є правомірними, доки інше не буде доведено під час розгляду та/або вирішення справи. Сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають внаслідок неоднозначного (множинного) трактування норми права, повинні тлумачитися адміністративним органом на користь їх правомірності». Разом з тим, принцип презумпції правомірності дій учасника процесу, в контексті гарантій захисту честі людини є лише частиною більш широкої доктринальної ідеї правової держави – принципу добропорядності людини.

Такі підходи мають знайти інтегративний розвиток та закріплення в усіх галузях права, на доктринальному рівні мають бути викладені в нормах Конституції України.

Презумпція добропорядності – доктринальний принцип взаємовідносин людини і держави та суспільства в правовій державі, який в узагальненому вигляді полягає в тому, що кожна людина має честь і гідність, вважається добропорядною, кожен учасник будь-яких правовідносин вважається діючим чесно, порядно та у відповідності до закону, якщо інше не доведено й не визначено в законній силі судовому рішенні. Обов'язок доведення покладається на того, хто стверджує. Розповсюджувана про людину інформація, яка її порочить, вважається недостовірною, доказування достовірності

розповсюджуваної інформації покладається на того, хто її розповсюдив. Розповсюджувач інформації відшкодовує матеріальну та моральну шкоду, завдану людині, якщо не доведе достовірність розповсюджуваної інформації. Шкода, заподіяна людині безпідставним звинуваченням у вчиненні злочину й незаконним притягненням її до кримінальної відповідальності, відшкодовується державою відповідно до Закону України “Про відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду”. Усі сумніви щодо чесності та правомірності дій будь-якої людини, а також щодо її вини у скоєнні будь-якого злочину або іншого правопорушення, якщо такі не усунуті в юридичному процесі, повинні тлумачитися та розв’язуватися на користь такої людини. Недоведена недобропорядність дорівнюється доведень добропорядності. Зважаючи на те, що цей принцип має загально правовий характер, пропонуємо включити у відповідній редакції окрему статтю до Конституції України.

Пропонуємо ст. 28 Конституції України доповнити частиною третьою такого змісту: «В Україні діє принцип презумпції добропорядності та правомірності дій кожної людини. Кожна людина вважається добропорядною, а кожен учасник будь-яких правовідносин вважається діючим чесно і правомірно, доки інше не доведено в передбаченому законом порядку та не визначено в законній силі судовому рішенні. Поширювана про людину інформація, що її порочить, вважається недостовірною, якщо інше не встановлено в передбаченому законом порядку. Доказування достовірності такої інформації покладається на того, хто її поширив. Усі сумніви щодо добропорядності людини чи правомірності її дій мають тлумачитися і вирішуватися на користь людини. Недоведена недобропорядність дорівнюється доведень добропорядності. Поширювач інформації відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану людині, якщо не доведе достовірність поширюваної інформації. Сумніви щодо правомірності дій та вимог особи, що виникають з наявних доказів чи внаслідок конкуренції правових норм, недосконалостей права та судової практики, мають тлумачитися та вирішуватися на користь їх правомірності».

На основі такого доктринального змісту та юридичної визначеності презумпція добропорядності потребує закріплення та розвитку в галузевому законодавстві.

Водночас, в ст. 3 Конституції України варто закріпити квінтесенцію даної ідеї. З урахуванням засадничого характеру даної норми та її інтегративного характеру, пропонуємо викласти її таким чином:

«Людина, її життя і здоров'я, воля, честь, гідність і репутація, природні права і свободи, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною і правничою цінністю, а їх захист і забезпечення є пріоритетом держави, інститутів влади і суспільства.

Кожна людина є вільною і користується правом не бути поневоленою, має право на особисту свободу та гідне життя, право на вільне спілкування, свободу поглядів та свободу слова, на вільну творчу діяльність.

Кожній людині гарантується її свобода робити все, що не заборонено законом і не спричиняє невинуватеної шкоди правам і свободі інших людей, не заподіює шкоди суспільству і державі, ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Кожна людина вважається добропорядною та діючою правомірно, доки інше не доведено в передбаченому законом порядку та не постановлено в законній силі судовому рішенні.

Посадові особи органів державної влади та правоохоронних органів можуть діяти лише на підставі, в межах повноважень, у спосіб та в порядку процедури, передбачених Конституцією та законами України.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування та діяльності держави. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави та її посадових осіб. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану незаконними діями чи бездіяльністю органів влади та їх посадових і службових осіб, співробітниками правоохоронних та правозастосовних органів».

Висновки. Для зміцнення гарантій прав і свобод людини в правовій системі України необхідно: а) на конституційному рівні закріпити принцип презумпції добропорядності та правомірності дій людини; б) в правозастосовній практиці виходити з того, що кожна людина має вважатись добропорядною і діючою правомірно, доки інше не доведено в передбаченому законом порядку та не визначено в законній силі юридичному рішенні, а сумніви щодо добропорядності людини та правомірності її дій і вимог, що виникають з доказової бази в юридичних процесах чи внаслідок конкуренції правових норм, недосконалостей права та судової практики, мають тлумачитися та вирішуватися на користь людини.

Список використаних джерел

1. Луцький І. М. Справедливість як філософсько-правова засада українського державотворення: дис... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2005. 192 с.
2. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 27-29.
3. Конституційна держава та права людини й основоположні свободи: Україна та європейський досвід: монографія /О. М. Ващук, І. О. Мазурок, В. В. Навроцький, М. В. Савчин, П. А. Трачук. Ужгород: Мистецька лінія, 2008. 347 с.
4. Шутак І. Д. Юридична техніка в парадигмі верховенства права. *Проблеми нормотворення, реалізації та тлумачення норм права у світлі загальновизнаного принципу верховенства права: тези доп. та повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3–4 жовт. 2019 р.)* / за заг. ред. І. Д. Шутака. Харків: Право, 2019. С. 7-9.
5. Ломжець Ю.В. Права людини та їх захист у сучасних реаліях: навчальний посібник. К.: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 208 с.
6. Луспенник Д. Д. Інститут дифамації і українське законодавство щодо захисту честі, гідності та ділової репутації. *Право України*. 2006. № 2. С. 62–65.
7. Федоренко В.Л. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні. Монографія. Київ: Ліра-К, 2020. 138 с.
8. Каланча І. Г. Дифамація. *Українська правнича енциклопедія* / За заг. ред. В. Тертишника, Л. Наливайко, А. Фоменка, В. Ченцова. Київ: Алерта, 2023. С. 213-214.
9. Кушнір Л. В. Забезпечення захисту честі, гідності, ділової репутації та іміджу людини в кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2016. №3. С. 183-187.

References

1. Lutskyi, I. M.(2005). Justice as a philosophical and legal basis of Ukrainian state-building: PhD diss. K. (in Ukrainian)

2. Petryshyn, O. (2010). Verkhovenstvo prava v systemi pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn [The rule of law in the system of legal regulation of social relations]. *Pravo Ukrainy*, 3, 27-29. (in Ukrainian)
3. Vashchuk, O. M., Mazurok, I. O., Navrotskyi, V. V., Savchyn, M. V., Trachuk, P. A. (2008). *Konstytutsiina derzhava ta prava liudyny y osnovopolozhni svobody: Ukraina ta yevropeyskyi dosvid* [Constitutional State and Human Rights and Fundamental Freedoms: Ukraine and the European Experience]. Uzhhorod: Mystetska liniia. (in Ukrainian)
4. Shutak, I. D. (2019). Yurydychna tekhnika v paradyhmi verkhovenstva prava [Legal Technology in the Rule of Law Paradigm]. *Problemy normotvorennia, realizatsii ta tлумachennia norm prava u svitli zahalnovyznanoho pryntsypu verkhovenstva prava: tezy dop. ta povidoml. uchasn.IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (m. Ivano-Frankivsk, 3–4 zhovt. 2019 r.). Kharkiv: Pravo, 7-9. (in Ukrainian)
5. Lomzhets, Yu.V. (2020). *Prava liudyny ta yikh zakhyst u suchasnykh realiakh* [Human rights and their protection in modern realities]. K. : OLDI-PLIuS. (in Ukrainian)
6. Luspenyk, D. D. (2006). Instytut dyfamatsii i ukrainske zakonodavstvo shchodo zakhystu chesti, hidnosti ta dilovoi reputatsii [The institution of defamation and Ukrainian legislation on the protection of honor, dignity and business reputation]. *Pravo Ukrainy*, 2, 62–65. (in Ukrainian)
7. Fedorenko, V.L. (2020). *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta yikh harantuvannia y zakhyst v Ukraini* [Constitutional human rights and freedoms and their guarantee and protection in Ukraine]. Kyiv: Lira-K. (in Ukrainian)
8. Kalancha, I. H. (2023). *Dyfamatsiia* [Defamation]. *Ukrainska pravnycha entsyklopediia*. Kyiv: Alerta. (in Ukrainian)
9. Kushnir L., V. (2016). Zabezpechennia zakhystu chesti, hidnosti, dilovoi reputatsii ta imidzhu liudyny v kryminalnomu provadzhenni [Ensuring protection of honor, dignity, business reputation and image of a person in criminal proceedings]. *Pravo i suspilstvo*, 3, 183-187. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023

прийнята до друку 10.02.2023

The article: is received 23.01.2023

is accepted 10.02.2023

Бібліографія: Тертишник В. М. Презумпція добросовісності та правомірності дій людини в системі засад правової держави. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 155-161. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.155-161.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.
ТРУДОВЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.12

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.162-169

ЗАСТОСУВАННЯ СУДАМИ ЕФЕКТИВНИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ
ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Андронов Ігор Володимирович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного процесу

Національного університету «Одеська юридична академія»,

вул. Фонтанська дорога, 23, м. Одеса, 65009, Україна

e-mail: andronov@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7490-3638>

Мета. Метою даної наукової статті є визначення критеріїв встановлення та порядку застосування судами ефективних способів захисту суб'єктивних цивільних прав. **Методика.** Методика наукового дослідження передбачає комплексний аналіз основних науково-теоретичних підходів та матеріалів судової практики з формулюванням узагальнених висновків щодо вирішення окресленої наукової проблеми. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: системний метод, методи формальної логіки, аналізу та синтезу, абстрагування, формально-догматичний метод, системно-структурний метод. **Результати.** В результаті дослідження визначено перелік уповноважених осіб, що вправі обирати ефективний спосіб захисту суб'єктивного цивільного права, сформульовано критерії визначення ефективного способу захисту права та правові наслідки обрання позивачем неефективного способу захисту суб'єктивного цивільного права. **Наукова новизна.** В процесі дослідження удосконалено визначення понять «захист цивільного права» та «спосіб захисту права», доповнено вироблені юридичною наукою та судовою практикою критерії визначення ефективності способу захисту суб'єктивного цивільного права та сформульовано рекомендації щодо їх застосування судами. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у практичній діяльності адвокатів при формуванні правової позиції та обранні способу захисту суб'єктивних цивільних прав у суді, а також в практичній діяльності суддів у процесі розгляду та вирішення цивільних справ.

Ключові слова: цивільне право, цивільне судочинство, судовий захист, поновлення порушеного права, позов, юридичний спір, судові рішення.

I. Andronov

Doctor of law science, Professor, Department of Civil Process, National University

«Odesa Law Academy»

St. Fontanska Doroha, 23, Odesa, 65009, Ukraine

e-mail: andronov@i.ua

APPLICATION BY THE COURTS OF EFFECTIVE METHODS
OF PROTECTING CIVIL RIGHTS

Purpose. The purpose of this scientific article is to determine the criteria for establishing and the procedure for applying effective methods of protection of subjective civil rights by courts. **Method.** The methodology of scientific research involves a comprehensive analysis of the main scientific and theoretical approaches and materials of judicial practice with the formulation of generalized conclusions regarding the solution of the outlined scientific problem. During the research the following **methods** of scientific knowledge were used: system method,

methods of formal logic, analysis and synthesis, abstraction, formal-dogmatic method, system-structural method. **Results.** As a result of the study, a list of authorized persons entitled to choose an effective method of protection of subjective civil law was determined, the criteria for determining an effective method of protection of the right and the legal consequences of the plaintiff's choice of an ineffective method of protection of subjective civil law were formulated. **Originality.** In the course of the research, the definition of the concepts "protection of civil law" and "method of protection of law" was improved, the criteria for determining the effectiveness of the method of protection of subjective civil law developed by legal science and judicial practice were supplemented, and recommendations were formulated for their application by courts. **Practical significance.** The results of the study can be used in the practical activity of lawyers in the formation of a legal position and choosing a way to protect subjective civil rights and in the practical activity of judges in the process of consideration and resolution of civil cases.

Key words: civil law, civil proceedings, judicial protection, renewal of the violated right, claim, legal dispute, court decision.

Постановка проблеми. Змагальний судовий процес вимагає від особи, яка звертається до суду за захистом свого порушеного, невизнаного або оспорюваного суб'єктивного цивільного права, докладання максимальних зусиль при формуванні правової позиції й збиранні доказового матеріалу. Позовна вимога, звернена до суду, повинна бути ретельно вивірена й грамотно сформульована. Лише в такому разі позивач може мати сподівання на її задоволення судом.

У судовій практиці час від часу зустрічаються випадки відмови судів у задоволенні позову з підстави обрання позивачем неефективного способу захисту права. Така ситуація є негативною та доволі подразливою для позивача, адже це означає, що його суб'єктивне цивільне право було справді порушене (не визнається або оспорюється) відповідачем, однак з причини неправильного формування правової позиції та обрання неефективного способу захисту права судовий захист цього права так і не відбувся, незважаючи на суттєві витрати грошових коштів та часу на судовий процес.

У зв'язку з цим доволі актуальною для юридичної науки та судової практики є проблема обрання позивачами ефективних способів захисту права та застосування їх судами під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику способів захисту цивільних прав та їх застосування судами досліджували такі вчені та юристи-практики як: М. В. Венецька, О. Б. Гнатів, Н. Ю. Голубєва, І. О. Дзера, О. О. Кот, В. С. Кучерявенко, І. М. Кучеренко, Д. Д. Луспеник, Т. М. Підлубна, С. О. Погрібний, Ю. Д. Притика, З. В. Ромовська, І. Ф. Севрюкова, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Я. М. Шевченко, А. Г. Ярема та ін. Однак проблема обрання ефективного способу захисту цивільного права та порядку його застосування судом залишається остаточно не вирішеною, що негативно впливає не лише на розвиток правової доктрини, а й на судову практику.

Постановка завдання. Визначити критерії встановлення та порядок застосування судами ефективних способів захисту суб'єктивних цивільних прав.

Виклад основного матеріалу дослідження. Захист цивільного права – правомірна реакція уповноваженого суб'єкта на порушення (невизнання, оспорювання) або реальну загрозу порушення суб'єктивного цивільного права особи, яка полягає у вчиненні дій, спрямованих на: а) усунення загрози порушення права; б) усунення спірності права (надання йому юридичної визначеності); в) поновлення порушеного права; г) застосування до порушника санкцій, передбачених законом чи договором за порушення права (захист через притягнення до юридичної відповідальності).

Право на захист розглядається як окреме самостійне суб'єктивне право та визначається як «юридично закріплена можливість особи використати заходи

правоохоронного характеру для поновлення порушеного права і припинення дій, які порушують це право» [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 5 ЦПК здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором [2]. Верховний Суд України свого часу сформулював визначення способів захисту права таким чином: «під способами захисту суб'єктивних цивільних прав розуміють закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких проводиться поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на порушника» [3].

Верховний Суд України цілком вірно визначив способи захисту права як матеріально-правові заходи впливу на порушника, адже такі способи дійсно належать до матеріально-правової сфери правового регулювання та визначаються нормами матеріального права (ст. 16 ЦК, ст. 18 СК, ст. 152 ЗК та ін.). Однак все ж дане визначення потребує уточнення.

Так, по-перше, способи захисту права можуть визначатися не лише законом, а й договором, як це прямо випливає з положень ч. 2 ст. 16 ЦК та ч. 1 ст. 5 ЦПК, а з огляду на норму ч. 2 ст. 5 ЦПК вони також можуть визначатися судовим рішенням.

По-друге, навряд чи варто закладати у визначення поняття «спосіб захисту права» його примусовий характер. Норма ч. 2 ст. 16 ЦК дійсно справляє враження, що наведені у ній способи захисту права можуть застосовуватись лише судом, а отже примус видається органічною складовою способу захисту права. Однак такий спосіб правового регулювання справедливо критикується в юридичній літературі, де зазначається, що більш прогресивним є підхід, за якого перелік способів захисту права закріплюється в окремій статті, незалежно від органу чи особи, які їх здійснюють [4, с. 48]. Примус властивий не самим способам захисту права, а порядку їх застосування. Суд як орган державної влади, діяльність якого пов'язана із застосуванням примусу, вправі застосовувати способи захисту права примусово. Однак це не єдиний можливий варіант їх здійснення. Самі по собі, способи захисту права можуть застосовуватись як примусово, так і добровільно на основі домовленості правопорушника з потерпілою особою. Звичайно, поштовхом до такої домовленості може бути загроза примусового застосування способів захисту права з більш негативними для правопорушника наслідками (арештом майна, стягненням судових витрат тощо). Однак, все ж таки, можливість застосування будь-якого способу захисту права добровільно, без вжиття примусових заходів, свідчить про відсутність примусу як обов'язкової ознаки захисту права та способів захисту права відповідно. Тому цілком виправдано, що Велика Палата Верховного Суду у п. 5.5 своєї постанови від 22 серпня 2018 р. у справі № 925/1265/16 [5], характеризуючи поняття «спосіб захисту суб'єктивних земельних прав», а також у п. 17 постанови від 22 вересня 2022 р. у справі № 462/5368/16-ц [6], характеризуючи поняття «спосіб захисту цивільного права та інтересу» вже не згадує примусовий характер як обов'язкову ознаку способу захисту права.

І, по-третє, результатом застосування способу захисту права, як вже зазначалося вище, може бути не лише поновлення порушеного права, а й інші позитивні для носія цього суб'єктивного права юридичні наслідки.

Таким чином, способи захисту права – це передбачені законом, договором чи судовим рішенням матеріально-правові заходи впливу на особу, яка порушує, не визнає або оспорує суб'єктивне право іншої особи, що застосовуються переважно в примусовому порядку та спрямовані на: а) усунення загрози порушення права; б) усунення спірності права (надання йому юридичної визначеності); в) поновлення порушеного права; г)

застосування до порушника санкцій, передбачених законом чи договором за порушення права (захист через притягнення до юридичної відповідальності).

У ч. 1 ст. 2 ЦПК саме захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави визначений як мета цивільного судочинства. При чому не просто захист, а ефективний захист.

Необхідною умовою ефективного захисту суб'єктивного права є застосування судом ефективного способу захисту цього права. Так, відповідно до ч. 2 ст. 5 ЦПК України «у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону» [2].

Тобто серед усіх способів захисту права, передбачених законом, договором та наявною судовою практикою необхідно обрати той, який буде найбільш ефективним у даному конкретному випадку. Однак для цього необхідно розуміти, як саме визначається ефективність способу захисту права.

Верховний Суд з цього приводу відзначив, що «цивільні права/інтереси захищаються у спосіб, який передбачений законом або договором, та є ефективним для захисту конкретного порушеного або оспорюваного права/інтересу позивача. Якщо закон або договір не визначають такого ефективного способу захисту, суд відповідно до викладеної в позові вимоги позивача може визначити у рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону. При розгляді справи суд має з'ясувати: чи передбачений обраний позивачем спосіб захисту законом або договором; чи передбачений законом або договором ефективний спосіб захисту порушеного права/інтересу позивача; чи є спосіб захисту, обраний позивачем, ефективним для захисту його порушеного права/інтересу у спірних правовідносинах. Якщо суд дійде висновку про те, що обраний позивачем спосіб захисту не передбачений законом або договором та/або є неефективним для захисту порушеного права/інтересу позивача, у цих правовідносинах позовні вимоги останнього не підлягають задоволенню.

Згідно з послідовною та сталою правовою позицією Верховного Суду відсутність порушеного права чи невідповідність обраного позивачем способу захисту способам, визначеним законодавством та/або його неефективність для захисту порушеного права/інтересу позивача є самостійною та достатньою підставою для відмови в позові

Застосування конкретного способу захисту цивільного права або інтересу залежить як від змісту права чи інтересу, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення, невизнання або оспорення. Такі право чи інтерес мають бути захищені судом у спосіб, який є ефективним, тобто таким, що відповідає змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам. Подібні висновки сформульовані, зокрема, у постановях Великої Палати Верховного Суду від 05.06.2018 у справі № 338/180/17, від 11.09.2018 у справі № 905/1926/16, від 30.01.2019 у справі № 569/17272/15-ц, від 01.10.2019 у справі № 910/3907/18, від 06.04.2021 зі справи № 910/10011/19, від 02.02.2021 зі справи № 925/642/19» [7].

Крім того, зі змісту п. 45 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12 грудня 2018 р. у справі № 399/142/16-ц можна зробити висновок, що обраний позивачем спосіб захисту права можна вважати ефективним, якщо вимога про захист цивільного права

відповідає змісту порушеного права та забезпечує його поновлення, а у разі неможливості такого поновлення – гарантує особі отримання відповідного відшкодування [8].

Також Велика Палата Верховного Суду дотримується позиції, що на відміну від встановлення судом наявності або відсутності прав та відповідних їм обов'язків, що є допустимим способом захисту права, оскільки усуває юридичну невизначеність у правовідносинах сторін, захист цивільних прав та інтересів не досягається встановленням юридичних фактів. Таке встановлення є елементом оцінки обставин справи й обґрунтованості вимог. Тому воно не зумовить попередження порушення або відновлення порушеного, невизнаного, оспорюваного права чи інтересу (п. 31, 33, 34 постанови Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2022 р. у справі № 462/5368/16-ц [6]). Також спосіб захисту права або інтересу має бути таким, щоб у позивача не виникала необхідність повторного звернення до суду (п. 32 постанови Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2022 р. у справі № 462/5368/16-ц [6]).

У юридичних джерелах справедливо наголошують на тому, що «надаючи правову оцінку належності обраного зацікавленою особою способу захисту, судам належить зважати і на його ефективність з точки зору статті 13 Конвенції. Так, у рішенні від 15 листопада 1996 року у справі «Чахал проти Об'єднаного Королівства» Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) зазначив, що згадана норма гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни» [9].

Аналізуючи практику ЄСПЛ щодо даного питання Велика Палата Верховного Суду у п. 41 своєї постанови від 12 грудня 2018 р. у справі № 399/142/16-ц зазначила, що «Європейський суд з прав людини неодноразово, аналізуючи національні системи правового захисту на предмет дотримання статті 13 Конвенції, вказував, що для того, аби бути ефективним, національний засіб юридичного захисту має бути: незалежним від будь-якої вжитої на розсуд державних органів дії, безпосередньо доступним для тих, кого він стосується (див. рішення від 6 вересня 2005 року у справі «Гурепка проти України» (Gurepka v. Ukraine, заява № 61406/00, § 59); «ефективним» як у законі, так і на практиці, зокрема, у тому сенсі, щоби його використання не було ускладнене діями або недоглядом органів влади відповідної держави (див. рішення від 10 грудня 1996 року у справі «Аксой проти Туреччини» (Aksoy v. Turkey, заява № 100/1995/606/694, § 95); спроможним запобігти виникненню або продовженню стверджуваного порушення чи надати належне відшкодування за будь-яке порушення, яке вже мало місце (див. рішення від 26 жовтня 2000 року у справі «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland, заява № 30210/96, § 158) (§ 29 рішення Європейського суду з прав людини від 16 серпня 2013 року у справі «Гарнага проти України» (Garnaga v. Ukraine, заява № 20390/07)» [8].

Усвідомлюючи автономність понять, які використовує Європейський суд, категорію «юридичні засоби» у контексті практики ЄСПЛ варто тлумачити доволі широко, розуміючи під нею не лише юридичні засоби як такі, а й форми та способи захисту права. Тобто фактично весь національний юридичний механізм захисту права має бути ефективним, тобто забезпечувати досягнення очікуваного результату із захисту порушеного права максимально ефективно. Отже з наведених у рішеннях ЄСПЛ ознак ефективного засобу захисту до способів захисту права як таких належать лише ті, що стосуються матеріально-правових аспектів захисту права, та не включають процедурні моменти, що характеризують національні форми захисту права.

Висновки. Узагальнюючи наведені позиції науковців та підходи, що містяться у джерелах судової практики, можна зробити такі висновки:

1. Ефективним є спосіб захисту права, застосування якого забезпечує досягнення мети захисту права: а) усунення загрози порушення права; б) усунення спірності права (надання йому юридичної визначеності); в) поновлення порушеного права; г) застосування до порушника санкцій, передбачених законом чи договором за порушення права (захист через притягнення до юридичної відповідальності). Будь-який легальний спосіб захисту права, застосування якого призводить до вищевказаних позитивних наслідків, слід вважати ефективним.

2. Право обрання ефективного способу захисту права належить уповноваженій особі, до яких, в першу чергу, належить особа, право якої порушене, не визнається або оспорується. Також до уповноважених осіб належать представники такої особи, а у випадках здійснення судового захисту – також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК).

3. Уповноважена особа може обрати одразу кілька способів захисту права, кожен з яких повинен відповідати критерію ефективності. При цьому позивач повинен обґрунтувати, що застосування кількох способів захисту права в даному випадку призводить до більш ефективного результату, ніж у разі застосування одного способу захисту. В протилежному випадку застосування кількох способів захисту права слід вважати надмірним. Не можна вважати надмірним застосування кількох способів захисту права, якщо така можливість прямо передбачена законом або договором.

4. Пріоритет має надаватись способам захисту права, передбаченим законом або договором. Застосування способу захисту права, не передбаченого законом або договором, можливе лише в судовому порядку та за умови, що він не суперечить закону, а способи захисту права, передбачені законом або договором, в даному конкретному випадку є неефективними. Тягар доведення неефективності способів захисту права, передбачених законом або договором, а також ефективності обраного способу захисту права лежить на особі, яка звернулася до суду з відповідним позовом. Якщо закон або договір передбачає ефективний спосіб захисту права, позивач не вправі обрати інший спосіб захисту права, навіть якщо він на його думку також є ефективним.

5. Обрання судом ефективного способу захисту права, про застосування якого не було заявлено позовної вимоги, означає вихід суду за межі заявлених вимог, що суперечить принципу диспозитивності (ч. 1 ст. 13 ЦПК). Тому суд не може обрати ефективний спосіб захисту права за власною ініціативою крім випадків, прямо передбачених законом (наприклад, ч. 3 ст. 166 СК). Не вважається виходом за межі заявлених вимог більш точне та правильне формулювання судом способу захисту права у судовому рішенні.

6. Обрання позивачем неефективного способу захисту права при зверненні до суду є самостійною підставою для відмови у задоволенні позову. Неефективним є спосіб захисту права, застосування якого не забезпечує досягнення мети захисту права. Зокрема, до неефективних способів захисту права належать такі, що:

- не відповідають змісту відповідного права чи інтересу, характеру його порушення, невизнання або оспорення та спричиненим цими діями наслідкам;
- не забезпечують остаточного вирішення спору;
- передбачають дії, які неможливо виконати (*ad impossibilia nemo obligatur* – ніхто не вправі вимагати неможливого).

Список використаних джерел

1. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України. *Закон і Бізнес*. URL: https://zib.com.ua/ua/print/88249-analiz_praktiki_zastosuvannya_sudami_st16_civilnogo_kodeksu_.html.
2. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
3. Постанова Верховного Суду України від 10.09.2014 р. у справі № 6-32цс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41019672>.
4. Шевченко Я. М., Кучеренко І. М., Стефанчук Р. О., Венецька М. В., Бабаскін А. Ю., Єрьоменко Г. В., Севрюкова І. Ф. та ін. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Х.: Харків юридичний, 2011. 528 с.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 у справі № 925/1265/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76474144>.
6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.09.2022 у справі № 462/5368/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558740>.
7. Постанова Верховного Суду від 21.07.2022 р. у справі № 922/3308/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105371704>.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.12.2018 у справі № 399/142/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298376>.
9. Кальова А. Обрання ефективного способу захисту порушених прав: практика Верховного Суду. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/171314-obrannya-efektivnogo-sposobu-zakhistu-porushenikh-prav-praktika-verkhovnogo-sudu>.

References

1. Analysis of the practice of application by courts of Art. 16 of the Civil Code of Ukraine. *Zakon i Biznes*. Retrived from: https://zib.com.ua/ua/print/88249-analiz_praktiki_zastosuvannya_sudami_st16_civilnogo_kodeksu_.html. (in Ukrainian).
2. Civil Procedure Code of Ukraine. (2004, March 18). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. Kyiv. (in Ukrainian).
3. Decision of the Supreme Court of Ukraine. (2014, September 10). Civil case № 6-32цс14. Retrived from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41019672>. (in Ukrainian).
4. Shevchenko, Ya. M., Kucherenko, I. M., Stefanchuk, R. O., Venecka, M. V., Babaskin, A. Yu., Yeriomenko, G. V., Sevriukova, I. F. et al. (2011) Protection and defense of the rights and interests of individuals and legal entities in civil legal relations. Kh: Kharkiv yurydychnyi. (in Ukrainian)
5. Decision of the Supreme Court of Ukraine. (2018, August 22). Civil case № 925/1265/16. Retrived from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76474144>. (in Ukrainian).
6. Decision of the Supreme Court of Ukraine. (2022, September 22). Civil case № 462/5368/16-ц. Retrived from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106558740>. (in Ukrainian).
7. Decision of the Supreme Court of Ukraine. (2022, July 21). Civil case № 922/3308/20. Retrived from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105371704>. (in Ukrainian).
8. Decision of the Supreme Court of Ukraine. (2018, December 12). Civil case № 399/142/16-ц. Retrived from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79298376>. (in Ukrainian).

9. Kaliova, A. Choosing an effective way to protect violated rights: the practice of the Supreme Court. *Sudovo-yuridichna gazeta*. Retrived from: <https://sud.ua/ru/news/sudebnaya-praktika/171314-obrannya-efektivnogo-sposobu-zakhistu-porushenikh-prav-praktika-verkhovnog-sudu>. (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 10.02.2023
прийнята до друку 01.03.2023
The article: is received 10.02.2023
is accepted 01.03.2023

Бібліографія: Андронов І. В. Застосування судами ефективних способів захисту цивільних прав. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 162-169. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.162-169.

УДК 349.41

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.170-179

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО СЕРВІТУТУ У ПЕРІОД ВІЙНИ В УКРАЇНІ 2022-2023 РОКАХ

Бабецька Іванна Ярославівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права і публічного управління
вул. Українська 18, смт. Богородчани, Івано-Франківська обл., 77701, Україна
e-mail: ivanna.babetska@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3094-5964>

Мета. Метою статті є визначення поняття «земельний сервітут» та з'ясування питання про механізм розпорядження земельними сервітутами у період воєнного стану в Україні. У статті обґрунтовується теза про неефективність «звичного мирного» правового регулювання земельних сервітутів в умовах воєнного стану. Для ефективного функціонування економіки держави та виробництва сільськогосподарської продукції в умовах воєнного стану, мають місце і інші фактори, які обумовлюють необхідність запровадження на період воєнного стану особливого, спрощеного порядку доступу до земель. Стаття присвячена дослідженню особливостей правового регулювання земельного сервітуту в умовах воєнного стану. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, діалектичний, формально-логічний, системно-функціональний, системно-структурний. **Результати:** в процесі проведеного дослідження визначено поняття «земельний сервітут». Доведено, що право земельного сервітуту являється правом власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Наукова новизна. В процесі дослідження встановлено, що під час воєнного стану внесено чимало змін до законодавства у сфері регулювання земельних сервітутів. **Практична значимість.** Результати дослідження можна використати у правотворчій діяльності з метою правового врегулювання суспільних відносин у сфері використання земельних сервітутів в умовах воєнного стану в Україні.

Ключові слова: земельний сервітут, встановлення сервітуту, сервітутне землекористування, види сервітутів, земельна ділянка, заінтересована особа.

Ivanna Babetska

PhD in Law, Associate Professor Department of Law and public administration
18 Ukrainka Street, Bohorodchany, Ivano-Frankivsk region, 77701, Ukraine
e-mail: ivanna.babetska@ukd.edu.ua

THE PECULIARITIES OF LEGAL REGULATION OF LAND EASEMENT DURING THE WAR IN UKRAINE IN 2022-2023

Purpose. The purpose of the article is to define the concept of "land easement" and clarify the issue of the mechanism of disposal of land easement during the period of war in Ukraine. The article substantiates the thesis about the ineffectiveness of the "usual peaceful" legal regulation of land easements in the conditions of martial regime in Ukraine. For the effective functioning of the state economy and the production of agricultural products in the conditions of martial law, there are other factors that make it necessary to introduce a special, simplified procedure for access to land during the period of martial law. The article is devoted to the study of the peculiarities of the legal regulation of land easements in the conditions of martial regime. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of appropriate conclusions and recommendations. During the research, the following methods of scientific knowledge were used: terminological, dialectical, logical-semantic, logical-normative, system-structural. **Results.** In the course of the conducted research, the concept of "land easement" was defined. It has been proven that the right of land easement is the right of the owner or land user of a land plot to limited paid or free use of someone else's land plot. **Originality.** During the research, it was established that during the martial law, many changes were made to the legislation in the field of land easement regulation. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making activities for the purpose of legal regulation of public relations in the sphere of legal protection of the use of land easements in the conditions of martial law in Ukraine.

Key words: land easement, easement establishment, easement land use, types of easement, land plot, interested person.

Постановка проблеми. Воєнний стан вимагає прийняття швидких управлінських рішень, що мають на меті стабілізацію ситуації в Україні та відсічі збройної агресії ворога. У період дії воєнного стану законодавство, яке регулює земельні сервітути, суттєво змінювалося. Правове регулювання земельного сервітуту звичним способом, коли процедури надання земельних ділянок тривають місяцями, в умовах воєнного стану є неефективні. Деякі введені на початку дії воєнного стану обмеження законодавець уже пом'якшив, а для деяких - передбачив нове правове регулювання.

Вирішення багатьох завдань для стабілізації та відновлення економіки України у воєнний період прямо залежить від швидкості прийняття управлінських рішень щодо надання земельних ділянок відповідного цільового призначення, проведення землеустрою та реєстрації прав на землю. Отож, пробуємо розглянути основні аспекти щодо використання земельних сервітутів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження земельних сервітутних правовідносин було предметом досліджень науковців, серед яких: В.І. Андрейцев, Д.В. Бусуйок, М.К. Галянтич, В.К. Гуревський, О.В. Дзера, Т.О. Коваленко, М.В. Краснова, П.Ф. Кулинич, Р.І. Марусенко, А.М. Мірошніченко, Є.О. Мічурін, В.В. Носік, Н.І. Титова, Є.О.Харитонов, Т.Є.Харитонova, М.В. Шульга, В.В. Цюра та ін. Однак, враховуючи введення воєнного стану в Україні актуальною залишилась детальна характеристика правового регулювання земельного сервітуту у період війни в Україні 2022-2023 роках.

Постановка завдання. Метою даної наукової статті є дослідження категорії «земельний сервітут», а також аналіз особливостей правового регулювання земельного сервітуту у період війни в Україні 2022-2023 роках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основи формування інституту прав на чужі земельні ділянки, а саме сервітуту, закладені ще з давніх часів, тому доцільним є звернутись до історії його виникнення. Термін «сервітут» походить від лат. *servitus, servitutis* – повинність, обов'язок, зобов'язання [1, 79].

Сервітут (право користування чужим майном) як інститут цивільного права сформувався ще у римському праві. Вироблена римськими юристами система сервітутів використовується у більшості європейських країн. В українському законодавстві встановлено правове регулювання інституту сервітуту, оскільки в радянському праві сервітутів не передбачалося. У законодавстві України відносини щодо користування чужим майном регулюють нормами речового та зобов'язального права, і тому право користування чужим майном може виступати елементом змісту різних за своєю природою правовідносин. На проблеми правового регулювання відносин щодо користування чужим майном звертали увагу давно, але актуальність дослідження проблем права користування чужим майном зумовлює відродження у цивільному праві України інституту речових прав на чуже майно та зміни, які внесені у законодавство щодо регулювання договірних відносин користування чужим майном.

Сервітути – речові права, які забезпечують особі безпосереднє користування чужою річчю і нерозривно пов'язані з певною земельною ділянкою (земельні сервітути) або конкретною особою (особисті сервітути) – дуже давній інститут приватного права [2].

Сервітут у римському праві – це набуте за наявності відповідної правової підстави речове неподільне право на чужу тілесну річ, метою якого була вигода для конкретної особи чи земельної ділянки і яке надавало право визначеним способом користуватися річчю або забороняти визначеним чином користуватися нею іншим особам [3].

Поняття «сервітут», або право користування, відоме вітчизняній правовій традиції ще з дореволюційних часів. Однак свого повноцінного юридичного закріплення у цивільному праві воно набуло лише з прийняттям ЦК України. За своєю природою сервітуту бувають приватноправовими та публічними. До приватних належать ті, які покликані забезпечувати інтереси окремих приватних осіб. Такими є, наприклад, право прогону худоби шляхом, що проходить сусідньою земельною ділянкою, чи право забору води із сусідньої криниці тощо. Щодо публічних сервітутів, то це права користування чужими нерухомими речами, які полягають у обмеженому користуванні суспільних інтересів. Наприклад, право прокладання через чужу земельну ділянку ліній електропередач чи газопроводу тощо. Варто зауважити, що приватні сервітуту своїм предметом можуть мати як рухомі речі (особистий сервітут), так і нерухомі [4].

У даний час сервітут отримав своє належне врегулювання у законодавстві України, де сервітутним відноси́нам присвячена глава 32 Цивільного кодексу України (далі - ЦКУ) [5] та глава 16 Земельного кодексу України (далі - ЗКУ) [6]. Як слушно зазначає Т. Є. Харитонова, це вказує не тільки на важливість цього інституту, як такого, що має давню правову історію, але й на його перспективність в майбутньому, оскільки сервітут забезпечує потреби осіб у користуванні земельними ресурсами, об'єктами нерухомості, в ефективному та раціональному здійсненні своїх прав власника (користувача). Тому сервітутні відносини вже давно розглядаються науковцями з позицій як земельного, так і цивільного права [7, с. 48].

Відповідно до статті 401 ЦК України право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут) [5].

Земельні сервітуту на землях державної, комунальної власності становлять собою окремий різновид земельних сервітутів, які мають свої особливості, що проявляються в окремій процедурі встановлення, а також характеризуються своїм особливим об'єктним та суб'єктним складом.

Згідно із ч.1 ст. 98 ЗКУ право земельного сервітуту - це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду (ч.1 ст.100 ЗКУ) [6].

Зміст сервітуту становить сукупність прав та обов'язків сервітутних відносин. Зокрема зміст сервітуту можуть становити можливість проходу, проїзду через сусідню земельну ділянку, прокладання та експлуатація ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання та меліорації тощо. Отже, зміст сервітуту визначається насамперед обсягом прав сервітуарія щодо користування чужим майном. В цілому такі права можуть мати або позитивний, або негативний характер.

Договір про встановлення земельного сервітуту підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно. У разі недосягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту.

Під час ведення воєнного стану внесено чимало змін до земельного законодавства. Розглянемо основні з них.

Постанова КМУ “Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації” № 326 від 20 березня 2022 року визначає порядок та можливість визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації [8].

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» № 2145-ІХ від 24 березня 2022 року передбачив на час дії воєнного стану такі правила:

- автоматично продовжуються на один рік договори користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення усіх форм власності, строк яких завершився під час воєнного стану, без волевиявлення сторін;

- землевласники та землекористувачі звільняються від відповідальності за невикористання земельних ділянок за їх цільовим призначенням;

- земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності можуть надаватися у користування лише для ведення товарного сільськогосподарського виробництва (“ТСВ”);

- забороняється безоплатна приватизація земельних ділянок;

- не проводяться земельні торги щодо прав оренди, емфітевзису, суперфіцію щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності;

- постійні користувачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності можуть передавати їх в оренду для ТСВ строком до одного року;

- орендарі, суборендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності без згоди землевласника можуть передавати свої права оренди, суборенди іншим особам на строк до одного року за договорами в електронній формі;

- для ведення ТСВ земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, а також ті, що залишились у колективній власності, нерозподілені та невитребовані земельні ділянки та земельні частки (паї) (СГ Ділянки) передаються в оренду на строк до одного року на таких умовах: а) розмір орендної плати не перевищує 8% нормативної грошової оцінки земельної ділянки; б) договір укладається в електронній формі та засвідчується кваліфікованими електронними підписами сторін; в) формування земельної ділянки для її передачі в оренду здійснюється без внесення відомостей до ДЗК та присвоєння їй кадастрового номера, на підставі технічної документації з інвентаризації; г) право оренди не підлягає державній реєстрації. Натомість, районною військовою адміністрацією здійснюється державна реєстрація договору; д) договір не може бути поновлений, укладений на новий строк і припиняється зі спливом строку, на який його укладено (навіть у тому випадку, якщо воєнний стан було припинено раніше); е) орендар земельної ділянки не має переважного права орендаря на поновлення договору або купівлю СГ Ділянки, прав на компенсацію власних витрат на поліпшення земельної ділянки, передачу СГ Ділянки в суборенду, встановлення сервітуту, будівництво на СГ Ділянці, зміну її цільового призначення тощо [9].

Також вказаний закон встановив нову процедуру формування земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Зокрема:

1. Якщо в оренду передається несформована земельна ділянка (яка не зареєстрована у Державному земельному кадастрі та не має кадастрового номеру), потрібно провести її формування, але у спрощеному порядку (без внесення відомостей про таку земельну ділянку до Державного земельного кадастру, державної реєстрації та присвоєння їй

кадастрового номера, суто на підставі спрощеної технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель, яка розробляється та затверджується за рішенням органу, уповноваженого передавати земельну ділянку в оренду).

2. Спрощена технічна документація включає лише пояснювальну записку, матеріали топографо-геодезичних вишукувань, відомості про обчислення площі земельної ділянки, кадастровий план земельної ділянки, перелік обмежень у використанні земельної ділянки, відомості про встановлені межові знаки. Така технічна документація є обов'язковим додатком до договору оренди землі. Без неї договір не має юридичної сили [14].

28 квітня 2022 року набрала чинності постанова КМУ «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану» № 480 від 19 квітня 2022 року, що передбачила на період дії воєнного стану та протягом одного місяця після його припинення/скасування такі особливості:

- нотаріальне посвідчення договорів щодо відчуження нерухомого майна, договорів іпотеки, довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, здійснюється виключно нотаріусами, включеними Міністерством юстиції України («Мін'юст») до переліку («Перелік нотаріусів»);

- реєстрацію речових прав на нерухоме майно здійснюють, окрім нотаріусів, що увійшли до Переліку нотаріусів, також визначені Мін'юстом державні реєстратори;

- нотаріальне посвідчення договорів щодо відчуження нерухомого майна і відповідна державна реєстрація прав забороняється до закінчення одного місяця з дня державної реєстрації права власності відчужувача нерухомого майна (за винятком, зокрема, оформлення спадщини);

- забороняється також нотаріальне посвідчення договорів щодо відчуження нерухомого майна, іпотеки, встановлення довірчої власності на нерухоме майно (в тому числі внесення змін або припинення таких договорів) і відповідна державна реєстрація прав на підставі довіреності відчужувача/іпотекодавця;

- нотаріальне посвідчення договору щодо відчуження нерухомого майна, іпотеки, про встановлення довірчої власності на нерухоме майно здійснюється виключно за місцезнаходженням такого майна (з певними особливостями для міста Києва та Київської області);

- забороняється державна реєстрація права власності на нерухоме майно у зв'язку з передачею майна у власність юридичної особи як внесок (внесення майна до статутного (складеного) капіталу (статутного фонду)), а також у власність фізичним та юридичним особам, що вийшли із складу засновників (учасників) юридичної особи [10].

З метою надання та зміни цільового призначення земельних ділянок для розміщення виробничих потужностей підприємств, що переміщуються (евакууються) із зони бойових дій, розміщення об'єктів для тимчасового перебування внутрішньо переміщених осіб, ведення сільськогосподарського виробництва, сталого функціонування газотранспортної та газорозподільної систем, водопостачання і водовідведення, виробництва тепла, електронних комунікацій 12 травня 2022 року було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану».

14 травня 2022 року набрала чинності Постанова КМ України «Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану» № 564 від 7 травня 2022 року [11]. Даною постановою припиняється доступ користувачів

до ДЗК в межах адміністративно-територіальних одиниць, перелік яких затверджується Державною службою з питань геодезії, картографії і кадастру за погодженням з Міністерством аграрної політики та продовольства.

9 червня 2022 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану»[12]. Відповідно до нього, земельні ділянки, зазначені в абзаці дев'ятому пункту 24 цього закону, які переходять у комунальну власність територіальних громад сіл, селищ, міст відповідно до зазначеного пункту, можуть бути передані в оренду у порядку, визначеному підпунктом 2, без державної реєстрації права комунальної власності на такі земельні ділянки; передача в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва земельної ділянки сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності, яка не віднесена до земель для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, здійснюється без зміни її цільового призначення; передача земельних ділянок державної, комунальної власності в оренду без проведення земельних торгів, крім випадків, визначених законом.

Відповідно до вказаного закону встановлено особливий порядок проведення робіт із землеустрою. Обстежувальні, вишукувальні та топографо-геодезичні роботи під час воєнного стану можуть виконувати тільки за умови отримання спеціального дозволу від Служби безпеки України.

Також вказаний закон встановив особливості регулювання окремих сфер земельних правовідносин. Зокрема:

- договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту, строк яких закінчився після введення воєнного стану, щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної, комунальної та приватної власності вважаються поновленими на *один рік* без волевиявлення сторін відповідних договорів і без внесення відомостей про поновлення договору до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно;

- під час воєнного стану забороняється безоплатна передача земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі та розроблення такої документації;

- під час дії воєнного стану не проводяться земельні торги щодо прав оренди, емфітевзису, суперфіцію щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності;

- землекористувачі, які використовують земельні ділянки сільськогосподарського призначення державної, комунальної власності на праві постійного користування, емфітевзису, можуть передавати такі земельні ділянки в оренду строком до одного року для ведення товарного сільськогосподарського виробництва;

- орендарі, суборендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення усіх форм власності можуть передавати на строк до одного року належне їм право оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Така передача здійснюється без згоди власника земельної ділянки на підставі письмового договору про передачу права землекористування між землекористувачем та особою, якій передається право користування земельною ділянкою, що укладається в електронній формі. Про передачу права оренди, суборенди особа, яка його передала, письмово повідомляє орендодавця протягом п'яти днів з дня державної реєстрації договору про передачу права землекористування;

– до розробників документації із землеустрою, виконавців топографо-геодезичних і картографічних робіт загальнодержавного призначення на відповідних територіях не застосовуються вимоги щодо обов'язкового страхування відповідальності перед замовниками та третіми особами за шкоду, що може бути заподіяна внаслідок необережності, недогляду і професійних помилок;

– терміни сплати землекористувачем (крім землекористувачів земель державної, комунальної власності) орендної, суборендної плати за земельні ділянки, плати за встановлення земельного сервітуту, суперфіцію, які настали під час дії воєнного стану, переносяться на строк *до шести місяців* з дня припинення або скасування воєнного стану [12].

Однак, у період воєнного стану у системі «Prozorro. Продажі» продовжують оголошуватися земельні аукціони на сільськогосподарські землі. На даний час це не законно і такі торги не мають юридичної сили.

Але постає питання, як бути громаді, якщо на одну земельну ділянку претендують декілька орендарів, і деякі з них готові платити по 12 і більше % орендної плати? Зрозуміло, що вам, як добрим господарям, хочеться залучити до місцевого бюджету якомога більше грошей, особливо у таких складних умовах. Однак, у період воєнного часу діють інші принципи, і вони направлені на стабілізацію економіки у цілому. Тому чинне в умовах воєнного часу законодавство передбачає тільки один законний спосіб ваших дій: ви зобов'язані надати дозвіл першому, хто звернувся із пропозицією (за умови, що така особа відповідає встановленим законом вимогам), та укласти з ним договір на 1 рік з розміром орендної плати не більше 8% від нормативної грошової оцінки [13]. Звичайно, можливе зловживання, однак, варто сподіватись на справедливість, розумність та чесність керівників громади.

Як бачимо, законодавець системно врегулював земельні відносини в умовах воєнного стану, адже передбачив багато спрощених процедур для забезпечення функціонування аграрного сектору розвитку економіки країни та прискореного відновлення інфраструктури.

Підстави припинення сервітутів встановлює ст.406 ЦК України та ст.102 Земельного кодексу України. Частина 1 статті встановлює перелік випадків безспірного припинення сервітутних прав. До таких віднесено:

- 1) поєднання в одній особі особи, в інтересах якої встановлений сервітут, і власника майна, обтяженого сервітутом;
- 2) відмови від нього особи, в інтересах якої встановлений сервітут;
- 3) спливу строку, на який було встановлено сервітут;
- 4) припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту;
- 5) невикористання сервітуту протягом трьох років підряд;
- 6) смерті особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут [5].

Цей перелік, по-перше, має бути доповнений загальними підставами припинення речових прав, а також тими, що впливають з природи сервітутних правовідносин, по-друге, окремі з зазначених підстав припиняють лише окремі види сервітутів. Виходячи з цього, підстави припинення сервітутів можуть бути об'єднані в окремі групи [4].

Сервітут може бути також припинений за рішенням суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають істотне значення. Зокрема, власник земельної ділянки має право вимагати припинення сервітуту, якщо він перешкоджає використанню цієї земельної ділянки за її цільовим призначенням.

Висновки. Право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлене щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут) або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно визначеній особі (особистий сервітут).

Згідно законодавства право земельного сервітуту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Земельний сервітут може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (володарем) земельної ділянки. Договір про встановлення земельного сервітуту підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому для державної реєстрації прав на нерухоме майно. У разі недосягнення домовленості про встановлення сервітуту та про його умови спір вирішується судом за позовом особи, яка вимагає встановлення сервітуту.

Земельні сервітути на землях державної, комунальної власності становлять собою окремий різновид земельних сервітутів, які мають свої особливості, що проявляються в окремій процедурі встановлення, а також характеризуються своїм особливим об'єктним та суб'єктним складом. Під час ведення воєнного стану внесено чимало змін до земельного законодавства.

Зміни та обмеження, що встановлені законодавцем у період воєнного стану слугують меті мінімізувати кількість зловживань, які могли би суттєво збільшитись в умовах воєнного стану за відсутності належного контролю та стабілізувати економіку країни у складних умовах. Тому, сподіваємося, що усі незручності, спричинені вимушено встановленими обмеженнями, як і воєнний стан, триватимуть недовго, а закладена регулятивна основа для відновлення України допоможе пришвидшити ліквідацію наслідків війни.

Список використаних джерел

1. Лукомська Н. А. Особливості встановлення земельних сервітутів за судовими рішеннями: теоретичні та практичні аспекти. URL: <http://centercons.com.ua>
2. Мартин В. Право користування чужим майном за новим законодавством України URL: <https://goo.gl/2Cdiqi>.
3. Ковалик Г. І. Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2016. 237 с.
4. Харатинов Є. О. Цивільне право України. Київ: "Істина", 2007. 816 с.
5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>
6. Земельний кодекс України від 25.10.2001 року URL: <http://zakon5.rada.gov.ua>
7. Харитонов Т.Є. Правове регулювання відносин у сфері здійснення прав на чужі земельні ділянки за законодавством України: проблеми та перспективи. *Часопис цивілістики: Науково-практичний журнал*. Випуск 18. Одеса, 2015. С. 45-50.
8. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24 березня 2022 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

10. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо діяльності нотаріусів та функціонування єдиних та державних реєстрів, держателем яких є Міністерство юстиції, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 2022 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

11. Деякі питання ведення та функціонування Державного земельного кадастру в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2022 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 12.05.2022 року URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

13. Розпорядження сільгоспземлями в період воєнного стану – основне в законі № 2145. Правова група Офісу підтримки реформи з децентралізації Мінрегіону. URL: <http://decentralization.gov.ua>

References

1. Lukomska, N. A. Features of the establishment of land easements by court decisions: theoretical and practical aspects Available at: <http://centercons.com.ua> (in Ukrainian)

2. Martyn, V. Right to use someone else's property under the new legislation of Ukraine Available at: <https://goo.gl/2Cdiqi> (in Ukrainian)

3. Kovalyk, G.I.(2016). *Easements in Roman law and their reception in the law of Ukraine*: PhD diss. Lviv. (in Ukrainian)

4. Kharatinov, E.O.(2007). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. Kyiv: "Istyna". (in Ukrainian)

5. The Civil Code of Ukraine (2003, January 16). Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua>. (in Ukrainian)

6. Zemel Land Code of Ukraine (2001, October 25). Available at: <http://zakon5.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

7. Kharitonova, T.E. (2015). Pravove rehuliuвання vidnosyn u sferi zdiisnennia prav na chuzhi zemelni dilianky za zakonodavstvom Ukrainy: problemy ta perspektyvy [Legal regulation of relations in the field of exercising rights to other people's land plots under the legislation of Ukraine: problems and prospects]. *Journal of Civilistics: Scientific and Practical Journal*. Odessa, 18, 45-50. (in Ukrainian)

8. On approval of the Procedure for determining the damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation: Resolution of the Cabinet Ministers of Ukraine (2022, March 20). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

9. On amendments to certain legislative acts of Ukraine on creating conditions for ensuring food security under martial law: Law of Ukraine (2022, March 24). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

10. On amendments to certain resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the activities of notaries and the functioning of unified and state registers, the holder of which is the Ministry of Justice, under martial law: Resolution of the Cabinet Ministers of Ukraine (2022, April 19). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

11. Some issues of maintaining and functioning of the State Land Cadastre under martial law: Resolution of the Cabinet Ministers of Ukraine (2022, May 7). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

12. On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the peculiarities of regulation of land relations under martial law: Law of Ukraine (2022, May 15) Available at: <https://zakon.rada.gov.ua> (in Ukrainian)

13. Disposal of agricultural land during martial law is fundamental in Law No. 2145. Legal group of the Decentralization Reform Support Office of the Ministry of Communities and Territories Development. Available at: <http://decentralization.gov.ua> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023

прийнята до друку 10.02.2023

The article: is received 23.01.2023

is accepted 10.02.2023

Бібліографія: Бабецька І. Я. Особливості правового регулювання земельного сервітуту у період війни в Україні 2022-2023 роках. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 170-179. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.170-179.

УДК 347.9:342.25

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.180-188

СПЕЦИФІКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Грабовська Оксана Олександрівна,

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного процесу

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна

e-mail grabovskaya_o@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4590-2000>

Мета. Метою роботи є комплексний аналіз положень законодавства України, що урегулює становище в цивільному судочинстві органів державної влади, органів місцевого самоврядування, виявлення недоліків та розбіжностей, розробка пропозицій, спрямованих на удосконалення правового регулювання інституту правосуб'єктності в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб та оптимізації судової процедури за їх участю.

Методика. Методика включає комплексний аналіз національного законодавства України та окремих міжнародних актів в сфері регулювання участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, узагальнення науково-теоретичного арсеналу, що дало можливість виявити проблеми та сформулювати висновки і пропозиції, спрямовані на їх усунення. Дослідження потребувало використання наступних методів наукового пізнання: термінологічного, логіко-семантичного, системно-структурного, функціонального та інших.

Результати. У процесі дослідження розкрито зміст поняття «органи державної влади», «органи місцевого самоврядування» як потенційних учасників судового процесу у цивільних справах. З урахуванням змісту конституційних положень, положень Законів України «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших актів, а також з урахуванням європейських та світових цінностей в сфері захисту прав людини доводиться, що функції органів державної влади, органів місцевого самоврядування, способи їх реалізації обумовлені багатьма факторами, серед яких – конституційне положення, згідно із яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України). Зазначене є основоположними засадами діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, в тому числі й у цивільному судочинстві. На відміну від учасників судового процесу з приватним характером заінтересованості, становище органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві обмежене Конституцією та законами України.

Практична значимість. Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовчій діяльності при розгляді та вирішенні цивільних справ, ініціаторами виникнення провадження у яких є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, або ж у разі залучення таких органів у процес для надання висновку на вимогу закону чи суду.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільне процесуальне законодавство, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

O. Grabovska

Doctor of Law, Associated Professor, Department of Civil Procedure,

Educational and Scientific Institute of Law Taras Shevchenko Kyiv National University,

Volodymyrska Str., 60, Kyiv, 01033, Ukraine

e-mail: grabovskaya_o@ukr.net

SPECIFICS OF LEGAL REGULATION OF STATE AUTHORITIES AND LOCAL GOVERNMENT BODIES' PARTICIPATION IN CIVIL PROCEEDINGS

Purpose. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the provisions of the legislation of Ukraine, which regulates the position of public authorities and local government bodies in civil proceedings,

identification of shortcomings and disagreements, development of proposals aimed at improving the legal regulation of legal personality institution of authorities and persons to whom the law has granted the right to apply to the court in the interests of other persons and optimization of the court procedure with their participation.

Methodology. The methodology includes a comprehensive analysis of the national legislation of Ukraine and individual international acts in sphere of regulating of public authorities and local government bodies' participation in civil proceedings, generalization of scientific and theoretical arsenal, which made it possible to identify problems and formulate conclusions and proposals aimed at their elimination. Such methods of scientific knowledge were used: terminological, logical-semantic, systemic-structural, functional and others.

Results. In the research process the meaning of concepts «public authorities» and «local government bodies» as potential participants in the judicial process in civil cases was revealed. Taking into account the content of constitutional provisions, provisions of the Laws of Ukraine «On Local State Administrations», «On Local Self-Government in Ukraine» and other acts, as well as European and world values in the field of human rights protection, it is proved that functions of state authorities, local government bodies, and methods of their implementation are determined by many factors, among which is the constitutional provision according to which a person, it's life and health, honor and dignity, inviolability and security are recognized as the highest social value in Ukraine. Human rights and freedoms and their guarantees determine the content and direction of the state's activities, the establishment and provision of human rights and freedoms is the main duty of the state (Article 3 of the Constitution of Ukraine). These are the fundamental principles of state authorities and local government bodies' activity, including in civil proceedings. In contrast to the participants with a private interests, the position of state authorities and local government bodies in civil proceedings is limited by the Constitution and laws of Ukraine.

Practical significance. The results of the research can be used in legislative and law enforcement activities in consideration and resolution of civil cases, initiated by state authorities or local government bodies, or in the case of their involvement in the process in order to provide an opinion at the request of court or due to the law.

Key words: civil proceedings, civil procedural legislation, public authorities, local government bodies.

Постановка проблеми. В порядку цивільного судочинства вирішується широкий спектр справ: що виникають із цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин (ч. 1 ст 19 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України)). Кожне коло (вид) справ, кожна категорія в межах кола, мають свою специфіку, в тому числі й щодо суб'єктного складу.

Принцип диспозитивності цивільного судочинства, в основі якого – автономія волі, обумовлює ту обставину, що, як правило, провадження в цивільній справі відкривається внаслідок волевиявлення заінтересованої у захисті прав, свобод чи інтересів особи. Поштовхом для подання такими особами до суду позову (заяви) безпосередньо або через представника, в будь-якому разі, є заінтересованість у судовому захисті. Водночас, у випадках, визначених законом, захист цивільних прав, свобод чи інтересів окремої особи, громади чи суспільства в цілому, може потребувати втручання держави в особі органів.

Будь-яка форма реалізації прав (обов'язків) органами державної влади, органів місцевого самоврядування своїх функцій в порядку цивільного судочинства ставить перед суддями відповідні виклики, пов'язані із виникненням питань щодо законності участі таких суб'єктів у процесі, співвідношення прав та обов'язків органів в сфері захисту прав людини, державних чи суспільних інтересів, межі реалізації ними прав (обов'язків), вплив участі таких суб'єктів на змагальність цивільного судочинства тощо. Зазначені питання носять проблемний характер, а, отже, обумовлюють актуальність проблематики правового регулювання участі в цивільному судочинстві органів державної влади, органи місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематиці, пов'язаній із правовою регламентацією участі в цивільному судочинстві органів державної влади, органів місцевого самоврядування, в останній період часу не приділяється належної уваги, а окремі наукові публікації підготовлено, як правило, до набрання чинності останньою редакцією Цивільного процесуального кодексу України.

Постановка завдання. Розкрити зміст поняття “органи державної влади, органи місцевого самоврядування”, здійснити аналіз положень Конституції України, цивільного процесуального законодавства України, інших актів, якими регулюється становище органів в системі захисту прав людини, державних чи суспільних інтересів в контексті цивільного судочинства, виявити прогалини та недоліки, невідповідності із усталеними в цивільній процесуальній доктрині поглядами чи висновками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування у передбачених законом випадках вправі й самостійно вирішувати певне коло питань, пов’язаних із захистом цивільних прав, проте, в окремих випадках, у разі, якщо лише судова форма захисту може гарантувати захист таких прав, органу кореспондується право чи обов’язок захистити цивільне право через суд. Тому в низці законодавчих актів України закріплюється право чи обов’язок органів звертатися до суду в інтересах інших осіб, державних чи суспільних інтересах.

Коло суб’єктів, які об’єднані назвою “органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб” доволі широке: відповідно до ст. 56 ЦПК України це й органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, Національне агентство з питань запобігання корупції. Як бачимо, у системі таких органів та осіб, на перше місце законодавцем поставлено саме органи державної влади, органи місцевого самоврядування. І це не випадково, адже в структурі напрямів захисту прав людини органи державної влади, органи місцевого самоврядування посідають окреме специфічне місце, немає сфери людської діяльності, яка б не підпадала під контроль органів чи співпрацю з ними, а отже, цей фактор й пояснює, чому органи державної влади, органи місцевого самоврядування найчастіше беруть участь в цивільному судочинстві.

Національне законодавство України, здебільшого, оперує поняттями «органи державної влади», «органи місцевого самоврядування» (зокрема, ст. 19, 40 Конституції України, п. 7 ч. 1 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 56, 57 ЦПК України тощо). В науці ж адміністративного права органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб називають «суб’єктами публічної адміністрації (адміністрування), які державою наділяються владними повноваженнями» [1, с. 85].

Парадигма участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві в контексті регулювання статтями 56 та 57 ЦПК України, пов’язана, здебільшого, з виконавчою владою. Правниками обґрунтовано відмічається, що саме з органами виконавчої влади різного рівня найчастіше вступають у правовідносини приватні особи. Таким чином, саме від належного функціонування органів виконавчої влади значною мірою залежить дотримання прав і свобод людини і громадянина та реалізація законних інтересів приватних осіб [1, с. 95].

Враховуючи положення Конституції України, інших законів, адміністративісти органи державної влади відносять до певних рівнів. Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Уряд – Кабінет Міністрів (ст. 113 Конституції України). Другий рівень органів виконавчої влади – центральний – центральні органи виконавчої влади – Міністерства України та інші центральні органи, зокрема, агентства (наприклад, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство з управління зоною відчуження тощо), служби, інспекції (наприклад, Державна інспекція архітектури та

містобудування України, Державна інспекція енергетичного нагляду України), комісії тощо [1, с. 96,99,104].

Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі покликані здійснювати місцеві державні адміністрації згідно із ст. 118 Конституції України, ст. 1 Закону України «Про місцеві державні адміністрації».

Серед основних завдань місцевих державних адміністрацій згідно із Законом України «Про місцеві державні адміністрації», зокрема: забезпечення виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня, забезпечення взаємодії з органами місцевого самоврядування тощо (ст. 2).

Зазначеним Законом до повноважень місцевих державних адміністрацій віднесено питання забезпечення законності, охорона прав, свобод і законних інтересів громадян, соціально-економічного розвитку відповідних територій, використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля, соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати тощо (ст. 13).

Даний Закон також встановлює широкий обсяг функціональних обов'язків місцевих державних адміністрацій, зокрема: здійснення державного контролю за збереженням і раціональним використанням державного майна, використанням та охороною лісів, надр, води, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та інших природних ресурсів, охороною пам'яток історії та культури, збереженням житлового фонду, охороною праці та своєчасною і не нижче визначеного державою мінімального розміру оплатою праці тощо. Повноваження місцевих державних адміністрацій розповсюджуються також на сфери: соціально-економічну, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку, в галузі використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля тощо (статті 16, 17-21 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»).

Таке велике коло напрямків діяльності органів державної влади зумовлює й способи реалізації передбачених законом прав, серед яких - судовий. Так, згідно із ч. 5 ст. 28 Закону України «Про місцеві державні адміністрації», для реалізації повноважень місцеві державні адміністрації мають право звертатися до суду.

Що стосується органів місцевого самоврядування, то у ратифікованій у 1997 р. Україною Європейській хартії місцевого самоврядування 1985 р. у ч. 1 ст. 3 закріплено, що місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення. Частиною 1 ст. 4 Хартії встановлено, що головні положення і функції органів місцевого самоврядування визначаються конституцією або законом [2].

Конституція України визнає і гарантує місцеве самоврядування в Україні (ст. 7), закріплює зміст поняття «місцеве самоврядування» як право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи (ст. 140 Конституції України).

Органи місцевого самоврядування – категорія багатогранна. Відповідно до ст. 140 Конституції України органами місцевого самоврядування, що представляють спільні

інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна (ст. 140 Конституції України).

Враховуючи положення Конституції України та низки інших законодавчих актів, представники науки адміністративного права систему органів місцевого самоврядування, як і систему органів державної влади, про що йшлося вище, складають з відповідних рівнів: перший рівень місцевого самоврядування - територіальна громада; другий рівень – органи місцевого самоврядування - сільські, селищні, міські, районні у містах ради та їх виконавчі органи, а також районні і обласні ради та сільський, селищний, міський голова; третій рівень – органи самоорганізації населення (будинкові, вуличні тощо комітети) [1, с. 116].

Наведені конституційні положення в цілому дають уявлення про структуру органів місцевого самоврядування. Специфіку ж реалізації прав та обов'язків органами місцевого самоврядування в системі захисту прав людини, виражають інші закони та підзаконні акти. Серед них особливе місце посідає Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». В контексті реалізації прав та виконання обов'язків в цивільному судочинстві логічним видається виділити: положення ст. 10 зазначеного Закону, відповідно до якої місцеві ради – представницькі органи місцевого самоврядування, вони представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування; ст. 18¹, яка встановлює відносини органів місцевого самоврядування із судами загальної юрисдикції та відповідно до якої орган місцевого самоврядування може бути позивачем та відповідачем у судах загальної юрисдикції, зокрема, звертатися до суду, якщо це необхідно для реалізації його повноважень і забезпечення виконання функцій місцевого самоврядування.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» наділяє органи місцевого самоврядування повноваженнями, які охоплюють великий обсяг найважливіших життєзабезпечувальних напрямів. Зокрема, у віданні органів місцевого самоврядування знаходяться питання такого роду: земельні (п. 34, 34¹, 35 ч. 1 ст. 26), використання природних ресурсів місцевого значення (п. 36 ч. 1 ст. 26), пов'язані із боротьбою із стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями (п. 45 ч. 1 ст. 26), у сфері поводження із небезпечними відходами (п. 54 ч. 1 ст. 26), у сфері соціального захисту населення - питання про надання різного роду допомоги особам з інвалідністю, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих військовослужбовців, особам з інвалідністю, багатодітним сім'ям, питання опіки і піклування, охорони праці тощо (ст. 34).

Окрім повноважень, які вже є усталеними, в останній період часу зазначений Закон доповнено низкою актуальних для нашого суспільства положень. Зокрема, у 2019 р. Законом № 1684-IX від 15.07.2021 р. частину 1 статті 26 доповнено пунктами 37² та 37³, якими органи місцевого самоврядування наділено правом прийняття рішень про організацію та здійснення заходів щодо захисту тварин від жорстокого поводження, вжиття заходів та забезпечення дотримання заборони провадження діяльності пересувних звіринців, пересувних зоопарків, пересувних виставок диких тварин (п. 37² та 37³ ч. 1 ст. 26) тощо [3]. Наведені приклади повноважень органів місцевого самоврядування зумовлюють ту обставину, що у разі виникнення потреби захисту прав, свобод чи інтересів окремого члена громади, громади в цілому, тварин тощо, уповноважені особи органів мають право, а у випадках, передбачених законом, зобов'язані звернутися до суду.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування тісно взаємодіють між собою, тому, як правило, в контексті реалізації ними повноважень в порядку цивільного судочинства, йдеться про обидва різновиди органів, їх не роз'єднують. Взаємозв'язок між органами державної влади, органами місцевого самоврядування простежується не лише у взаємодії, підпорядкуванні тощо, а й у правовому забезпеченні органами державної влади функціонування органів місцевого самоврядування. До прикладу, органи опіки та піклування в своїй діяльності керуються Наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України 26.05.1999 р. № 34/166/131/88 «Про затвердження Правил опіки та піклування» [4].

Функції органів державної влади, органів місцевого самоврядування, способи їх реалізації обумовлені багатьма факторами, серед яких – конституційне положення, згідно із яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Такі установки потребують створення апарату, який уповноважений їх реалізовувати, задля утвердження верховенства прав людини, їх захисту у разі потреби, а в цілому – задля злагоди у суспільстві. Але, оскільки суспільні відносини носять різноманітний характер, повноваження органів державної влади, органів місцевого самоврядування законодавчо диференційовані, визначенно спрямовані на певний вектор (вектори). У цьому сенсі звертає на себе увагу положення ст. 19 Конституції України, відповідно до якого органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Серед таких законів – й Цивільний процесуальний кодекс України (далі – ЦПК України).

Аналіз ЦПК України привернув увагу на ту обставину, що положення, якими урегульовано становище органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, розміщені, в основному, у Розділі I «Загальні положення». При цьому законодавець використовує різні за своїм змістовним навантаженням законодавчі тези. Так, у ч. 2 ст. 4 «Право на звернення до суду за захистом» закріплено, що органи «до суду можуть звертатися»; у ч. 4 ст. 42 «Склад учасників справи» органи «у справах можуть також брати участь...»; у ч. 1 ст. 56 «Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб» органи державної влади, органи місцевого самоврядування «можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів».

Як бачимо, фактично ч. 2 ст. 4 та ч. 1 ст. 56 закріплюють право органів на звернення до суду. Таким чином, ці положення відповідають змісту назви ст. 56 ЦПК України – «Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», та одній із форм реалізації представницьких функцій органами, що закріплена у статті – право на звернення до суду із позовом (заявою) в інтересах інших осіб, яка закріплена у цій же статті.

Що ж стосується положення, закріпленому у ч. 4 ст. 42, згідно із яким органи державної влади, органи місцевого самоврядування «у справах можуть також брати участь» дещо вибивається з парадигми становища таких суб'єктів у цивільному судочинстві, адже «брати участь» – поняття вельми неоднозначне. Брати участь у цивільних справах можна в різних статусах: як позивач, відповідач, третя особа, тощо,

покликання ж органів – представництво інтересів осіб, громад, суспільства у цілому, тому, наприклад, складно уявити випадок притягнення органу в цивільне провадження як відповідача.

З огляду на специфіку становища у цивільному судочинстві органів державної влади, органів місцевого самоврядування, викликає певні міркування назва ст. 56 ЦПК України «Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб», яка є основною у регламентації участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

По-перше, органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, беруть участь в цивільному судочинстві не лише шляхом звернення до суду, а й вступають у вже відкрите провадження, зокрема, для надання висновку (ч. 6 ст. 56 ЦПК України). По-друге, укладачі ЦПК України не взяли до уваги ту обставину, що в порядку цивільного судочинства захищаються не лише інтереси, а й права та свободи відповідно до ч. 1 ст. 2 ЦПК України.

Таким чином, назва ст. 56 видається не зовсім коректною. Вочевидь, більш оптимальною була б назва «Участь у цивільному судочинстві органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб», або ж більш лаконічно «Органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб», що стилістично співзвучно, зокрема, зі ст. 42 «Учасники справи», ст. 52 «Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спор», пар. 2 «Представники» тощо.

Загалом, положення статей 56 та 57 ЦПК України науковцями і практиками сприймаються як головні у правовому регулюванні становища органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві, тому, з огляду на предмет даного дослідження, видається правильним деталізувати їх зміст та спрямованість. Таким чином, враховуючи зміст положень ст. 56 та 57 ЦПК України, алгоритм діяльності в цивільному судочинстві органів державної влади, органів місцевого самоврядування складається з наступного набору установок:

1) органи мають право на звернення до суду лише у випадках, встановлених законом (ч. 1 ст. 56);

2) право на звернення до суду органами може бути реалізовано шляхом звернення до суду із заявами (ч. 1 ст. 56);

3) право органів на звернення до суду реалізується не в інтересах відповідного органу, а “про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів” (ч. 1 ст. 56);

4) органи мають право брати участь у справах, відкритих за їх заявою (ч. 1 ст. 56);

5) органи зобов’язані надавати суду документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб (ч. 1 ст. 56);

6) органи можуть бути залученими судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для надання висновків на виконання своїх повноважень. При цьому, участь органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов’язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне (ч. 6 ст. 56);

7) органи мають процесуальні права та обов’язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду (ч. 1 ст. 57);

8) відмова органу від поданої ним заяви або зміна позовних вимог не позбавляє особу, на захист прав, свобод та інтересів якої подано заяву, права вимагати від суду розгляду справи та вирішення вимоги у первісному обсязі (ч. 2 ст. 57);

9) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які беруть участь у справі для подання висновку, мають процесуальні права і обов'язки, встановлені статтею 43 цього Кодексу (а це – комплекс загальних процесуальних прав, що належать усім учасникам справи), а також мають право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті (ч. 6 ст. 57).

Зважаючи на цивільний процесуальний категоріальний апарат, у статтях 56 та 57 ЦПК України закріплено: право та мета участі таких суб'єктів у цивільному судочинстві, форми реалізації функцій, встановлених законом, права та обов'язки. У такий спосіб законодавцем урегульовано загальний процесуальний формат участі органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цивільному судочинстві. Цей формат розповсюджується на усі види проваджень, стадії цивільного судочинства тощо, водночас, конкретика щодо характеру правовідносин, категорій цивільних справ, випадків тощо, коли органи державної влади, органи місцевого самоврядування мають право чи зобов'язані звернутися до суду з позовом (заявою), або вступити в уже розпочате провадження для надання висновку, зосереджена в законодавчих актах, що регулюють певний напрям суспільних правовідносин. До прикладу, Цивільним кодексом України встановлено, що у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини, а якщо до складу спадщини входить нерухоме майно – за його місцезнаходженням, зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. Якщо ж заяву про визнання спадщини відумерлою подано кредитором спадкодавця або, якщо до складу спадщини входять земельні ділянки сільськогосподарського призначення - власники або користувачі земельних ділянок, у такому разі суд залучає до розгляду справи органи місцевого самоврядування (ст. 1277).

Аналіз національного законодавства України засвідчує, що, як правило, законодавством здійснюється регулювання прав (обов'язків) органів державної влади, органів місцевого самоврядування в контексті подання органами до суду позовів (заяв) на захист прав, свобод чи інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів, тобто ініціювання цивільного судочинства, відкриття провадження в цивільній справі. До того ж, здебільшого, йдеться про спірні правовідносини, які вирішуються в порядку позовного провадження. Що ж стосується окремого провадження, то специфіка участі у них органів, регулюється одночасно як відповідними законами, так і Розділом IV ЦПК України. Так, згідно із ст. 296 ЦПК України заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною, про обмеження права неповнолітньої особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією чи іншими доходами або позбавлення її цього права, може бути подана органом опіки та піклування. У справах про усиновлення відповідно до ч. 2 ст. 312 ЦПК України органи опіки та піклування повинні надати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини в рамках підготовки справи до розгляду тощо.

Таким чином, викладене свідчить про досить складне правове регулювання становища органів державної влади, органів місцевого самоврядування у цивільному судочинстві, тому правозастосовувачам у кожному випадку звернення органу до суду, необхідно вирішувати питання про правомірність подання ними позову (заяви), апеляційної чи касаційної скарги. Непростим завданням для суду видається також вирішення питання про притягнення відповідного органу до участі у цивільному судочинстві для надання ними висновку на вимогу суду, оскільки законодавство не

регулює це питання, а, отже, розсуд суду і суддівський досвід є тими чинниками, які сприяють якісній процедурі розгляду та вирішення цивільних справ, виконанню завдань та досягненню мети цивільного судочинства, що закріплені у ч. 1 ст. 2 ЦПК України.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України. Повний курс. Вид. четверте. За ред. В. Галунька, О. Правоторової. Херсон. ОЛДІ-ПЛЮС. 2021.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації положень деяких міжнародних угод та директив Європейського Союзу у сфері охорони тваринного та рослинного світу: Закон України № 1684-IX від 15.07.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-20#Text>.
4. Про затвердження Правил опіки та піклування: Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України 26.05.1999 р. № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>.

References

1. Galunko, V., Pravotorova, O. (Ed.). (2021). *Administratyvne pravo Ukrainy. Povnyi kurs* [Administrative law of Ukraine. Full course]. Kherson. OLDIE PLUS. (in Ukrainian)
2. European Charter of Local Self-Government of 1985. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text. (in Ukrainian)
3. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of the Provisions of Certain International Agreements and Directives of the European Union in the Field of Animal and Plant Protection: Law of Ukraine No. 1684-IX (2021, July 15). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1684-20#Text>. (in Ukrainian)
4. On Approval of the Rules of Guardianship and care: Order of the State Committee of Ukraine for Family and Youth Affairs, the Ministry of Education of Ukraine, the Ministry of Health of Ukraine, the Ministry of Labor and Social Policy of Ukraine No. 34/166/131/88 (1999, May 26). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 13.02.2023
прийнята до друку 03.03.2023
The article: is received 13.02.2023
is accepted 03.03.2023

Бібліографія: Грабовська О. О. Специфіка правового регулювання участі в цивільному судочинстві органів державної влади, органів місцевого самоврядування. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 180-188. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.180-188.

УДК 349.2

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.189-196

ЗАБОРОНА МОБІНГУ В КОНТЕКСТІ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Загурський Олександр Богданович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного
управління ЗВО «Університет Короля Данила»,

вул. Липова буд. 43 кв. 8, м. Тисмениця Івано-Франківської області, Україна, 77400

e-mail: oleksandr.zahurskyi@ukd.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0797-8864>

Мета. Сформулювати авторські підходи щодо розуміння правових засад механізму заборони мобінгу крізь призму реалізації політики у сфері трудових відносин та ефективного гарантування права на працю. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що існує різноманітність у підходах щодо тлумачення правових засад механізму заборони мобінгу крізь призму реалізації політики у сфері трудових відносин та ефективного гарантування права на працю. Разом з тим, до певної міри це обґрунтовується наявністю різних концепцій та дієвого міжнародного та європейського досвіду щодо осмислення та протидії феномену мобінгу в сучасних умовах державотворення. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що ефективна реалізації політики в сфері протидії та запобігання мобінгу може, з одного боку, належним чином стати елементом дієвого захисту конституційних прав працівників і способом створення нормальної атмосфери на робочому місці, зокрема у трудовому колективі, а з другого боку, є велика ймовірність недобросовісної поведінки як зі сторони роботодавця, так і працівника. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані під час розробки положень, висновків та рекомендацій щодо державної соціальної політики у сфері зайнятості України, для підвищення рівня прийняття відповідних державних рішень у цій галузі, а також для подальшого удосконалення трудового законодавства

Ключові слова: мобінг, роботодавець, працівник, трудове законодавство, дискримінація.

Oleksandr Zagurskyy

PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law and Public
Administration of the Higher Education Institution "King Danylo University"

43/8 Lipova Street, Tysmenytsia, Ivano-Frankivsk Region, Ukraine, 77400

e-mail: oleksandr.zahurskyi@ukd.edu.ua

PROHIBITION OF MOBING IN THE CONTEXT OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF THE LABOR LEGISLATION OF UKRAINE

Purpose. Formulate copyright approaches to understanding the legal basis of the mechanism of mobing prohibition through the prism of implementation of policy in the field of labor relations and effective guaranteeing the right to work.

Methodology. The methodology includes a comprehensive analysis and a synthesis of available scientific and theoretical information. It includes the formulation of relevant conclusions and recommendations. Such **methods** of scientific knowledge were used: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, logical-normative. **Results.** It was determined, that there is a diversity in the approach to interpret the legal basis for the mechanism of mobing prohibition through the prism of implementation of policy in the field of labor relations and the effective guarantee of the right to work. However, to some extent, this is justified by the presence of different concepts and effective international and European experience in comprehending and counteracting the phenomenon of mobing in the current conditions of state formation. **Originality.** In the course of the study, it is established that the effective implementation of a policy in the field of counteraction and prevention of mobing can, on the one hand, become properly an element of effective protection of the constitutional rights of workers and the way of creating a normal atmosphere in the workplace, in particular in the labor collective, and on the other, there is a high probability of unscrupulous behavior from both the employer and the employee. **Practical**

significance. The results of the research can be used during the development of provisions, conclusions and recommendations on state social policy in the field of employment of Ukraine, to increase the level of adoption of relevant state decisions in this field, as well as to further improve the labor legislation of Ukraine.

Key words: mobing, employer, employee, labor law, discrimination.

Постановка проблеми. Неправильна поведінка щодо працівників та колег – це явище, відоме дуже тривалий період часу, але концепція «мобінгу» є досить молодого. Повне його визначення в сучасному розумінні даного інституту започатковано лише у 1980-х років Конрадом Лоренцом, австрійським етологом, який заклав підстави для формулювання концепції мобінгу, описуючи ситуацію щодо груп дрібних тварин для єдиної великої людини, яка була спрямована на її залякування [10].

В описі цього явища вперше було використано концепцію «мобінгу». Ще раз Хайненман використовував цю концепцію, яка спостерігала подібну поведінку між дітьми, які відвідували дитячі садки та школи. Виходячи з дослідження, він дійшов висновку, що «діти відчувають потребу мучити інших, що дає їм відчуття переваги над ними» [11-12].

Звідси випливає, що належні гарантії конституційного права на працю повинні знаходитися в площині належної реалізації правозастосовної політики в сфері трудового законодавства України. Особливо яскраво це простежується саме в період воєнного стану, соціально-економічних перетворень, масштабної трудової міграції населення України.

Повага до гідності і самовираження кожної людини у всіх сферах її життєдіяльності – це основа будь-якого цивілізованого суспільства. Зокрема, у трудових відносинах не повинно бути місця дискримінації за статтю, національністю чи якимись іншими ознаками, кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Як наслідок, важливість правової заборони мобінгу на робочому місці є належним та ефективним елементом механізму захисту суб'єктів сучасних трудових правовідносин. Проблема цькування або несприятливого ставлення колег на роботі в Україні була і залишається актуальною. І якщо колись такі дії кривдників замовчувалися або могли не братися до розгляду роботодавцем чи уповноваженим органом, то на сьогоднішній день за згадані вище діяння законодавством України передбачена адміністративна відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблеми правових засад механізму заборони мобінгу в контексті здійснення ефективної реалізації сучасного трудового законодавства були предметом наукових праць багатьох науковців, таких як Т. Ф. Алексеєнко, Т. В. Колеснік, О. О. Корабльова, І. В. Лагутіна, А. І. Маренич, О. С. Матвійчук, Н. Г. Мехеда, О. І. Сердюк та ін.

Тим не менше, більшість праць вітчизняних і зарубіжних вчених та практиків присвячено дослідженню переважно правової природи мобінгу, з'ясуванню європейського та міжнародного досвіду в сфері його запобігання. В той же час, проблема удосконалення правових засад механізму заборони мобінгу в контексті здійснення ефективної реалізації сучасного трудового законодавства є надзвичайно актуальною в сучасних умовах розвитку України і зумовила вибір даної теми дослідження.

Постановка завдання. Формулювання авторських підходів щодо розуміння правових засад механізму заборони мобінгу крізь призму реалізації політики у сфері трудових відносин та ефективного гарантування права на працю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема мобінгу була оприлюднена в Європі та в більшості країн ЄС за останні два десятиліття, а також багато чого робиться для зменшення його масштабів. Новий закон про працю був готовий визначити концепцію мобінгу та регулювання питань юридичної та організаційної допомоги для жертв. У багатьох компаніях були створені телефонні гарячі лінії, в Інтернеті були створені спеціальні веб-сайти, які повідомляють жертв про місця, де вони можуть звернутися за допомогою. Навіть реабілітаційна клініка для жертв мобінгу була створена в Швеції.

Варто зауважити про те, що феномен «мобінгу» включає не лише дії роботодавця чи начальства, але й колег, які з'являються в організаціях незалежно від їх позицій та ділових відносин, а в деяких ситуаціях жертви мобінгу можуть бути навіть начальники. Ця зміна також є одним з найважливіших кроків для адаптації нашого законодавства до законодавчих тенденцій в Європейському Союзі.

До того ж, механізм заборони мобінгу – це надзвичайно дороге явище. Втрати, спричинені ним, хоча вони здаються важкими для обрахування, можуть бути значними. За підрахунками, в окремих країнах ЄС вони досягають багатьох мільйонів євро щорічно. Компанії послаблюють свій потенціал, і це, в свою чергу, означає ослаблення та уповільнення темпів економічного зростання. Потерпілі, які стали жертвою мобінгу, обов'язково потребують професійної допомоги. У західних країнах надається компенсація в розмірі до кількох десятків тисяч євро.

Відповідно до Конституції України, «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [2].

Поруч з цим, протидіяти мобінгу є законодавчою відповідальністю роботодавця. Впровадження реєстрації мобінгу до законодавства про працю України є результатом відносин між роботодавцями та працівниками, начальниками та підлеглими, а також між самими працівниками.

Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI визначено, що «утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери. Утиск є формою дискримінації» [5].

Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. № 3356-XII у ст. 7-8 встановив, що «у колективному договорі, в угоді на національному рівні, в угоді на галузевому рівні встановлюються заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу (цькування), а також заходи щодо відновлення порушених внаслідок мобінгу (цькування) прав» [6].

Визначаючи концепцію мобінгу, нам доцільно звернутися до двох основних джерел. Першим з них є положення чинного законодавства, особливо Кодексу законів про працю України. Друге джерело – це наукова література з питань управління людськими ресурсами, соціології та соціальних явищ. У юридичних нормах ми знаходимо визначення мобінгу, яке чітко і прозоро визначає, що таке поведінка мобінгу, але не вичерпує всіх ознак явища.

Визначення, що містяться в спеціальній літературі, детально описують його суть, даючи більш широкий каталог явищ, класифіковані як мобінг, але через свободу у

формуванні думок та думок окремих авторів вони можуть містити суттєві відмінності в описі концепції.

Призначенням законопроекту № 10118 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії мобінгу» від 01 березня 2019 р. було «врегулювання цього питання на законодавчому рівні є дуже важливим для нашої держави, тому що випадки мобінгу (цькування) учасників трудових відносин є частим явищем. Таке цькування може полягати у психологічному, фізичному, економічному насильстві, у т. ч. із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно працівника підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором із фізичними особами, або такою особою стосовно інших учасників трудових відносин з метою приниження їх людської гідності за певними ознаками, створення стосовно них напруженої, ворожої, образливої атмосфери та примушування учасника трудових відносин до зміни місця роботи» [7].

В пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо протидії мобінгу» (номер, дата реєстрації: 4306 від 02.11.2020 р.) зазначалося про те, що «сьогодні в більшості зарубіжних країн знають, що таке мобінг, і на законодавчому рівні регулюється протидія цьому явищу. Слід виокремити, Директиву Європейського Союзу від 27.10.2000 №2000/78/ЄС, яка встановлює рівність поводження у сфері праці та зайнятості, визначаючи поведінку з метою створення ворожої, принижуючої гідність людини або образливої обстановки як переслідування працівника, що прирівнюється до дискримінації трудових прав. Крім того, відповідно до статті 26 Європейської соціальної хартії, держави взяли на себе зобов'язання сприяти запобіганню систематичним непорядним або явно негативним та образливим діям щодо окремих працівників на робочому місці або у зв'язку з виконанням роботи і вживати всіх відповідних заходів для захисту працівників від такої поведінки роботодавців» [8].

Як наслідок, в результаті прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню)» ми отримали нову ст. 2-2 Кодексу законів про працю України, яка чітко визначає «мобінг (цькування) як систематичні (повторювані) тривалі умисні дії або бездіяльність роботодавця, окремих працівників або групи працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження честі та гідності працівника, його ділової репутації, у тому числі з метою набуття, зміни або припинення ним трудових прав та обов'язків, що проявляються у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно працівника напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі такої, що змушує його недооцінювати свою професійну придатність» [9; 3].

До того ж, відповідні зміни були внесені до ст. 141 та ст. 158 КЗпП України, які покладають на роботодавця наступні обов'язки:

- здійснювати заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню);
- вживати заходів для забезпечення безпеки і захисту фізичного та психічного здоров'я працівників;
- здійснювати профілактику ризиків та напруги на робочому місці;
- проводити інформаційні, навчальні та організаційні заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню) [3].

З цього приводу, Г. Мальцева зауважує про те, що «прийняті норми законів в цілому направлені на протидію та запобігання дискримінації прав людини, пов'язаних саме з трудовими відносинами, однак містять забагато оціночних суджень та визначень («образлива атмосфера», «незапрошення на зустрічі», «виведення із психологічної рівноваги» та таке інше), застосовувати які та встановлювати їх дійсний зміст будуть правники та суди у кожному індивідуальному випадку» [4].

Кодекс законів про працю України явно зобов'язує роботодавця прагнути зробити робоче місце, звільнене від мобінгу тобто з діяльності та поведінки щодо працівника або спрямований проти нього, що складається зокрема щодо систематичних та тривалих домагань та залякування, внаслідок чого працівник недооцінює оцінку професійної корисності, що спричиняє працівника або спрямований на приниження чи насмішки, ізолюючи його від колег або усунення з команди.

Вважаємо, що зловживання слід віднести до ще однієї концепції, яку досить часто використовували під час дослідження питання мобінгу. Встановлено, що домагання слід вважати будь-якою небажаною поведінкою, що є метою або наслідком порушення гідності природної людини та створення проти нього залякуючою, ворожою, принизливою або зневажливою атмосферою.

Згідно з цим визначенням, жорстоке поводження набагато схоже на мобінг, ніж дискримінацію, хоча все ще є різниця в частині виникнення поведінки, яку називають цькуваннями та мобінгом. Відповідно до цього, можна стверджувати, що мобінг складається з циклічної поведінки, яку називають цькуваннями.

Звідси випливає, що з точки зору соціальних міркувань найважливішим є низьке становище працівника на ринку праці, який називається допустимо назвати «ринком роботодавців». У таких умовах є спроби використовувати працівників для виконання завдань, що перевищують їхні обов'язки або змушують звільнитися від законних гарантій реалізації працівниками права на працю. Загроза втрати роботи є фактором, що значною мірою сприяє діям суб'єкта, який вчиняє мобінг, оскільки це спонукає працівника прийняти невідповідну модель поведінки.

Найбільш поширені форми прояву мобінгу зображено на рис. 1.

Визначення, що міститься в Кодексі законів про працю України, є фундаментальною основою та визначальним для інших визначень, представлених в національній правовій системі. Міжнародна організація роботи визначає, наприклад, мобінг як «образливу та мстиву поведінку, виражену через жорстокі, зловмисні чи принизливі спроби завдати шкоди індивіду або групі працівників, які стають предметом психічних страждань. Мобінг містить непотрібні зауваження або критику, ізолюючи людину від соціальних контактів, плітки або розповсюдження неправдивої інформації» [11].

«З іншого боку, Європейська комісія визначає мобінг як будь-яке неналежне провадження, що проявляється постійним, повторним або безперервним способом, в поведінці, мовленнєвим чи написаним словом, в справах чи жестах, які поведінка призначена та порушує особистість, гідність або фізична цілісність або психічна думка іншої людини. У свою чергу, за даними Європейського агентства з питань безпеки та здоров'я роботи, мобінг – це неодноразова ірраціональна поведінка щодо працівника або групи працівників, яка створює ризик для здоров'я та безпеки [11].

Найбільш поширені форми прояву мобінгу

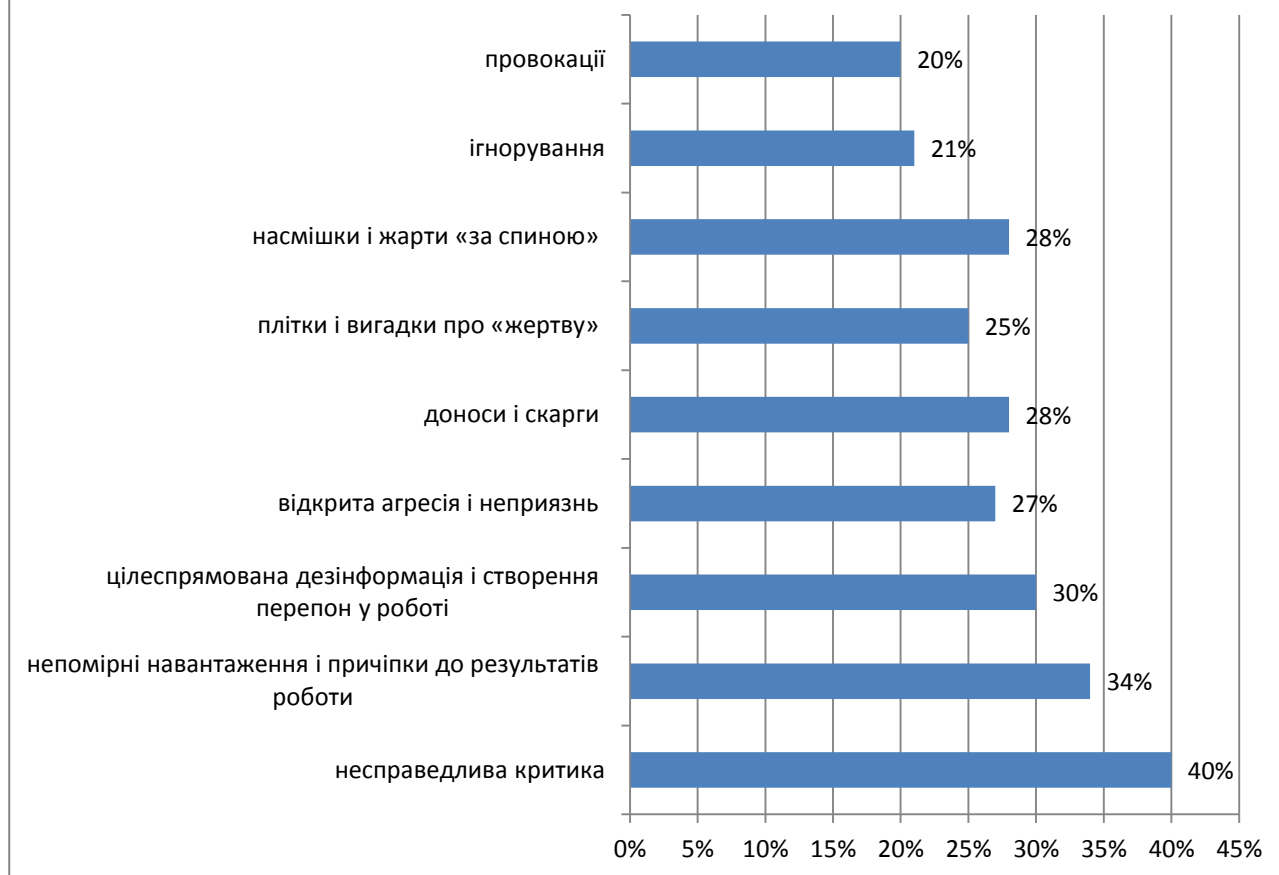

Рис. 1. Найбільш поширені форми прояву мобінгу

Примітка: складена автором за [1].

Висновки. Таким чином, слід констатувати, що існує різноманітність у підходах щодо тлумачення правових засад механізму заборони мобінгу крізь призму реалізації політики у сфері трудових відносин та ефективного гарантування права на працю. Разом з тим, до певної міри це обґрунтовується наявністю різних концепцій та дієвого міжнародного та європейського досвіду щодо осмислення та протидії феномену мобінгу в сучасних умовах державотворення, включаючи те, що він собою представляє, звідки він походить і чи насправді він існує.

У зв'язку з цим, вказуючи на відмінності визначення між мобінгом та дискримінацією, слід зазначити, що мобінг повинен мати навмисний і довготривалий або повторюваний характер, тоді як дискримінація може бути охарактеризована як одноразове явище. У кінцевому підсумку, ефективна реалізації політики в сфері протидії та запобігання мобінгу може, з одного боку, належним чином стати елементом дієвого захисту конституційних прав працівників і способом створення нормальної атмосфери на робочому місці, зокрема у трудовому колективі, а з другого боку, є велика ймовірність недобросовісної поведінки як зі сторони роботодавця, так і працівника, що може полягати у зловживанні чи шантажі.

Список використаних джерел

1. В Україні 40 % офісних працівників потерпають від несправедливої критики на роботі. URL: <https://tyzhden.ua/v-ukraini-40-ofisnykh-pratsivnykiv-poterpaiut-vid-nespravedlyvoi-krytyky-na-roboti/>. (дата звернення: 15.02.2023).
2. Конституція України: закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>. (дата звернення: 30.10.2022).
3. Кодекс законів про працю України: закон України від 10 грудня 1971 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. (дата звернення: 10.01.2023).
4. Мальцева Г. Мобінг. Дієвий захист для працівника чи зайві обов'язки для роботодавця? URL: <https://borgexpert.com/ru/borh-review/ohliad-rynkv/mobinh-diievyj-zakhyst-dlia-pratsivnyka-chy-zajvi-obov-iazky-dlia-robotodavtsia>. (дата звернення: 15.02.2023).
5. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>. (дата звернення: 30.01.2023).
6. Про колективні договори та угоди: закон України від 1 липня 1993 р. № 3356-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>. (дата звернення: 20.02.2023).
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії мобінгу: проект Закону України від 1 вересня 2019 р. № 10118. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65602. (дата звернення: 25.02.2023).
8. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо протидії мобінгу: проект Закону України від 2 листопада 2020 р. № 4306. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70300. (дата звернення: 20.01.2023).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню): закон України від 16 листопада 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#n8>. (дата звернення: 10.01.2023).
10. Łazur A. Mobbing w prawie pracy. 2006. URL: www.koloprawapraczy.worldpress.com. (дата звернення: 20.01.2023).
11. Marciniak J. Przeciwdziałanie mobbingowi w miejscu pracy. Poradnik dla przedsiębiorców. Wolters Kluwer Polska. Warszawa, 2008. 174 s.
12. Zych M. Mobbing w polskim prawie pracy. C.H. Beck. Warszawa, 2007. 111 s.

References

1. In Ukraine, 40% of office workers suffer from unfair criticism at work. Available at: <https://tyzhden.ua/v-ukraini-40-ofisnykh-pratsivnykiv-poterpaiut-vid-nespravedlyvoi-krytyky-na-roboti/>. (accessed 15 February 2023). (in Ukrainian).
2. Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of 28 June 1996. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>. (accessed 30 January 2023). (in Ukrainian).
3. The Labor Code of Ukraine: Law of Ukraine of 10 December 1971. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. (accessed 10 January 2023). (in Ukrainian).
4. Maltseva, H. Mobinh. Diievyi zakhyst dlia pratsivnyka chy zaivi oboviazky dlia

robotodavtsia? Available at: <https://borgexpert.com/ru/borh-review/ohliad-rynkiv/mobinh-diievij-zakhyst-dlia-pratsivnyka-chy-zajvi-obov-iazky-dlia-robotodavtsia..> (accessed 15 February 2023). (in Ukrainian).

5. On the Principles of Prevention and Counteracting Discrimination in Ukraine: Law of Ukraine of 6 September 2012. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>. (accessed 30 January 2023). (in Ukrainian).

6. On Collective Agreements and Contracts: Law of Ukraine of 1 July 1993. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>. (accessed 20 February 2023). (in Ukrainian).

7. On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the prevention and counteraction of mobbing (harassing): Draft Law of Ukraine of 1 September 2019. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65602. (accessed 25 February 2023). (in Ukrainian).

8. On amendments to the Code of Administrative Offenses on Combing Counteraction: Draft Law of Ukraine of November 2020. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70300. (accessed 20 January 2023). (in Ukrainian).

9. On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the prevention and counteraction of mobbing (harassing): Law of Ukraine of 16 November 2022. The Verkhovna Rada of Ukraine: official website. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2759-20#n8>. (accessed 10 January 2023). (in Ukrainian).

10. Łazur, A. (2006). Mobbing w prawie pracy [Mobbing in labor law]. Available at: www.kolopravapraczy.worldpress.com. (accessed 20 January 2023). (in Polish).

11. Marciniak, J. (2008). Przeciwdziałanie mobbingowi w miejscu pracy. Poradnik dla przedsiębiorców [Counteracting mobbing in the workplace. A guide for entrepreneurs]. Wolters Kluwer Polska. Warszawa. (in Polish).

12. Zych, M. (2007). Mobbing w polskim prawie pracy [Mobbing in Polish labor law]. C.H. Beck. Warszawa.. (in Polish).

*Стаття: надійшла до редакції 09.01.2023
прийнята до друку 30.01.2023
The article: is received 09.01.2023
is accepted 30.01.2023*

Бібліографія: Загурський О. Б. Заборона мобінгу в контексті ефективної реалізації трудового законодавства України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 189-196. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.189-196.

УДК 349.41

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.197-205

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Коваленко Тетяна Олександрівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601, Україна
e-mail: kovalenko.tetyana@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7103-6209>

Бакшеєв Олександр Сергійович,
студент ОР «Магістр» Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 64/13, м. Київ, 01601, Україна
e-mail: baksheiev.oleksandr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9736-3710>

Мета: метою статті є проведення аналізу стану законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в умовах воєнного стану, виявлення юридичних дефектів зазначеного законодавчого регулювання та обґрунтування шляхів удосконалення земельного законодавства, спрямованого на регулювання ринку сільськогосподарських земель, у повоєнний період. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались такі **методи** наукового пізнання як: порівняльно-правовий, системно-структурний, аналізу та синтезу, а також історичний метод. **Результати.** В процесі дослідження обґрунтовано, що у повоєнний період необхідно розробити спеціальні правові механізми: а) набуття іноземцями права власності на землі сільськогосподарського призначення із певними обмеженнями щодо суб'єктно-об'єктного складу та на основі досвіду країн ЄС; б) фіксації шкоди, завданої земельним ресурсам військовою агресією росії проти України, її відшкодування, а також відновлення земель сільськогосподарського призначення, які були пошкоджені внаслідок збройної агресії російської федерації; в) забезпечення правового режиму земельних ділянок, сформованих у період дії воєнного стану; г) завершення реформи децентралізації у сфері земельних відносин, яка в умовах воєнного стану призупинена. **Наукова новизна.** В процесі аналізу правового регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в умовах воєнного стану обґрунтовано основні напрямки удосконалення земельного законодавства, спрямованого на регулювання ринку сільськогосподарських земель в Україні у повоєнний період, зокрема щодо суб'єктно-об'єктного складу права власності на землю як основне національне багатство. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у науково-дослідній сфері – для подальшої розробки проблем законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні, а також у правозастосовній та правотворчій роботі – при підготовці проектів нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення законодавчого регулювання ринку сільськогосподарських земель.

Ключові слова: воєнний стан, земельна реформа, земельні ділянки, землі сільськогосподарського призначення, охорона земель, реформа децентралізації, ринок земель.

Tetyana Kovalenko

*Doctor of Law, Professor, Professor of Department of Land and Agrarian Law,
Educational and Scientific Law School, Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrska St. 64/13, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: kovalenko.tetyana@gmail.com*

Oleksandr Baksheiev

*Master's student of Educational and Scientific Law School Taras Shevchenko National
University of Kyiv,
Volodymyrska St. 64/13, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: baksheiev.oleksandr@ukr.net*

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF LEGISLATIVE REGULATION
OF AGRICULTURAL LANDS MARKET IN UKRAINE**

Purpose: the purpose of the article is to conduct an analysis of the state of legislative regulation of the agricultural lands market under martial law, to identify legal defects in the specified legislative regulation, and to substantiate ways of improving land legislation aimed at regulating the agricultural lands market in Ukraine in the post-war period. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research, the following **methods** of scientific knowledge were used: comparative-legal, systemic-structural, analysis and synthesis, and historical method. **Results.** In the research process, it was substantiated that in the post-war period it is necessary to develop special legal mechanisms of: a) acquisition by foreigners of ownership rights to agricultural lands with certain restrictions regarding the subject-object elements and based on the experience of the EU countries; b) fixing the damage caused to land resources by Russia's military aggression against Ukraine, its compensation, as well as the restoration of agricultural lands that were damaged as a result of the armed aggression of the Russian Federation; c) ensuring the legal regime of land plots, formed during the period of martial law; d) completion of the reform of the decentralization in the sphere of land relations, which was suspended under martial law. **Originality.** In the process of analyzing the legal regulation of the agricultural lands market under martial law conditions, the main areas of improvement of the land legislation, aimed at regulating the agricultural lands market in Ukraine in the post-war period, were substantiated, in particular with regard to the subject-object elements of the proper right on land as the main national wealth. **Practical significance.** The results of the study can be used in the scientific research field - for further development of the problems of legislative regulation of the agricultural lands market in Ukraine, as well as in law enforcement and law-making practice - in the preparation of draft legal acts aimed at improving the legislative regulation of the agricultural lands market.

Key words: agricultural lands, land market, land parcel, land protection, land reform, martial law, reform of decentralization.

Постановка проблеми. Згідно Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, та власністю Українського народу. Земельне право України, призначенням якого є належне забезпечення правового режиму землі як основного національного багатства, пройшло довгий шлях свого розвитку від роздержавлення земель у 90-х роках минулого століття, через приватизацію та паювання земель недержавних сільськогосподарських підприємств, більш ніж двадцятирічний мораторій на продаж земель сільськогосподарського призначення – до скасування мораторію та відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення у липні 2021 року.

Події липня 2021 року викликали неабиякий ажіотаж у всіх сферах суспільного життя України. Звучали діаметрально протилежні прогнози: від «пророкування появи десяти іноземних латифундистів» до «настання золотого віку земельних відносин України». Як показала практика, ринок земель сільськогосподарського призначення почав своє функціонування досить спокійно. Були наявні окремі технічні проблеми, пов'язані із оформленням зміни власника землі сільськогосподарського призначення, із доступом нотаріусів до Державного земельного кадастру та невмінням останніх ним користуватись. Первинна лавина правочинів на деякий час паралізувала роботу

Державного земельного кадастру [1], проте всі проблеми швидко вирішувались кваліфікованим втручанням працівників Державної служби геодезії та кадастру України. Тому на початок 2022 року Україна мала більш-менш стійкий ринок земель сільськогосподарського призначення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В земельно-правовій науці України над проблемами законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення працюють С. Л. Гоштинар, В. М. Єрмоленко, І. А. Заплітна, О. І. Заєць, П. Ф. Кулинич, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, І. О. Костяшкін, Р. І. Марусенко, А. М. Мірошніченко, В. В. Носік, О. М. Туєва, Т. М. Чурилова, М. В. Шульга та інші вчені. Водночас динамічний розвиток земельного законодавства та специфіка законодавчого регулювання земельного ринку в умовах воєнного стану вимагають проведення окремого наукового дослідження проблем законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в даний час та обґрунтування перспектив розвитку такого регулювання на майбутнє.

Постановка завдання. Провести аналіз стану законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в умовах воєнного стану, виявити юридичні дефекти зазначеного законодавчого регулювання та обґрунтувати шляхи удосконалення земельного законодавства, спрямованого на регулювання ринку сільськогосподарських земель в Україні у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події лютого 2022 року назавжди залишили слід як в серцях та долях українців, так і в правовій системі України. Обмежений доступ до всіх критично важливих для роботи правників реєстрів, закриття державних установ та судів [2] – всі ці заходи стали адекватними засобами захисту персональних даних осіб на тимчасово окупованих територіях, проте водночас практично паралізували ринок земель сільськогосподарського призначення.

У квітні-червні 2022 року набрали чинності ряд законів, спрямованих на забезпечення проведення успішної посівної в умовах недостатньої кількості техніки, загрози життю працівників, неможливості використання довоєнних логістичних зв'язків та пошкодження російською федерацією близько 1/4 земель сільськогосподарського призначення (Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р., «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12 травня 2022 р., «Про внесення змін до пункту 1 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» від 22 травня 2022 р.). Проте на момент прийняття вищевказаних законів, посівна вже була проведена наявними засобами, а Київська область звільнена від окупантів [3]. Станом на червень 2022 року було відкрито Єдиний державний реєстр судових рішень, оголошено про оновлення ключів нотаріусів для доступу до державних реєстрів, частково відкрито Державний земельний кадастр. В листопаді 2022 року була відновлена система оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19 жовтня 2022 р.

Водночас, збройна агресія російської федерації проти України ставить перед правниками новий виклик – передбачити потенційні проблеми правового регулювання земельних відносин у повоєнний період та обґрунтувати шляхи удосконалення земельного законодавства для ефективного регулювання земельних відносин. В даній статті зупинимося на основних, на думку авторів, проблемах законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення.

Проблема набуття іноземними суб'єктами права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» від 31 березня 2020 р., згідно якого стаття 130 «Набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення» Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. (далі – ЗК України) була викладена в новій редакції, питання щодо можливості набуття іноземними суб'єктами права власності на землі сільськогосподарського призначення не було остаточно вирішено. Так, у ч. 1 ст. 130 ЗК України встановлюється, що іноземцям, особам без громадянства та юридичним особам заборонено набувати частки у статутному (складеному) капіталі, акції, паї, членство у юридичних особах (крім як у статутному (складеному) капіталі банків), які є власниками земель сільськогосподарського призначення. Проте набуття права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення юридичними особами, створеними і зареєстрованими за законодавством України, учасниками (засновниками) або кінцевими бенефіціарними власниками яких є особи, які не є громадянами України, може здійснюватися з дня та за умови схвалення такого рішення на референдумі.

Законом України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 р. встановлюється, що всеукраїнський референдум є формою безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених Конституцією України та цим Законом. Відповідно до ст. 3 зазначеного Закону предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання: 1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України; 2) загальнодержавного значення; 3) про зміну території України; 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями. Таким чином, після перемоги України постане питання, яке повинне бути вирішено всеукраїнським референдумом, – чи дозволити іноземцям, особам без громадянства та іноземним юридичним особам набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення. Це питання не є однозначним, що обумовлюється наступним.

По-перше неможливо спрогнозувати стан розвитку земельних відносин на момент завершення військових дій, у зв'язку з чим проведення всеукраїнського референдуму щодо можливості набуття іноземцями права власності на землі сільськогосподарського призначення може відкладатись на невизначений строк.

По-друге, необхідно враховувати досвід країн постсоціалістичного табору, таких як Латвія, Румунія та Польща [4]. Наприклад, в Польщі було прийнято закон, який регулював обіг земель сільськогосподарського призначення. До 2016 року іноземцям було заборонено купувати землю сільськогосподарського призначення. Після скасування такої заборони були запроваджені спеціальні вимоги до іноземців, які бажають набути право власності на землі сільськогосподарського призначення (постійне проживання в Польщі, досвід роботи в сільському господарстві), а також обмежено максимальну площу земель сільськогосподарського призначення, що може перебувати у власності іноземної особи

(до 500 га). Приклад Польщі є гарним аргументом для знаття мораторію на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення іноземцям, а законодавчі обмеження щодо суб'єктів та площі земель є позитивним досвідом, який доречно запозичити.

Румунія, здійснюючи земельну реформу, пішла шляхом реституції – повернення земельних ділянок колишнім власникам, у яких такі ділянки відібрали під час колективізації. Надалі було відкрито ринок землі для громадян, а з 2014 року іноземцям було дозволено купувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Водночас в Румунії діють законодавчі обмеження щодо суб'єктів права власності та максимальної площі таких земель. Зазначений досвід Румунії є корисним для України, оскільки він ілюструє логічну послідовність «відкриття ринку землі – вступ в ЄС – скасування мораторію – створення зручних умов для купівлі землі – підвищення ВВП».

По-третє, створення можливості для набуття права власності на землі сільськогосподарського призначення іноземцями є досить ефективним механізмом залучення іноземних інвестицій в економіку України, що буде як ніколи актуальним у повоєнний період.

Проблема відновлення пошкоджених внаслідок ведення воєнних дій земель сільськогосподарського призначення. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України землям, як частині навколишнього природного середовища, було завдано колосальної шкоди. За підрахунками робочої групи при Державній екологічній інспекції, з дня вторгнення станом на травень 2022 року росіяни здійснили більше 200 злочинів проти екології. Лише за перші три місяці повномасштабної війни збитки українському довкіллю сягнули 200 мільярдів гривень [5]. Через російське вторгнення Україна опинилася в лідерах по забрудненню територій вибухонебезпечними предметами. Землі сільськогосподарського призначення забруднені протипіхотними та протитанковими мінами, касетними снарядами тощо. Згідно даних ООН, Україна – одна з найбільш замінованих країн світу поруч з Афганістаном, Сирією та Боснією. З 2014 року постраждало 150-180 тисяч кв. км, що становить 25-30 % всієї території. На повне розмінування та очищення земель знадобиться 10 млн. людино-днів, тобто приблизно десять років. Загальна вартість робіт за попередніми оцінками становитиме близько 2 млрд. євро [6].

Правова охорона земель як основного національного багатства забезпечується приписами ЗК України, спеціального Закону України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р., інших нормативно-правових актів. Проте під час розробки та прийняття цих нормативно-правових актів законодавець не міг передбачити таку форму шкідливого антропогенного впливу, як збройна агресія, у зв'язку з чим ефективних заходів відновлення земель, забруднених у процесі ведення воєнних дій, чинне земельне законодавство не передбачає. Уже в умовах воєнного стану Міністерство аграрної політики та продовольства України наказом від 18 травня 2022 року № 295 затвердило Методику визначення шкоди та збитків, завданих земельному фонду України внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Варто також зауважити, що у випадку масового заподіяння істотної шкоди великій кількості земель та ґрунтів України винні особи зобов'язані відшкодувати також заподіяні збитки. Як зазначає П. Ф. Кулинич, правове забезпечення фіксації шкоди, завданої земельним ресурсам військовою агресією росії проти України, та її відшкодування перебувають у процесі формування, яке проходить дещо непослідовно. Так, ще 24 березня 2022 року у Верховній Раді України був зареєстрований проект Закону України «Про

компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією Російської Федерації», який до цього часу не прийнятий. До того ж земля не згадується у законопроекті як об'єкт завдання шкоди та компенсації, хоча її включення у механізм правового регулювання зазначених відносин «приховане» у терміні «об'єкти нерухомого майна», до складу яких законодавство відносить і земельні ділянки [7, с. 109-110].

Таким чином, після перемоги України окремим викликом стане розроблення ефективного законодавчого механізму відновлення земель сільськогосподарського призначення, які були пошкоджені внаслідок збройної агресії російської федерації.

Проблема правового режиму земельних ділянок, сформованих у період дії воєнного стану. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р. передбачено особливу процедуру формування земельних ділянок державної та комунальної власності як об'єктів цивільних прав. Так, формування земельної ділянки з метою передачі її в оренду здійснюється без внесення відомостей про таку земельну ділянку до Державного земельного кадастру (державної реєстрації) та присвоєння їй кадастрового номера, на підставі технічної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель, яка розробляється за рішенням органу, уповноваженого передавати земельну ділянку в оренду, та затверджується таким органом. На жаль, в умовах воєнного стану статистика щодо земельних ділянок, сформованих в умовах воєнного стану, не публікується, тому зробити оцінку ефективності або неефективності подібного законодавчого нововведення досить складно.

Водночас необхідно враховувати, що припинення або скасування воєнного стану в Україні або у відповідних окремих її місцевостях не є підставою для припинення існування як об'єктів цивільних прав земельних ділянок, сформованих в умовах воєнного стану. Після закінчення строку дії договору оренди земельної ділянки, сформованої для передачі її в оренду відповідно до вищезазначеної спеціальної процедури в умовах воєнного стану, така земельна ділянка припиняє своє існування як об'єкт цивільних прав. Забороняється формування інших земельних ділянок у межах земельної ділянки, сформованої в умовах воєнного стану, до припинення її існування як об'єкта цивільних прав.

19 листопад 2022 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель», яким фактично повертається довоєнна система реєстрації договорів оренди земельних ділянок, оскільки передбачена у квітні 2022 року реєстрація договорів оренди земельних ділянок військовими адміністраціями наразі лише гальмує земельні відносини.

Проблема організаційно-правового забезпечення завершення реформи децентралізації у сфері земельних відносин. Згідно п. 27 Перехідних положень ЗК України, технічна документація із землеустрою щодо інвентаризації земель не може передбачати поділ, об'єднання земельних ділянок, що виключає можливість формування земельних ділянок за рахунок тих, відомості щодо яких вже були внесені до Державного земельного кадастру. Водночас вказана норма може бути застосована до неінвентаризованих земель державної та комунальної власності.

Відповідно до Указу Президента України «Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» від 15 жовтня 2020 р. Кабінету Міністрів України

було доручено активізувати діяльність із передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності в комунальну власність. Постановою Уряду України «Деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин» від 16 листопада 2020 р. Державній службі з питань геодезії, картографії та кадастру було доручено забезпечити прискорення проведення інвентаризації земель сільськогосподарського призначення державної власності та рекомендовано органам місцевого самоврядування зареєструвати право комунальної власності на отримані земельні ділянки сільськогосподарського призначення у порядку, встановленому законом.

Загальний порядок передачі земель з державної у комунальну власність визначено у ст. 117 ЗК України. Так, передача земельних ділянок державної власності у комунальну власність здійснюється за рішеннями відповідних органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, які здійснюють розпорядження землями відповідно до повноважень, визначених зазначеним Кодексом. Згідно з офіційним сайтом Державної служби геодезії та кадастру України, станом на кінець 2020 року Держгеокадастр передав із державної власності у комунальну власність 1 251 територіальній громаді понад 2 млн. га земель сільськогосподарського призначення.

Порядок передачі земель сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність територіальних громад включає наступні етапи: а) розроблення Держгеокадастром відповідної документації із землеустрою щодо інвентаризації земель території сільської, селищної, міської ради; б) Держгеокадастр приймає наказ про передачу земельних ділянок сільськогосподарського призначення з державної до комунальної власності; в) орган місцевого самоврядування та Держгеокадастр підписують акт приймання-передачі земельних ділянок; г) орган місцевого самоврядування реєструє право власності територіальній громаді на такі земельні ділянки в реєстрі речових прав на нерухоме майно; д) орган місцевого самоврядування інформує землекористувача про перехід права власності від держави до такого органу місцевого самоврядування [8].

Тобто, за актом приймання-передачі передаються не землі, а конкретні земельні ділянки, зареєстровані в Державному земельному кадастрі, яким було присвоєно кадастровий номер. Водночас Держгеокадастром не було прозвітовано про завершення передачі земельних ділянок з державної в комунальну власність, у зв'язку з чим можна прийти до висновку про незавершеність реформи децентралізації у сфері земельних відносин.

В умовах воєнного стану функціонування Державного земельного кадастру вважається призупиненим згідно п. 27 «Перехідні положення» ЗК України. Передача органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування земельних ділянок державної, комунальної власності у власність, користування у період, коли функціонування Державного земельного кадастру призупинено, не здійснюється (крім передачі в оренду земельних ділянок за спеціальною процедурою).

Висновки. Збройна агресія російської федерації проти України ставить перед наукою земельного права завдання передбачити потенційні проблеми правового регулювання земельних відносин у повоєнний період та обґрунтувати шляхи удосконалення земельного законодавства для ефективного регулювання земельних відносин. У повоєнний період необхідно розробити спеціальні правові механізми: а) набуття іноземцями права власності на землі сільськогосподарського призначення із певними обмеженнями щодо суб'єктно-об'єктного складу та на основі досвіду країн ЄС; б) фіксації шкоди, завданої земельним ресурсам військовою агресією росії проти України, її

відшкодування, а також відновлення земель сільськогосподарського призначення, які були пошкоджені внаслідок збройної агресії російської федерації; в) забезпечення правового режиму земельних ділянок, сформованих у період дії воєнного стану; г) завершення реформи децентралізації у сфері земельних відносин, яка в умовах воєнного стану призупинена.

Список використаних джерел

1. Держгеокадастр підбив підсумки 100 днів після відкриття ринку земель в Україні. URL: <https://land.gov.ua/derzhheokadastr-pidbyv-pidsumky-100-dniv-pislia-vidkryttia-rynku-zemel-v-ukraini/> (дата звернення 03.01.2023).
2. Особливості отримання доступу до Єдиних та Державних реєстрів в умовах воєнного стану. URL: <https://nais.gov.ua/article/osoblivosti-otrimannya-dostupu-do-edinih-ta-derjavnih-reestriv-v-umovah-voennogo-stanu> (дата звернення 24.01.2023).
3. В Україні завершена посівна кампанія 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zavershena-posivna-kampaniya-2022> (дата звернення 15.02.2023)
4. Гоштинар С. Л. Зарубіжний досвід регулювання ринку землі та можливості його адаптації в Україні при розгляді питання про скасування мораторію на продаж землі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2020/44.pdf (дата звернення 27.01.2023).
5. Війна в Україні знищує ґрунти – як врятувати мертві землі. URL: <https://superagronom.com/blog/925-viyna-v-ukrayini-znischuye-grunti--yak-vryatuvati-mertvi-zemli> (дата звернення 28.01.2023).
6. Експерти та агровиробники обговорили, як безпечно та ефективно розмінювати поля. URL: <https://minagro.gov.ua/news/eksperti-ta-agrovirobniki-obgovorili-yak-bezpechno-ta-efektivno-rozminovuvati-polya> (дата звернення 15.02.2023).
7. Кулинич П. Ф. Правові проблеми відновлення земель, порушених внаслідок російської агресії проти України. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2022. С. 108-113.
8. Практичний посібник з питань передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної власності у комунальну власність. Видання друге. 2020. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/664/posibnyk2amu_zemlyaweb.pdf (дата звернення 17.01.2023).

References

1. The State Geocadastre summed up the results of 100 days after the opening of the land market in Ukraine (2021). Available at: <https://land.gov.ua/derzhheokadastr-pidbyv-pidsumky-100-dniv-pislia-vidkryttia-rynku-zemel-v-ukraini/> (accessed 03 January 2023). (in Ukrainian).
2. Peculiarities of obtaining access to the Unified and State registers under martial law (2022). Available at: <https://nais.gov.ua/article/osoblivosti-otrimannya-dostupu-do-edinih-ta-derjavnih-reestriv-v-umovah-voennogo-stanu> (accessed 24 January 2023). (in Ukrainian).
3. The 2022 sowing campaign has been completed in Ukraine (2022). Available at: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-ukrayini-zavershena-posivna-kapaniya-2022> (accessed 15 February 2023). (in Ukrainian).
4. Goshtinar, S. L. (2020). Zarubizhnyi dosvid rehulivannia rynku zemli ta mozhlyvosti yoho adaptatsii v Ukraini pry rozghliadi pytannia pro skasuvannia moratoriiu na prodazh zemli

[Foreign experience of regulating the land market and the possibility of its adaptation in Ukraine when considering the issue of canceling the moratorium on the sale of land]. *Legal scientific electronic journal*. Issue. 3. Retrieved from: http://lsej.org.ua/3_2020/44.pdf (accessed 27 January 2023). (in Ukrainian).

5. The war in Ukraine destroys the soil – how to save the dead land (2022). Available at: <https://superagronom.com/blog/925-viyna-v-ukrayini-znischuye-grunti--yak-vryatuvati-mertvi-zemli> (accessed 28 January 2023). (in Ukrainian).

6. Experts and agricultural producers discussed how to demine fields safely and effectively (2022). Available at: <https://minagro.gov.ua/news/eksperti-ta-agrovirobniki-obgovorili-yak-bezpechno-ta-efektivno-rozminovuvati-polya> (accessed 15 February 2023). (in Ukrainian).

7. Kulnych, P. F. (2022). Pravovi problemy vidnovlennia zemel, porushenykh vnaslidok rosiiskoi ahresii proty Ukrainy [Legal problems of restoration of lands disturbed as a result of Russian aggression against Ukraine]. *Ekoloho-pravova bezpeka suverennoi derzhavy v umovakh voiennoho stanu: materialy nauk.-prakt. onlain-konferentsii* (Kharkiv, 8 hrud. 2022 r.) / za zah. red. A. P. Hetmana (pp. 108-113). Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian).

8. A practical guide on the transfer of state-owned agricultural land plots into communal ownership. The second edition (2020). Available at: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/664/posibnyk2amu_zemlyaweb.pdf (accessed 17 January 2023). (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 27.02.2023

прийнята до друку 13.03.2023

The article: is received 27.02.2023

is accepted 13.03.2023

Бібліографія: Коваленко Т. О., Бакшеев О. С. Проблеми та перспективи законодавчого регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 197-205. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.197-205.

УДК 342.95:331.45

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.206-213

ЗАМІНА ДОЗВІЛЬНОЇ СИСТЕМИ НА СИСТЕМУ ДОДАТКОВОГО СТРАХУВАННЯ ПРАЦІВНИКІВ НА РОБОТАХ ПІДВИЩЕНОЇ НЕБЕЗПЕКИ: ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ

Кучма Ольга Леонідівна,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права
соціального забезпечення

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

вул. Володимирська, 60, м. Київ, 02081, Україна

e-mail: okuchma@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2206-3286>

Мета. Метою роботи є виявлення позитивних та негативних аспектів у заміні дозвільної системи на систему додаткового страхування, вплив такої заміни на стан охорони праці на виробництві, визначення прогалин та надання пропозицій по їх усуненню. **Методика.** Методика включає аналіз науково-теоретичної та законодавчої бази у сфері охорони праці на роботах підвищеної небезпеки, надання пропозицій щодо необхідності врегулювання правовідносин різних видів. **Методи.** При написанні роботи використовувались наступні методи: системного аналізу, прогнозування, раціональної критики, формально-юридичний. **Результати.** При заміні дозвільних документів додатковим страхуванням працівників на роботах підвищеної небезпеки важливо не зменшити контроль за станом охорони праці і безпеки промислового виробництва. Для чого необхідно передбачити при проведенні аудиту охорони праці дослідження в повному обсязі тих умов, які досліджували експерти щодо стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єкта господарювання. Також необхідно передбачити відповідальність експертних установ за складання неякісних експертиз охорони праці. Доцільно при прийнятті таких змін, на обговорення надавати проекти документів комплексно, оскільки від змісту підзаконних документів (наприклад, в частині обов'язкових умов, які мають бути досліджені при проведенні аудиту охорони праці, юридичні наслідки при встановленні обставин, які не давали права на отримання дозволу проведення робіт підвищеної небезпеки тощо) залежить обсяг дотримання прав сторін трудових правовідносин у запропонованих змінах. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено, що оскільки страхування від нещасних випадків на виробництві та дозвіл на проведення робіт підвищеної небезпеки мають різну мету (страхування – компенсувати збитки при настанні страхового випадку, дозвіл – убезпечити від настання страхового випадку), то заміна дозволу на страхування можлива за умови законодавчого закріплення аудиту охорони праці, який за своїм змістом не зменшуватиме оцінку стану охорони праці та безпеки промислового виробництва. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у законотворчій діяльності.

Ключові слова: охорона праці, страхування, нещасний випадок, професійне захворювання, дозвіл на роботи підвищеної небезпеки.

O. Kuchma

Doctor of Law, Professor, Professor for Department of Labor Law and Social Security

Law Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Str. Volodymyrska, 60, Kyiv, 02081, Ukraine

e-mail: okuchma@ukr.net

REPLACING THE PERMIT SYSTEM WITH A SYSTEM OF ADDITIONAL INSURANCE FOR EMPLOYEES WORKING IN HIGH-RISK JOBS: PROBLEMS OF REFORM

Purpose. The purpose of the study is to identify positive and negative aspects of replacing the permit system with a system of additional insurance, the impact on occupational safety and health, identify gaps in the draft amendments to the legislation, and provide proposals for their elimination. **Methods.** The methodology includes an analysis of the scientific, theoretical and legislative framework in the field of occupational safety and health at work with increased risk, and proposals on the need to regulate legal relations of various types. **Methods.** The following methods were used in writing the paper: systemic analysis, forecasting, rational criticism, and formal legal methods. **Results.** When replacing permits with additional insurance for employees working in

high-risk jobs, it is important to maintain control over the state of occupational health and safety in industrial production. For this purpose, it is necessary to provide for a full study of the conditions that were investigated by experts regarding the state of occupational health and safety of the business entity when conducting an occupational health and safety audit. It is also necessary to provide for the liability of expert institutions for the preparation of low-quality labor protection examinations. When adopting such changes, it is advisable to provide comprehensive draft documents for discussion, since the content of the by-laws (for example, in terms of the mandatory conditions that must be investigated during an occupational health and safety audit, the legal consequences of establishing circumstances that did not give the right to receive permission to carry out high-risk works, etc.) depends on the scope of the proposed changes in the draft law. **Scientific novelty.** The study found that since insurance against industrial accidents and a permit for high-risk work have different purposes (insurance is to compensate for losses in the event of an insured event, and the permit is to protect against the occurrence of an insured event), replacement of the insurance permit is possible provided that the occupational health and safety audit is legally enshrined, which in its content will not reduce control over the state of occupational health and safety in industrial production. **Practical significance.** The results of the study can be used in lawmaking activity.

Key words: labor protection, insurance, accident, occupational disease, high-risk work permit.

Постановка проблеми. Людина є найвищою цінністю у державі і потребує безпечних умов існування у різних сферах. При здійсненні трудової діяльності працівник не завжди може розраховувати на те, що роботодавець створить йому безпечні умови праці. Це зумовлено різними чинниками: від неможливості зробити умови праці безпечнішими до небажання роботодавця витратити частину коштів на осучаснення знарядь праці. Законодавством передбачені пільги та компенсації для працівників, які працюють у шкідливих умовах праці, але основним завданням охорони праці є недопущення впливу шкідливих факторів на працівника (де це можливо), чи мінімізації впливу шкідливих факторів (де неможливо повністю їх усунути). Законодавчо визначена процедура отримання дозволу на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки. Роботодавці висловлюють невдоволення даною процедурою, посиляючись на те, що це здебільшого формальність «для галочки», ускладнює ведення бізнесу. Зрозуміло, що прогресивні роботодавці цінуватимуть людський ресурс понад інші ресурси, і розглядатимуть процедуру отримання дозволу як можливість оцінки стану охорони праці на підприємстві, виявлення сильних і слабких сторін, а несумлінні роботодавці звинувачуватимуть законодавство у бізнесових проблемах. Проте, перегляд чинників, які впливають на стан охорони праці, врахування зарубіжного досвіду запровадження заходів, що привели до зменшення травматизму на виробництві є актуальним та своєчасним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням охорони праці приділяли увагу у своїх працях науковці. Так, Т. М. Вахонєва у праці «Основи охорони праці в Україні» звертає увагу, що одним із пріоритетних напрямків розвитку держави є забезпечення та дотримання здорових та безпечних умов праці для найманих працівників, створення безпечних виробництв, постійний моніторинг умов праці, виявлення шкідливих для здоров'я чинників, надання додаткових гарантій та компенсацій працівникам, які працюють на роботах із шкідливими умовами праці та інше [1, с.11]. О. Л. Кучма у праці «Превентивні заходи з охорони праці у сфері радіаційної медицини» зазначає, що важливо не тільки передбачати соціальний захист для працівників, але і вживати превентивних заходів [2, с.191]. Також О. Ніпіаліді та О. Васильченко у праці «Сучасний стан охорони праці в Україні у контексті забезпечення її інноваційного розвитку» наголошують що інновації у сфері охорони праці охоплюються як організаційні рішення, спрямовані на вдосконалення системи підготовки персоналу на знання норм і правил охорони праці із застосуванням

тренінгових та комп'ютерних технологій, так і впровадження віддаленого моніторингу за технологічними процесами, а також забезпечення персоналу засобами індивідуального захисту. Все це є надзвичайно важливими компонентами роботи підприємства, оскільки основні завдання охорони праці – це звести до мінімуму ймовірність нещасних випадків або захворювання працівників з одночасним забезпеченням умов для максимальної продуктивності праці [3, с. 167-168]. С.В.Федоренко, Л.О.Василенко у праці «Шляхи вдосконалення організації охорони праці на підприємствах, в установах та організаціях» звертає увагу на те, що повністю усунути небезпеку в процесі роботи практично неможливо, покладаючись лише на технічні та організаційні заходи... Тому за причину попередження травматизму в основному лежить відповідальність керівника. Оскільки він відповідає за підбір персоналу для виконання небезпечних видів робіт, навчання, інструктаж і виховання культури охорони праці всього персоналу [4, с.77-78]. О.А.Яковлев у праці «Принципи державної політики в галузі охорони праці: погляд правника» зазначає, що працівник може нормально здійснювати трудову діяльність лише тоді, коли умови зовнішнього середовища відповідають оптимальним. Якщо вони змінюються, стають несприятливими, то на протидію їм організм людини включає спеціальний механізм, який зберігає постійність внутрішнього середовища або змінює його в межах допустимого. Такий механізм називається адаптацією. Остання є важливим засобом попередження травмування, виникнення нещасних випадків у трудовому процесі і відіграє значну роль в охороні праці. Рівень адаптації впливає на працездатність та здоров'я працівників, формує у нього певний рівень чутливості та стійкості до психоемоційних перевантажень, унаслідок розвитку яких може істотно змінитися рівень професійної діяльності [5, с.79].

Постановка завдання. На сьогодні, розроблено законопроект «Про внесення змін до деяких законів України щодо дерегуляції у сфері охорони праці шляхом зміни дозвільної системи на систему страхування працівників, які виконують роботи підвищеної небезпеки» (далі – проект) [6]. Даним проектом пропонується запровадження додаткового страхування для працівників, які виконують роботи підвищеної небезпеки, що має замінити процедуру отримання дозволу на роботи підвищеної небезпеки. У даній статті буде досліджено доцільність такої заміни, прогалини та переваги, сформульовано пропозиції до законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метою додаткового страхування життя і здоров'я фізичних осіб, які виконують роботи підвищеної небезпеки у проекті визначають страховий захист таких осіб внаслідок настання нещасного випадку зі смертельним наслідком або таким, що спричинив тяжкі наслідки, під час виконання робіт підвищеної небезпеки; страхове відшкодування таким особам (членам їх сімей) внаслідок настання нещасного випадку зі смертельним наслідком або таким, що спричинив тяжкі наслідки, під час виконання робіт підвищеної небезпеки; забезпечення економічної мотивації роботодавців до створення безпечних умов праці при виконанні робіт підвищеної небезпеки [6].

Разом з тим, даним проектом передбачається для роботодавця замість отримання дозвільних документів надання декларації відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства з охорони праці.

Дещо дискусійним є такий варіант узгодження інтересів між учасниками правовідносин. Слід розмежовувати мету страхування до дозволу.

Страхування передбачає компенсацію особі (членам її сім'ї) негативних наслідків настання страхових випадків. Страхові ризики характеризуються ймовірністю і випадковістю настання. Робота у шкідливих і небезпечних умовах підвищує ризик настання нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання. Тому і пропонується не на добровільних засадах, а в обов'язковому порядку запровадити страхування життя і здоров'я усіх фізичних осіб, які виконують роботи підвищеної небезпеки відповідно до трудового або цивільно-правового договору під час виконання таких робіт.

Проте, чи знижує це ризик настання страхового випадку? Адже, для охорони праці важливіше не допустити (чи принаймні мінімізувати) ризики настання нещасного випадку, професійного захворювання, а не надати більше коштів на ліки чи поховання. Фінансова підтримка у виді додаткового страхування життя і здоров'я не повинна зменшувати критерії оцінки роботодавців в частині тих умов праці, які роботодавці створюють для своїх працівників. Отримання дозволу якраз і було підтвердженням, що допускається робота підвищеної небезпеки у створених роботодавцем умовах праці.

Звісно, що страхові компанії не будуть страхувати «всліпу» і одним із ключових документів, який має бути на час укладання договору страхування життя і здоров'я фізичних осіб, які виконують роботи підвищеної небезпеки є експертиза стану охорони праці (аудит охорони праці), який проводиться компетентним суб'єктом господарювання на замовлення страховика. Чи може даний документ прирівнюватися до дозвільного документу? З однієї сторони страховики не зацікавлені в укладенні не вигідних договорів страхування, де є висока ймовірність настання страхового випадку і навряд чи зголосяться прийняти на страхування осіб, якщо аудит охорони праці засвідчить високу ймовірність настання страхового випадку. Проте, страховий бізнес передбачає ризиковість угод, які укладаються і чим вищий ризик настання страхового випадку, тим вищий тариф застосовується при розрахунку страхового платежу.

Центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері охорони праці, за погодженням із органом, що здійснює державне регулювання ринків фінансових послуг має затвердити форму висновку експертизи стану охорони праці (аудиту охорони праці) та вимоги до компетентних суб'єктів господарювання, що здійснюють експертизу стану охорони праці (аудиту охорони праці). Проте поза увагою законодавця залишились питання критеріїв, які мають бути враховані експертами а також наслідків відповідності умов праці даним критеріям. Оскільки декларація складається роботодавцем і тільки реєструється компетентним органом, тому, по суті тільки експерт буде незалежним компетентним органом, який проводить експертизу праці.

Страхування не є превентивним заходом, який убезпечить від настання страхового випадку (нещасного випадку чи професійного захворювання), тому не може розглядатися як рівноцінний замітник дозвільної системи на виконання робіт підвищеної небезпеки.

У Пояснювальній записці до проекту зазначено, що для отримання права виконувати роботи підвищеної небезпеки, замість складної, затратної та громіздкої процедури виконання експертизи стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єкт господарювання укладає договір додаткового страхування життя і здоров'я працівників, які виконують роботи підвищеної небезпеки, що позитивно вплине на можливість суб'єкта господарювання вести бізнес.

Але ж процедура експеризи охорони праці все одно вимагається, тільки вже не для отримання дозволу, а для укладення договору страхування. Тобто життя бізнесу зміниться лише в тому, що в кінцевому рахунку буде не дозвіл, а договір страхування. Чи передбачається експертиза стану охорони праці для укладення договору страхування не такою громіздкою і прискіпливою. Тоді слід порівняти, що і в яких межах досліджували експерти для надання дозволу і що планують та в яких межах досліджувати експерти для укладення договору страхування.

На сьогодні, для одержання дозволу роботодавець, виробник або постачальник надає на виконання робіт підвищеної небезпеки - висновок експертизи щодо стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єкта господарювання під час виконання робіт підвищеної небезпеки; на експлуатацію машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки - висновок експертизи щодо стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єкта господарювання під час експлуатації машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки; на застосування машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки - висновок експертизи щодо відповідності машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки вимогам законодавства з питань охорони праці та промислової безпеки [7].

Щоб додаткове страхування працівників стало рівноцінним замінником дозволу (в частині убезпечення від настання страхового випадку), необхідно щоб експертиза, яку буде виконувати на замовлення страховика компетентний суб'єкт господарювання враховувала в повному обсязі ті умови, які досліджували експерти щодо стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єкта господарювання.

Щодо високої вартості виконання експертизи, то при розрахунку страхового платежу враховуються витрати, пов'язані із веденням справи. Тому чим вартісніша буде експертиза, тим вищий буде страховий платіж, тобто роботодавець опосередковано буде нести витрати, якщо не буде передбачено компенсаційного механізму для страховика в частині затрат на експертизу.

Запропоновані зміни мають позитивний аспект за умови, якщо на законодавчому рівні буде закріплено, що у разі, якщо при проведенні аудиту охорони праці буде встановлено обставини, які не надавали б підстав для отримання дозволу, то забороняється додаткове страхування та робота у таких умовах.

Оскільки, як вже зазначалось, страхування не передбачає унеможливлення чи зменшення ризику настання страхового випадку, а охорона праці покликана в першу чергу на убезпечення від настання страхового випадку, тому саме на аудит охорони праці, який буде проводитися перед укладенням договору страхування має покладатися відповідальність за те можливо чи неможливо проводити роботи у таких умовах, які роботодавець створив для працівників.

При такому законодавчо закріпленому підході (в першу чергу, убезпечення від роботи в умовах, за яких робота не повинна здійснюватися, а потім вже фінансові механізми) можна стверджувати про дотримання прав усіх учасників та доцільно звернути увагу і на інші позитивні аспекти, які мають цінність тільки в сукупності з вищезазначеною умовою.

До позитивних аспектів можна віднести те, що експертизу замовляє страховик, а не роботодавець, тобто замовником виступає особа, яка здійснює виплати при настанні страхового випадку, і відповідно, не зацікавлена у прийнятті на страхування об'єкту, по якому складена формальна (яка не у повній мірі враховувала ризики настання страхового випадку) експертиза. Це якщо і не повністю, то суттєво зменшить ймовірність

корупційної складової. Також, при розробці вимог до суб'єктів господарювання, які будуть проводити аудит охорони праці, варто передбачити, що коли при розслідуванні події, що має ознаки страхового випадку буде з'ясовано невідповідність даних у експертизі фактичним обставинам, які були на час проведення експертизи, особа, яка підписувала такий висновок притягується до відповідальності, а компетентний суб'єкт господарювання втрачає право проводити аудит охорони праці строком (наприклад) на рік.

Для держави вигідно унеможливити (чи принаймні звести до мінімуму) факти настання страхового випадку (нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання), оскільки це зменшить обсяг страхових виплат, які здійснюються за рахунок єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Для роботодавця вигідно «переживши» один раз аудит охорони праці мати можливість залучати працівників до роботи підвищеної небезпеки і мати додаткове страхування працівників, що виключить (чи суттєво зменшить) обсяг вимог до роботодавця (понад вимоги по соціальному страхуванню) у разі настання страхового випадку. Якщо роботодавець не бажає витратити кошти на страхування, то має гарний стимул витратити їх на модернізацію обладнання, що дозволить виключити дані роботи із списку робіт, для здійснення яких необхідне страхування (де це технологічно можливо).

Для працівника вигідно при незменшених гарантіях у сфері охорони праці та безпеки промислового виробництва отримати додаткове страхування за рахунок роботодавця. При настанні страхового випадку для деяких працівників комфортніше вирішувати питання виплат не із роботодавцем, а із страховиком.

Висновки. При заміні дозвільних документів додатковим страхуванням працівників на роботах підвищеної небезпеки важливо не зменшити значення оцінки стану охорони праці і безпеки промислового виробництва. Для чого необхідно передбачити при проведенні аудиту охорони праці дослідження в повному обсязі тих умов, які досліджували експерти щодо стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єкта господарювання. Також необхідно передбачити відповідальність експертних установ за складання неякісних експертиз охорони праці. Доцільно при прийнятті таких змін, на обговорення надавати проекти документів комплексно, оскільки від змісту підзаконних документів (наприклад, в частині обов'язкових умов, які мають бути досліджені при проведенні аудиту охорони праці, юридичні наслідки при встановленні обставин, які не давали права на отримання дозволу проведення робіт підвищеної небезпеки тощо) залежить обсяг дотримання прав сторін трудових правовідносин у запропонованих змінах.

Список використаних джерел

1. Вахонєва Т.М. Основи охорони праці в Україні: навч. посіб. Київ: ВД «Дакор», 2019. 508 с.
2. Кучма О.Л. Превентивні заходи з охорони праці у сфері радіаційної медицини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія:Право. 2021. Вип.63. С.190-194. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232251/231062> (дата звернення 23.02.2023)
3. Ніпіаліді О., Васильченко О. Сучасний стан охорони праці в Україні у контексті забезпечення її інноваційного розвитку. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. 1 (21). С.164-169. URL:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38504/1/%D0%9D%D1%96%D0%BF%D1%96%D0%Bo%D0%BB%D1%96%D0%B4%D1%96.pdf> (дата звернення 23.02.2023)

4. Федоренко С.В., Василенко Л.О. Шляхи вдосконалення організації охорони праці на підприємствах, в установах та організаціях. *Економіка та держава*. 2021. №11. С.74-78. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2021/14.pdf (дата звернення 23.02.2023)

5. Яковлев О.А. Принципи державної політики в галузі охорони праці: погляд правника. *Право та інновації*. 2017. №2 (18). С.75-80. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Yakovlev18.pdf> (дата звернення 23.02.2023)

6. Про внесення змін до деяких законів України щодо дерегуляції у сфері охорони праці шляхом зміни дозвільної системи на систему страхування працівників, які виконують роботи підвищеної небезпеки : Проект Закону України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=7b623c3d-748c-480b-b973-2d24db8ab623#docAddCommentBox> (дата звернення 23.02.2023)

7. Про затвердження Порядку видачі дозволів на виконання робіт підвищеної небезпеки та на експлуатацію (застосування) машин, механізмів, устаткування підвищеної небезпеки : Постанова від 26 жовтня 2011 року №1107 / Кабінет Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення 23.02.2023)

References

1. Vakhoneva, T.M. (2019). *Osnovy okhorony pratsi v Ukrayini : navchal'nyy posibnyk*. Vydavnychy dim Dakor. [Fundamentals of labor protection in Ukraine: a textbook. Dakor Publishing House].K. [in Ukrainian].

2. Kuchma, O.L. (2021). Preventyvni zakhody z okhorony pratsi u sferi radiatsiynoyi medytsyny [Preventive measures for labor protection in the field of radiation medicine. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*, 63, 190-194. Available at: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/232251/231062> (in Ukrainian)

3. Nipialidi, O., Vasylchyshyn, O. (2020). Suchasnyy stan okhorony pratsi v Ukrayini u konteksti zabezpechennya yiyi innovatsiynoho rozvytku [Current state of labour protection in Ukraine in the context of ensuring and innovative development]. *Aktual'ni problemy pravoznavstva*, 1 (21), 164-169. Retrived from: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/38504/1/%D0%9D%D1%96%D0%BF%D1%96%D0%Bo%D0%BB%D1%96%D0%B4%D1%96.pdf> (in Ukrainian)

4. Fedorenko S., Vasylenko L. (2021). Shlyakhy vdoskonalennya orhanizatsiyi okhorony pratsi na pidpryyemstvakh, v ustanovakh ta orhanizatsiyakh [Ways to improve the organization of labor protection in enterprises, institutions and organizations]. *Ekonomika ta derzhava*, 11, 74-78. Retrived from: http://www.economy.in.ua/pdf/11_2021/14.pdf (in Ukrainian)

5. Yakovlev, O.A. (2017). Pryntsypy derzhavnoyi polityky v haluzi okhorony pratsi: pohlyad pravnyka. [Principles of state policy on the work safety field: lawyer's view]. *Pravo ta innovatsiyi*, 2(18), 75-80. Retrived from: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Yakovlev18.pdf> (in Ukrainian)

6. On Amendments to certain Laws of Ukraine on Deregulation in the Field of Labor Protection by Changing the Permit System to the System of Insurance of Employees Performing High Risk Work. Draft Law of Ukraine. Retrived from: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=7b623c3d-748c-480b-b973-2d24db8ab623#docAddCommentBox>. (in Ukrainian)

7. On Approval of the Procedure for Issuing Permits for the Performance of High Risk Work and for the Operation (Use) of High Risk Machines, Mechanisms, and Equipment. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1107-2011-%D0%BF#Text> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 27.02.2023
прийнята до друку 13.03.2023
The article: is received 27.02.2023
is accepted 13.03.2023

Бібліографія: Кучма О. Л. Заміна дозвільної системи на систему додаткового страхування працівників на роботах підвищеної небезпеки: проблеми реформування. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 206-213. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.206-213.

УДК 346:336.719

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.214-222

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ «КОМПЛАЄНС» В БАНКІВСЬКІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Піцик Христина Зіновіївна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та публічного

управління ЗВО Університет Короля Данила,

вул. Є. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: pitcuk14@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3948-8624>

Мета. Метою роботи є проаналізувати організаційні основи комплаєнсу в банках України. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати:** В процесі дослідження визнано, що комплаєнс — це дотримання банком законодавчих актів, ринкових стандартів, а також внутрішніх стандартів, процедур та документів банку. Комплаєнс — є інструментом системи внутрішнього контролю та елементом процесу корпоративного управління в банку. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що комплаєнс-контроль є фундаментом, на якому базуються безпека бізнесу, його господарська діяльність, довіра клієнтів і контрагентів, ділова репутація та успішність ведення бізнесу на відповідному ринку. У свою чергу, під комплаєнс-контролем, який зазвичай ототожнюють з поняттям комплаєнсу, слід розуміти комплексну систему нагляд за тим, щоб банк діяв у відповідності з власними правилами (внутрішніми положеннями), чинним законодавством, принципами ділової етики, з метою убезпечення від комплаєнс-ризиків та ризику порушення функціонування банку в цілому. Впровадження якісно нового підходу щодо управління функціональними ризиками через комплаєнс-контроль є доцільним з точки зору ефективності та рентабельності, оскільки запровадження комплексних систем управління дозволить уникати дублювання функцій та забезпечить повне виконання поставлених завдань з мінімізації прояву ризиків, значно зменшуючи операційні витрати банку.

Практична значимість. Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Ключові слова: господарські відносини, комплаєнс, банківська діяльність.

K. Pitsyk

Associated Professor, senior lecturer of the department of the Department of Law and
Public Administration King Danylo University,

E. Konovaltsya Street, 35, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

e-mail: pitcuk14@ukr.net

ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL CATEGORY «COMPLIANCE» IN THE BANKING SYSTEM OF UKRAINE

Purpose. The purpose of the article is to analyze the organizational foundations of the legal category «compliance» in the banking system of Ukraine. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and a synthesis of available scientific and theoretical information. It includes the formulation of relevant conclusions and recommendations. Such methods of scientific knowledge were used: terminological, functional, systemic-structural, logical-normative. **Results:** compliance is by the bank with legislative acts, market standards, as well as internal standards, procedures and documents of the bank. Compliance is a tool of the internal control system and an element of the bank's corporate governance process. **Scientific novelty.** In the process of research is established that compliance-control is the foundation on which the security of business, its economic activity, the trust of customers and counterparties, business reputation and the success of doing business in the relevant market are based. In turn, compliance control, which is usually identified with the concept of compliance, should be understood as a complex system of supervision to ensure that the bank acts in accordance with its own rules (internal regulations), current legislation, principles of business ethics, in order to protect against compliance risks and the risk of violation functioning of the bank as a whole. The implementation of a qualitatively new approach to the management of functional risks through compliance control is expedient from the point of view of efficiency and profitability, since the introduction of complex management systems will avoid duplication of functions and ensure

the full implementation of the tasks set to minimize the manifestation of risks, significantly reducing the bank's operational costs.

Practical significance. The results of the research can be used in legislation and law-enforcement activities.

Key words: business relations, compliance, banking.

Постановка проблеми. Ураховуючи кризову ситуацію, в якій в останні роки перебуває банківська система України, визначення основних принципів організації ефективної системи комплаєнс-контролю в банках набуває непересічного значення. Особливо необхідність дотримання банками встановлених вимог та стандартів актуалізується у зв'язку з масовим банкрутством багатьох вітчизняних банківських установ, у зв'язку із чим кількість банків за останні роки зменшилась, що суттєво зменшило рівень довіри українців до банківської системи. Результатом став масових відплив депозитів з банківської системи, падіння прибутків банківських установ та звуження їхніх можливостей щодо виконання своїх функцій, особливо в царині кредитування реального сектору економіки. Такий стан речей вимагає кардинально нових рішень, насамперед управлінського та організаційного характеру, для підвищення стійкості банків, що є основною умовою збільшення довіри населення до цих інституцій та їхньої стабільної роботи [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки з'явилися дослідження і певна кількість статей, присвячених правовій категорії «комплаєнс». Стали доступні і широко використовуються досягнення вітчизняної юридичної науки і сучасної західної юриспруденції. Незважаючи на це, важко говорити про достатність розробки даної проблеми. У цій сфері залишається ще ряд невирішених питань, що створюють чималі перешкоди в ході правозастосовної діяльності.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є визначення поняття правової категорії «комплаєнс» в банківській системі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основною умовою конкурентоспроможності банківської установи як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках є дотримання обов'язкових норм і правил здійснення банківської діяльності, у тому числі встановлених Національним банком України (далі – НБУ). Згідно з українським законодавством діяльність банку має відповідати принципам, визначеним Базельським комітетом з питань банківського нагляду. Водночас їх імплементація передбачає врахування специфіки кожної конкретної фінансової установи та необхідність певного процесу адаптації, особливо в частині впровадження нових форм управлінської діяльності, до яких належить комплаєнс.

Брак у нашій країні законодавчого забезпечення та регламентації принципів і процедур з комплаєнс, а також належного контролю цієї діяльності з боку регулятора створює значні загрози для забезпечення стійкості вітчизняної банківської системи. Упровадженню комплаєнс в Україні перешкоджають відсутність стратегічного бачення керівництвом банків ролі комплаєнс і недооцінка комплаєнс-ризиків. У багатьох вітчизняних банках відсутнє усвідомлення значення комплаєнс-діяльності для забезпечення конкурентоспроможності банку, має місце формальний підхід до її здійснення, а комплаєнс не став елементом корпоративної культури [2].

У сучасних умовах особливого значення набуває проблема оцінки ефективності діяльності системи комплаєнс у банку, вдосконалення методики виявлення причин виникнення комплаєнс-ризиків та участі усіх працівників банку в цій діяльності, що потребує відповідної їх підготовки та мотивації.

Метою дослідження є визначення основних принципів організації системи комплаєнс-контролю в банках України, аналіз проблем у сфері імплементації цих принципів у вітчизняне банківництво та визначення характерних ознак ефективної системи комплаєнс-контролю в банківській установі.

Сутність категорії «комплаєнс» у банківській діяльності дослідники розглядають у двох основних форматах: як елемент процесу корпоративного управління в банку або ж як інструмент внутрішнього контролю. Функція комплаєнс передбачає дотримання банком будь-яких установлених вимог, а під комплаєнс-ризиком розуміється ризик юридичних санкцій, фінансових збитків або втрата репутації внаслідок невиконання таких вимог.

Слід зазначити, що функція комплаєнс завжди існувала в будь-якій фінансовій установі, проте не завжди була формалізованою. Кожен банк, ураховуючи особливості свого становища на ринку (позиція за розміром активів, розгалуженість мережі відділень, розмір клієнтської бази, схильність до ризиків, ділова практика тощо), забезпечує комплаєнс у широкому розумінні, що передбачає дотримання у своїй діяльності встановлених вимог. Насамперед, основним чинником активного впровадження такого напрямку діяльності в банку, як комплаєнс, стало прагнення власників і менеджменту банків уникнути значних фінансових і репутаційних втрат у зв'язку з виявленням порушень.

При побудові ефективної системи комплаєнс потрібно зважати як на організаційну форму, в якій забезпечується діяльність підрозділу комплаєнс, так і на ресурси, необхідні для комплаєнс-контролю (людські ресурси, матеріальні ресурси, можливості для навчання працівників та автоматизації процесів) [3].

Принципи комплаєнс стосуються інституційної організації комплаєнсу, тобто встановлення відповідальних органів та наділення їх повноваженнями у сфері комплаєнс-політики.

Основні стандарти функції комплаєнс у банках уперше були визначені Базельським комітетом з питань банківського нагляду в документі «Комплаєнс та комплаєнс-функція в банках», що був затверджений 2005 року.

Зокрема, до основних принципів організації комплаєнс були віднесені такі:

1. Наглядова рада несе відповідальність за здійснення загального контролю за управлінням комплаєнс-ризиками.

2. Виконавчі органи несуть відповідальність за ефективність управління комплаєнс-ризиком.

3. Виконавчі органи несуть відповідальність за прийняття і доведення до відома працівників політики комплаєнс, забезпечення її дотримання і звітність перед Наглядовою радою з питань комплаєнс.

4. Виконавчі органи несуть відповідальність за створення постійної та ефективної функції комплаєнс у банку.

5. Функція комплаєнс повинна незалежною.

6. Функція комплаєнс повинна мати достатні ресурси для своєї ефективності.

7. Функція комплаєнс сприяє ефективному управлінню комплаєнс-ризиками.

8. Предмет і масштаб діяльності функції комплаєнс повинна регулярно перевірятися службою внутрішнього аудиту.

9. Банки повинні дотримуватися законів і підзаконних актів в усіх юрисдикціях, у яких вони здійснюють свою господарську діяльність.

10. Управління комплаєнс-ризиками має вважатися одним з основних напрямів управління ризиками в банку[4].

Окремі вимоги Базельського комітету з питань банківського нагляду до функції комплаєнс в Україні вперше були означені 2007 року в Методичних рекомендаціях Національного банку України щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України. Зокрема, цим документом незалежні служби дотримання законодавства і внутрішніх процедур (комплаєнс) були визначені як одна із форм контролю, що мають бути включені до організаційної структури банків.

Спостережна рада, правління та відповідні підрозділи банку були визначені головними органами, які відповідають і забезпечують належне дотримання банком законодавства та внутрішніх процедур.

Незважаючи на непересічне значення цього документа для формування системи комплаєнс в Україні слід зазначити, що він не надав вітчизняним банкам достатніх інструментів для її ефективного впровадження через низький рівень регламентації норм та вимог, а також відсутність відповідного базового методологічного підґрунтя.

Слід зазначити, що значним поштовхом для розвитку системи внутрішнього контролю (у тому числі комплаєнс) у банках України стало затвердження Національним банком України у грудні 2014 року Положення про організацію внутрішнього контролю в банках України. У Положенні було визначено, що комплаєнс є однією з цілей ефективної системи внутрішнього контролю в банку, а підрозділ, що забезпечує комплаєнс, – суб'єктом системи внутрішнього контролю, та визначались окремі вимоги до внутрішніх документів з питань комплаєнс [5].

Для розуміння причин виділення системи комплаєнс як окремого підрозділу системи банківського контролю необхідно визначити особливості виникнення комплаєнс-ризиків, які можуть суттєво відрізнятися для кожного банку, залежно від його структури, рівня корпоративної культури, рівня відповідальності менеджменту та акціонерів тощо.

Базельським комітетом також визначено, що наглядові органи банку повинні відслідковувати ефективність політики і процедур управління комплаєнс-ризиками, а керівництво банку має здійснювати необхідні дії для забезпечення якісного управління комплаєнс-ризиками [6].

Контроль за якістю та ефективністю здійснення комплаєнс з боку регулятора стимулює підвищення уваги керівництва банку до такої діяльності. Такий контроль має здійснюватись у рамках комплексних інспекційних перевірок банків, у тому числі шляхом включення комплаєнс до окремого напрямку перевірки. При цьому доцільно, щоб такий контроль здійснювався з урахуванням ризик-орієнтованого підходу, з оцінкою загальної ефективності та адекватності комплаєнс, а також відповідності такої системи встановленим принципам організації комплаєнс.

Для здійснення контролю Національному банку України доцільно використовувати такі інструменти:

- аналіз внутрішньобанківської звітності з питань комплаєнс;
- аналіз повноти внутрішньої регламентації з питань комплаєнс та якості впровадження вимог внутрішніх документів;
- проведення співбесіди з працівниками банку (у тому числі керівниками);
- аналіз результатів самооцінки з питань комплаєнс;
- перевірка якості організації бізнес-процесів та ролі комплаєнс у них;

- аналіз обсягу та якості взаємодії підрозділу комплаєнс з органами управління банку [7].

У свою чергу, для якісного управління комплаєнс-ризиками банк має використовувати усі доступні джерела отримання інформації:

- дані аналізу звернень працівників у рамках процедури інформування про порушення в діяльності банку (Whistleblowing procedure);
- дані з бази внутрішніх подій операційного ризику;
- зведені дані щодо скарг клієнтів;
- інформація, отриману в результаті звернень до підрозділу комплаєнс;
- дані звітів підрозділу внутрішнього аудиту та перевірок зовнішніх аудиторів;
- дані, отримані від НБУ.

Найбільш ефективною моделлю організації функції комплаєнс у банку є модель «трьох ліній захисту», яка передбачає, що комплаєнс-контроль здійснюється:

- на першій лінії захисту – підрозділами, що володіють та управляють комплаєнс-ризиками, а також здійснюють за ними первинний нагляд і забезпечують контроль у межах процесів чи операцій банку.
- на другій лінії захисту – окремим підрозділом комплаєнс, що забезпечує подальше виявлення, вимірювання, моніторинг та звітування щодо комплаєнс-ризiku на усіх рівнях діяльності банку.
- на третій лінії – підрозділом внутрішнього аудиту, що здійснює перевірку та оцінку ефективності організації комплаєнс.

Ураховуючи зазначене, найбільш актуальними для українських банків є такі принципи організації системи комплаєнс:

- Забезпечення комплаєнс вищим керівництвом банку. Це означає, що наглядова рада банку створює систему комплаєнс, а правління забезпечує функціонування комплаєнс та управління комплаєнс-ризиками.
- Імплементация комплаєнс у корпоративну культуру банку. Стандарти корпоративної культури банку мають спонукати до безумовного дотримання кожним працівником банківської установи встановлених вимог, а також до активної участі в їх виявленні та протидії.
- Незалежність. Органи управління банку мають забезпечувати і визнавати незалежність функції комплаєнс під час ухвалення будь-яких рішень. Оцінка якості та ефективності комплаєнс має перевірятись внутрішнім аудитом і регуляторними органами.
- Достатність ресурсів. Органи управління банку забезпечують достатню чисельність підрозділу комплаєнс та розробляють його бюджет із врахуванням необхідності автоматизації процесів.
- Усеохопність. Функція комплаєнс стосується усіх працівників та забезпечується усіма працівниками під час їхньої щоденної діяльності.
- Доступність. Консультації підрозділу комплаєнс мають бути доступними для будь-яких працівників банку.
- Ризик-орієнтованість. Функція комплаєнс має здійснюватись із урахуванням ризикорієнтованих підходів, що передбачають залучення максимальних ресурсів на управління суттєвими комплаєнс-ризиками [8].

Окремі дослідники серед основних принципів комплаєнс виділяють також принципи інвестиційної привабливості бізнесу для акціонерів, відповідальності за комплаєнс, усеосяжності, системності реалізації, законності та безпеки.

Особливістю ефективної внутрішньобанківської системи комплаєнс-контролю в банку є те, що наглядова рада, правління та підрозділ комплаєнс є головними органами управління, які забезпечують належне дотримання банком законодавства та внутрішніх документів. Підрозділ комплаєнс має бути повноцінним суб'єктом системи внутрішнього контролю банку, який забезпечує координацію системи комплаєнс.

У будь-якому разі, в банку мають також існувати відповідні механізми співпраці між усіма підрозділами, а також з підрозділом, що забезпечує комплаєнс (у т. ч. в частині надання консультацій та інформаційного обміну). Ці механізми повинні бути достатніми для забезпечення можливості ефективного виконання функцій комплаєнс.

Ефективне функціонування комплаєнс як складової системи внутрішнього контролю, дозволить банку мінімізувати ризики втрат та застосування заходів впливу, а також підвищити прозорість його діяльності [9].

Ефективність комплаєнс у банку визначається як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

Основними з них є:

- рівень формалізації вимог регулятора;
- наявність системи інформування про порушення працівників та обробки скарг клієнтів;
- практика успішного врегулювання конфліктів інтересів;
- наявність системи моніторингу нормативних вимог;
- неформальні підходи при здійсненні комплаєнс;
- відповідність функції комплаєнс особливостям банку;
- систематичне навчання працівників з питань комплаєнс та розвиток комплаєнс-культури в організації.

Упровадження ефективної системи комплаєнс-контролю дозволяє органам управління банків отримувати консультації та звітність, необхідні для ухвалення управлінських рішень, зменшити ризики втрат і застосування заходів впливу за порушення встановлених вимог, а також підвищити рівень довіри населення до вітчизняної банківської системи.

Важливість створення у банку якісно структурованої та незалежної системи управління ризиками у світлі технологічного та змістовного ускладнення банківських продуктів, а також сучасних кризових явищ у фінансовій сфері не потребує особливого обґрунтування. Відсутність ефективної системи управління ризиками у кінцевому результаті призводить до виникнення суттєвих проблем у банку. Окремий недооцінений банківський ризик перетворюється в ризик структурний та завдає збитки цілому банку.

На сьогодні залишається невирішеним питання оцінки й управління функціональними ризиками банку, зокрема операційним та комплаєнс-ризиками, визначення їх сутності, рейтингування та дослідження ефективних методів управління.

Комплаєнс – є інструментом системи внутрішнього контролю та елементом процесу корпоративного управління в банку. У свою чергу, під комплаєнс-контролем, який зазвичай ототожнюють з поняттям комплаєнсу, слід розуміти комплексну систему нагляду за тим, щоб банк діяв у відповідності з власними правилами (внутрішніми

положеннями); чинним законодавством, принципами ділової етики, з метою забезпечення від комплаєнс-ризиків та ризику порушення функціонування банку в цілому.

З точки зору вимог державного регулятора, впровадження систем комплаєнсу, на сьогодні чітко не визначено. У «Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України» наводиться лише сутність комплаєнс-ризиків, а саме функціонування системи комплаєнс в банку чітко не регламентується. Також акцентується увага на відповідальності Спостережної ради банку та Правління за здійснення нагляду за управлінням комплаєнс-ризиком, що в цілому демонструє низький рівень регламентації норм та вимог, та відсутність базового методологічного підґрунтя, щодо впровадження комплаєнсу в діяльність українських банківських установ.

Впровадження комплаєнсу передбачає передусім, обов'язкову відповідальність комплаєнс-менеджера перед керівництвом та співробітниками за ідентифікацію та управління комплаєнс-ризиками.

Згідно «Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України» комплаєнс-ризик – це ризик юридичних санкцій, фінансових збитків або втрати операційного, комплаєнс-ризиків та ризику репутації, що стане підставою для вибору ефективних методів управління ними [10].

Спираючись на отримані результати дані ризики мають багато спільних рис. По-перше, ключовим джерелом їх прояву є саме персонал банку, в некомпетентній діяльності якого й проявляються аспекти, що прямо або опосередковано зумовлюють настання фінансових втрат. По-друге, метою управління ними є їх мінімізація, а не оптимізація, оскільки характеризуються лише негативним впливом на діяльність банку. По-третє, управління операційним та комплаєнс-ризиками має здійснюватися одним комітетом в силу спільного джерела їх прояву, їх змістовної та функціональної нероздільності. Комплаєнс-ризики мають безпосередній зв'язок з правильністю організації проведення внутрішніх бізнес-процесів, у тому числі і щодо протидії відмиванню коштів отриманих злочинним шляхом, що у свою чергу, є також одним із об'єктів контролю в рамках системи управління операційним ризиком. Таким чином можна зазначити, що мінімізувати прояви ризику репутації та операційного ризику за рахунок впровадження системи відстеження відповідних правопорушень з точки зору виконання встановлених вимог, доречніше делегувавши обов'язки на систему комплаєнс, яка дасть змогу ідентифікувати, контролювати та відповідним чином реагувати на виявлений ризик.

Розробка ефективної системи комплаєнс-контролю в системі корпоративного управління в банку базується саме на ідентифікації комплаєнс-ризиків, правильне визначення яких, визначає подальший результат реалізації такої програми в дії. При цьому провідне місце у даному процесі займає визначення всього спектру ризиків як внутрішнього, так і зовнішнього середовища, що формують ключові індикатори до карти комплаєнс-ризиків.

Організація ефективної системи комплаєнс, безперечно має впроваджуватися адекватно, враховуючи всі наявні рекомендації, практику зарубіжних банків. Ключовий акцент в системі комплаєнс-контролю нового типу – це комплексність,

що передбачає поряд з організацією управління комплаєнс-ризиками банку, управління також операційним ризиком та ризиком репутації.

Варто відмітити, що перш за все необхідним є створення законодавчого підґрунтя щодо впровадження таких систем. Щодо організаційних аспектів впровадження та

реалізації, то ключову роль в системі комплаєнс-контролю нового типу поряд з управлінням комплаєнс-ризиком варто приділяти мінімізації та управлінню операційним ризиком, що є тісно взаємопов'язаними та можуть призводити до непередбачуваних, з точки зору кількісної оцінки, наслідків. У кінцевому результаті, прояв вищезазначених ризиків може мати негативний вплив і на репутаційні ознаки банку. Постійний моніторинг дій персоналу банку з точки зору виконання законодавства та внутрішніх положень, недопущення негативного впливу на репутацію банку, дасть змогу мінімізувати ризик використання банку з метою відмивання коштів, та забезпечить стабільність репутації банку на ринку.

З огляду на все вищезазначене, пропонується механізм реалізації системи комплаєнс-контролю в банку з метою мінімізації комплаєнс-ризиків та забезпечення стійкого функціонування банку на ринку. Впровадження даної системи в банку повинно проходити у три етапи: розробка внутрішніх нормативних документів; розробка програми комплаєнсу; створення незалежного функціонального підрозділу комплаєнс-контролю. Останній, на нашу думку, відповідно має також займатися управлінням операційним ризиком та ризиком репутації в силу їх змістовної схожості.

Висновки. Впровадження якісно нового підходу щодо управління функціональними ризиками через комплаєнс-контроль є доцільним з точки зору ефективності та рентабельності, оскільки запровадження комплексних систем управління дозволить уникати дублювання функцій та забезпечить повне виконання поставлених завдань з мінімізації прояву ризиків, значно зменшуючи операційні витрати банку.

Список використаних джерел

1. Довідник банків України. URL: <https://bank.gov.ua/control/bankdict/bank>
2. Опитування фонду «Демократичні ініціативи». URL: <http://dif.org.ua/category/opinion-polls>.
3. Деревська О. Б. Запровадження системи внутрішнього контролю в банках України. Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (28–29 жовтня 2010 р.) : у 2 т. Суми, 2010. Т. 1. С. 9–61.
4. Сарахман О. М., Козьол В. Функціонування комплаєнс-контролю у вітчизняній банківській справі. *Бухгалтерський облік, аналіз і аудит*. 2015. Випуск 2 (112). С. 87–90.
5. Комплаєнс та комплаєнс-функція у банках, 2005 рік URL: доступу: <http://www.bis.org/publ/bcbs113.pdf>.
6. Положення про організацію внутрішнього контролю в банках України: постанова Правління Національного банку України від 29.12.2014 № 867 URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
7. Дослідження Асоціації сертифікованих спеціалістів з розслідування розкрадань за 2016 рік URL: <https://www.icc-ccs.org/home/resources/114-organizations>.
8. Цюцяк А. Л. Впровадження системи комплаєнс-контролю у вітчизняну систему незалежного фінансового контролю та аудиту. *Науково-інформаційний вісник «Економіка»*. 2011. № 3. С. 200–206.
9. Методичні рекомендації щодо корпоративного управління в банках України: Постанова Правління Національного банку України від 28 березня 2007 р. № 98. Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. 2008. № 12.
10. International Compliance Association. URL: <http://www.int-comp.org/faqs-compliance-regulatory-environment>.

References

1. Dovidnyk bankiv Ukrainy. Retrived from: <https://bank.gov.ua/control/bankdict/bank>. (in Ukrainian)
2. Survey of the "Democratic Initiatives" fund. Retrived from: <http://dif.org.ua/category/opinion-polls>. (in Ukrainian)
3. Derevska, O. B. (2010). Zaprovdzhennia systemy vnutrishnoho kontroliu v bankakh Ukrainy [Implementation of the internal control system in Ukrainian banks.] *Problemy i perspektyvy rozvytku bankivskoi systemy Ukrainy: zbirnyk tez dopovidei XIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (28–29 zhovtnia 2010 r.): u 2 t. Sumy. (Vol. 1), 59–61. (in Ukrainian)
4. Sarakhman, O. M., Kozol V. (2005). Funktsionuvannia komplaiens-kontroliu u vitchyzniani bankivskii spravi [Functioning of compliance control in domestic banking]. *Bukhhalterskyi oblik, analiz i audyt*, 2 (112), 87–90. (in Ukrainian)
5. Compliance and compliance function in banks (2005). Retrived from: <http://www.bis.org/publ/bcbs113.pdf>. (in Ukrainian)
6. Regulations on the organization of internal control in Ukrainian banks: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine № 867 (2014, December 29). Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua>. (in Ukrainian)
7. Research of the Association of Certified Theft Investigation Specialists for 2016. Retrived from: <http://www.icc-ccs.org/home/resources/114-organizations>. (in Ukrainian)
8. Tsiutsiak, A. L. (2011) Vprovadzhennia systemy komplaiens-kontroliu u vitchyznianu systemu nezalezhnoho finansovoho kontroliu ta audytu [Implementation of the compliance control system in the domestic system of independent financial control and audit]. *Naukovo-informatsiyni visnyk «Ekonomika»*, 3, 200–206. (in Ukrainian).
9. Methodological recommendations for corporate governance in banks of Ukraine: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine № 98 (2007, March 28). *Zakonodavchi i normatyvni akty z bankivskoi diialnosti*, 2008, 12. (in Ukrainian).
10. International Compliance Association. Retrived from: <http://www.int-comp.org/faqs-compliance-regulatory-environment>. (in English)

Стаття: надійшла до редакції 16.01.2023
прийнята до друку 06.02.2023
The article: is received 16.01.2023
is accepted 06.02.2023

Бібліографія: Піцик Х. З. Організаційні основи правової категорії «комплаєнс» в банківській системі України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 214–222. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.214-222.

УДК 347.6

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.223-227

ПІДСТАВИ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ, ЯК НЕВІД'ЄМНІ ЧИННИКИ ІНТЕРЕСІВ ТА ПРАВ ДИТИНИ

Шевчук Любомир Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

вул. Коновальця 35, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018

e-mail: Lub1977@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8801-4516>

Мета. В даній статті висвітлюються підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав, які передбачені нормами СК України, досліджується правова сторона цих причинно-наслідкових чинників на подальше життя дитини. Чи дійсно правові наслідки позбавлення батьківських технічно є тими важелями, які здатні мінімізувати в подальшому конфлікт правових інтересів між особою яку позбавили батьківських прав та дитиною, та чи дані підстави можуть бути гарантом спокійного та нормального розвитку дитини. **Методика.** Проаналізовано та узагальнено науково-теоретичний матеріал. Під час дослідження було дотримано таких методів наукового пізнання, як системно-структурний, порівняльний. **Результати.** В процесі проведеного дослідження, проаналізовано правильність у прийнятті рішень щодо підстав та дієвість правових наслідків позбавлення батьківських прав, а також їх технічне застосування в цілому. Зокрема, їх характерну рису, яка полягає у позбавленні і тих прав та обов'язків, якими наділяються особи при створенні сім'ї. **Наукова новизна.** Доцільно мабуть вказати на те, що позбавлення батьківських прав, є певною мірою крайній крок, зроблений для того щоб вчергове захистити дитину від стресових ситуацій, від гіркоти та плачевності байдужого відношення до сімейних цінностей, а тому дана тема мабуть завжди буде носити пріоритет новизни. Тому, що правове поле не перестане вдосконалювати ті норми та ідеї, щодо належної реалізації тих технічно правильних кроків щодо забезпечення та захисту прав та інтересів дитини.

Практична значимість. Беручи до уваги результати дослідження, висновків, то вони можуть бути застосовані чи взяті до уваги в правозастосовній практиці, консультаційній, в сфері судового так і досудового розгляду.

Ключові слова: правові підстави та наслідки позбавлення батьківських прав, особисті немайнові права, батьки, особи.

Liubomyr Shevchuk

PhD in Law Science, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration
King Danylo University,

35 Konovaltsja str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

e-mail: Lub1977@ukr.net

FOUNDATIONS AND LEGAL CONSEQUENCES OF DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS, AS INTEGRAL FACTORS OF THE CHILD'S INTERESTS AND RIGHTS

Purpose. This article highlights the grounds and legal consequences of the deprivation of parental rights, which are provided for by the norms of the SC of Ukraine, and examines the legal side of these causal factors for the future life of the child. Are the legal consequences of the deprivation of parental rights really technically the levers that can minimize in the future the conflict of legal interests between the person deprived of parental rights and the child, and whether these grounds can be a guarantor of the calm and normal development of the child. **Method.** The scientific and theoretical material is analyzed and summarized. During the research, such methods of scientific knowledge as system-structural and comparative were observed. **Results.** In the course of the conducted research, the correctness of decision-making regarding the grounds and the effectiveness of the legal consequences of the deprivation of parental rights, as well as their technical application in general, were analyzed. In particular, their characteristic feature is the deprivation of those rights and duties that individuals are given when creating a family. **Scientific novelty.** It is probably appropriate to point out that the deprivation of parental rights is to some extent an extreme step taken in order to once again protect the child from stressful situations, from the bitterness and deplorability of an indifferent attitude to family values, and therefore this topic will probably always carry the priority of novelty. Because the legal field will not stop improving those norms and ideas regarding the proper implementation of those technically correct steps to ensure and protect the rights and interests of the child.

Practical significance. Taking into account the results of research and conclusions, they can be applied or taken into account in law enforcement practice, consulting, in the field of judicial and pre-trial proceedings.

Key words: Legal grounds and consequences of deprivation of parental rights, personal non-property rights, parents, individuals.

Постановка проблеми. Сім'ям приходится проходити далеко не найкращі моменти життя, які пов'язані із різного роду випробуванням. Але, на практиці доволі часто так трапляється, що дорослі чомусь забувають, що принцип виховання в сім'ї є основою розвитку дитини як особистості. Особливо це стосується молодих людей, які ще повністю не сформовані у дусі сімейного життя. Вони ще не загартовані звичайною буденністю сімейних перепетій, і часто відкладають на задній план, що власне вони зобов'язані постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей та поважати гідність дитини. І саме, невиконання своїх прямих обов'язків когось із членів сім'ї, на яких покладається однакова відповідальність, травмує дитячу психіку, та накладає болісний тягар на її свідомість. Адже, зрозуміло, що їхня ганебна поведінка, байдужість до сімейного життя, зловживання цінностями як батька чи матері по відношенню до дитини, спотворює зміст слова дитинство. І щоб певною мірою максимально уберегти дитину від всіх цих зловживань зі сторони дорослих, на законодавчому рівні є відповідний інститут сімейно-правової відповідальності, який власне за вчинення сімейних проступків застосовує правові наслідки, щодо позбавлення батьківських прав, які передбачені нормою ст.166 СК України.

Доречно наголосити на тому, що окрім правових наслідків позбавлення батьківських прав, на особу лягають також свого роду і неабиякі психологічні та соціальні наслідки. Адже, після того, як особу позбавили батьківських прав, до неї все ж таки вглибині душі приходить запізніле розуміння того, що вона не зможе зробити найпростіших речей, побачити дитину, поговорити, чи просто обняти. Вона фактично ізольована від звичайного сімейного щастя, бути батьком чи мамою. І щоб дійсно повернути собі бодай певну частину тих радостей, знову ж таки потрібно звертатись до суду. Більше того, потрібно зробити неабиякий крок, щоб суд повірив у певні зрушення в кращу сторону, щоб надати дозвіл на побачення з дитиною чи взагалі повернути собі попередній статус батька матері, тобто, іншими словами зняти з себе клеймо позбавлення батьківських прав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою та питаннями підстав та наслідків позбавлення батьківських прав, в своїх наукових дослідженнях піднімали ряд науковців, зокрема таких як І. Жилінкова, В. Слома, Ю. Червоний, О. Нечаєва, О. Пергамент, і інших науковці.

Постановка завдання. З огляду на множинну наявність наукових праць, дослідженню фактору підстав та наслідків позбавлення батьківських прав, їх важіль безпеки в житті дитини та сім'ї в цілому, можна дійсно підкреслити на актуальності даної проблематики в правовому полі нашої держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Позбавлення батьківських прав можна сказати є крайнім засобом сімейно-правового характеру, який застосовується до батьків, що не забезпечують належне виховання своїх дітей [1].

Нормою сімейного кодексу України передбачено наступні підстави, які окреслюють причинно-наслідковий зв'язок, щодо позбавлення особи батьківських прав. Зокрема на це акцентує увагу ст.164 СК України, вказуючи на те, що мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування, ухиляються від виконання своїх обов'язків

щодо виховання дитини та/або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти, жорстоко поводитися з дитиною, є хронічними алкоголіками або наркоманами, вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва, засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини [2]. Виходячи з вище вказаного, можна з впевненістю сказати, що дані підстави ніяк не ототожнюють себе із тими принципами, які асоціюють цінності сімейного життя, де сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього, де кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків, де предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення інтересів своєї дитини [3].

Процедура позбавлення батьківських прав потребує детального вивчення, дослідження всіх обставин, які можуть охарактеризувати та вказати на правильність чи доцільність задоволення позову в інтересах дитини. Адже в іншому випадку, особа, проти якої прийняли подібне рішення, втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання, перестає бути законним представником дитини, втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми, не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником, не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування).

В судовій практиці при винесенні рішення про позбавлення батьківських прав, неабияка увага приділяється щодо стягнення аліментів (відсутність чи наявність боргу). Виходячи із рішення від 17 червня 2021 року N 466/9380/17; N 61-2175св20 Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду розглянув у порядку письмового провадження справу за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2, третя особа - орган опіки та піклування Шевченківської районної державної адміністрації Львівської міської ради (далі - орган опіки та піклування), про позбавлення батьківських прав, збільшення розміру аліментів. Суд установив, що ОСОБА_1 та ОСОБА_2 перебували в зареєстрованому шлюбі, від якого у сторін народилося двоє дітей. Рішенням суду з відповідача стягуються аліменти на утримання дітей у розмірі 1/3 частини від одержуваних відповідачем доходів щомісячно, це рішення ОСОБА_2 не виконує. Після звернення позивача до органів опіки та піклування із заявою про доцільність позбавлення батьківських прав ОСОБА_2 щодо дочки ОСОБА_3 надано згоду про це.

Рішенням суду першої інстанції позов задоволено частково, позбавлено ОСОБА_2 батьківських прав щодо малолітньої дочки ОСОБА_3; відмовлено в частині вимог щодо збільшення розміру аліментів. Постановою апеляційного суду рішення в частині позбавлення ОСОБА_2 батьківських прав скасовано і відмовлено в позові; в решті - рішення суду першої інстанції залишено без змін. При цьому апеляційний суд зазначив, що позбавлення батьківських прав є крайнім заходом, необхідність застосування якого за обставин цієї справи не доведено. Верховний Суд залишив без змін постанову апеляційного суду з огляду на таке. Ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють

засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками. Таким чином, позбавлення батьківських прав допускається лише тоді, коли змінити поведінку батьків у кращу сторону неможливо, і лише за наявності вини у діях батьків [4].

Тобто, як бачимо із винесеного рішення Верховного Суду, суд не акцентує тільки увагу на факті відсутності сплати, який міг би спричинити позбавлення батьківських прав, натомість, дає об'єктивне пояснення, наголосивши на наявності достатніх та переконливих доказів, що характеризують особливості батька й матері як особи, що становить реальну загрозу для дитини, її здоров'я та психічного розвитку. Адже, позбавлення батьківських прав є виключним заходом, який тягне за собою серйозні й остаточні правові наслідки. Факт стягнення з одного з батьків на користь іншого аліментів на утримання дитини не може свідчити про свідоме ухилення від виконання батьківських обов'язків щодо її утримання, оскільки таке стягнення є одним із способів захисту прав дитини на належне матеріальне забезпечення та свідчить про спонукання батька / матері до надання їй належного утримання [5].

В свою чергу також слід розуміти, що позбавлення батьківських прав, не тягне невідворотних наслідків, оскільки не позбавляє особу права спілкуватися з дитиною, бачитися з нею, звернутися до суду з позовом про поновлення батьківських прав [6]. У відповідності до норми сімейного законодавства, зокрема ст.168 особи, які позбавлені батьківських прав мають право на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною. Але навіть тут, суд має детально розглянути позовну заяву, зваживши всі моменти, щоб це не завдало шкоди життю дитини, здоров'ю та моральному вихованню [2].

Також, особи позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про поновлення батьківських прав. Суд перевіряє, наскільки змінилася поведінка особи, позбавленої батьківських прав, та обставини, що були підставою для позбавлення батьківських прав, і постановляє рішення відповідно до інтересів дитини. При вирішенні справи про поновлення батьківських прав одного з батьків суд бере до уваги думку другого з батьків, інших осіб, з ким проживає дитина [2]. Законодавець нам регламентує два моменти, які унеможливають поновити батьківські права. А саме, якщо дитина була усиновлена і усиновлення не скасоване або не визнане недійсним судом, та коли на момент розгляду позовної заяви дитина досягла повноліття.

Керуючись вище викладеним матеріалом, можна сказати, що позбавлення батьківських прав на практиці є доволі резонансними справами, тим заходом, який тягне за собою серйозні й остаточні правові наслідки по відношенню до самої особи, яку позбавляють батьківських прав. З другої сторони, виносячи рішення про позбавлення батьківських прав, суд таким чином вводить автоматично наслідки, які власне унеможливають застосування тих всіх правових привілеїв, які могли мати батьки. А також ці наслідки є тим важливим важелем, який оберігає дитину в правовому полі немайнових прав так і майнових. З другої сторони, батько, мати мають час подумати над всіма своїми негативними вчинками, кроками, байдужістю, та повторно звернутись про поновлення своїх прав.

Список використаних джерел

1. Степанківська СТГ. Підстави та наслідки позбавлення батьківських прав. URL: <https://stepankivska.gr.org.ua/pidstavy-ta-naslidky-pozbavlennya-batkivskyh-prav/>
2. Сімейний кодекс України від 26.12.2002 № 407-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
3. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2011 № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
4. Огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справах зі спорів щодо позбавлення / поновлення батьківських прав, оспорування батьківства: Рішення, внесені до ЄДРСР, за 2019 рік - липень 2022 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00917>
5. Постанова Верховного Суду від 23 квітня 2020 року у справі No 420/1075/17 (провадження No 61-17053св19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88979390>
6. Постанова Верховного Суду від 29 вересня 2021 року у справі No 459/3411/18 (провадження No 61-10531св21). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Oglyad_KCS_batkivstvo.pdf

References

1. Stepankivska STG. Grounds and consequences of deprivation of parental rights: Available at: <https://stepankivska.gr.org.ua/pidstavy-ta-naslidky-pozbavlennya-batkivskyh-prav/> (in Ukrainian)
2. Family Code of Ukraine from 26.12.2002 № 407-IV. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (in Ukrainian)
3. On childhood protection: Law of Ukraine № 2849-IX (2011, April 26). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (in Ukrainian)
4. Review of the judicial practice of the Civil Court of Cassation as part of the Supreme Court in cases of disputes regarding the deprivation / restoration of parental rights, contestation of paternity: Decisions submitted to the EDRSR for 2019 - July 2022. Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00917> (in Ukrainian)
5. Resolution of the Supreme Court dated April 23, 2020 in case No. 420/1075/17 (proceedings No. 61-17053св19). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88979390> (in Ukrainian)
6. Resolution of the Supreme Court of September 29, 2021 in case No. 459/3411/18 (proceedings No. 61-10531св21). Available at: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sudpract/Oglyad_KCS_batkivstvo.pdf (in Ukrainian)

*Стаття: надійшла до редакції 20.01.2023
прийнята до друку 10.02.2023
The article: is received 20.01.2023
is accepted 10.02.2023*

Бібліографія: Шевчук Л. В. Підстави та правові наслідки позбавлення батьківських прав, як невід'ємні чинники інтересів та прав дитини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 223-227. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1. 223-227.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 341.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.228-238

СТАНДАРТИ РАДИ ЄВРОПИ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ
РОЗПІЗНАВАННЯ ОБЛИЧЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ АБО НА
КОГО ДИВИТЬСЯ ОКО САУРОНА

Ахтирська Наталія Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та
криміналістики Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Україна

e-mail: Akhtyrskan@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3357-7722>

Мета. Метою даної статті є аналіз сучасних підходів Ради Європи щодо нормативного врегулювання використання технологій розпізнавання облич в кримінальному провадженні з урахуванням широкого поширення такого способу боротьби зі злочинністю. **Методика** включає аналіз Інструкції Ради Європи з розпізнавання облич від 28 січня 2021 року та Рекомендацій Ради Європи від 18 листопада 2022 року, вивчення досвіду інших держав, оцінку ризиків впровадження даної технології, наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** Результатом дослідження стало визначення основних принципів впровадження національної системи розпізнавання облич, яка безумовно є вкрай необхідною та результативною у діяльності правоохоронних органів та оборонній сфері. Задля забезпечення балансу дотримання прав людини та безпеки суспільства й держави дана система має базуватися на законності, прозорості, темпоральному критерію (визначення часу зберігання зображень), забороні дискримінації (відслідковування за національними, релігійними та іншими критеріями), аудиті та етиці. **Практична значимість.** Проведений аналіз сучасних міжнародних стандартів та рекомендацій може стати в нагоді при розробці законопроектів щодо впровадження технологій розпізнавання облич (внесення доповнень до Кримінального процесуального кодексу України щодо надання дозволу на розгортання системи розпізнавання облич у певному місці з певною метою та прийняття спеціального закону щодо врегулювання діяльності спеціального національного органу, відповідального функціонування даної системи), щоб запобігти порушенню прав людини. Відсутність практики ЄСПЛ з цього питання (надійшла на розгляд одна заява) потребує ретельного законодавчого опрацювання впровадження нових технологій.

Ключові слова: ідентифікація, технологія розпізнавання облич, дискримінація, стеження, спостереження, прозорість використання інноваційних систем.

N. Akhtyrskya

*Candidate of Legal Sciences /PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of
Department of Criminal Process and Criminalistics, Educational and Scientific Institute of
Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv
Volodymyrska Street, 60, Kyiv, 01601, Ukraine
e-mail: Akhtyrskya.n@gmail.com*

COUNCIL OF EUROPE STANDARDS ON THE USE OF FACIAL RECOGNITION TECHNOLOGIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS OR WHO IS THE EYE OF SAURON LOOKING AT

Purpose. The purpose of this article is to analyze the current approaches of the Council of Europe regarding the regulatory regulation of the use of facial recognition technology in criminal proceedings, taking into account the wide spread of this method of fighting crime. **The methodology** includes the analysis of the Council of Europe Instructions on facial recognition dated January 28, 2021 and the Recommendations of the Council of Europe dated November 18, 2022, the study of the experience of other countries, the assessment of the risks of implementing this technology, the available scientific and theoretical material, and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following methods of scientific knowledge were used during the research: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, logical-normative. **The results.** The result of the study was the determination of the main principles of the implementation of the national facial recognition system, which is definitely extremely necessary and effective in the activities of law enforcement agencies and the defense sector. In order to ensure a balance between the observance of human rights and the security of society and the state, this system must be based on legality, transparency, temporal criteria (determining the time of image storage), prohibition of discrimination (tracking based on national, religious and other criteria), audit and ethics. **Practical significance.** The conducted analysis of modern international standards and recommendations can be useful in the development of draft laws on the introduction of facial recognition technologies (amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the granting of permission to deploy a facial recognition system in a certain place with a certain purpose and the adoption of a special law on regulating the activities of a special national body responsible for the functioning of this system) to prevent human rights violations. The lack of ECtHR practice on this issue (one application was submitted for consideration) requires careful legislative elaboration of the introduction of new technologies.

Key words: identification, face recognition technology, discrimination, tracking, surveillance, transparency of the use of innovative systems.

Постановка проблеми. Діяльність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю потребує належного технічного оснащення та нормативного забезпечення. Використання штучного інтелекту, зокрема, технології розпізнавання облич, набуло широкого використання в країнах Західної Європи та Азії, а наразі впроваджується в Україні. Національна система такої ідентифікації може створити низку ризиків порушення балансу дотримання прав людини та безпеки суспільства, що зумовлює ретельне дослідження досвіду інших держав та міжнародних стандартів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізу даної проблематики присвячена низка досліджень провідних вчених України, зокрема, Ю.П. Аленіна, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, В.Ю. Шумила, В.П. Шибіка, В.П. Ш Шепітка, М.В. Шепітка та інших науковців, які проводять вивчення проблем використання електронних доказів у світлі практики ЄСПЛ, серед яких Н.М. Ахтирська, О.Ю. Костюченко, М.В. Гуцалюк, В.О. Голубев, А.В. Скрипник.

Постановка завдання. З урахуванням проведеного дослідження та виявлення ризиків у впровадженні новітніх технологій, які раніше не застосовувались, Рада Європи розробила низку рекомендацій національним органам влади для нормативного врегулювання використання результатів таких систем у кримінальному провадженні. Завданням даної статті є внесення пропозицій щодо ухвалення спеціального закону та удосконалення Кримінального процесуального кодексу України щодо підстав та порядку

розгортання системи спостереження з метою ідентифікації, перевірки достовірності одержаних результатів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 6 Загальної декларації прав людини, прийнятій та проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності [1], а для цього така особа має бути ідентифікована, тобто має відбутися процес встановлення особи шляхом порівняння наданих даних (параметрів), у тому числі біометричних, з наявною інформацією про особу в реєстрах, картотеках, базах даних тощо. Отже концепція «юридичної ідентичності особи» має своїм джерелом дану декларацію. Процес ідентифікації відбувається переважно за допомогою відповідних документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України (паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; дипломатичний паспорт України; службовий паспорт України; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну; тимчасове посвідчення громадянина України) та документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус (посвідчення водія; посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон; посвідка на постійне проживання; посвідка на тимчасове проживання; картка мігранта; посвідчення біженця; проїзний документ біженця; посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту; проїзний документ особи, якій надано додатковий захист). Введення електронних закордонних та внутрішніх паспортів зумовило необхідність внесення до цих документів відцифрованих відбитків пальців рук особи (для закордонних - обов'язково, а у разі оформлення безконтактного електронного носія паспорта громадянина України - за згодою особи) [2].

Процес інформатизації зумовив доцільність введення поняття *електронної ідентифікації*, тобто процедури використання ідентифікаційних даних особи в електронній формі, які однозначно визначають фізичну, юридичну особу або представника юридичної особи [3]. Законом України «Про електронні довірчі послуги» було введено для ідентифікаційного процесу такі засоби як *електронний підпис, електронна печатка, електронна позначка часу*.

1 січня 2023 року (частково) набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації», яким внесені суттєві зміни та доповнення до чинного законодавства задля сприяння ефективності впровадження електронного судочинства. Однією з новел, є, зокрема, заміна в Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України та Кодексі адміністративного судочинства України терміну «електронний підпис» на «кваліфікований електронний підпис або засоби електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». *Кваліфікованим електронним підписом визнається удосконалений електронний підпис, який створюється з використанням засобу кваліфікованого електронного підпису і базується на кваліфікованому сертифікаті відкритого ключа (п.23 ст.1)* [4]. Це означає, що особи, які зареєстрували офіційні електронні адреси в Єдиній судовій інформаційно-телекомунікаційній системі, можуть подати процесуальні, інші документи, вчинити інші процесуальні дії в електронній формі виключно за допомогою Єдиної судової інформаційно-

телекомунікаційної системи, з використанням «кваліфікованого електронного підпису або із застосуванням засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Якщо документи подаються учасниками справи до суду або надсилаються іншим учасникам справи в електронній формі, на такі документи також накладається кваліфікований електронний підпис учасника справи (його представника). Учасники справи мають право подавати письмові докази у вигляді документів, на які накладено кваліфікований електронний підпис, така вимога діє й щодо електронних доказів.

Законом також внесені зміни щодо порядку проведення судового засідання в режимі відеоконференції, зокрема, учасники справи беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів та засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», у порядку, встановленому Положенням про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему та/або положеннями, що визначають порядок функціонування її окремих підсистем (модулів) (ч. 3 ст.197 ГПК України). Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України відповідно до Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб», учасники справи можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи учасника справи здійснюється з використанням засобів електронної ідентифікації, що мають високий рівень довіри, відповідно до вимог Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», а в разі їх відсутності - у порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України» (ч. 4 ст. 197 ГПК України).

Ухвалення змін до чинного законодавства, перш за все, скероване на забезпечення доступу до правосуддя незалежно від умов (пандемії, війни, місця перебування особи, можливості надання доказів у паперовому виді та безпосередньої присутності в залі судового засідання), а по друге, на гарантування достовірності наданих доказів та ідентифікацію особи. Втім слід зазначити, що зміни не торкнулись кримінального судочинства. Кримінальний процесуальний кодекс України, на відміну від Цивільного процесуального кодексу України та Господарського процесуального кодексу України не містить визначення «електронного доказу», хоча в кримінальних провадженнях широко використовуються такі докази, а також передбачається проведення допиту в режимі відеоконференції. Підписання Україною 30 листопада 2022 року Другого додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність зумовлює потребу розробки законопроекту про внесення змін та доповнень до КПК України щодо використання електронних доказів у кримінальному провадженні та проведення відеоконференцій під час міжнародного співробітництва. Зокрема, запитуюча держава має право запросити, а запитувана держава дозволити одержати показання свідків або експертів в режимі відеоконференції. Під час попередніх консультацій вирішуються питання: яка держава буде головувати (проводити допит); які органи та особи будуть присутні під час проведення допиту; одна чи обидві держави будуть складати присягу, роз'яснювати права та обов'язки експерта; порядок допиту свідка та експерта; порядок належного забезпечення прав свідка та експерта;

порядок розгляду заяв про привілеї та імунітет; порядок розгляду заперечень на питання або відповіді; одна чи обидві держави будуть забезпечувати письмовий переклад, усний переклад та транскрибування. Центральні органи міжнародного співробітництва підтримують прямий зв'язок, запитувана держава має право прийняти запит, направлений в електронній формі. Обов'язок забезпечити участь особи, показання якої або заяви запитуються, покладаються на запитувану державу. Деталізація діяльності щодо перекладу свідчить про підвищення вимог до якості зафіксованої інформації, зокрема, виходячи з вимоги щодо транскрибування (від лат. *transcribo* – переписую), тобто способу запису усного мовлення з метою найточнішого передавання на письмі усіх відтінків вимови (звуків) з тими змінами, яких звук зазнає у процесі мовлення, за допомогою спеціальних графічних знаків. Цю спеціальну систему письма використовують для точного запису звучання слів тієї чи іншої мови незалежно від її графічних та орфографічних норм, тому до транскрибування вдаються, коли виникає потреба позначити звучання слова, відмінне від його написання. Правила проведення відео-конференції за взаємною згодою держав застосовуються для цілей проведення аудіо-конференції, для ідентифікації осіб та об'єктів. Для проведення слідчих дій за участю підозрюваного або обвинуваченого вимагаються додаткові умови та гарантії [5].

Удосконалення законодавства в умовах цифровізації щодо ідентифікації особи потребує приведення Кримінального процесуального кодексу України у відповідність зі стандартами ЄС, зокрема, щодо використання в кримінальному провадженні даних пристроїв з функцією розпізнавання облич. Необхідність законодавчого забезпечення результатів застосування новітніх технологій зумовлюється тим, що у вересні 2022 року в Київській області встановлено та інтегровано в систему «Безпечна Київщина» 1144 камери відеоспостереження, з яких 378 пристроїв з функцією розпізнавання номерних знаків автомобілів. В 2023 році планується встановити 500 камер з можливістю розпізнавання облич. Нові камери допоможуть виявляти диверсійно-розвідувальні групи в тилу, а також збирати інформацію, необхідну для прийняття рішень щодо оборони держави [6]. Це свідчить про впровадження в Україні світового досвіду впровадження таких технологій. Так, у Великобританії все частіше використовують системи розпізнавання облич, світовим лідером визнається Лондон, де встановлено більше 500 тисяч відеокамер, які поєднані в систему, що дозволяє сканувати 300 облич в секунду та порівнювати з базами поліції. Приватні особи також використовують дані системи для власної безпеки, зокрема, шляхом завантаження в приватні відеосистеми для охорони житла зображень злочинців, що оприлюднюються поліцією. У випадку появи такої особи біля помешкання, система розпізнає в реальному часі та сповіщає власника та поліцію [7]. В Берліні наразі проводиться експеримент з камерами, що оснащені технологією розпізнавання облич [8].

Використання технічних можливостей для ідентифікації має значні ризики порушення прав та свобод особи, тому задля запобігання настання негативних наслідків Консультативний комітет Ради Європи з питань реалізації Конвенції про захист фізичних осіб під час автоматичної обробки персональних даних розробив 28 січня 2021 року Інструкцію з розпізнавання облич (T-PD(2020)03rev4) [9]. Розпізнавання облич – це автоматична обробка цифрових зображень, що містять обличчя людей для ідентифікації або перевірки цих осіб за допомогою шаблонів обличчя. Конфіденційність інформації біометричного характеру визнана у статті 6 Закону модернізованої Конвенція про захист осіб у зв'язку з обробкою персональних даних (2018р.), яка Україною не підписана й не ратифікована. Обробка спеціальних персональних даних, до яких відносяться генетичні

дані; персональні дані, що стосуються правопорушень, кримінальних проваджень та засудження, а також пов'язані з застосуванням заходів безпеки; біометричні дані, що однозначно ідентифікують особу; особисті дані, які стосуються расового чи етнічного походження, політичних поглядів, членства в профспілках, релігійних чи інших переконань, здоров'я чи сексуального життя, допускається лише за наявності відповідних гарантій закріплених у законі. Такі запобіжні заходи повинні захищати від порушення прав та свобод особи, та запобігати дискримінації.

Перш за все, процедура розпізнавання облич має відповідати принципу законності. Різні випадки використання даної технології слід класифікувати, а сама обробка спеціальної категорії даних має відбуватися на підставах, визначених в законі. Використання розпізнавання обличчя з єдиною метою визначення кольору шкіри людини, релігійних чи інших переконань, статі, расового чи етнічного походження, віку, стану здоров'я чи соціального стану повинні бути заборонені, якщо законодавством не передбачено належних гарантій, щоб уникнути будь-якого ризику дискримінації. Законодавець має розглянути та вирішити наступні питання: етапи використання технологій розпізнавання обличчя, включаючи створення баз даних; сектори, в яких використовуються ці технології; типи технологій розпізнавання обличчя. Законодавці мають гарантувати, що зображення, доступні в цифровому форматі, не можуть оброблятися для отримання біометричних шаблонів або для їх інтеграції в біометричні системи без конкретної правової підстави для нової обробки, коли ці зображення були спочатку зняті для інших цілей (наприклад, із соціальних мереж).

В ухваленому законі має бути детальне наведення підстав конкретного використання та призначення такої ідентифікації; визначена мінімальна надійність і точність використовуваного алгоритму; тривалість збереження використаних фотографій; можливість аудиту критеріїв; підконтрольність процесу; контрзаходи з метою запобігання порушення прав осіб. Обробка біометричних даних за допомогою технологій розпізнавання обличчя з метою ідентифікації має бути обмежена метою діяльності правоохоронних органів та компетентних органів у сфері безпеки. Закони повинні передбачати чіткі параметри та критерії, які мають бути встановлені для застосування правоохоронними органами системи ідентифікації облич (наприклад, підозра у вчиненні тяжких злочинів або ризик для громадської безпеки). Для того, щоб результати обробки даних були визнані доказами у кримінальному провадженні, має бути забезпечено державами створення незалежного та кваліфікованого механізму сертифікації для розпізнавання обличчя та захист даних, щоб продемонструвати повну відповідність проведених операцій обробки даних. Така сертифікація може бути реалізована за допомогою застосування штучного інтелекту.

Система розпізнавання облич вимагає періодичного оновлення даних. Кожен алгоритм має відсоток надійності розпізнавання, тому видається важливим датувати та фіксувати цей відсоток, щоб спостерігати за його зміною. Якщо його надійність погіршиться, необхідно буде оновити фотографії. Це також дозволить захиститися від наслідків зміни форми обличчя (через старіння, аксесуари тощо). Від ефективності алгоритму залежить надійність використовуваних засобів, на що впливають різні фактори (продуктивність при різному освітленні, надійність при повороті обличчя від камери), що може призвести до одержання хибнопозитивних або хибнонегативних результатів. Має бути забезпечений найвищий можливий рівень надійності, враховуючи, що використання системи розпізнавання обличчя може призвести до дуже значних негативних наслідків для особи. Таємне використання технологій розпізнавання обличчя правоохоронними

органами має бути можливим, якщо це є необхідним та пропорційним для запобігання неминучому та значному ризику для громадської безпеки, що вочевидь, потребує судового контролю.

Повинні встановлюватися терміни зберігання даних, які не можуть бути довгими за необхідний для конкретної мети час. Будь-який збій у безпеці даних може мати особливо тяжкі наслідки для суб'єктів даних, несанкціоноване розкриття таких конфіденційних даних не може бути виправлене. Тому повинні застосовуватись жорсткі заходи безпеки, як на технічному, так і на організаційному рівнях. Відповідний орган зобов'язаний вдаватися до заходів для запобігання кібератак. Будь-яке порушення безпеки даних, яке може серйозно порушити права та основні свободи суб'єктів даних повинні бути повідомлені наглядовому органу та, у відповідних випадках суб'єктам даних. Заходи безпеки повинні розвиватися з плином часу та у відповідь на зміну та ідентифікацію загроз уразливості.

Впровадження системи розпізнання облич має формуватися на визнаних в ЄС підходах та організаційних вимогах, зокрема: впровадження прозорості політики, процедури і практики для забезпечення того, щоб захист прав суб'єктів даних був покладений в основу використання технології розпізнавання облич; публікація звітів про прозорість щодо конкретного використання технології розпізнавання облич; проведення процедур аудиту; створення внутрішніх перевірочних комітетів для оцінки та затвердження будь-якої обробки із залученням даних розпізнавання обличчя. Під час підготовки звіту щодо оцінки впливу даної технології на права людини, доцільно не тільки визнати ризики, що виникають внаслідок потенційної обробки, а також розглянути необхідні заходи подолання цих ризиків шляхом вжиття необхідних технічних та організаційних заходів. Доцільно оцінювати правомірність використання цих технологій; вказати, які фундаментальні права зачіпаються під час біометричної обробки; визначити вразливість суб'єктів даних; запропонувати спосіб, завдяки якому ці ризики можна ефективно зменшити. Таку оцінку має здійснювати орган, на який покладено забезпечення функціонування даної системи, або незалежний моніторинговий орган або аудитор, який має відповідний досвід.

Окрім юридичного підґрунтя, використання таких технологій потребує визначення етичного критерію, з огляду на високі ризики, пов'язані з використанням технології розпізнавання обличчя. Комітет Ради Європи пропонує державам створити незалежні консультативні ради з етики, які можуть виконувати консультативні та дорадчі функції, вони можуть залучатися для того, щоб доповнити або підтвердити результати аудиту. Етичні міркування можуть допомогти знайти відповідний баланс між конкуруючими інтересами.

18 листопада 2022 року Комітетом Ради Європи оприлюднено Керівництво щодо національної цифрової ідентифікації (2022 T-PD(2021)2rev9) [10], в якому зазначено, що негативні наслідки застосування національної системи (технології) ідентифікації можуть полягати в дискримінації, ізоляції, маргіналізації, необґрунтованому стеженні та профілюванню, а також можуть призвести до втрати людиною контролю над своєю особистістю та неправомірного використання або крадіжки особи (з метою використання банківських рахунків тощо). В Преамбулі до обґрунтування Протоколу № 233 про внесення змін до Конвенції про захист фізичних осіб при автоматичній обробці персональних даних вказано, що «гідність людини вимагає при впровадженні технологій автоматичної обробки персональних (біометричних) даних, щоб обличчя не розглядалися як просто об'єкти» [11]. З урахуванням наведеного, стандартом Ради Європи є розробка

правового механізму щодо забезпечення права осіб на доступ до своїх персональних даних та безоплатне одержання копії персональних даних, що підлягають обробці; права на виправлення неточних даних (безоплатно та без надмірної затримки); права на видалення своїх даних, якщо обробка їх суперечить положенням закону; права на обмеження обробки даних; права на подання скарги в наглядовий орган; права на судовий засіб захисту, забезпечення судових механізмів відшкодування завданої шкоди.

В 2020 році до Європейського суду з прав людини подана перша заява про порушення Європейської конвенції про права людини та основоположні свободи при застосуванні технології розпізнавання облич [12].

Висновки. Отже, впровадження нових технологій ідентифікації осіб за біометричними даними безперечно сприятиме правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю та забезпечить захист інтересів держави, особливо в умовах воєнного стану. Водночас, для дотримання міжнародних стандартів дотримання прав людини при застосуванні національної системи (технології) ідентифікації облич необхідно Україні приєднатися до оновленої Конвенції захисту фізичних осіб при автоматичній обробці персональних даних (2018 р.); розробити законопроект про створення відповідного Національного органу, що здійснюватиме реалізацію організаційних та технологічних заходів у даній сфері, визначити його статус та порядок взаємодії з правоохоронними органами; внести доповнення до Кримінального процесуального кодексу України щодо використання електронних доказів в кримінальному провадженні, зокрема, підстав для таємного розгортання процесу ідентифікації особи в режимі реального часу з використанням штучного інтелекту та критеріїв визнання достовірності результатів даних технологій; прав учасників кримінального провадження на ознайомлення з матеріалами такої ідентифікації, права на оскарження та відшкодування завданої шкоди.

Громадяни переважно мають уявлення про використання сучасних технологій у судочинстві, що сформоване переважно художніми творами. Великої популярності набув роман Дж. Оруела «1984», в якому автор застосував фразу «Великий брат стежить за тобою» при описанні режиму тоталітарної держави. В 1998 США встановили щорічну «Премію Великого Брата» за порушення свободи громадян державою чи компанією. Джон Роналд Руел Толкін у «Володарі перснів» використовує термін «Око Саурона», як символ, метафору, щоб показати, що його герой бачить все, демонструючи свою невпинну пильність. Тому задля уникнення усталеного сприйняття використання системи спостереження без належного законодавчого забезпечення, що викликає виправдану осторогу громадян, доцільно прийняти відповідне законодавство, підвищити обізнаність населення України щодо мети та процедур застосування технологій розпізнавання облич. І коли «Око Саурона» діятиме в межах правової регламентації та продемонструє дієвість та результативність, тоді й сформується довіра громадян та відчуття захисту і безпеки.

Список використаних джерел

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. *Голос України* від 10.12.2008. № 236.
2. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України № 5492-VI від 20.11.2012. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17> (дата звернення 03.01.2023).
3. Про електронні довірчі послуги: Закон України № 2155-VIII від 05.10.2017. *Голос України* від 07.11.2017 — № 206.

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення укладення угоди між Україною та Європейським Союзом про взаємне визнання кваліфікованих електронних довірчих послуг та імплементації законодавства Європейського Союзу у сфері електронної ідентифікації: Закон України № 2801-ІХ від 01.12.2022. *Голос України* від 31.12.2022 — № 267.

5. Ахтирська Н.М. Одержання доказів в електронній формі в світлі Другого додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність. *Криміналістика і судова експертиза. №67. 2022.* DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.21>

6. На Київщині встановлять камери відеоспостереження з розпізнаванням обличч. URL: https://enovosty.com/news/news_kiev/full/0501-na-kievshhine-ustanovyat-kamery-videonablyudeniya-s-raspoznavaniem-lic (дата звернення 05.01.2023).

7. Prokopenko A., M. Altenhenne. Großbritannien verwendet zunehmend Gesichtserkennungssysteme. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%B2-%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B5%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B0%D1%82%D1%8C-%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D1%81%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B8%D1%8625102019/video-50993789> (дата звернення 06.01.2023)

8. In Berlin werden Gesichtserkennungskameras getestet URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D0%B0%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C%D1%8E%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F-%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BA%D0%B0-%D0%B2-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B5-%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%8E%D1%82-%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%83-%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0-25082017/video-40237659> (дата звернення 06.01.2023).

9. Consultative Committee of the Convention for the Protection of individuals with Regard to automatic Processing of Personal Data Convention 108. Guidelines on Facial Recognition 28 January 2021 T-PD (2020) 03rev4. Directorate General of Human Rights and Rule of Law. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-facial-recognition/1680a134f3> (дата звернення 06.01.2023).

10. Consultative Committee of the Convention for the Protection of individuals with Regard to automatic Processing of Personal Data Convention 108. Guidelines on National Digital Identity. 18 November 2022 T-PD (2021) 2rev9. Directorate General of Human Rights and Rule of Law. URL: <https://rm.coe.int/t-pd-2021-2rev9-guidelines-digital-identity-2761-5846-6310-2/1680a95e1e> (дата звернення 06.01.2023).

11. Convention 108 +. Convention for the protection of individuals with regard to the processing of personal data. Council of Europe, June 2018. Printed at the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/convention-108-convention-for-the-protection-of-individuals-with-regar/16808b36f1> (дата звернення 06.01.2023).

12. Mischtschenko O. Beim EGMR wurde eine Klage gegen ein Gesichtserkennungssystem in Moskau eingereicht.
URL:<https://www.dw.com/ru/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%87%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B6%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B2%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B2%D0%B5/a-54067454> (дата звернення 06.01.2023).

References

1. Universal Declaration of Human Rights. Initiated and promulgated by resolution 217 A (III) of the UN General Assembly of December 10, 1948]. *Holos Ukrainy*.10.12.2008 — No 236. (in Ukrainian)
2. About the Unified State Demographic Register and documents confirming the citizenship of Ukraine, certifying an individual or other special status: Law of Ukraine № 5492-VI. 20.11.2012. Retrieved from:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17> (in Ukrainian).
3. On electronic trust services: Law of Ukraine № 2155-VIII dated October 5, 2017. *Holos Ukrainy* vid 07.11.2017 — No 206. (in Ukrainian)
4. On amending some legislative acts of Ukraine to ensure the conclusion of an agreement between Ukraine and the European Union on the mutual recognition of qualified electronic trust services and the implementation of European Union legislation in the field of electronic identification: Law of Ukraine No. 2801-IX dated 01.12.2022. *Voice of Ukraine* dated December 31, 2022 — No. 267. (in Ukrainian)
5. Akhtyrskaya, N. (2022). Oderzhannia dokaziv v elektronni formi v svitli Druhoho dodatkovoho protokolu do Konventsii pro kiberzlochynnist [Receipt of evidence in electronic form in light of the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercriminals]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*, 67. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.21> (accessed 02 January 2022). (in Ukrainian)
6. Na Kyivshchyni vstanovliat kamery videosposterezhenia z rozpiznavanniam oblych [A video surveillance camera with face recognition was installed in Kyivshchyna]. Retrieved from: https://enovosty.com/news/news_kiev/full/0501-na-kyivshchyni-ustanovyat-kamery-videonablyudeniya-s-raspoznavaniem-lic. (accessed 05 January 2023). (in Ukrainian)
7. Prokopenko A., M. Altenhenne. Großbritannien verwendet zunehmend Gesichtserkennungssysteme [The UK is increasingly using facial recognition systems]. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru/%D0%B2%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B8%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B5%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D0%B6%D0%B0%D1%82%D1%8C-%D0%BA%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D1%81%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B8%D1%8625102019/video-50993789> (accessed 06 January 2023). (in German)
8. In Berlin werden Gesichtserkennungskameras getestet [Face recognition cameras are being tested in Berlin]. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B1%D0%B0%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%8>

2%D1%8C%D1%8E%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B0%D0%BB
%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F-
%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BA%D0%B0-%D0%B2-
%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B5-
%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%80%D1%83%D1%8E%D1%82-
%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%83-
%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0
%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0-25082017/video-40237659
(accessed 06 January 2023). (in German)

9. Consultative Committee of the Convention for the Protection of individuals with Regard to automatic Processing of Personal Data Convention 108. Guidelines on Facial Recognition 28 January 2021 T-PD (2020) 03rev4. Directorate General of Human Rights and Rule of Law. Retrieved from: <https://rm.coe.int/guidelines-on-facial-recognition/1680a134f3> (accessed 06 January 2023). (in English)

10. Consultative Committee of the Convention for the Protection of individuals with Regard to automatic Processing of Personal Data Convention 108. Guidelines on National Digital Identity. 18 November 2022 T-PD (2021) 2rev9. Directorate General of Human Rights and Rule of Law. Retrieved from: <https://rm.coe.int/t-pd-2021-2rev9-guidelines-digital-identity-2761-5846-6310-2/1680a95e1e> (accessed 06 January 2023). (in English)

11. Convention 108 +. Convention for the protection of individuals with regard to the processing of personal data. Council of Europe, June 2018. Printed at the Council of Europe. Retrieved from: <https://rm.coe.int/convention-108-convention-for-the-protection-of-individuals-with-regar/16808b36f1> (accessed 06 January 2023). (in English)

12. Mischtschenko, O. Beim EGMR wurde eine Klage gegen ein Gesichtserkennungssystem in Moskau eingereicht. [A lawsuit against a facial recognition system in Moscow has been filed with the ECtHR]. Retrieved from: <https://www.dw.com/ru/%D0%B2%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%87%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B6%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B2%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B2%D0%B5/a-54067454> (accessed 06 January 2023). (in German)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023

прийнята до друку 13.02.2023

The article: is received 23.01.2023

is accepted 13.02.2023

Бібліографія: Ахтирська Н. М. Стандарти Ради Європи щодо використання технологій розпізнавання облич у кримінальному провадженні або на кого дивиться око Саурана. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 228-238. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.228-238.

УДК 343.13

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.239-249

ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ПРАВА НА МИРНЕ ВОЛОДІННЯ МАЙНОМ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ: ДОКТРИНА ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Гловюк Ірина Василівна,

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри
кримінально-правових дисциплін Інституту права

Львівського державного університету внутрішніх справ

вул. Замарстинівська, 9, м. Львів, Україна

e-mail: irynavasgloviuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5685-3702>

Гринюк Володимир Олексійович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального процесу та
криміналістики Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 60, м. Київ, Україна

e-mail: gva19740820@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6340-0584>

Мета. Метою статті є ідентифікація проблемних питань регламентації охорони та захисту права на мирне володіння майном у КПК України у досудовому розслідуванні у аспекті судової практики та формулювання пропозицій щодо їх вирішення на рівні нормотворчості, правозастосування та тлумачення. **Методика.** Методика включає в себе сукупність методів наукового пізнання: герменевтичний, діалектичний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати:** за підсумками дослідження ідентифіковано відображення у положеннях кримінального процесуального законодавства конвенційних стандартів права на мирне володіння майном; виокремлено проблемні норми КПК України та практику, що не корелюються з конвенційними гарантіями права на мирне володіння майном. Запропоновано зміни та доповнення до ст. 169 КПК України, п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК України. **Наукова новизна:** виокремлено перелік процесуальних дій та рішень, у межах яких можливе втручання у право на мирне володіння майном у кримінальному провадженні; обґрунтовано потребу передбачити у КПК України несуперечливий правовий режим речей і документів, які вилучені у результаті тимчасового доступу до речей і документів; виявлено нормативні прогалини щодо повернення тимчасово вилученого майна; виявлено проблемні питання діяльності АРМА. **Практична значимість:** результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, забезпеченні діяльності АРМА.

Ключові слова: досудове розслідування, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, мирне володіння майном, практика ЄСПЛ, заходи забезпечення кримінального провадження, вилучення майна, арешт майна, Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, речові докази.

Iryna Hloviuk

*Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Criminal Law Disciplines, Institute of Law, Lviv State University of Internal Affairs
9 Zamarstynivska Street, Lviv, Ukraine
e-mail: irynavasgloviuk@gmail.com*

Volodymyr Hryniuk

*Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of criminal procedure and criminalistics of the Educational and Scientific Institute of Law,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
60 Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine
e-mail: gva19740820@gmail.com*

**PROTECTION AND DEFENCE OF THE RIGHT TO PEACEFUL ENJOYMENT
OF POSSESSIONS IN PRE-TRIAL INVESTIGATIONS: DOCTRINE AND CASE LAW**

Purpose. The purpose of the article is to identify the problematic issues of regulation of protection and defence of the right to peaceful enjoyment of possessions in the Criminal Procedure Code of Ukraine in pre-trial investigation in terms of case law and to formulate proposals for their solution at the level of law-making, law enforcement and interpretation. **Methodology.** The methodology includes a set of methods of scientific research: hermeneutical, dialectical, systemic and structural, logical and normative methods. **Results:** based on the results of the study, the authors identify the provisions of the criminal procedure legislation which reflect the conventional standards of the right to peaceful enjoyment of possessions; the authors identify the problematic provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the case law which do not correlate with the conventional guarantees of the right to peaceful enjoyment of possessions. The authors propose amendments and additions to Article 169 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, paragraph 3 of Part 2 of Article 307 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. **Scientific novelty:** the authors identify a list of procedural acts and decisions within which the right to peaceful enjoyment of property in criminal proceedings may be interfered with; substantiate the need to provide for a consistent legal regime of items and documents seized as a result of temporary access to items and documents in the Criminal Procedure Code of Ukraine; identify regulatory gaps regarding the return of temporarily seized property; identify problematic issues of National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes. **Practical relevance:** the results of the study can be used in law-making and law enforcement activities when applying measures to ensure criminal proceedings, and to ensure the activities of the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes.

Key words: pre-trial investigation, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, peaceful enjoyment of possessions, ECHR case law, measures to ensure criminal proceedings, seizure of property, property arrest, National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes, material evidence.

Постановка проблеми. У кримінальному провадженні у силу специфіки цієї діяльності можуть обмежуватися не тільки права людини, пов'язані із сферою особистої автономії, а й майнові права. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), реагуючи на це, передбачив засаду недоторканності права власності, регламентувавши її через уповноважуючі норми стосовно підстав позбавлення та обмеження права власності, що, без сумніву у повному обсязі зміст цієї засади у кримінальному провадженні не відображає (при тому, що ще і не всі наявні виключення з судового порядку обмеження права власності указані у ст. 16 КПК України). При вирішенні питань стосовно обмеження та позбавлення права власності мають бути враховані положення Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі - Конвенція) та релевантна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемні питання, пов'язані з позбавленням та обмеженням права власності у кримінальному провадженні досліджувалися у аспекті реалізації засади, передбаченої Конституцією України та ст. 16

КПК України (В.І. Галаган, А.В. Дрозд, Г.М. Куцкір, Н.С. Моргун, О.В. Музиченко), обмеження майнових прав осіб у кримінальному провадженні (Т.Є. Зелькіна, А.Е. Руденко), застосування заходів забезпечення кримінального провадження (І.П. Зінковський, О.В. Капліна, А.С. Котова, М.В. Лепей, Д.В. Лісніченко, С.М. Смоков, А.В. Холостенко та ін.), проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій (Т.Є. Зелькіна, В.С. Могила, С.Л. Шаренко та ін.), речових доказів (С.О. Ковальчук, І.О. Крицька), діяльності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі - АРМА) (В.Д. Басай, Т.Є. Зелькіна, С.О. Ковальчук), критеріїв правомірності обмеження права власності та застосування стандартів ЄСПЛ (О.В. Капліна, А.С. Котова, Т.О. Музиченко, С.Б. Фомін та ін.). Проте, враховуючи критерії позбавлення власності за Протоколом 1 до Конвенції, доктринальної розробки у аспекті правильного тлумачення та застосування норм кримінального процесуального законодавства потребують питання охорони та захисту права на мирне володіння майном у КПК України.

Постановка завдання. Отже, метою статті є ідентифікація проблемних питань регламентації охорони та захисту права на мирне володіння майном у КПК України у аспекті судової практики та формулювання пропозицій щодо їх вирішення на рівні нормотворчості, правозастосування та тлумачення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конвенційні стандарти права на мирне володіння майном та їх відображення у положеннях кримінального процесуального законодавства. ЄСПЛ неодноразово у своїх рішеннях надавав тлумачення ст. 1 Протоколу 1 до Конвенції. Наприклад, у справі «East/West Alliance Limited» проти України» (Заява № 19336/04), де розглядався комплекс питань, пов'язаних із позбавленням майна, у тому числі і у кримінально-процесуальному аспекті, було зазначено: «Суд наголошує на тому, що перша та найбільш важлива вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції полягає у тому, що будь-яке втручання державного органу у право на мирне володіння майном повинно бути законним (див. рішення у справі «Іатрідіс проти Греції» (Iatridis v. Greece) [ВП], заява № 31107/96, п. 58, ECHR 1999-II). Вимога щодо законності у розумінні Конвенції вимагає дотримання відповідних положень національного законодавства та відповідності принципів верховенства права, що включає свободу від свавілля (див. рішення у справі «Антріш проти Франції», від 22 вересня 1994 року, Series A № 296-A, п. 42, та «Кушоглу проти Болгарії» (Kushoglu v. Bulgaria), заява № 48191/99, пп. 49-62, від 10 травня 2007 року). ... Суд також нагадує, що будь-яке втручання державного органу у право на мирне володіння майном повинно забезпечити «справедливий баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Необхідність досягнення такого балансу відображена в цілому в структурі статті 1 Першого протоколу. Необхідного балансу не вдасться досягти, якщо на відповідну особу буде покладено індивідуальний та надмірний тягар (див., серед інших джерел, рішення від 23 вересня 1982 року у справі «Спорронг та Лоннрот проти Швеції» (Sporrong and Lonnroth v. Sweden), пп. 69 і 73, Series A № 52). Іншими словами, має існувати обґрунтоване пропорційне співвідношення між засобами, які застосовуються, та метою, яку прагнуть досягти (див., наприклад, рішення від 21 лютого 1986 року у справі «Джеймс та інші проти Сполученого Королівства» (James and Others v. the United Kingdom), п. 50, Series A № 98)» (п.п. 167, 168).

Як видно, першою умовою правомірності втручання у право на мирне володіння своїм майном є саме законність. При цьому «застосовні положення національного законодавства повинні бути достатньо доступними, точними та передбачуваними у своєму застосуванні» [1]. Отже, найперше слід визначити систему процесуальних дій та рішень, якими може бути обмежено відповідне право в українському кримінальному процесі.

Засада недоторканності права власності у ст. 16 КПК України не містить ні критеріїв правомірності позбавлення або обмеження права власності, ні переліку заходів, якими це може бути здійснено (що обумовлено, як видається, засадничим характером цієї статті). Проте, обраний законодавцем спосіб її формулювання теж складно визнати вдалим, адже, судячи із запропонованих формулювань, закладено два правила: 1) загальне правило: позбавлення або обмеження права власності під час кримінального провадження здійснюється лише на підставі вмотивованого судового рішення, ухваленого в порядку, передбаченому цим Кодексом; 2) виключення із цього загального правила (на підставах та в порядку, передбачених цим Кодексом, допускається тимчасове вилучення майна без судового рішення). Проте, у чинній редакції КПК України це далеко не єдина процесуальна дія, коли обмеження права власності можливо не за судовим рішенням. Тим більше, якщо згадати, що для ухвали слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи за ст. 235 КПК України не передбачається як обов'язковий елемент її змісту дозвіл на вилучення речей і документів. Відповідно, є вже пропозиції щодо удосконалення ст. 16 КПК України [2, с. 201], хоча реалізація цих пропозицій вимагає кореляції також із положеннями ст. 615 КПК України. Адже в умовах воєнного стану, якщо відсутня об'єктивна можливість виконання слідчим суддею повноважень, передбачених статтями 163, 164, 170, 173, 234, 235, 245-248 КПК України, - такі повноваження виконує керівник відповідного органу прокуратури за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором.

Аналіз положень КПК України дозволяє виділити такий перелік процесуальних дій та рішень, у межах яких можливе втручання у право на мирне володіння майном: накладення грошового стягнення, тимчасове вилучення майна, тимчасовий доступ до речей і документів, тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; арешт майна, застава, огляд, обшук, вилучення майна, вилучення речей і документів під час дізнання, отримання зразків для експертизи, арешт, огляд і виїмка кореспонденції; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження; витребування та отримання речей, документів; вирішення питань стосовно речових доказів у порядку ч. 6 ст. 100 КПК України. Ці процесуальні дії та рішення передбачені у КПК України, тобто один із елементів законності у вигляді правової основи у законодавстві наявний. Проте, цього замало для дотримання відповідної умови, адже закон має бути доступним, точним та передбачуваним, проте, ряд положень КПК України так охарактеризувати неможливо.

Обсяг статті не дозволяє авторам розкрити цю проблематику стосовно кожної процесуальної дії / процесуального рішення, тому слід зупинитися на найбільш інтрузивних заходах – вилученні майна у широкому розумінні цього формулювання у КПК України та питаннях діяльності АРМА стосовно речових доказів у кримінальному провадженні.

Вилучення майна у аспекті законності втручання у право на мирне володіння майном.

Як слушно пишуть С.М. Смоков, А.В. Холостенко та Д.В. Лісніченко, «вилучення у кримінальному провадженні – це діяльність, в рамках передбачених цим кодексом процесуальних дій, спрямована на отримання уповноваженою службовою особою у розпорядження речей, документів, об'єктів, зразків, що мають значення для кримінального провадження» [3, с. 53].

Крім того, слід звернути увагу і на те, що ст. 298-3 КПК України передбачає вилучення речей і документів, як окрему процесуальну дію під час дізнання. І хоча чітко правова природа такого вилучення не визначена, найбільш обґрунтованою є позиція, що вилучення в ході дізнання є особливою процесуальною дією, статус об'єктів, отриманих в ході вилучення – це тимчасово вилучене майно [4, с. 76]. Відмітимо, що таке вилучення здійснюється не за рішенням суду (слідчого судді), а за рішенням уповноваженої особи. Також законодавець не передбачає процедури оскарження такого вилучення речей і документів до слідчого судді, що може мати ознаки зловживань в контексті права на мирне володіння майном.

Тобто натепер «вилучення» є категорією, яка охоплює фактичний перевід матеріальних об'єктів до іншої особи у випадках, передбачених у КПК України, і відрізняється за підставами та формами переходу.

Відмітимо, що вимогам юридичної визначені не відповідає становище, яке є у законодавстві та на практиці з питання вилучення майна в ході тимчасового доступу до речей і документів, яке у ст. 159 КПК України іменується виїмкою. КПК України його практично оминає увагою, єдина норма, з якої можна робити якісь висновки з нього питання, є ч. 1 ст. 100 КПК України, що речовий доказ, який був наданий стороні кримінального провадження або нею вилучений, повинен бути якнайшвидше повернутий володільцю, крім випадків, передбачених статтями 160-166, 170-174 цього Кодексу. На рівні доктрини висловлено пропозицію «доповнити унормувати дії слідчого, прокурора щодо повернення речей і документів, вилучених у ході тимчасового доступу до них, володільцю, а у випадках, коли вилучені речі і документи необхідні для здійснення кримінального провадження, звернутися до слідчого судді, суду з клопотанням про їх арешт» [5].

Є альтернативна позиція щодо потреби виділення особливого правового режиму таких речей і документів: «слідчий після тимчасового доступу у формі вилучення (виїмки) остаточно вирішує питання про те, чи мають ці речі та документи значення для кримінального провадження, і звертається до слідчого судді з клопотанням про арешт майна; це потребуватиме уточнення положень глави 17 КПК України щодо арешту майна не тільки з метою забезпечення збереження речових доказів, а доказів у цілому» [6, с. 311].

Підтримуючи такі ідеї, комплекс змін пропонує В.А. Завтур [7, с. 82].

Разом з тим, вирішення цього питання потребує вже на рівні підготовки пропозицій оцінки майбутньої процедури у аспекті критеріїв правомірності обмеження права на мирне володіння майном. Якщо у КПК України буде передбачений несуперечливий правовий режим речей і документів, які вилучені у результаті тимчасового доступу, то це свідчитиме про законність втручання у це право. Проте, цього замало для відповідності Конвенції та практиці ЄСПЛ за Протоколом 1 до Конвенції.

Зважаючи на положення Протоколу 1 до Конвенції, що «ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства», та тлумачення ЄСПЛ «будь-яке втручання державних органів у право на мирне володіння майном ... повинно переслідувати легітимну мету «в інтересах суспільства»» (рішення «Суханов та Ільченко

проти України» (Заяви № 68385/10 та 71378/10)), а інтересом суспільства у даному випадку є встановлення обставин у кримінальному провадженні, то має бути сформульовано, якими ознаками мають бути наділені речі і документи, щоб отримати відповідний статус. Це частково вже закріплено у п. 5 та 6 ч. 2 ст. 160 КПК України та п. 5 ч. 5 ст. 163 КПК України, проте, суттєвість значення і потреба у неповерненні таких речей і документів має бути підтверджена вже після їх отримання, тобто у разі, якщо вони дійсно матимуть значення для доказування.

Крім того, має бути забезпечено баланс між публічними інтересами та інтересами володільця речей і документів. Адже ЄСПЛ зазначає, що «будь-яке втручання у право власності обов'язково повинно відповідати принципу пропорційності. Як неодноразово зазначав Суд, "справедливий баланс" має бути дотриманий між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав людини. ... Далі Суд зазначає, що необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа, про яку йдеться, несе "індивідуальний і надмірний тягар"» (рішення «Трегубенко проти України» (заява N 61333/00)).

Первинно цей баланс має забезпечити слідчий суддя, суд, як це і передбачено ч. 7 ст. 163 КПК України, даючи розпорядження про надання можливості вилучення речей і документів. Але слід передбачити можливість дискреції також слідчого, прокурора щодо повернення такого майна, у разі, якщо у подальшому у кримінальному провадженні відпаде потреба, наприклад, у зберіганні саме оригіналів, а не копій документів. Адже «одним з елементів тесту справедливого балансу є те, чи існували інші, менш суворі заходи, які були вжиті органами державної влади для дотримання державних інтересів. ... Також може бути релевантним, чи можна було б досягти тієї ж мети шляхом меншого втручання в права заявника і чи розглянули органи влади можливість застосування цих менш суворих рішень» [1].

Для дізнання у ст. 298-3 КПК України передбачено такий механізм повернення, хоча він і прописаний невдало через формулювання «виняткових випадків» щодо можливості повернення, і це потребує виправлення з урахуванням вищенаведених позицій.

У такому випадку можна буде на нормативному рівні закласти дотримання справедливого балансу при вирішенні питання обмеження права на мирне володіння майном. На правозастосовному рівні алгоритм оцінки обмеження детально розроблено О. Капліною та С. Фоміним [8].

Ще одним проблемним питанням є оскарження бездіяльності щодо неповернення тимчасово вилученого майна. Законодавець, реагуючи на численні скарги щодо тиску на бізнес, систематично вносив зміни та доповнення до КПК України у цьому аспекті, зокрема, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо початку роботи Вищого антикорупційного суду» від 18 вересня 2019 року № 100-IX, яким було доповнено ст. 169 КПК України щодо механізму повернення тимчасово вилученого майна при відмові в задоволенні або при частковому задоволенні клопотання про арешт тимчасово вилученого майна.

Разом з тим, відмітимо, що ці зміни не вирішити деяких питань, пов'язаних із тимчасовим вилученням майна. Зокрема, бездіяльність стосовно неповернення тимчасово вилученого майна може бути оскаржена у порядку п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України, і, як показує судова практика, за результатами розгляду скарг непоодинокими є ухвали, якими слідчі судді зобов'язують слідчого повернути вилучене майно. Разом з тим, строк, який надається для такого повернення, указується не завжди [9]. І якщо у випадку

відмови у задоволенні клопотання про арешт майна або при скасуванні арешту майна слідчий, прокурор після отримання відповідної ухвали слідчого судді зобов'язані негайно вжити заходів щодо виконання судового рішення та направити повідомлення про його виконання слідчому судді, то при задоволенні скарги за п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України відповідних обов'язків для слідчого, прокурора у КПК України не передбачено, що погіршує становище володільця тимчасово вилученого майна, порівняно із ситуаціями, коли слідчий суддя відмовив у задоволенні клопотання про арешт майна або скасував арешт майна. Відповідно, для усунення цієї прогалини слід внести доповнення до ч. 2 та 3 ст. 169 КПК України та п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК України.

Питаннях діяльності АРМА стосовно речових доказів у кримінальному провадженні. Окремою складовою питань охорони права на мирне володіння майном у кримінальному провадженні є забезпечення зберігання самих речових доказів, що забезпечує в подальшому процес доказування та дотримання майнових прав їх власників чи законних володільців. Крім традиційних способів зберігання речових доказів та документів кримінального провадження, які були предметом дослідження багатьох науковців [10; 11], законодавець передбачає підстави, порядок передачі, управління та реалізації певних речових доказів АРМА (абз. 7 ч. 6 та ч. 7, 8 ст. 100 КПК України). З огляду на зазначене варто зазначити, що спеціально утворена інституція за своїм призначенням повинна забезпечувати зберігання зазначених в КПК речових доказів, а з іншого боку – захищати інтереси самих власників переданого на зберігання майна з метою недопущення зниження його вартості внаслідок здійснення ефективного управління арештованими у кримінальному провадженні активами.

Речові докази вартістю понад 200 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження, передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності - за рішенням слідчого судді, суду Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, для здійснення заходів з управління ними з метою забезпечення їх збереження або збереження їхньої економічної вартості, а речові докази, зазначені в абзаці першому ч. 6 ст. 100 КПК України, такої самої вартості - для їх реалізації з урахуванням особливостей, визначених законом. Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що передача АРМА активів в управління є складовою частиною арешту майна у кримінальному провадженні або похідною дією після накладення арешту на майно. Внаслідок цього діяльність з передачі та управління активами з метою забезпечення їх збереження або збереження їх економічної вартості та реалізації активів з урахуванням їх особливостей повинна відповідати вищезазначеним у цій статті конвенційним стандартам права на мирне володіння майном. Таким чином передача активів в управління АРМА повинна здійснюватись з урахуванням трьох головних критеріїв втручання у право особи на мирне володіння майном, які зазначені в ст. 1 Протоколу Конвенції (законність втручання; наявність «суспільного інтересу»; пропорційність втручання визначеним цілям).

В цьому контексті слід детальніше зупинитись на розгляді питання про спосіб управління переданими АРМА активами, оскільки у правозастосовній діяльності на сьогоднішній день не виробилось чіткої позиції з огляду на суперечність правової регламентації зазначеного питання в ч. 6 ст. 100 КПК та положень Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» від 10 листопада 2015 року №772-VIII (далі – Закон) [12]. Відповідно до ч. 1 ст. 19 вказаного Закону АРМА здійснює управління

активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, у тому числі як захід забезпечення позову - лише щодо позову, пред'явленого в інтересах держави, із встановленням заборони розпоряджатися та/або користуватися такими активами, а також у позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави із встановленням заборони користуватися такими активами, сума або вартість яких перевищує 200 розмірів прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на 1 січня відповідного року. Зазначені активи приймаються в управління відповідно до ухвали слідчого судді під час здійснення досудового розслідування. Управління рухомим та нерухомим майном, цінними паперами майновими та іншими правами здійснюється АРМА шляхом їх реалізації або передачу на конкурсних засадах юридичним особам чи фізичними особам-підприємцям. Таким чином аналіз положень вказаного Закону свідчить про наявність дискреції у АРМА обрання способу управління активами.

Відповідно до ч. 6 ст. 100 КПК України речові докази, що не містять слідів кримінального правопорушення, у вигляді предметів, великих партій товарів, зберігання яких через громіздкість або з інших причин неможливо без зайвих труднощів або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких співмірні з їх вартістю, а також речові докази у вигляді товарів або продукції, що піддаються швидкому псуванню: 1) повертаються власнику (законному володільцю) або передаються йому на відповідальне зберігання, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження; 2) передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності - за рішенням слідчого судді, суду для реалізації, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження; 3) знищуються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності - за рішенням слідчого судді, суду, якщо такі товари або продукція, що піддаються швидкому псуванню, мають непридатний стан; 4) передаються для їх технологічної переробки або знищуються за рішенням слідчого судді, суду, якщо вони відносяться до вилучених з обігу предметів чи товарів, а також якщо їх тривале зберігання небезпечне для життя чи здоров'я людей або довкілля. Причому така передача здійснюється до АРМА за письмовою згодою власника, а у випадку її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду для здійснення заходів з управління ними з метою їх збереження чи збереження їхньої економічної вартості, а речові докази що не містять слідів кримінального правопорушення, у вигляді предметів, великих партій товарів, зберігання яких через громіздкість або з інших причин неможливо без зайвих труднощів або витрати по забезпеченню спеціальних умов зберігання яких співмірні з їх вартістю, а також речові докази у вигляді товарів або продукції, що піддаються швидкому псуванню – для їх реалізації з урахуванням особливостей, визначених Законом.

Таким чином в будь-якому випадку реалізація речових доказів, зазначених в абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК України можлива лише за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду із зазначення у відповідній ухвалі про передачу такого активу з метою реалізації. З метою усунення прогалин нормативного регулювання та забезпечення прав власника на мирне володіння майном у кримінальному провадженні доцільно передбачити можливість участі підозрюваного, обвинуваченого, їх захисників та законних представників, іншого власника речових доказів чи його представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, під час розгляду клопотання слідчого чи прокурора про передачу речових доказів, які зазначені в абз. 7 ч. 6 ст. 100 КПК. Зазначене положення сприятиме захисту та охороні прав зазначених осіб в контексті права на мирне володіння майном. Зазначені

особи повинні бути наділені правом надавати слідчому судді чи суду докази та аргументи з метою визначення найкращого способу управління такими активами та здійснення волевиявлення власника майна щодо його згоди на реалізацію таких речових доказів

Висновки. Для посилення процесуальних гарантій повернення вилученого майна його володільцю слід частини 2 та 3 ст. 169 КПК України викласти у редакції:

«2. Копія судового рішення про відмову в задоволенні або про часткове задоволення клопотання про арешт тимчасово вилученого майна, копія судового рішення про повне або часткове скасування арешту тимчасово вилученого майна, копія судового рішення про повне або часткове задоволення скарги на бездіяльність, яка полягає у не поверненні тимчасово вилученого майна, негайно після його оголошення вручається слідчому, прокурору. У разі відсутності слідчого, прокурора під час оголошення судового рішення його копія надсилається таким особам не пізніше наступного робочого дня.

3. Слідчий, прокурор після отримання судового рішення про відмову в задоволенні або про часткове задоволення клопотання про арешт тимчасово вилученого майна, судового рішення про повне або часткове скасування арешту тимчасово вилученого майна, судового рішення про повне або часткове задоволення скарги на бездіяльність, яка полягає у не поверненні тимчасово вилученого майна, повинні негайно вжити заходів щодо виконання судового рішення та направити повідомлення про його виконання слідчому судді».

Крім того, для усунення ситуацій невказання строку повернення вилученого майна слід п. 3 ч. 2 ст. 307 КПК України викласти у редакції: «зобов'язання вчинити певну дію у строк, визначений слідчим суддею».

З метою гарантування права на мирне володіння майном у кримінальному провадженні ч. 6 ст. 100 КПК України доповнити абз. 8 такого змісту: «Клопотання про передачу активів в управління Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаних від корупційних та інших злочинів для здійснення заходів з управління ними розглядається слідчим суддею, судом не пізніше п'яти днів з дня його надходження до суду, за участю слідчого та/або прокурора, Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаних від корупційних та інших злочинів, підозрюваного, обвинуваченого, їх захисників та законних представників, іншого власника активів, його представника, представника юридичної особи щодо якої здійснюється провадження. Неприбуття цих осіб не перешкоджає розгляду клопотання».

Список використаних джерел

1. Посібник «Захист власності» аналізує та підсумовує прецедентне право зі статті 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод до 31 серпня 2018 року. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/07/Guide_Art_1_Protocol_1_UKR_-2019.pdf
2. Музиченко О.В. Реалізація конституційного принципу недоторканності права власності на стадії досудового розслідування: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 267 с.
3. Смоков С. М., Холостенко А. В., Лісніченко Д. В. Вилучення майна під час кримінального провадження: монографія. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович [вид.], 2020. 286 с.
4. Зінковський І.П. Вилучення речей і документів в ході дізнання: питання використання у доказуванні. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах :

збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (5 листопада 2021 року) / упор.: Г. Я. Савчин, У. О. Цмоць. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. С. 75-79.

5. Дрозд А.В. Забезпечення недоторканності права власності в кримінальному провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2019. 24 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5881/aref_Drozd%20A%20V_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y

6. Зінковський І. П., Гловюк І.В. Повноваження слідчого при обранні, зміні та скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження: доктрина та практика : монографія. Одеса : Гельветика, 2020. 420 с.

7. Завтур В.А. Правовий статус речей і документів, вилучених за ухвалою про тимчасовий доступ до речей і документів: питання правової визначеності. Кримінальна юстиція сучасної України: виклики та перспективи: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. до 75-річчя д.ю.н., проф. Ю.П. Аленіна (м. Одеса, 20 листоп. 2021 р.) [Електронне видання] / відповід. ред.: Л.І. Аркуша, О.О. Торбас, В.А. Завтур; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. С. 78-83.

8. Kaplina O., Fomin S. 'Proportionality of Interference with the Right to Peaceful Enjoyment of Property During the Seizure of Property in Criminal Proceedings in Ukraine' (2020) 4 (8) Access to Justice in Eastern Europe, 246-264

9. Ухвала слідчого судді Вищого антикорупційного суду від 03 серпня 2021 року, справа № 991/5144/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98755927>

10. Ковальчук С.О. Умови передачі доказів на відповідальне зберігання власнику (законному володільцю) під час кримінального провадження. Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. 2015. № 5. С. 210-217

11. Крицька І. Зберігання речових доказів у кримінальному провадженні: мета, способи, умови й суб'єкти. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 6. С. 178-182.

12. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів: Закон України від 10.11.2015 року № 772-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19>.

References

1. Posibnyk «Zakhyst vlasnosti» analizuie ta pidsumovuie pretsedentne pravo zi staty 1 Protokolu № 1 Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod do 31 serpnia 2018 roku [The "Property Protection" guide analyzes and summarizes case law from Article 1 of Protocol No. 1 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms until August 31, 2018]. Available at: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2019/07/Guide_Art_1_Protocol_1_UKR_-2019.pdf (in Ukrainian) (accessed 11 January 2023).

2. Muzychenko, O.V. (2016) *Implementation of the constitutional principle of inviolability of property rights at the stage of pre-trial investigation*: Phd thesis. abstract. Kharkiv. (in Ukrainian)

3. Smokov, S. M., Kholostenko, A. V., Lisnichenko, D. V. (2020)/ *Vyluchennia maina pid chas kryminalnoho provadzhennia* [Seizure of property during criminal proceedings]. Odesa. (in Ukrainian)

4. Zinkovskyi, I.P. (2021). *Vyluchennia rechei i dokumentiv v khodi diznannia: pytannia vykorystannia u dokazuvanni* [Seizure of things and documents during the investigation: issues

of use in evidence]. *Teoriia ta praktyka protydii zlochynnosti u suchasnykh umovakh: Zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (5 lystopada 2021 roku). (pp. 75-79). Lviv. (in Ukrainian)

5. Drozd, A.V. (2019). *Ensuring the inviolability of property rights in criminal proceedings: PhD thesis abstract*. Kharkiv. Available at: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5881/aref_Drozd%20A%20V_2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y (accessed 11 January 2023) (in Ukrainian)

6. Zinkovskyi, I. P., Hloviuk, I.V. (2020). *Povnovazhennia slidchoho pry obranni, zmini ta skasuvanni zakhodiv zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia: doktryna ta praktyka* [Investigator's powers in the course of imposition, change, or revoking of measures to ensure criminal proceedings: doctrine and practice] Odesa: Helvetyka. (in Ukrainian)

7. Zavtur, V.A. (2021) *Pravovyi status rechei i dokumentiv, vyluchenykh za ukhvaloiu pro tymchasovyi dostup do rechei i dokumentiv: pytannia pravovoi vyznachenosti*. [Legal status of things and documents seized under the decision on temporary access to things and documents: the issue of legal certainty]. *Kryminalna yustytisia suchasnoi Ukrainy: vykylyky ta perspektyvy* : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysv. do 75-richchia d.iu.n., prof. Yu.P. Alenina (m. Odesa, 20 lystop. 2021 r.). (pp. 78-83). Odesa. (in Ukrainian)

8. Kaplina, O., Fomin, S. (2020). Proportionality of Interference with the Right to Peaceful Enjoyment of Property During the Seizure of Property in Criminal Proceedings in Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*, 4 (8), 246-264 (in English). <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-3.4-a000038>

9. Decision of the investigating judge of the High Anti-Corruption Court case No. 991/5144/21 (2021, August 3). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98755927> (accessed 11 January 2023) (in Ukrainian)

10. Kovalchuk, S.O. (2015). *Umovy peredachi dokaziv na vidpovidalne zberihannia vlasnyku (zakonnomu volodiltsiu) pid chas kryminalnoho provadzhennia* [Conditions for the transfer of evidence for responsible storage of the owner (legal owner) during criminal proceedings.] *Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 5, 210-217 (in Ukrainian).

11. Krytska, I. (2017). *Zberihannia rechovykh dokaziv u kryminalnomu provadzhenni: meta, sposoby, umovy y subiekty* [Storage of material evidence in criminal proceedings: purpose, methods, conditions and subjects]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 6, 178-182 (in Ukrainian).

12. On the National Agency of Ukraine for finding, tracing and management of assets derived from corruption and other crimes: Law of Ukraine No. 772-VIII (2015, October 10). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19>. (accessed 11 January 2023) (in Ukrainian).

Стаття: надійшла до редакції 20.02.2023
прийнята до друку 10.03.2023
The article: is received 20.02.2023
is accepted 10.03.2023

Бібліографія: Гловюк І. В., Гринюк В. О. Охорона та захист права на мирне володіння майном у досудовому розслідуванні: доктрина та судова практика. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 239-249. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.239-249.

УДК 343.8

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.250-256

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРЕВЕНТИВНИХ ЗАХОДІВ ПРОБАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

Гусак Андрій Петрович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і
процесу Волинського національного університету імені Лесі Українки,
вулиця Винниченка, 30, м. Луцьк, 43000, Україна

e-mail: annamax@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2142-5193>

Мета. Метою роботи є аналіз існуючих превентивних заходів та засобів пробації неповнолітніх правопорушників, визначення нових, актуальних, з'ясування найбільш ефективних засобів запобігання рецидиву правопорушень неповнолітніх. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** У процесі дослідження визначено, що на теперішньому етапі розвитку нашої держави запобігання злочинності неповнолітніх і превенція рецидиву скоєння ними правопорушень займає одне із пріоритетних місць. Здобуття незалежності держави, формування нової економічної та політико-правової системи ставить перед українським народом нові завдання. Їх вирішення безпосередньо залежить від ступеня розвитку суспільної правосвідомості та правової культури суспільства, які є взаємопов'язаними, взаємозалежними із процесом державотворення. Без фундаментального розуміння права, правосвідомості та правової культури неможливо досягти мети - побудови в Україні демократичної, соціальної та правової держави. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено, що до існуючих пробаційних програм, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників, варто додати програму, котра буде сприяти вихованню суспільної правосвідомості та правовій культурі. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності під час проходження пробації неповнолітніми.

Ключові слова: неповнолітні правопорушники, превентивні заходи, пробація, правова культура, правосвідомість, посттравматичний стресовий розлад.

A. Husak

PhD, Associated Professor, Department of Criminal Law and Procedure of Lesya
Ukrainka Volyn National University,
Vynnychenka Street 30, Lutsk, 43000, Ukraine
e-mail: annamax@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2142-5193>

IMPROVEMENT OF PREVENTIVE PROBATIONAL MEASURES FOR JUVENILE OFFENDERS

Purpose. The purpose of the article is to analyze the existing preventive measures and measures of probation for juvenile offenders, identification of new relevant means to prevent the recidivism by minors. **Technique.** The technique includes comprehensive analysis, generalization of available scientific and theoretical material, formulation of relevant decisions and recommendations. The following cognitive **methods** were used: terminological, logical-semantic, functional, systematic-structural, logical-normative. **Results.** In the process of research it was determined that at today's stage of development of our state the prevention of juvenile delinquency and prevention of recidivism of offences committed by them occupies one of the priority places. Gaining independence of the state, formation of a new economic and politico-legal system sets new tasks before the Ukrainian people. Solving of these problems directly depends on the degree of development of public legal awareness and legal culture of the society, as they are interdependent with the process of state formation in the state. It is impossible to build democratic, social, legal state without fundamental understanding of law, legal awareness and legal culture. **Scientific novelty.** In the process of investigation it is established that it is worse adding a program that will contribute to the education of public legal awareness and legal culture to the existing

probationary programs applicable to juvenile offenders. **Practical significance.** The results of the research paper can be used in law-making and law-enforcement activities during probation by minors.

Key words: juvenile offenders, preventive measures, measures of probation, probation, legal culture, legal awareness, post-traumatic stress disorder.

Постановка проблеми. Зараз наша держава перебуває в дуже складному та неоднозначному історичному періоді свого розвитку. Розбудова незалежної України – це справа багатьох поколінь українців, що наполегливо працювали над відродженням нашої Батьківщини. Цей складний процес стримувався і стримується багатьма соціально-економічними та політико-правовими факторами.

Здобуття суверенності держави, формування нової економічної та політико-правової системи ставить перед українським народом нові непрості завдання. Їх вирішення безпосередньо залежить від ступеня розвитку суспільної правосвідомості та правової культури суспільства.

Правова культура передбачає відповідне знання людьми окремих положень чинного законодавства, порядку їх реалізації, а ще вміння використовувати ці знання при застосуванні правових норм та їх реалізації. Правова культура суспільства в цілому відрізняється від правової культури окремої людини. Ці два поняття взаємозалежні. Чим більше в суспільстві юридично освічених людей, тим вища правова культура усього суспільства. Особиста правова культура, як складова частина соціальної правової культури, виражає ступінь і характер суспільного розвитку, певним чином забезпечує соціалізацію особистості та її правову діяльність.

Правова культура складається з таких елементів: реалізація якісного правового статусу, що захищає основні права і свободи людини та громадянина, ступінь реалізації принципів верховенства права та правової держави у практиці суспільного та національного життя, рівень правової свідомості громадян та посадових осіб. Правова культура містить правові цінності, визначає ступінь демократизму та законності і регулює суспільні відносини.

Правове виховання громадян тісно пов'язане з питанням правового виховання неповнолітніх. Метою правового виховання є створення умов для формування особистості громадянина України, що характеризується цінностями правової культури, свідомої свободи, прав людини, відповідальності, готовності брати участь у громадських справах.

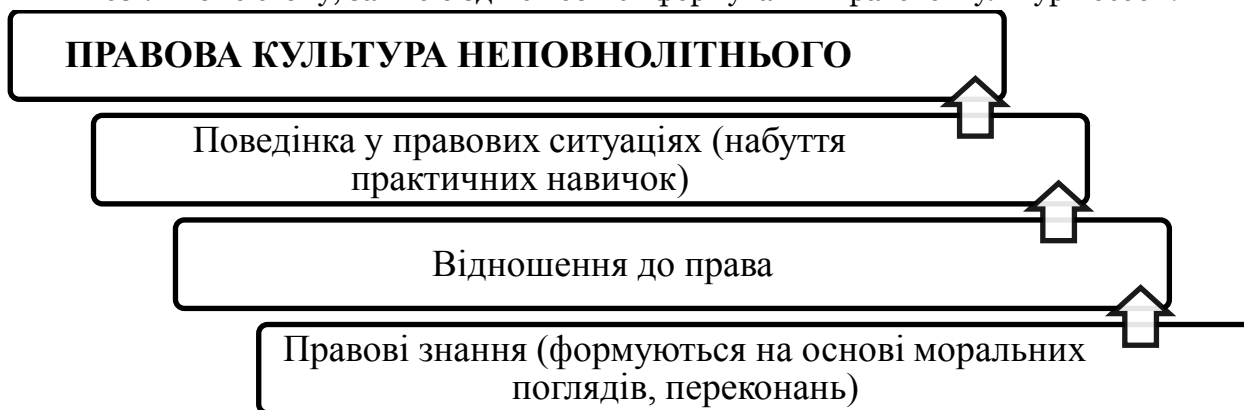
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова культура як феномен була об'єктом вивчення багатьох вчених різних часів. До неї зверталися Аристотель, Фома Аквінський, Жан Боден, Томас Гоббс, Джон Локк, Бенедикт Спіноза, Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Іммануїл Кант, Георг Гегель, Йоганн Фіхте та ін. Сучасні дослідження категорії «правова культура» проводили такі вітчизняні правознавці, як: Владислав Бачинін [1; 2; 3], Олег Данильян [4], Генадій Дубов [5], Михайло Кельман [6], Антон Козловський [7], Микола Козюбра [8], Михайло Костицький [9], Лариса Макаренко [10], Марія Патеї-Братасюк [11], Ольга Скакун [12], Марко Цвік [13] та ін. У працях, що переосмислюють цю категорію, вона набуває нового характеру. Тому заслуговує на увагу концепція реформування правового життя, яка базується на національній духовній культурі, національній свідомості, цінностях.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зараз питання зміцнення громадянського статусу кожного, підвищення високої правової культури громадян є особливо актуальним. Питання прав дитини є одним із гострих питань нашого суспільства. Важливість вирішення цього питання полягає в тому, що реалізація прав дитини є чи не найважливішою умовою її фізичного здоров'я та розвитку.

Постановка завдання. Необхідно виховувати у дітей почуття гідності, відчуття потреб суспільства, власних прав, обов'язків і відповідальності за поведінку, стимулювати бажання дітей реалізувати свої права.

Виклад основного матеріалу дослідження. На даному етапі питання правового виховання неповнолітніх правопорушників визначається такими основними факторами: по-перше, одним із аспектів всебічного розвитку особистості є наявність високої культури поведінки, тому що людина, яка має міцне здоров'я, якщо вона обізнана, добре працює або вчиться, проте порушує кодекс поведінки, не може вважатися грамотною; по-друге, в Україні спостерігається тенденція до зростання злочинності неповнолітніх, поширення підліткової злочинності випереджає її загальне зростання.

Розглянемо схему, за якою здійснюється формування правової культури особи:

Ми вважаємо, що до існуючих пробачієних програм щодо неповнолітніх, як то «Зміна прокримінального мислення», «попередження вживання психоактивних речовин», «Подолання агресивної поведінки» та «формування життєвих навичок», варто доєднати ще програму «Формування правової культури та свідомості» [14].

Метою запровадження пробачієної програми «Формування правової культури та свідомості», на наш погляд, має бути підвищення рівня правової свідомості неповнолітніх суб'єктів пробачієї та середовища їх соціалізації з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей, шляхом впровадження програм та передових методик; підготовка неповнолітніх до життя, а саме, набуття ними навичок правової поведінки; регулювання способу вирішення життєвих проблем з використанням права; розширення світогляду та формування активної позиції неповнолітніх у реалізації прав у житті.

Об'єктом такої програми є правова свідомість неповнолітніх правопорушників, що потребує постійного вдосконалення.

Предметом діяльності програми — є сприяння в розвитку правового виховання неповнолітніх правопорушників; правова освіта неповнолітніх правопорушників; захист громадянських прав і свобод неповнолітніх.

Відповідно до предмета, мети, нами поставлені такі завдання проекту: формування у неповнолітніх поваги до закону та відповідальної поведінки, розвиток правової свідомості, що виражається в усвідомленні особою своїх прав, свобод і обов'язків, свідомому ставленні до закону та державної влади; виховання у неповнолітніх поваги до Української держави і права, принципів законності, розуміння необхідності їх дотримання; вироблення у неповнолітніх умінь і навичок правомірної поведінки; поширення та пропаганда правових знань серед неповнолітніх для підвищення правової культури та свідомості; підвищення ефективності профілактичних та роз'яснювальних

заходів щодо запобігання порушення прав неповнолітніх та жорстокому поводженню з дітьми; сприяння формуванню у неповнолітніх позитивних позицій щодо реалізації прав і свобод; створення атмосфери, яка не допускає будь-якої антигромадської та протиправної поведінки; профілактика протиправних дій та поведінки неповнолітніх шляхом координації зусиль педагогів, батьків, Кримінальної поліції у справах дітей, Центру соціальної служби для сім'ї та молоді та громадських організацій; створення умов для набуття неповнолітніми досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії; виховання в неповнолітніх нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, намагання взяти посильну участь у боротьбі з цими негативними явищами, які мають місце у нашому житті, формування вміння протистояти негативним впливам.

Метою програми, ми визначаємо, підвищення рівня правової свідомості неповнолітніх суб'єктів пробації та середовища їх соціалізації, з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей, шляхом впровадження програм та передових методик; підготовка неповнолітніх до життя, набуття ними навичок правової поведінки; регулювання способу вирішення життєвих проблем з використанням права; розширення світогляду та формування активної позиції неповнолітніх у реалізації прав у житті.

До завдання та функції програми ми пропонуємо віднести наступне: формування у неповнолітніх поваги до закону та відповідальної поведінки, розвиток правової свідомості, що виражається в усвідомленні особою своїх прав, свобод і обов'язків, свідомому ставленні до закону та державної влади; виховання у неповнолітніх поваги до Української держави і права, принципів законності, розуміння необхідності їх дотримання; вироблення - у неповнолітніх умінь і навичок правомірної поведінки; поширення та пропаганда правових знань серед неповнолітніх для підвищення правової культури та свідомості; підвищення ефективності профілактичних та роз'яснювальних заходів щодо запобігання порушенням прав неповнолітніх та жорстокому поводженню з дітьми; сприяння формуванню у неповнолітніх позитивних позицій щодо реалізації прав і свобод людини; створення атмосфери, яка не допускає будь-якої антигромадської та протиправної поведінки; профілактика протиправних дій та поведінки неповнолітніх шляхом координації зусиль педагогів, батьків, Кримінальної поліції у справах дітей, Центру соціальної служби для сім'ї та молоді та громадських організацій; створення умов для набуття неповнолітніми досвіду громадянської дії, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії; виховання в неповнолітніх нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, намагання взяти посильну участь у боротьбі з цими негативними явищами, які мають місце у нашому житті, формування вміння протистояти негативним впливам.

Програма, що пропонується спрямована на роботу з неповнолітніми суб'єктами пробації (особами віком 14-18 років), звільненими від відбування покарання з випробуванням, на яких судом покладено обов'язок виконувати заходи, передбачені пробаційною програмою, у яких за результатами оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення виявлено фактори ризику, що обумовлюють застосування пробаційної програми «Формування правової культури та свідомості», та які, відповідно, не розуміють наслідків порушення закону, не усвідомлюють правила співжиття і вимог законів, своїх обов'язків щодо держави та суспільства, не вміють приймати зважені рішення.

Програма «Формування правової культури та свідомості» спрямована на розвиток правового виховання неповнолітніх; правову освіту молоді; захист громадянських прав і свобод дітей.

Знання та навички, яких може набути суб'єкт пробації за результатами проходження програми: знання: компоненти, необхідні для успішного управління своїм життям, особливо власні якості; різниця між потребами і бажаннями та соціально прийнятним способом їх задоволення; характер наслідків дій; формування переконань та їх вплив на подальше життя людини; процес аналізу ситуацій і мислення; фактори, що впливають на вибір поведінки та передбачення наслідків свого вибору та відповідальності за нього; характеристика та методи ефективного планування та пріоритезації життя; інструменти для ефективної взаємодії з іншими та ефективного вирішення конфліктів з акцентом на співпрацю з іншими; навички: контроль думок та виявлення непотрібних інтерпретацій; когнітивні навички, включаючи критичне мислення; використання інструментів для досягнення власних потреб і цілей через просоціальний підхід; здатність захищати свої права в рамках законодавства; цілепокладання та розстановка пріоритетів; самореалізація, самоствердження та самовдосконалення протягом життя; критична оцінка власних переконань та їх корисності, навички набуття корекційного досвіду; співпраця та побудова соціально прийнятних норм поведінки, навички конструктивної взаємодії з іншими та навички ефективного вирішення конфліктів, навички співпраці, орієнтовані на взаємодію з іншими; самомотивація та підтримка на шляху до змін; розуміння своїх прав та обов'язків перед суспільством і державою; свідомо використовувати права, бажання керувати своїм життям, роблячи моральний вибір, розвивати власні громадські якості.

Теми занять, що мають пройти учасники програми: «Знайомство. Вступ до програми. Чи знаєте ви свої права?», «Чому не буває прав без обов'язків?», «Законність, правопорядок і юридична відповідальність», «Взаємозв'язок людини і держави», «Неповнолітні як суб'єкти цивільних, сімейних, трудових, адміністративних і кримінальних правовідносин». «Переваги життя без наркотиків та алкоголю», «Власна відповідальність. Відповідальність у натовпі» і т.д.

Програма передбачає здійснення моніторингу і оцінки досягнень учасників у напрямі зміни поведінки.

Крім того, ми пропонуємо внести деякі зміни в існуючі пробаційні програми. Це пов'язані з війною в Україні та негативними наслідками, які несуть такі події на характер та поведінку неповнолітніх правопорушників.

В пробаційну програму «Подолання агресивної поведінки» для неповнолітніх суб'єктів пробації, на нашу думку, варто додати заняття на тему «Важливе під час війни і після», в якому слід опрацювати такі питання: втрата в родині; подолання тривожності, пов'язаною з подіями в країні; наскільки важливо лишитися людяним – подолати ненависть; що робити, якщо мені здається, що я звикаю до війни? я зриваюся на рідних і близьких, що мені робити?

До 10-ого заняття пробаційної програми «Зміна посткримінального мислення» слід додати питання обговорення питання цінності людського життя. Кожен день в телефоні і по телевізору всі, включаючи і неповнолітніх, бачать сцени стрілянини та фото мертвих. Це відкладає певний слід на сприйняття та відношення людей, а тим більше неповнолітніх, до зброї, її застосування та людського життя. Цього питання обов'язково треба торкнутись в даній програмі, бо при наявності зброї, «звички до неї», завдяки ЗМІ та невмінню стримувати себе, рецидив у неповнолітніх невідвертний.

Висновки. Вважається, що пробація є особливим виявом людяності. Завдяки цьому зростає гуманне ставлення до правопорушників. Шанси на успішне виправлення, що дозволяє зберегти важливі і потрібні соціальні стосунки, і не дасть знову опинитися на місцях позбавлення волі через безнадійність, неможливість і не знання як вирішити свої проблеми самостійно, забезпечуються саме превентивними заходами пробації.

Список використаних джерел

1. Бачинин В. А. Философия права: конспект лекций. Х.: Консум, 2002.
2. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006.
3. Бачинин В. А. Філософія права. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 472 с.
4. Данильян О. Г. Філософія: підручник. 3-тє вид., переробл. Харків: Право, 2020. 432 с.
5. Дубов Г. О. Методологія права: поняття, предмет та місце в системі наукового знання (за працею Р. Лукича «Методологія права»). *Держава і право*. 2010. Вип. 50. С.54-58.
6. Кельман М. Осмислення методології пізнання наукових теорій у правознавстві. Філософські методологічні проблеми права: наук. журн. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. №1(17). С.32-42.
7. Козловський А. А. Філософія права як самосвідомість нації. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С.12-16.
8. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
9. Філософія права. За ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. К.: Юрінком Інтер, 2000. 334 с.
10. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури: дис.... д-ра юрид. наук: 12.00. 01. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2019.
11. Патеї-Братасюк М. Філософія права: Навчальний посібник. Тернопіль: «Видавництво «Астон», 2006. 344 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Київ: Правова єдність, 2010. 525 с.
13. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
14. Про затвердження пробаційних програм для неповнолітніх суб'єктів пробації: Наказ Міністерства юстиції України від 11.06.2018 № 1797/5.

References

1. Bachinin, V. A. (2002). *Filosofija prava* [Philosophy of Law]. H.: Konsum. (in Russian)
2. Bachinin, V. A. (2006). *Jenciklopedija filosofii i sociologii prava* [Encyclopedia of Philosophy and Sociology of Law]. SPb.: Jurid. centr Press. ([in Russian])
3. Bachynin, V. A. (2003). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. K.: Vydavnychiy Dim «In Yure». (in Ukrainian)

4. Danylian, O. H. (2020). *Filosofia* [Philosophy: assistant]: pidruchnyk. 3-tie vyd., pererobl. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
5. Dubov, H. O. (2010). Metodolohiia prava: poniattia, predmet ta mistse v systemi naukovoho znannia (za pratseiu R. Lukycha «Metodolohiia prava») [Methodology of law: understanding, subject matter in the system of scientific knowledge]. *Derzhava i pravo*, 50, 54-58. (in Ukrainian)
6. Kelman, M. (2019). Osmyslennia metodolohii piznannia naukovykh teorii u pravoznavstvi [Philosophy of law as self-sovereignty of the nation]. *Filosofskita metodolohichni problemy prava: nauk. zhurn.* Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav, 01(17), 32-42. (in Ukrainian)
7. Kozlovskiy, A. A. (2003). *Filosofia prava yak samosvidomist natsii*. [Philosophy of law as self-sovereignty of the nation]. *Problemy filosofii prava*. (Vol 1). (in Ukrainian)
8. Koziubry, M.I. (Ed.). (2015). *Zahalna teoriia prava* [The global theory of law]. K.: Vaite. (in Ukrainian)
9. Kostytskoho, M. V., Chmilia, B. F. (Ed.). (2000). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. K.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
10. Makarenko, L. O. (2019). Theoretical and methodological aspects of knowledge and formation of legal culture: Doctor of Law diss. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv. (in Ukrainian)
11. Patei-Bratasiuk, M. (2006). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. Ternopil: «Vydavnytstvo «Aston». (in Ukrainian)
12. Skakun, O. F. (2010). *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of power and law]. Kyiv: Pravova yednist. (in Ukrainian)
13. Tsvik, M. V., Petryshyn, O. V., Avramenko, L. V. et al. (2009). *Zahalna teoriia derzhavy i prava* [Zagalna theory of power and law]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
14. About the approval of probation programs for non-complete probation subjects: Order of the Ministry of Justice of Ukraine № 1797/5 (2018, June 11) (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 16.02.2023

прийнята до друку 08.03.2023

The article: is received 16.02.2023

is accepted 08.03.2023

Бібліографія: Гусак А. П. Вдосконалення превентивних заходів пробації неповнолітніх правопорушників. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 250-256. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1. 250-256.

УДК 343.13

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.257-263

«ІНШІ» ОСОБИ, ЯК УЧАСНИКИ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ (КОНТРОЛЬ ЗА ВЧИНЕННЯМ ЗЛОЧИНУ)

Лотоцький Михайло Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та публічного управління
ЗВО «Університету Короля Данила»,
вул. Є. Коновальця, 35, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна
e-mail: lotockiymw@ukr.net

Мета. Метою роботи є дослідження чинного законодавства яке забезпечує законність проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Автором даної роботи обґрунтовуються незаконність використання матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій для доведення винуватості особи якщо до проведення таких слідчих дій було залучено не уповноважену особу. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: порівняльно-правовий, логіко-граматичний, системно-структурний, моделювання. **Результати.** В процесі дослідження встановлено, що особи які не є співробітниками (працівниками) оперативних підрозділів правоохоронних органів, які не допущенні до державної таємниці не можуть брати участі у негласних слідчих (розшукових) діях, але уповноважені особи, які проводять такі слідчі дії але можуть використовувати інформацію отриману від «інших» осіб. Докази отриманні з порушенням порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій суд повинен визнавати недопустимими.

Наукова новизна. Що стосується розроблення науковцями теми залучення до проведення негласних (слідчих) розшукових дій осіб які не допущені до державної таємниці то дана тема є новою. В процесі дослідження науково обґрунтовано, що залучення до проведення таких слідчих дій не уповноважених осіб є порушенням чинного законодавства.

Практична значимість. Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності при подальшому вдосконаленні національного кримінального процесуального законодавства щодо вдосконалення інституту застосування негласних слідчих (розшукових) дій, у практичній роботі правоохоронних органів, сторони захисту, здійсненні правосуддя, а також у навчальному процесі під час викладання і вивчення навчальних дисциплін «Кримінального процесуального права України» та «Адвокатури».

Ключові слова: негласна слідча (розшукова) дія, контроль за вчиненням злочину, кримінальне провадження, прокурор, слідчий, оперативні підрозділи.

Mykhailo Lototskyi

PhD in Law, Associate Professor of the Department of Law and Public Administration of
the King Danylo University, 35 Konovalts street, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
e-mail: lotockiymw@ukr.net

«OTHER» PERSONS AS PARTICIPANTS IN SECRET INVESTIGATORS (DETECTIVE) ACTIONS (CRIMINAL CONTROL)

Purpose. The purpose of the work is to study the current legislation that ensures the legality of secret investigative (search) actions. The author of this work substantiates the illegality of using the materials of secret investigative (search) actions to prove the guilt of a person if an unauthorized person was involved in conducting such investigative actions. **Method.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions. During the research, the following methods of scientific knowledge were used: comparative-legal, logical-grammatical, systemic-structural, modeling. **The results.** In the process of research, it was established that persons who are not employees (employees) of operative divisions of law enforcement agencies, who are not allowed to the state secret, cannot participate in secret investigative (search) actions, but authorized persons who conduct such investigative actions can use information received from "other" persons. Evidence obtained in violation of the procedure for conducting secret investigative (search) actions must be declared inadmissible by the court. **Scientific novelty.** With regard to the development by scientists of the topic of involving persons not admitted to state secrets in secret (investigative) investigative actions, this topic is new. In the process of research, it was scientifically proven that the involvement of unauthorized persons in conducting such investigative actions is a violation of current legislation.

Practical significance. The results of the research can be used in law-making activities for the further improvement of the national criminal procedural legislation regarding the improvement of the institution of the use of covert investigative (search) actions, in the practical work of law enforcement agencies, the defense side, the administration of justice, as well as in the educational process during the teaching and learning of academic disciplines "Criminal Procedural Law of Ukraine" and "Advocacy".

Key words: secret investigative (detective) activity, control over the commission of a crime, criminal proceedings, prosecutor, investigator, operative units.

Постановка проблеми. Наближається двохрічний термін з дня набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі - КПК України). Однак деякі його положення і на даний час тлумачаться науковцями та застосовуються на практиці по-різному. Впровадження КПК України започаткувало багато новацій у нашій правовій системі. Серед основних, можемо назвати, введення нового інституту у кримінальному процесі - негласні слідчі (розшукові) дії (далі - НСРД). НСРД є найбільш радикальним впровадженням КПК України на стадії досудового розслідування. Інформація, отримана внаслідок проведення НСРД використовується на досудовому слідстві та суді. Однак, проведення НСРД, можуть бути не тільки ефективним засобом збирання доказів у кримінальному провадженні, вони також можуть порушувати права, свободи та інтереси осіб, які не мають відношення до протиправної діяльності. Тому застосування НСРД потребує забезпечення процесуальних гарантій законності їх проведення та отримання належних доказів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переваги та недоліки інституту негласних (розшукових) дій у своїх наукових працях вказують ряд науковців, зокрема, О.А. Баганець, О.Е. Діденко, І.І. Когутич, В.І. Василичук, А.А. Венедіктов, О.М. Джужа, Ю.М. Грошевий В.С. Зеленецький, І.М. Козьяков О.О. Кисельов, М.Й. Курочка Ю.Ю. Орлов, М.А. Погорецький, Л.Д. Удалова, В.О. Черков О.С. Шморгун та інші. Однак, проблема участі у НСРД осіб, які не є співробітниками правоохоронних органів, залишається малодослідженою та трактується по-різному.

Постановка завдання. Наукового дослідження та вирішення потребує один із видів негласних слідчих (розшукових) дій: проведення контролю за вчиненням злочину. В зв'язку з тим, що при проведенні цієї НСРД часто порушуються норми КПК України, що є наслідком визнання судом доказів, отриманих у такий спосіб, недопустимими. У цій науковій статті ми маємо на меті внести пропозиції з питань правового характеру щодо провадження НСРД (контроль за вчиненням злочину), та надати рекомендації по ліквідації неузгодженості в чинному законодавстві. Зокрема, участі у контролі за вчиненням злочину осіб, які не є співробітниками правоохоронних органів, в нормативно-правових актах їх називають «іншими» особами.

Виклад основного матеріалу дослідження. В ч. 1 ст. 246 КПК України дано визначення НСРД: негласні слідчі (розшукові) – це різновид слідчих розшукових дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом [4, с. 107]. Нормативне врегулювання, визначення видів НСРД та суб'єктів їх проведення є надзвичайно важливим у кримінальному провадженні, оскільки їхнє проведення майже завжди пов'язане з обмеженням конституційних прав особи. Враховуючи те, що НСРД обмежують конституційні права особи, законодавець обмежив їх застосування при збиранні доказів у кримінальному провадженні. Відповідно до ч. 2 ст. 246 КПК України, негласні слідчі (розшукові) дії можливі лише в разі, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб [4, с. 107].

В главі 21 КПК України наводиться перелік НСРД; підстави їх проведення; суб'єкти, які мають право ініціювати їх проведення, проводити такі дії та давати дозвіл на їх проведення. НСРД проводяться з дозволу голови відповідного апеляційного суду або за його визначенням суддею цього апеляційного суду. Виняток становить така НСРД, як контроль за вчиненням злочину, яка проводиться за постановою прокурора.

Відповідно до ч. 6 ст. 246 КПК України проводити негласні слідчі (розшукові) дії має право слідчий, який здійснює досудове розслідування злочину, або за його дорученням - уповноважені оперативні підрозділи За рішенням слідчого чи прокурора до проведення негласних слідчих (розшукових) дій можуть залучатися також інші особи [4, с. 140]. Користуючись цим положенням слідчі, прокурори залучають до проведення НСРД дій «інших» осіб. Законодавчо не передбачено точний перелік осіб, які можуть залучатися до НСРД, але на нашу думку до «інших» осіб законодавець відносять осіб, які не є співробітниками оперативних підрозділів. На практиці у більшості кримінальних проваджень по обвинуваченню особи за ст. 307 КК України «покупцями» та «продавцями» у такій НСРД, як контроль за вчиненням злочину є «інші» особи, тобто особи, які не є працівниками правоохоронних органів. Як правило це раніше судимі особи, звільнені від кримінальної відповідальності, яким загрожує адміністративне чи кримінальне покарання, перебувають під адміністративним наглядом. А надання «добровільної» згоди на участь у негласній слідчій дії супроводжується фізичним та моральним тиском. На нашу думку, залучення таких осіб до участі у НСРД є протизаконною.

Ст. 19 Конституції України гарантує, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. А органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [3, с. 7].

В.А. Колесник зазначає, що на практиці в багатьох випадках негласні слідчі дії — це дії, які виконують оперативні співробітники з дотриманням порядку та правил, із застосуванням тактичних прийомів саме оперативної діяльності. Але, оскільки такі засоби застосовуються в кримінальному провадженні, вони підпорядковуються вимогам КПК і мають проводитись із дотриманням тактики проведення слідчих дій [2, с. 4].

В наукових працях фахівців, які досліджують проведення НСРД, здебільшого вказується тільки перелік суб'єктів, які можуть брати участь у проведенні НСРД. Так, С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко зазначає, що слідчий має право використовувати можливості вже встановленого конфіденційного співробітництва [5, с. 544].

Відповідно до ч. 1 ст. 275 КПК України, під час проведення НСРД слідчий має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених цим Кодексом [4, с. 155]. Про залучення «інших» осіб у випадках передбачених КПК України вказує п. 3.9 «Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий, уповноважений оперативний підрозділ, який виконує доручення слідчого, прокурора, має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних

слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом (ст. 275 КПК України) [1].

Отже, законодавець заборонив залучати до конфіденційного співробітництва фізичних та юридичних осіб, які не уповноважені здійснювати оперативно-розшукову діяльність та чітко вказав, що залучення таких осіб можливе у випадках передбачених КПК України. Проаналізувавши главу 21 КПК України можемо зробити висновок, що вона не містить вказівок на залучення «інших» осіб до проведення НСРД. Відповідно, інструкції, накази, інші відомчі акти (їх частини), які не відповідають цьому положенню КПК України є не чинними.

Що стосується «Контролю за вчиненням злочину» (ст. 271 КПК України), зокрема, «контрольованої та оперативної закупки» то в цій статті КПК України не вказано, що до проведення такої негласної слідчої (розшукової) дії можна залучати «інших» осіб, отже вона повинна проводитися працівниками правоохоронного органу.

Ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» чітко формує коло суб'єктів, які уповноважені здійснювати оперативно-розшукову діяльність. Оперативно-розшукова діяльність здійснюється оперативними підрозділами: Міністерства внутрішніх справ України: кримінальною, транспортною та спеціальною міліцією, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, підрозділами внутрішньої безпеки, судовою міліцією; СБУ: ...; інших оперативних підрозділів [1, с. 5].

Відповідно до ч. 11 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами забороняється [1, с. 5].

В п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності надається право: проводити контрольовану поставку та контрольовану і оперативну закупку товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь [8, с. 6]. Ч. 5 ст. 8 цього Закону дозволяє залучати до виконання окремих доручень у ході проведення оперативно-розшукової діяльності працівників інших підрозділів. Ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачає, що оперативні підрозділи можуть мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників (п. 13) та використовувати конфіденційне співробітництво згідно з положеннями статті 275 Кримінального процесуального кодексу України (п. 14) [8, с. 6]. Отже, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» не містить положень про використання «інших» осіб в оперативно-розшуковій діяльності.

Ми не заперечуємо, що «інші» особи можуть залучатися до проведення оперативно-розшукової діяльності, але така діяльність повинна відповідати чинному законодавству. Одним із таких законів, які регламентують таку діяльність є Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Відповідно до ч. 1 ст. 13 цього Закону, при здійсненні боротьби з організованою злочинністю спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю органів внутрішніх справ і Служби безпеки України мають право, якщо інших заходів для розкриття організованої злочинності та притягнення винних до відповідальності недостатньо, використовувати штатних і нештатних негласних співробітників, які вводяться під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання [9, с. 9].

Про те, що залучення «інших» осіб до здійснення оперативно-розшукових заходів є порушенням чинного законодавства підтвердив Конституційний Суд України. Так у своєму Рішенні від 12.10.2011 р. № 1-31/2011 за конституційним зверненням СБУ щодо офіційного тлумачення положень ч. 3 ст. 62 Основного Закону Суд вирішив: в аспекті конституційного подання щодо суб'єктів одержання доказів у кримінальній справі в результаті здійснення оперативно-розшукової діяльності положення першого речення частини третьої статті 62 Конституції України відповідно до якого обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, слід розуміти так, що обвинувачення у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на фактичних даних, одержаних в результаті оперативно-розшукової діяльності уповноваженою на те особою, без дотримання конституційних положень або з порушенням порядку, встановленого законом, а також одержаних шляхом вчинення цілеспрямованих дій щодо їх збирання і фіксації із застосуванням заходів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», особою, не уповноваженою на здійснення такої діяльності [10].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про державну таємницю», до державної таємниці відноситься інформація: про особовий склад органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність; про засоби, зміст, плани, організацію, фінансування та матеріально-технічне забезпечення, форми, методи і результати оперативно-розшукової діяльності; про осіб, які співпрацюють або раніше співпрацювали на конфіденційній основі з органами, що проводять таку діяльність; про склад і конкретних осіб, що є негласними штатними працівниками; про зміст матеріалів оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування та судочинства [6]. В п. 4.12.5 Наказу Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року № 440 «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» вказано, що відомості про факт або методи проведення негласної слідчої (розшукової) дії є державною таємницею [7]. Відповідно, особи, які беруть участь у проведенні НСРД, повинні бути допущені до державної таємниці з відповідним грифом секретності. До державної таємниці повинні бути допущені і юридичні особи які працюють з інформацією, яка містить державну таємницю. Як правило співробітники (працівники) оперативних підрозділів мають допуск до державної таємниці. «Інші» особи, зазвичай, не мають такого допуску, відповідно, вони не можуть брати участі у проведенні НСРД.

В чинному законодавстві України чітко визначено порядок залучення «інших» осіб до співпраці. Оперативні підрозділи (слідчі) мають право використовувати інформацію отриману, від «інших» осіб, або залучати таких осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках передбачених КПК України. Така співпраця і є «конфіденційним співробітництвом». «Негласне співробітництво» регулюється Законом України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». З залученою особою до негласного співробітництва укладається договір (контракт), в правах такі особи прирівнюються до співробітників правоохоронних органів (в т.ч. права соціальні). У всіх випадках залучені «інші» особи не повинні відноситися до «антисоціальних елементів». Виняток становить залучення осіб до негласного співробітництва в порядку ст. 14 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю».

Висновки. Отже, участь «інших» осіб у негласних слідчих (розшукових) діях, зокрема оперативній поставці, контрольованій та оперативній закупці, спеціальному слідчому експерименті, імітуванні обстановки злочину та інших негласних слідчих (розшукових) діях, якщо це прямо не передбачено Законом є протизаконним. Здобуті

таким чином докази суд повинен визнавати недопустимими. На нашу думку, в нормативно-правових актах слід чітко розмежувати поняття «використання інформації внаслідок конфіденційного співробітництва» та «участь у проведенні НСРД» «інших» осіб. За чинним законодавством України особи, які не є співробітниками (працівниками) правоохоронних органів (оперативних підрозділів), не можуть брати участі у проведенні НСРД, не можуть залучатися до участі у таких слідчих діях фізичні та юридичні особи, які не допущені до державної таємниці. Залучення «інших» осіб до участі в НСРД є протизаконним, не забезпечує правоохоронної функції держави, інтересів суспільства, захисту прав і свобод особи. Уповноважені службові особи, які залучили «інших» осіб до проведення НСРД повинні притягатися до відповідальності. Вважаємо, що недоцільно вносити зміни в законодавство про залучення «інших» осіб до проведення НСРД.

Список використаних джерел

1. Інструкція Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Наказ Генерального прокурора України від 16.11.2012 за № 383; URL: <http://www.minjust.gov.ua/42544>
2. Колесник В.А. Негласні слідчі дії для слідчого — «золоте дно», яке адвокат здатен перетворити в пекло. *Газета «закон і бізнес»*. 2014 р. № 32-33 (1174-1175). С. 8
3. Конституція України: зі змінами і доповненнями станом на 23.06.2013 р. Харків: Весна, 2013. 49 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. К.: Центр учбової літератури, 2012. 254 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / Від. ред.: С.В. Ківалов, С.М. Міщенко, В.Ю. Захарченко. Х.: Одисей, 2013. 1104 с.
6. Про державну таємницю: Закон України станом на 03.02.2014 р: URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v014p11-09>.
7. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю: Наказ Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року N 440. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 17 серпня 2005 р. за N 902/11182: URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE11182.html.
8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України станом на 07.06.2013 р. К.: Центр учбової літератури, 2013. 42 с.
9. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України станом на 12.05.2013 р. К.: ПАЛИВОДА А.В., 2013. 48 с.
10. Рішення Конституційного Суду України від 12.10.2011 р. № 1-31/2011: URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11>

References

1. Instruction on the organization of secret investigative (research) activities and the use of their results in criminal proceedings: Order of the Prosecutor General of Ukraine (2012, November 16), No. 383. Available at: <http://www.minjust.gov.ua/42544> (in Ukrainian)
2. Kolesnyk, V.A. (2014). Nehlasni slidchi dii dlia slidchoho — «zolote dno», yake advokat zdaten peretvoryty v peklo [Undisclosed investigative actions for the investigator are the "golden bottom", which the lawyer can turn into hell]. *Law and business newspaper*,. 32-33 (1174-1175), 8 (in Ukrainian)
3. The Constitution of Ukraine: with changes and additions as of 2013, June 23. Kharkiv: Vesna. (in Ukrainian)

4. Criminal Procedural Code of Ukraine(2012). K.: Center for Educational Literature. (in Ukrainian)
5. Kivalov S.V., Mishchenko S.M., Zakharchenko V.Yu. (Ed.).(2013). *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: naukovo-praktychnyi komentar* [Criminal Procedural Code of Ukraine: scientific and practical commentary]. Kh.: Odyssey. (in Ukrainian)
6. About state secrets: Law of Ukraine as of February 3, 2014. Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v014p11-09>. (in Ukrainian)
7. On approval of the Compendium of information constituting a state secret: Order of the Security Service of Ukraine No. 440 (2005, August 12) Registered with the Ministry of Justice of Ukraine on August 17, 2005 under No. 902/11182. Available at: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE11182.html. (in Ukrainian)
8. About operational and investigative activities: The Law of Ukraine as of (2013, June 7). K.: Center for Educational Literature. (in Ukrainian)
9. On the organizational and legal basis of combating organized crime: the Law of Ukraine as of 05/12/2013. K.: A.V. PALIVODA. (in Ukrainian)
10. Decisions of the Constitutional Court of Ukraine No. 1-31/2011 (2011, October 12). Available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11> (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 25.01.2023
прийнята до друку 13.02.2023
The article: is received 25.01.2023
is accepted 13.02.2023

Бібліографія: Лотоцький М. В. «Інші» особи, як учасники негласних слідчих (розшукових) дій (контроль за вчиненням злочину). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 257-263. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.257-263.

УДК 343.415

DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.264-277

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КОНТРАБАНДУ «СПЕЦІАЛЬНИХ» ПРЕДМЕТІВ: ЗАКОНОДАВЧІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ (НА ПРИКЛАДІ КОНТРАБАНДИ ЛІСУ)¹

Мовчан Роман Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права

Донецького національного університету імені Василя Стуса,

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, Україна, 21000

e-mail: romanmov1984@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2074-8895>

Мета. Сформулювати рекомендації щодо напрямів розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за контрабанду «спеціальних» предметів. Для досягнення задекларованої мети була обрана відповідна **методика**, зокрема використано філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові методи. За **результатами** написання статті сформульовані рекомендації, спрямовані на вдосконалення законодавства у частині протидії контрабанді «спеціальних» предметів, зокрема контрабанді лісу. **Наукова новизна** полягає в тому, що було доведено доцільність виділення норми про контрабанду всіх «спеціальних» предметів (зокрема і деревини). **Практична значимість.** Сформульовані висновки насамперед можуть бути використані у нормотворчій діяльності.

Ключові слова: контрабанда, ліс, зброя, наркотики, господарські відносини, господарська діяльність, громадська безпека, довкілля, злочин, кримінальна відповідальність, предмет.

Roman Movchan

Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Constitutional,
International and Criminal Law at Vasyly Stus Donetsk National University,

21 str. 600-anniversary, Vinnitsa, Ukraine, 21000

e-mail: romanmov1984@gmail.com

CRIMINAL LIABILITY FOR SMUGGLING OF «SPECIAL» ITEMS: LEGISLATIVE REALITIES AND PERSPECTIVES (ON THE EXAMPLE OF FOREST SMUGGLING)

Purpose. Solving the issue of firstly, the expediency of singling out a separate rule on forest smuggling, and secondly, the correctness of its location among criminal offenses in the field of economic activity, which should further help to form scientifically based recommendations on the directions of development of legislation on criminal liability for smuggling "special" items. To achieve the declared goals, **a methodology** was chosen, the tools of which made it possible to objectively investigate the decision of the legislator under consideration. In particular, philosophical, general scientific and specifically scientific methods were used during the coverage of the relevant issues. For example, the method of system-structural analysis was used both in the study of the connections of the analyzed criminal law prohibition with the legal system of Ukraine in general, and with other norms of the Criminal Code of Ukraine. The comparativist method made it possible to compare relevant provisions of domestic and foreign criminal legislation. **Based on the results** of writing this article, recommendations were formulated aimed at improving the criminal legislation in terms of countering the smuggling of "special" objects, in particular the smuggling of forest. **The scientific novelty** is that it was proved for the first time that at the current stage of the development of criminal legislation, it is expedient to allocate a separate norm on smuggling of "special" items, which should be the regulation of liability for smuggling of wood. **Practical significance.** The conclusions and suggestions formulated in the article can be used in the rule-making activities for the improvement of the criminal legislation of Ukraine regarding countering the investigated criminal offenses, by the developers of the project of the new CC, as well as in scientific research activities and the educational process - as a basis for further scientific studies of the problems of criminal responsibility for committing smuggling.

¹ Ця стаття написана завдяки іменній стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2022 рік.

Key words: *smuggling, forest, weapons, drugs, economic relations, economic activity, public safety, environment, crime, criminal responsibility, subject.*

Постановка проблеми. Однією з найбільших загроз екологічній безпеці України є масова незаконна вирубка лісу. Тому, поряд із перманентними спробами удосконалити присвячену незаконній порубці лісу ст. 246 Кримінального кодексу України (далі – КК України) (детальніше про це див. [7; 8]), законодавець був змушений вдатись і до інших заходів. Зокрема, було ухвалено низку рішень, спрямованих на боротьбу з незаконним експортом деревини, поширеність якого більшість фахівців відносила до числа основних детермінант масової вирубки лісу. Першим із цих рішень, попри відверте незадоволення ЄС, стало запровадження у 2015 р. так званого мораторію на експорт лісу-кругляку, який, щоправда, не став панацеєю. Аби спонукати до неухильного дотримання вимог мораторію, 6 вересня 2018 р. був ухвалений Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження українських лісів та запобігання незаконному вивезенню необроблених лісоматеріалів» (далі – Закон від 6 вересня 2018 р.), одним із наслідків чого стало доповнення КК України новою ст. 201-1, якою регламентована відповідальність за «контрабанду лісу»¹.

Розташування вказаної заборони у розділі VII Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» (далі – розд. VII) зумовило виникнення питання про виправданість розміщення серед господарських кримінальних правопорушень (далі – к. пр.) не лише цієї, а й інших норм, присвячених регламентації відповідальності за контрабанду так званих предметів зі спеціальними ознаками («спеціальних» предметів).

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що стан опрацювання розглядуваної проблематики сміливо можна вважати незадовільним, адже за винятком декількох праць О. О. Дудорова (зокрема, написаних разом із автором цієї статті) [1; 4], а також поодиноких робіт, в яких піднімаються проблеми кримінальної відповідальності за контрабанду окремих «спеціальних» предметів, в юридичній літературі на сьогодні відсутні серйозні аналітичні дослідження, присвячені фаховому та, не менш важливо, комплексному обговоренню зазначених питань.

Постановка завдання. Автор має на меті дати (з урахуванням здобутків кримінально-правової науки, вивчення чинного та проектного вітчизняного кримінального законодавства, зарубіжного досвіду) відповідь на питання про, по-перше, доцільність виділення окремої норми про контрабанду лісу, по-друге, правильність її розташування саме у розд. VII, що надалі має допомогти сформулювати науково обґрунтовані рекомендації щодо напрямів розвитку законодавства про кримінальну відповідальність за контрабанду «спеціальних» предметів загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Задля вирішення задекларованих вище завдань першочергово необхідно визначити основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 201-1 КК України.

На перший погляд може скластися враження, що відповідним об'єктом є встановлений порядок переміщення деревини через митний кордон, а тому це діяння має бути віднесено до такої групи господарських посягань, як к. пр. проти **порядку** переміщення предметів через митний кордон України [2]. А це, здавалося б, вказує на

¹ Тут і далі замість використаних у ст. 201-1 КК України громіздких формулювань автор, якщо ситуація не вимагатиме іншого, буде вживати лаконічне словосполучення «контрабанда лісу (деревини)».

правильність місцезнаходження розглядуваної заборони у системі Особливої частини КК України.

Однак при глибшому аналізі відповідної проблематики виявляється, що така гіпотеза, яка ґрунтується на традиційному уявленні про антисупільну спрямованість «класичної» контрабанди, є абсолютно непридатною для характеристики об'єкта контрабанди предметів, які описані у ст. 201-1 КК України. Справа в тому, що у досліджуваній забороні йдеться відразу про три категорії предметів: 1) лісоматеріали або пиломатеріали цінних та рідкісних порід дерев; 2) лісоматеріали необроблені; 3) інші лісоматеріали, заборонені до вивозу за межі митної території України.

Згідно зі статтями 2, 2-1 Закону України від 8 вересня 2005 р. «Про особливості державного регулювання діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, пов'язаної з реалізацією та експортом лісоматеріалів» вивезення за межі митної території (експорт) двох перших із зазначених вище різновидів предметів **забороняється** (перших – безстроково, других – до 2025 р. (всіх деревних порід, крім сосни) та 2027 р. (деревних порід сосни), відповідно).

А от щодо третьої групи згаданих у ст. 201-1 КК України предметів подібної до попередньої однозначності не спостерігається, адже їхній законодавчий опис як *«інших лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України»* допускає наявність одразу двох точок зору щодо можливості експорту таких лісоматеріалів:

– якщо сутність першої зводиться до того, що у ст. 201-1 КК України маються на увазі **будь-які** лісоматеріали, які експортуються з нашої держави із порушенням встановленого порядку;

– то зміст другої, яку автор цих рядків вважає більш обґрунтованою¹, полягає в тому, що йдеться про заборону експорту **лише тих лісоматеріалів, перелік яких мав би бути визначений Законом**, як це наразі зроблено щодо категорій цінних і рідкісних порід дерев, а так само щодо лісоматеріалів необроблених.

Виходячи із обстоюваної позиції, я резюмую, що з огляду на цінність всіх зазначених у ст. 201-1 КК України предметів їхній експорт для держави апріорі вважається шкідливим (принаймні у реаліях сьогодення), а тому взагалі (за жодних умов) не може бути дозволеним, тобто є **абсолютно забороненим**. Іншими словами, насправді ніякого порядку здійснення такого експорту просто не існує, що вже ставить під сумнів доречність включення розглядуваної заборони до розд. VII.

Водночас маю визнати, що на практиці інколи сприймається й інший підхід. Його зміст полягає в тому, що до заборонених до вивозу за межі митної території України (у сенсі, передбаченому ст. 201-1 КК України) необхідно відносити і лісоматеріали, щодо яких, наприклад, відсутній належний сертифікат про походження лісоматеріалів і виготовлених з них пиломатеріалів. Тобто, на відміну від попереднього, у цьому випадку якраз-таки доречно вести мову про порушення встановленого порядку експорту.

Та чи має ця обставина впливати на висновок про правильність місцезнаходження аналізованої заборони у системі Особливої частини КК?

Іншими словами це питання можна сформулювати таким чином: а чи є підстави вважати, що за умови сприйняття такої позиції основним безпосереднім об'єктом розглядуваного злочину – принаймні у частині контрабанди «інших лісоматеріалів, заборонених до вивозу за межі митної території України» – необхідно визнавати саме згаданий **порядок** переміщення відповідних предметів через митний кордон України?

¹ При аргументи на користь такої позиції див. [4].

З одного боку, не повинен ставитися під сумнів факт того, що в цій ситуації справді варто вести мову про порушення відповідного порядку.

Водночас необхідно враховувати, що:

– по-перше, подібно до більшості інших посягань, консолідованих у межах розд. VII, аналізоване діяння належить до числа багатооб'єктних;

– по-друге, при визначенні місця подібних кримінально-правових норм у системі Особливої частини кримінального закону вирішальне значення має встановлення саме основного безпосереднього об'єкту к. пр. – тобто тих суспільних відносин, заради охорони й захисту яких законодавець і конструює відповідну кримінально-правову норму.

На мою думку, найнадійнішим джерелом отримання інформації про відповідні наміри парламентаріїв є супровідні документи до того чи іншого законопроекту. Саме цим і було викликане звернення до законопроекту, який у підсумку був ухвалений як Закон від 6 вересня 2018 р.

Ознайомившись із пояснювальною запискою до аналізованого документу, можна переконатися в тому, що ініціаторами його ухвалення мета останнього була сформульована як **«забезпечення збереження лісового фонду країни»**, яке мало б бути реалізовано у т. ч. і за рахунок посилення адміністративної та кримінальної відповідальності за незаконну вирубку лісу та подальший його експорт поза митним контролем (контрабанду). Звідси випливає, що першочерговим завданням вказаного закону проголошувався захист **природних ресурсів (лісу)** – тобто цінностей, що є відмінними від тих, які насамперед повинні охоронятися нормами, зосередженими в розд. VII.

До такого ж висновку схиляє й те, що при обґрунтуванні доцільності прийняття відповідного законопроекту групою народних депутатів України, які виступали його ініціаторами, знову-таки згадується не про господарську діяльність, необхідність поповнення бюджету, дотримання встановлення порядку експорту відповідної деревини (тому що такого порядку не існує) тощо, а вказується лише на необхідність збереження саме природних ресурсів.

Отже, зміст відповідних супровідних документів не залишає сумнівів у тому, що авторами розглядуваної законодавчої ініціативи контрабанда деревини перш за все розглядається не як вид діяльності, який завдає шкоду господарським відносинам, а як один із різновидів поведінки, що створює загрозу збереження такого важливого природного ресурсу, як ліс. Виходячи з цього, можна, здавалося б, дійти до неочевидного на перший погляд висновку: норма про контрабанду деревини має бути розташована не в розд. VII, а серед к. пр. проти докільця (розд. VIII), до яких її і потрібно «перенести».

Та чи справді це так?

Тут хотілося б пригадати, що, аналізуючи кримінально-правову політику держави у частині протидії к. пр. у сфері господарської діяльності в Україні, автор цих рядків вже неодноразово констатував та послідовно критикував законодавця за те, що замість бажаного комплексного і системного підходу, чи не головною її (політики) тенденцією вже тривалий час продовжує залишатися надання переваги спеціальним кримінально-правовим заборонам, послуговування якими дозволяє лише інтуїтивно та фрагментарно реагувати на наявність тих чи інших економічних зловживань [3; 6].

І маю визнати, що хоча ухвалення поставленого на обговорення рішення значною мірою дозволило б вирішити проблему розташування аналізованої норми в системі Особливої частини КК України, водночас такий крок мав би бути визнаний черговим прикладом критикованої фрагментарної реакції парламентаріїв на вирішення лише

однієї проблеми, яка стосується виключно статті про контрабанду деревини, і при цьому аж ніяк не міг претендувати на те, щоб вважатися системним шляхом удосконалення кримінальної відповідальності за контрабанду «спеціальних» предметів загалом.

Справа в тому, що якщо ми проаналізуємо ст. 201 КК України, то побачимо, що в ній також йдеться про предмети, контрабанда яких першочергово спричиняє шкоду іншим, аніж господарські, суспільним відносинам: громадській безпеці, авторитету органів державної влади, моральності тощо. І саме тому за умови перенесення норми про контрабанду деревини до розд. VIII системним кроком було б прийняття аналогічного рішення і стосовно контрабанди інших предметів, згаданих у відповідній загальній забороні, – тобто переміщення норм про відповідальність за такі дії у різні розділи Особливої частини залежно від властивостей відповідних «спеціальних» предметів. Наприклад: норма про контрабанду деревини (потенційно й бурштину) – до к. пр. проти довкілля; норма про контрабанду зброї, вибухових речовин тощо – проти громадської безпеки і т. д.

До речі, подібні пропозиції свого часу вже висувались у вітчизняній юридичній літературі. Так, стверджувалось, що:

- переміщення отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї тощо не може утворювати контрабанду як злочин у сфері господарської діяльності; переміщення цих предметів має визнаватися суспільно небезпечним вже саме по собі (це впливає з їхнього основного призначення), а отже, відповідальність за такі дії необхідно передбачити в межах злочинів проти громадської безпеки [11, с. 263–264];

- кримінальну відповідальність за незаконне переміщення через митний кордон культурних цінностей необхідно визнавати або злочином проти моральності [15, с. 458], або навіть злочином проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина [13, с. 41, 81–82];

- а контрабанду спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації – злочином у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку [9, с. 212] або проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, журналістів [12, с. 98] тощо.

Водночас, оцінюючи можливість реалізації подібної ініціативи, я вже висловлював занепокоєння відносно того, що цей крок призведе до невиправданого «захаращення» кримінального законодавства відразу декількома казуїстичними нормами про контрабанду різних предметів [5; 24].

Зважаючи на попередні застереження, як значно вдаліший був оцінений підхід, запропонований розробниками проекту нового КК, які:

- з одного боку, враховують відмінність безпосередність об'єктів контрабанди відповідних предметів і тому передбачають відповідальність за неї у різних розділах: коли предметом є психоактивні речовини – розд. 5.2 «К. пр. проти порядку обігу психоактивних речовин»; зброя, боєприпаси, радіоактивні матеріали тощо – розд. 7.3 «К. пр. проти безпеки об'єктів критичної інфраструктури та впливу небезпечних предметів»; культурні цінності – розд. 7.6 «К. пр. проти моральності» і т. д. Водночас серед к. пр. проти господарювання (розд. 6.4) була залишена лише класична контрабанда «звичайних» товарів (ст. 6.4.4);

- але з іншого – не «захаращують» названі розділи окремими нормами про контрабанду, відносячи протиправне переміщення згаданих предметів до різновидів незаконного поводження з ними та, відповідно, передбачаючи відповідальність за такі дії

у межах норм із релевантними назвами («обіг...», «поводження...» (найчастіше), «діяння щодо...» (значно рідше)).

Крім зазначених, до очевидних переваг пропонованого способу варто віднести й те, що за допомогою його використання:

1) максимально враховується небезпечність контрабанди кожного із названих предметів, що досить проблематично зробити у межах однієї норми;

2) знімається проблема кореляції кількісних/вартісних показників відповідних предметів, норми про які розміщені в різних розділах.

З урахуванням викладених аргументів, саме такий шлях удосконалення кримінального законодавства я загалом розцінюю як оптимальний.

Однак маємо визнати, що згаданий вище підхід може бути втілений у життя лише за умови ухвалення відповідного проєкту і, будемо відверті, не має жодних перспектив аж до моменту дії чинного наразі КК України. І тому я був змушений вдаватися до пошуку альтернативних варіантів, які могли б бути реалізовані, так би мовити, у короткостроковій перспективі і залишатимуться актуальними до тих пір, доки не буде прийнятий новий КК.

Зокрема, враховуючи те, що в чинній ст. 201 КК України переважно йдеться про предмети, контрабанда яких першочергово порушує відносини громадської безпеки, я розглядав можливість впровадження досвіду тих країн, в яких відповідальність за такі діяння не «розпорошена», а уніфікована в межах єдиної норми, яка, проте, розміщена не серед господарських деліктів, а серед к. пр. проти громадської безпеки.

Утім при аналізі такого підходу з'ясувалося, що у межах відповідних норм справді йдеться про предмети, контрабанда **кожного з яких** порушує саме відносини громадської безпеки, які, що важливо, переважно виступають основним безпосереднім об'єктом цих посягань. Зокрема, у ст. 286 КК Казахстану – це зброя, боєприпаси, вибухові пристрої тощо [18], а у ст. 246 КК Узбекистану – це, крім того, ще й матеріали, які пропагують релігійний екстремізм, сепаратизм чи фундаменталізм тощо [20]. Єдиний виняток у цьому списку – це «наркотики», контрабанда яких може вважатися посяганням на громадську безпеку лише умовно.

Водночас маємо нагадати, що у цьому дослідженні ми намагаємося вирішити проблему розташування норми про контрабанду не лише описаних вище, а й інших «спеціальних» предметів, зокрема, *культурних цінностей*¹, на які також вказується у ст. 201 КК України, та, власне, *деревини*, норма про контрабанду якої так само розміщена в розд. VII. Виділені ж ці предмети були через те, що, на відміну від усіх фігуруючих у попередньому абзаці, їхня контрабанда **абсолютно не пов'язана з порушенням відносин громадської безпеки**. А тому виходить, що за умови розміщення відповідної заборони серед деліктів проти громадської безпеки складеться ще більш неприпустима ситуація, коли основні безпосередні об'єкти певних передбачених такою нормою діянь не частково, як це має місце сьогодні, а повністю не співпадатимуть з родовим об'єктом відповідної групи посягань [24].

Зважаючи на викладені критичні зауваження щодо попередніх шляхів, мною було продовжено пошук способів удосконалення вітчизняного кримінального законодавства, зокрема й з урахуванням найкращих іноземних взірців. І врешті-решт за результатами цієї наукової розвідки я зупинився на двох альтернативних варіантах.

¹ У ст. 253-б КК Чорногорії йдеться виключно про контрабанду культурних цінностей [21].

Зміст умовно **першого** з них полягає в тому, що відповідальність за контрабанду предметів, вилучених або обмежених у цивільному обігу (наркотики, зброя, культурні цінності тощо), а так само інших предметів, стосовно яких установлені спеціальні правила та обмеження щодо переміщення через митний кордон України (та ж таки деревина, потенційно бурштин тощо), має бути регламентована у межах єдиної та розміщеної серед господарських посягань норми про контрабанду (наприклад, традиційної ст. 201). Та при цьому контрабанда специфічних предметів повинна: по-перше, тягнути кримінальну відповідальність незалежно від їхньої вартості (на відміну від товарної контрабанди); по-друге, каратися більш суворо. Очевидно, що зазначений підхід не повною мірою враховує основні безпосередні об'єкти консолідованих у межах такої статті посягань. Водночас він дозволяє уникнути небажаної розпорошеності норм про контрабанду «спеціальних» предметів, заради чого, власне, і приноситься «жертва» у вигляді неправильного місцерозташування відповідної заборони.

Наразі розглядуваний спосіб вже апробований у кримінальному законодавстві таких пострадянських країн, як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Литва, Таджикистан. Але не менш (а швидше за все навіть більш) важливо й те, що на подібному варіанті закріплення відповідальності саме за контрабанду деревини наразі зупинились і розробники проєкту КК. Мається на увазі те, що контрабанда лісоматеріалів, заборонених до вивезення за межі митної території України, була (поруч із контрабандою підакцизних товарів) визнана ознакою, яка підвищує на один ступінь тяжкість (п. 2 ст. 6.4.3) передбаченої у ст. 6.4.4 товарної контрабанди.

Утім з огляду на низку аргументів підтримати повністю запропоновану ідею я не можу.

Насамперед маю зауважити, що ініційований підхід суперечить обраній самими ж розробниками проєкту концептуальній моделі регламентації відповідальності за контрабанду, яка, як зазначалося вище, полягає у відмові від розміщення серед господарських (згідно термінології чинного КК України) деліктів норм про контрабанду предметів, незаконне переміщення яких через митний кордон першочергово порушує інші, аніж господарські, відносини. Раніше ж вже було доведено, що криміналізація контрабанди лісу в Україні пов'язана не з економічною, а екологічною шкодою таких діянь. Саме через це в нашій державі і не передбачено можливості експорту відповідної деревини (порушення господарських відносин), замість чого встановлено абсолютну заборону таких дій, наявність якої визнається одним із важелів недопущення незаконної рубки лісів (відносини довілля).

На мою думку, єдиною причиною такої непослідовності може бути те, що, на відміну від розміщених у відмінних розділах і згаданих раніше норм щодо незаконного «обігу» («поводження») інших «спеціальних» предметів (зброї, наркотиків, культурних цінностей тощо), у розд. 6.5 «К. пр. проти порядку використання природних ресурсів» наразі містяться лише норми, у межах яких передбачена відповідальність за заволодіння (статті 6.5.4 та 6.5.8) та знищення або пошкодження дерев або чагарників (статті 6.5.6 та 6.5.10). Однак вважаю, що за таких умов, коли в багатьох різних розділах (навіть книгах) Особливої частини проєкту КК пропонується розмістити норми про контрабанду окремих «спеціальних» предметів, найбільш системним кроком було б не поміщення норми про контрабанду деревини до «господарських» посягань, а доповнення розд. 6.5 подібною за змістом нормою, в якій:

а) з урахуванням «безпечності» відповідних предметів було б передбачено відповідальність не за обіг, а виключно за їхнє вивезення з території України¹;

б) йшлося б про контрабанду не лише деревини, а й інших заборонених до експорту природних ресурсів, що: по-перше, чітко б засвідчило екологічну спрямованість таких діянь; по-друге, позбавило б парламентаріїв необхідності оновлювати кримінальний закон кожного разу, коли в Україні ставатиме актуальною протидія контрабанді й інших (окрім деревини) різновидів природних ресурсів. Зокрема, у цьому контексті хотілося б пригадати, що в нашій державі вже тривалий час активно дебатується питання про необхідність криміналізації контрабанди бурштину, незаконне видобування якого і по масштабам, і по екологічній шкідливості фактично нічим не поступається незаконній порубці лісу [10; 14; 25; 26].

Однак ще важливіше те, що прямим наслідком помилкового (на мою думку) місцезоташування відповідної норми стало неврахування характеру та ступеня суспільної небезпеки аналізованого діяння. Зокрема, «прив'язка» контрабанди деревини до «звичайної» економічної (товарної) контрабанди призвела до того, що кримінально караними у проєкті пропонується визнавати лише ті прояви контрабанди заборонених до вивозу за межі митної території України лісоматеріалів, які вчинені у значному розмірі. І це при тому, що і відповідний іноземний досвід (якраз-таки щодо цього питання він є абсолютно однозначним), і приклад вирішення питання щодо регламентації відповідальності за контрабанду інших предметів зі специфічним правовим статусом як у чинному, так і в проєкті КК, не залишає сумнівів у тому, що кримінальна відповідальність має бути передбачена за контрабанду забороненої до експорту деревини незалежно від вартості останньої.

У цьому контексті доречно пригадати і про первинну редакцію ст. 201 КК України. Як ми пам'ятаємо, подібно до розглядуваного способу, у цій забороні передбачалася відповідальність за контрабанду, з одного боку, «звичайних» предметів (товарів), вчинену у великих розмірах, а з іншого – специфічних предметів (незалежно від їхніх розмірів), зокрема, «стратегічно важливих сировинних товарів, щодо яких законодавством встановлено відповідні правила вивезення за межі України», до яких свого часу були віднесені і відповідні лісоматеріали та пиломатеріали, тобто предмети, які наразі є предметом к. пр., передбаченого ст. 201-1 КК України. Отже, бачимо, що навіть історичний (хоча й не дуже далекий) досвід вказує на недоцільність пов'язування настання кримінальної відповідальності за контрабанду забороненої до експорту деревини із вартісними показниками останньої.

Водночас маю визнати, що поруч із описаними перевагами, аналізований підхід не позбавлений і певних недоліків. І головним з них я вважаю складність забезпечення в цій єдиній нормі належної диференціації кримінальної відповідальності за:

– по-перше, контрабанду різних «спеціальних» предметів, суспільна небезпека яких очевидно відрізняється. Зокрема, у цьому контексті пригадується досвід грузинських парламентаріїв, які, зважаючи на відмічену відмінність у ступені суспільної небезпеки, були змушені передбачати у межах різних частин єдиної норми кримінальну відповідальність за контрабанду, з одного боку, об'єктів культурної спадщини та ювелірних виробів, а з іншого – ядовитих, отруйних речовин, вогнепальної зброї тощо, за

¹ Іншим шляхом потенційно могла б стати регламентація відповідальності за контрабанду деревини та інших природних ресурсів у межах удосконаленої версії існуючої наразі у проєкті ст. 6.5.5 «Придбання або збут завідомо незаконного добутого природного ресурсу».

вчинення яких було передбачено дещо суворіше покарання (ч. 3 та ч. 4 ст. 214 КК Грузії, відповідно) [16] (подібним чином це питання вирішено і в Литві [23]);

– по-друге, і головне, за кваліфіковані різновиди «звичайної» контрабанди та контрабанди «спеціальних» предметів. Мова йде про моє переконання в тому, що в умовах характерної абсолютно для всіх проаналізованих країн (так само було і в первинній редакції ст. 201 КК України) більш суворої відповідальності за некваліфіковану контрабанду предметів зі спеціальними ознаками (порівняно із некваліфікованою контрабандою «звичайних» товарів), подібна різниця у відповідальності (диференціація) мала б передбачатися і за вчинення кваліфікованої контрабанди двох згаданих різновидів предметів. А тому я не можу підтримати апробований у деяких державах підхід, коли некваліфікована контрабанда «спеціальних» предметів карається набагато (частини 1 та 2 ст. 215 КК Вірменії [17], частини 1, 2 та 3 ст. 289 КК Таджикистану [19]) або навіть неістотно (частини 1, 2, 3 та 4 ст. 214 КК Грузії) суворіше за «звичайну», а вже кваліфіковані прояви таких дій караються однаково.

При цьому хотілося б привернути увагу й до того, що забезпечити відповідну диференціацію у межах єдиної норми про контрабанду буде важко передусім з точки зору дотримання правил законодавчої техніки, адже це вимагало б передбачення досить багатьох частин, присвячених кваліфікуючим ознакам двох самостійних складів к. пр. – товарної контрабанди, кримінальна відповідальність за яку до того ж пов'язується лише з певними вартісними показниками предмету, та, відповідно, контрабанди «спеціальних» предметів, яка апріорі визнається кримінально протиправною.

І саме зважаючи на попередні аргументи, я дійшов висновку, що при удосконаленні чинного КК України за основу мав би бути взятий інший підхід (умовно **другий**), який полягає у передбаченні кримінальної відповідальності за контрабанду «спеціальних» предметів, зокрема деревини, у межах статті, розміщеної одразу після норми про товарну контрабанду. Прикладом успішної реалізації такого варіанту є ст. 190-1 КК Латвії, яка (в якій):

- 1) розміщується у слід за нормою про «звичайну» контрабанду (ст. 190);
- 2) відповідальність за відповідні діяння не пов'язується із вартісними показниками предмета, про які згадується у нормі про товарну контрабанду;
- 3) передбачені майже ідентичні до встановлених у нормі про економічну контрабанду кваліфікуючі ознаки. Та при цьому кожен відповідний прояв контрабанди «спеціальних» предметів карається істотно суворіше порівняно із аналогічними різновидами «звичайної» контрабанди [22].

Водночас вважаю, що наведений варіант міг би бути частково удосконалений за допомогою врахування і розглянутого вище досвіду Грузії, в якій диференційовано відповідальність навіть за некваліфіковані прояви контрабанди спеціальних предметів. При цьому за умови запровадження такого підходу в Україні за основу міг би бути взятий критерій того, чи існує кримінально-правова заборона на незаконний обіг (поводження) відповідних предметів (у межах території нашої держави). Таким чином:

– у ч. 1 відповідної заборони могла б бути передбачена відповідальність, наприклад, за контрабанду культурних цінностей, спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, інших предметів, експорт яких є забороненим, а також, що важливо з точки зору вирішуваних у цьому дослідженні завдань, деревини та деяких інших видів природних ресурсів;

– тоді як у ч. 2 (звичайно, із більш суворою санкцією) мало б йтися про контрабанду отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, вогнепальної зброї або боєприпасів до неї, наркотиків тощо;

– а вже в ч. 3 та ч. 4 мали б бути передбачені єдині кваліфікуючі ознаки цих діянь, оцінка різного ступеня суспільної небезпеки яких мала б бути забезпечена за рахунок наявності відносно визначених санкцій.

Висновки. Отже, резюмуючи написане, можна констатувати, що характерна для чинного КК України наявність окремої заборони про контрабанду деревини могла б вважатися виправданою лише за умови: по-перше, втілення принципово іншого підходу (який пропонується розробниками проєкту нового КК) до структуризації Особливої частини; по-друге, розміщення такої норми і за таких умов не серед господарських деліктів (як це передбачено наразі), а серед к. пр. проти довкілля.

До поки ж вести мову про реалізацію такого підходу відверто зарано, парламентарії мають забезпечити оперативне втручання в існуючу ситуацію, результатом якого має стати виділення окремої, розміщеної після статті про товарну контрабанду, норми про контрабанду «спеціальних» предметів, якою і мала б бути регламентована відповідальність за контрабанду деревини.

Список використаних джерел

1. Дудоров О. О. Законодавчі новели щодо кримінально-правової охорони українських лісів – обґрунтоване посилення відповідальності чи її не виправдана гуманізація? *Гуманізація кримінальної відповідальності*: матеріали II Міжнародного науково-практичного симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 16–17 листопада 2018 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2018. С. 85–95.
2. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: особливості кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 169–175.
3. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Законодавство України про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності – час визначитись зі стратегією розвитку. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 215–263.
4. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правова заборона щодо контрабанди деревини: сучасний стан і перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 142–148. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/34>
5. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про рекриміналізацію товарної контрабанди в контексті євроінтеграційних прагнень України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 3. С. 75–94. <https://doi.org/10.33766/2524-0323.95.75-94>
6. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Розвиток законодавства України про кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності: проблеми і тенденції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. № 4. С. 120–140.
7. Дудоров О. О., Мовчан Р. О., Письменський Є. О. Істотна шкода як наслідок незаконної порубки лісу: ретроспектива, сьогодення і перспектива кримінального закону. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3. С. 87–111.

8. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу: практ. пос.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєверодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 213 с.

9. Мирошніченко Н. А. Об'єкт та предмет кримінально-каранної контрабанди. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 трав. 2017 р.). У 2-х т. / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса: ВД «Гельветика», 2017. Т. 2. С. 211–213.

10. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія «бурштиновим» правопорушенням: аналіз останніх законодавчих новел. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 53–60.

11. Музика А. А., Савченко А. В., Процюк О. В., Сіленко В. В., Горох О. П. Кримінальна відповідальність за контрабанду: національний та міжнародний досвід. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2011. 276 с.

12. Нетяга В. В. Проблема визначення об'єкту контрабанди у чинному законі про кримінальну відповідальність. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2021. № 1. С. 92–101. <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2021.1.08>

13. Павлик Л. В. Диференціація кримінальної відповідальності за злочинні посягання у сфері економіки: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 248 с.

14. Поліщук Г. С. Щодо криміналізації контрабанди бурштину. *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації*: матеріали міжнар. наук.-практ. Круглого столу, м. Харків, 15 трав. 2020 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), Л. М. Демидова (заст. голов. ред.), А. П. Гетьман та ін. Харків: Право, 2020. С. 312–315.

15. Савченко А. В. Кримінальна відповідальність за контрабанду: наскільки вдалим є нові зміни до ст. 201 КК України? *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 квітня 2012 р., Луганський державний університет внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка), 2012. С. 455–458.

16. Уголовный кодекс Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=242>

17. Уголовный кодекс Республики Армения. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show>

18. Уголовный кодекс Республики Казахстан. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=305;-165&pos2=4265;-80

19. Уголовный кодекс Республики Таджикистана. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325&doc_id2=30397325#activate_doc=2&pos=82;-108&pos2=2800;-44

20. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. URL: <https://lex.uz/docs/111457>

21. Criminal Code of the Republic of Montenegro. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Montenegro-Criminal-Code-2003-eng.pdf>

22. Krimināllikums. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966>

23. LIETUVOS RESPUBLIKOS BAUDŽIAMASIS KODEKSAS. URL: <https://www.infolex.lt/ta/66150#>

24. Movchan, R., Dudorov, O., Vozniuk, A., Areshonkov, V., Lutsenko, Y. Combating commodity smuggling in Ukraine: in search of the optimal legislative model. *Amazonia Investiga*, 2021. № 10 (47). P. 142–151. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.47.11.14>

25. Movchan R. O., Vozniuk A. A., Kamensky D. V., Dudorov O. O., Andrushko A. V. Problems of criminal liability for illegal amber mining in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2021. № 6. P. 113–117. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2021-6/113>

26. Turlova Yu. A., Polishchuk H. S. Certain topical issues of criminalization of illegal amber mining. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*. 2020. № 5. P. 122–128. doi: <https://doi.org/10.33271/nvngu/20205/122>

References

1. Dudorov, O. O. (2018). Zakonodavchi novely shchodo kryminalno-pravovoi okhorony ukrainskykh lisiv – obgruntovane posylennia vidpovidalnosti chy yii nevypravdana humanizatsiia? [Legislative novelties on the criminal protection of Ukrainian forests - justified strengthening of responsibility or its unjustified humanization?]. *Humanizatsiia kryminalnoi vidpovidalnosti: materialy II Mizhnarodnoho naukovo-praktychnoho sympoziumu*. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Universytetu Korolia Danyla (pp. 85–95). (in Ukrainian).

2. Dudorov, O. O. (2014). Zlochyny u sferi hospodarskoi diialnosti: osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti [Crimes in the sphere of economic activity: peculiarities of criminal liability]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*, 1, 169–175. (in Ukrainian).

3. Dudorov, O. O., Movchan, R. O. (2015). Zakonodavstvo Ukrainy pro kryminalnu vidpovidalnist za zlochyny u sferi hospodarskoi diialnosti – chas vyznachytys zi stratehiieiu rozvytku [Legislation of Ukraine on criminal liability for crimes in the sphere of economic activity - it's time to decide on a development strategy]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*, 2, 215–263. (in Ukrainian).

4. Dudorov, O. O., Movchan, R. O. (2021). Kryminalno-pravova zaborona shchodo kontrabandy derevyny: suchasnyi stan i perspektyvy [Criminal law ban on timber smuggling: current state and prospects]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 2, 142–148. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/34>

5. Dudorov, O. O., Movchan, R. O. (2021). Pro rekryminalizatsiiu tovarnoi kontrabandy v konteksti yevrointehratsiinykh prahnen Ukrainy [About the recriminalization of goods smuggling in the context of Ukraine's European integration aspirations]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*, 3, 75–94. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.33766/2524-0323.95.75-94>

6. Dudorov, O. O., Movchan, R. O. (2020). Rozvytok zakonodavstva Ukrainy pro kryminalni pravoporushennia u sferi hospodarskoi diialnosti: problemy i tendentsii [Development of Ukrainian legislation on criminal offenses in the field of economic activity: problems and trends]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*, 4, 120–140. (in Ukrainian).

7. Dudorov, O. O., Movchan, R. O., Pysmenskyi, Ye. O. (2022). Istotna shkada yak naslidok nezakonnoi porubky lisu: retrospektyva, sohodnishnii stan i perspektyva kryminalnoho zakonu [Substantial damage as a result of illegal logging: retrospect, current state and perspective of criminal law]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*, 3, 87–111. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.120-130>

8. Dudorov, O. O., Pysmenskyi, Ye. O. (2017). *Kryminalno-pravova kvalifikatsiia nezakonnoi porubky lisu* [Criminal qualification of illegal logging]. Sievierodonetsk: RVV LDUVS im. E. O. Didorenka (in Ukrainian).

9. Myroshnychenko, N. A. (2017). Ob'iekt ta predmet kryminalno-karanoi kontrabandy [Object and subject of criminally punishable smuggling]. *Tradysii ta novatsii yurydychnoi nauky: mynule, suchasnist, maibutnie: mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Odesa: VD «Helvetyka»* (pp. 211–213). (in Ukrainian).
10. Movchan, R. O. (2020). Kryminalno-pravova protydiia «burshtynovym» pravoporushenniam: analiz ostannikh zakonodavchykh novel [Criminal legal counteraction to "amber" offenses: analysis of the latest legislative amendments]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, 4, 53–60. (in Ukrainian). <https://doi.org/10.33270/01201174.53>
11. Muzyka, A. A., Savchenko, A. V., Protsiuk, O. V. (2011). *Kryminalna vidpovidalnist za kontrabandu: natsionalnyi ta mizhnarodnyi dosvid* [Criminal responsibility for smuggling: national and international experience]. Kyiv : PALYVODA A.V (in Ukrainian).
12. Netiaha, V. V. (2021). Problema vyznachennia ob'iektu kontrabandy u chynnomu zakoni pro kryminalnu vidpovidalnist [The problem of defining the object of smuggling in the current law on criminal liability]. *Visnyk Penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*, 192–101. (in Ukrainian).
13. Pavlyk, L. V. (2013). *Differentiation of criminal liability for criminal offenses in the economic sphere*: PhD diss. Lviv. (in Ukrainian).
14. Polishchuk, H. S. (2020). Shchodo kryminalizatsii kontrabandy burshtynu [Regarding the criminalization of amber smuggling]. *Kryminalne pravo v umovakh hlobalizatsii suspilnykh protsesiv: tradysii ta novatsii: materialy mizhnar. nauk.-prakt. Kruhloho stolu. Kharkiv : Pravo* (pp. 312–315). (in Ukrainian).
15. Savchenko, A. V. (2012). Kryminalna vidpovidalnist za kontrabandu: naskilky vdalmy ye novi zminy do st. 201 KK Ukrainy? [Criminal liability for smuggling: how successful are the new changes to Art. 201 of the Criminal Code of Ukraine?]. *Teoretychni ta prykladni problemy suchasnogo kryminalnoho prava : materialy II mizhnar. nauk.-prakt. konf. Luhansk: Luhanskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav im. E.O. Didorenka* (pp. 455–458). (in Ukrainian).
16. Criminal Code of Georgia. Avaliable at: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/16426?publication=242> (in Russian).
17. Criminal Code of the Republic of Armenia. Avaliable at: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show> (in Russian).
18. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Avaliable at: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252&doc_id2=31575252#pos=305;-165&pos2=4265;-80 (in Russian).
19. Criminal Code of the Republic of Tajikistan. Avaliable at: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325&doc_id2=30397325#activate_doc=2&pos=82;-108&pos2=2800;-44 (in Russian).
20. Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. Avaliable at: <https://lex.uz/docs/111457> (in Russian).
21. Criminal Code of the Republic of Montenegro. Avaliable at: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Montenegro-Criminal-Code-2003-eng.pdf> (in English)
22. Krimināllikums. Avaliable at: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966> (Latviski)
23. LIETUVOS RESPUBLIKOS BAUDŽIAMASIS KODEKSAS. Avaliable at: <https://www.infolex.lt/ta/66150#>. (Lietuviškai)
24. Movchan, R., Dudorov, O., Vozniuk, A., Areshonkov, V., Lutsenko, Y. (2021). Combating commodity smuggling in Ukraine: in search of the optimal legislative model. *Amazonia Investiga*, 10 (47), 142-151. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.47.11.14> (in English)

25. Movchan R. O., Vozniuk A. A., Kamensky D. V., Dudorov O. O., Andrushko A. V. (2021). Problems of criminal liability for illegal amber mining in Ukraine. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 6, 113–117. <https://doi.org/10.33271/nvngu/2021-6/113> (in English)

26. Turlova, Yu. A., Polishchuk, H. S. (2020). Certain topical issues of criminalization of illegal amber mining. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, 5, 122–128. doi: <https://doi.org/10.33271/nvngu/20205/122> (in English)

Стаття: надійшла до редакції 23.01.2023

прийнята до друку 14.02.2023

The article: is received 23.01.2023

is accepted 14.02.2023

Бібліографія: Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за контрабанду «спеціальних» предметів: законодавчі реалії та перспективи (на прикладі контрабанди лісу). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 264-277. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.264-277.

УДК 343.01

DOI: 10.33098/2078-6670.2022.15.27.1.278-289

КОНЦЕПЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ: ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

Острогляд Олександр Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права та правоохоронної
діяльності Державного університету «Житомирська політехніка», професор кафедри
права та публічного управління ЗВО «Університет Короля Данила»,
e-mail: ostrohlyad@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0003-3075>

Мета. Метою роботи є проаналізувати необхідність розробки концепції кримінально-правової політики перехідного періоду (до часу прийняття постійнодіючої концепції), визначити її можливу структуру та зміст. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: логіко-семантичний (для визначення та поглиблення понятійного апарату «концепція»), порівняльно-правовий та метод аналізу (при аналізі думок українських та іноземних вчених). **Результати.** В процесі дослідження визнано, що концепція кримінально-правової політики має визначати стратегію протидії злочинності кримінально-правовими засобами. На час доки не прийнята Концепція кримінально-правової політики, яка має базуватися на Концепції політики в сфері боротьби зі злочинністю, варто прийняти Концепцію кримінально-правової політики перехідного періоду. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що Концепція кримінально-правової політики перехідного періоду має забезпечити стабільність законодавства в сфері боротьби зі злочинністю, а також створити передумови для прийняття основної Концепції. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності для розробки та прийняття Концепції кримінально-правової політики і таким чином забезпечити юридичну визначеність та стабільність Кримінального кодексу України.

Ключові слова: концепція, кримінально-правова політика, стабільність законодавства, юридична визначеність, злочинність, Кримінальний кодекс.

Oleksandr Ostrohliad

Ph.D in Law, Associate Professor of Law and Law enforcement activity Department,
State University «Zhytomyr Polytechnic»,

Professor of Law and Public Management Department, Higher Education Institution
«King Danylo University»

e-mail: ostrohlyad@gmail.com

THE CONCEPT OF TRANSITIONAL CRIMINAL LAW POLICY: AN INVITATION TO DISCUSSION

Purpose. The purpose of the work is to analyze the need to develop the concept of the criminal law policy of the transitional period (until the adoption of the permanent concept), to determine its possible structure and content. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and generalization of the available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research, the following **methods** of scientific knowledge were used: logical-semantic (to define and deepen the conceptual apparatus "concept"), comparative-legal, and the method of analysis (when analyzing the opinions of Ukrainian and foreign scientists). **Results:** In the process of research, it was recognized that the concept of criminal law policy should determine the strategy of combating crime by means of criminal law. For the time being, until the Concept of criminal law policy is adopted, which should be based on the Concept of policy in the field of fighting crime, it is worth adopting the Concept of criminal law policy of the transitional period. Another aspect that can be the subject of discussion is the definition of a permanent concept of criminal law policy by the so-called "Constitution" of the Criminal Code, that is, to foresee the possibility of changes to it only in case of compliance with the Concept. Otherwise, changes must first be made to the Concept, and then to the Criminal Code. **Originality.** In the process of the research, it was established that the concept of the criminal law policy of the transitional period should ensure the stability of legislation in the field of fighting crime, as well as create prerequisites for the adoption of the main concept. A draft of such a Concept is proposed. Its structure and content are provided. **Practical**

significance. *The results of the research can be used in law-making activities for the development and adoption of the Concept of criminal law policy and thus ensure the legal certainty and stability of the Criminal Code of Ukraine.*

Key words: *concept, criminal law policy, stability of legislation, legal certainty, crime, Criminal Code.*

Постановка проблеми. Злочинність цікавить суспільство віддавна. Всі науки, що його вивчають в тій чи іншій мірі стикаються з явищем злочинності. Побутує думка, що злочинність є негативною рисою суспільства і тому її неможливо побороти, що все завдання судових і правоохоронних органів зводиться до утримання її в визначених межах. В самому ж суспільстві одночасно існує два парадоксальні явища: віра в те, що суворістю покарання можна побороти злочинність чи попередити вчинення конкретного злочину, а також недовіра до правоохоронних органів і суду.

Не аналізуючи причини наявності також стану, варто лише відмітити, що частково недовіра до правоохоронної системи обумовлена постійними (часто невинуватими) змінами Кримінального кодексу України, що перешкоджає чіткості його сприйняття.

Саме тому потрібно розпочинати дослідження з концептуальних засад кримінально-правової політики, щоб було зрозуміло з чим і як ми боремося, щоб і громадяни знали, які діяння є караними і які наслідки тягне за собою їх вчинення, а також правоохоронні органи і суд були впевнені, що без належних причин, законодавство не буде змінено під час розслідування чи судового розгляду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання концептуальних засад кримінально-правової політики досліджували: Борисов В., Загурський О., Єпіфанова Є., Колос М., Осмоналієв К., Ревін В., Сабітов Т., Тихонов Є., Фріс П., та ін.

Постановка завдання. Визначити необхідність, значення, структуру та змістовне наповнення концепції кримінально-правової політики перехідного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Що саме має входити до Концепції кримінально-правової політики це питання не однієї дискусії. Оскільки кожен науковець, що торкався цього питання – пропонує своє, власне бачення вирішення цієї проблеми. Але принаймні, всі вони сходяться в тому що в Україні відсутня Концепція кримінально-правової політики, і що її потрібно приймати, документи програмного характеру, які вже були в нас, давно втратили свою силу і не відповідають реаліям, а також не були Концепцією за своєю суттю.

З цього приводу Борисов В.І. та Фріс П.Л., зокрема, зазначають, що у достатньо широкому комплексі засобів протидії злочинності провідне місце належить саме кримінально-правовій політиці, оскільки вона визначає межі злочинного, чим формулює і межі політики у сфері боротьби зі злочинністю в цілому [1, с.16]. За більше ніж 20 років незалежності в Україні не було вироблено національної доктрини та концепції боротьби зі злочинністю, так само як і кримінально-правової доктрини з відповідною їй концепцією. Не було розроблено та затверджено цілісної стратегії кримінально-правового впливу на злочинність. Фактично в абсолютній більшості вирішувалися (і то не завжди на підставі науково обґрунтованих пропозицій) лише окремі питання (деякі з яких були дійсно важливі), що часто приводило до змін у кримінальному законодавстві, як необхідних, так і невинуватих (цього було значно більше). Звичайно, таке становище багато в чому було викликано саме відсутністю цілісної концепції кримінально-правової політики в країні, у тому числі стратегії розвитку національного кримінального права [1, с.17-18].

На сьогодні в кримінально-правовій теорії фактично не існує розбіжностей стосовно розуміння змісту кримінально-правової політики, як системоутворюючого елементу політики в сфері боротьби (протидії) зі злочинністю.

Стосовно багатоманітності підходів до змісту концептуальних основ кримінально-правової політики, можна навести ряд позицій.

Зокрема Загурський О.Б. з цього приводу зазначив, що вже давно назріла реальна потреба у прийнятті Концепції кримінально-правової політики України, в якій має бути офіційно викладена система відповідних положень, які виражають правову природу, мету і завдання, ефективність кримінально-правової політики, забезпечення її відповідності міжнародним стандартам; – правотворчий рівень. Прийняття важливих законів і підзаконних актів, які б забезпечили реалізацію завдань кримінально-правової політики. Для прикладу, Закон України «Про кримінальні проступки» і т. ін.; – правозастосовчий рівень. Забезпечення ефективності кримінально-правової політики через правильне застосування кримінального закону правозастосовчими органами, в тому числі: слідчим суддею, судом та учасниками кримінального провадження [3, с.132].

Сабітов Т.Р. підкреслює, що відсутність єдиного кримінально-політичного нормативного акту не дозволяє визнати кримінальну політику цілісним програмним курсом. Однак пропозиції створити такий документ вже висловлювалися на сторінках юридичної літератури. Все це породжує ситуацію, коли нові кримінально-політичні рішення суперечать давно вже укоріненим в юридичній науці і правової дійсності принципам. У зв'язку з цим життєво необхідно найближчим часом: 1) затвердити єдині державні кримінальну і кримінально-правову політики, закріпивши їх в єдиному офіційному документі; 2) вказати в ньому основні принципи проведеної державою політики в галузі боротьби зі злочинністю [13, с.174].

Концептуальні питання кримінально-правової політики цікавлять не тільки українських науковців, зокрема, Осмоналієв К.М. вказує, що високоефективній протидії злочинності в Киргизстані перешкоджають різні фактори, частина з яких має специфічний характер. Серед них відсутність національної концепції кримінальної політики, адекватної реаліям соціального життя. Несформованість упродовж тривалого часу такої концепції сприяла, як показало проведене нами дослідження, якісному погіршенню кримінальної обстановки в країні, помітному зниженню ефективності правоохоронної діяльності та навіть переродженню правоохоронних органів у свій антипод. На думку 35% відсотків з опитаних нами 942 громадян правоохоронні органи безсилі перед злочинністю, а 27% вважають, що правоохоронні органи самі складаються зі злочинців [6, с.233].

Тихонов Є. підкреслює, що відсутність у теорії та практиці боротьби зі злочинністю концептуальних політичних, правових, методологічних, організаційних основ багато в чому пояснюється тим, що в державі ще не вироблено і не прийнято на відповідному рівні концепція кримінальної політики держави в цілому. Це у свою чергу породжує низку інших проблем, у тому числі в законодавчому та нормативному регулюванні боротьби зі злочинністю, її плануванням та координації діяльності системи кримінальної юстиції, а також у правозастосовчій практиці. Істотне відставання їх розвитку від насущних потреб створює додаткову загрозу безпеці особистості, нашого суспільства та держави [14, с.33].

Таким чином можна констатувати, що перехідний процес підходить до завершення і настав час для формулювання концептуальних моментів кримінально-правової політики з визначенням перспектив її розвитку. Оскільки, на сьогодні відсутність такої концепції в цілому (політики в сфері боротьби зі злочинністю та кримінально-правової політики) дозволяє зробити висновок про не бачення кінцевої мети чи результату, до якого прагне держава, що проводить окремі заходи в сфері боротьби зі злочинністю.

Проте, проблемним є не лише формування кримінально-правової політики, але й правової політики загалом, що розглядається як окреме і загальне. Починати звичайно потрібно з концепції правової політики України, але на сьогодні можна говорити про прийняття проміжних концептуальних документів, що підготували б підґрунтя для подальшого концептуального розроблення проблем правової політики загалом.

Варто відзначити, що ж саме розуміється під концепцією кримінально-правової політики.

Ревін В.П. зазначає, що концепція кримінальної політики може бути визначена як сукупність основних ідей і практичних положень, що засновані на Конституції і загальновизнаних принципах міжнародного права, які визначають стратегічні цілі і оптимальні засоби, завдання і ресурси для досягнення ефективного правопорядку і мінімального рівня злочинності [12, с. 42].

Якщо взяти за основу визначення кримінально-правової політики, що сформовано в попередніх працях [7, с. 9], а саме: кримінально-правова політика – системоутворюючий елемент державної політики у сфері протидії злочинності, яка розробляє стратегію і тактику протидії злочинності кримінально-правовими засобами, то таке розуміння концепції може бути визнане прийнятним. Оскільки саме концепція має визначати стратегію протидії злочинності кримінально-правовими засобами. Інші нормативно-правові акти (закони, програми і т.д.) в більшості призначені для вирішення тактичних завдань. Зрозуміло, що Кримінальний кодекс України одночасно поєднує у собі обидва ці аспекти.

Що ж саме має включати концепція, на що спрямовуватися, то тут також немає єдності в поглядах.

Найважливішою, на думку Осмоналієва К.М., концептуальною ідеєю реформування кримінальної політики Киргизстану є ідея усунення надмірності кримінальної репресії. У концепції реформи кримінальної політики слід передбачити наукове, правове, організаційне, кадрове та інше ресурсне забезпечення поступового переходу від каральної моделі боротьби зі злочинністю до профілактичної (включаючи, прийняття нової редакції Кримінального кодексу КР, що відповідає меті поступового скорочення числа осіб, які засуджуються до покарання у вигляді позбавлення волі та інших покарань, пов'язаних із ізоляцією від суспільства). У рамках гуманізації кримінальної політики Киргизстану у кримінальному законодавстві необхідно переглянути систему покарань з урахуванням історичного досвіду, суттєво обмежити сферу застосування страти та позбавлення волі на тривалі терміни, максимальний термін якої слід зменшити у півтора рази, забезпечити реалізацію принципу економії кримінальної репресії та справедливої практики. кримінального закону [6, с. 2692].

Слід підкреслити, що в українському законодавстві були елементи спроб визначити певні напрямки в протидії злочинності, в документах концептуального характеру (хоча більше тактичного, а не стратегічного рівня), зокрема це: Постанова ВРУ від 25.06.1993 № 3325-ХІІ «Про Державну програму боротьби із злочинністю», Указ Президента України від 17.09.1996 № 837/96 «Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки», Розпорядження КМУ від 29 вересня 2010 р. № 1911-р «Про схвалення Концепції Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року» та ін.

В 2007 році було також презентовано Проект Концепції державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні, який схвалила Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права на

своєму пленарному засіданні 24 квітня 2007 року [10]. Цим проектом передбачалися зокрема «Концептуальні зміни кримінального законодавства» в окремому розділі. З багатьма змінами під назвою «Концепція реформування кримінальної юстиції України» була затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 року [5]. Серед іншого Концепція передбачала і заходи щодо реформування кримінального та адміністративно-деліктного законодавства, а саме: з метою гуманізації кримінального законодавства певну частину злочинів необхідно б було трансформувати в кримінальні (підсудні) проступки, обмежити сферу застосування покарань, пов'язаних із позбавленням волі, замінивши їх, наприклад, штрафними санкціями; кримінально карані діяння будуть поділятися на злочини та кримінальні проступки; кримінальні проступки мають бути об'єднані в новий Кодекс України про кримінальні проступки; на кримінальні проступки поширюватиметься юрисдикція суду, який розглядає кримінальні справи у першій інстанції. Зі створенням мирових судів справи про вчинення кримінальних проступків мають бути передані на їх розгляд; такий підхід до розмежування злочинів і кримінальних проступків має забезпечити: подальшу гуманізацію кримінального законодавства і т.д.

Слід підкреслити, що більшість запропонованих заходів таки була впроваджена, хоча якість такого впровадження могла б бути набагато кращою.

Прийняття Концепції (чи іншого документу концептуального характеру) має передувати серйозна підготовча робота, в тому числі і ревізійного характеру.

Саме тому Колос М.І. пропонує під час роботи над кримінально-правовим аспектом концепції правової політики держави, а пізніше – над відповідною програмою вдосконалення Кримінального кодексу України взяти до уваги таке.

По-перше, необхідно досконало перевірити положення Кодексу на їх відповідність Конституції України (далі – Конституція) та положенням міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України.

По-друге, у кримінально-правовому підрозділі концепції правової політики України необхідно закріпити положення, яке спонукало б до створення механізму попереднього контролю за наявністю підстав для здійснення криміналізації або декриміналізації певних суспільно-правових відносин. Це виключило б грубі порушення під час такої діяльності.

По-третє, вважаю, що в концепції правової політики має бути передбачено завдання перевірки його норм на предмет корупційної небезпечності.

По-четверте, важливу роль у законотворчій і правозастосовній діяльності відіграє слово, а точніше, спеціальна юридична термінологія. Неправильне її вживання, на мою думку, зводить нанівець серйозне ставлення до закону як до нормативного акта вищої юридичної сили, що регулює або охороняє найважливіші суспільні відносини, об'єктивно відтворюючи їхню соціальну сутність. Тому, вважаю, дуже важливо, щоб у Концепції правової політики було передбачено завдання ревізії використаних у Кодексі термінів. Адже неприпустимо називати закон або право «кримінальними», тобто злочинними, як це відбувається із сучасним Кодексом [4, с. 115-121].

Визначивши змістовне наповнення (шляхом проведення фахових дискусій в цьому напрямку), а також структуру можливої Концепції, наступним елементом буде планування розробки самого тексту Концепції.

Переходячи до можливої структури Концепції кримінально-правової політики, варто навести ще ряд ґрунтовних положень, висловлених П.Л. Фрісом з приводу правової політики загалом.

Зокрема, він наголошує, що Концепція правової політики, яка є фактично стратегічним планом законодавчої діяльності, дає можливість уникнути хаосу в законодавчому процесі, прийняття непередуманих законодавчих рішень, сконцентруватися на найважливіших законах, здійснивши «градування» за ступенем важливості тощо [16, с. 122].

Загальна концепція правової політики має визначати її завдання, цілі, принципи, методи реалізації і на загальному рівні, і в розрізі окремих напрямів. Вона має бути перспективною (щонайменше на 10 років) і слугувати стабільності законодавства загалом. На її основі мають розроблятися і прийматися концепції розвитку окремих галузей права (можливо, у розрізі окремих напрямів діяльності, які регулюються спорідненими галузями системи права – міжгалузеві доктрини політики, наприклад правова політика у сфері боротьби зі злочинністю) [16, с. 122-123].

Відповідно, за твердженням П.Л.Фріса, концепція політики у сфері боротьби зі злочинністю має (може) включати такі розділи.

1. Мета й загальні завдання політики у сфері боротьби зі злочинністю.
2. Напрями політики у сфері боротьби зі злочинністю.
3. Мета, основні завдання та напрями кримінально-правової політики.
4. Мета, основні завдання та напрями кримінальної процесуальної політики.
5. Мета, основні завдання та напрями кримінально-виконавчої політики.
6. Мета, основні завдання та напрями кримінологічної (профілактичної) політики.
7. Забезпечення ефективності політики у сфері боротьби зі злочинністю та її критерії.

8. Строки, етапи та органи реалізації політики у сфері боротьби зі злочинністю.

9. Оцінка реалізації концепції політики у сфері боротьби зі злочинністю [16, с. 126].

Таким чином, при формуванні кримінально-правової політики потрібно йти шляхом сходження від загального до конкретного: Концепція правової політики – Концепція політики в сфері боротьби (протидії) зі злочинністю – Концепція кримінально-правової політики – Концепція кримінально-правової політики протидії окремим групам злочинів (охорони певних видів суспільних відносин).

Яким же чином і де потрібно відобразити концепцію вже кримінально-правової політики? Досвід попередніх програмних документів свідчить про те, що якщо цей документ не має відповідного нормативного закріплення, а також відповідних ресурсів його виконання, «запобіжників» невиконання, то і результат такого документу мізерний.

В цьому випадку варто підтримати думку Є.В. Єпифанової щодо того, що необхідно чітко сформулювати основні положення кримінально-правової політики, наприклад, як вже неодноразово відзначалося в літературі, в Концепціях кримінальної політики, надавши цьому документу юридичну силу. І вже на базі цієї Концепції реформувати сучасне кримінальне законодавство, з врахуванням правозастосовчої практики і теоретичних концепцій, що вироблені в кримінальному праві, а також з застосуванням позитивного досвіду закордонних країн у цій сфері [2, с.29].

Висновки. Таким чином, можна зробити кілька узагальнень:

1. Необхідність прийняття Концепції кримінально-правової політики (як і політики в сфері боротьби зі злочинністю, а також загалом правової політики) вже давно назріла.
2. Для забезпечення її належного впровадження варто прийняти Концепцію у вигляді закону, а також забезпечити належні організаційні та матеріальні ресурси.
3. Доки триває дискусія щодо змістовного наповнення кожного структурного елементу правової політики України та в майбутньому розробка проектів таких

концепцій, можливо, як проміжний варіант, для забезпечення стабільності кримінального законодавства та реалізації принципу юридичної визначеності, розумної єдності судової практики, єдності кримінально-правової термінології, прийняти Концепцію кримінально-правової політики перехідного періоду. Дію якої визначити, наприклад, в 10 років, або до прийняття базової концепції.

4. Структурно та змістовно ця Концепція може мати такий вигляд (кожен елемент звичайно потребуватиме обговорення та доопрацювання):

Концепція кримінально-правової політики перехідного періоду (проект)

На даний час триває розробка нового Кримінального кодексу України, який має стати проривом в регулюванні відносин, що пов'язані з вчиненням кримінальних правопорушень, реально забезпечити дотримання прав усіх учасників таких відносин, в першу чергу потерпілого, а також встановити можливості справедливої реакції держави на вчинення протиправних дій.

Проте, в суспільстві існує занепокоєння, що майбутній Кодекс може отримати в спадок всі негативні моменти політично обумовлених змін чинного кримінального законодавства.

Таким чином, в Україні існує нагальна об'єктивна потреба у створенні дієвих механізмів реального забезпечення стабільності кримінального законодавства відповідно до цієї Концепції, що має ґрунтуватися на досягненнях і традиціях національного законодавства, положеннях міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Терміни, що вживаються в Концепції:

Кримінально-правова політика – системоутворюючий елемент державної політики у сфері протидії злочинності, яка розробляє стратегію і тактику протидії злочинності кримінально-правовими засобами.

Принципи кримінально-правової політики – основні вихідні положення стратегії і тактики протидії злочинності кримінально-правовими засобами.

Метод (спосіб) реалізації кримінально-правової політики це система прийомів практичного здійснення, втілення у життя кримінально-правової політики.

Криміналізація, як метод (спосіб) реалізації кримінально-правової політики це процес виявлення суспільно-небезпечної поведінки, а також як результат цього процесу, тобто віднесення діянь до категорії злочинів.

Підстава криміналізації це причина, явище, які обумовлюють, що певне діяння стає кримінально караним. Відповідно підставою криміналізації буде суспільно-небезпечна поведінка особи, яка потребує кримінально-правової заборони, або здатність певною поведінкою спричинити істотну шкоду соціальним цінностям.

Критерії криміналізації це підстави для оцінки, визначення, мірило, тобто встановлені значення параметрів, яким має відповідати певна поведінка, щоб стати кримінально караною. До таких критеріїв зокрема належать: характер самого дії, що виражається у порушенні безумовних правових заборон; спосіб скоєння діяння, який найчастіше сам собою злочинний; шкідливі наслідки, що настали внаслідок суспільно небезпечної поведінки; відношення суб'єкта небажаної суспільно небезпечної поведінки до наслідків, що настали в результаті такого діяння; мотивація небажаної поведінки, що свідчить про її суспільну небезпеку тощо.

Умови криміналізації – необхідні обставини, які уможливають здійснення криміналізації, передбачають можливість боротьби з певною небажаною поведінкою кримінально-правовими засобами (аморальність, відносна поширеність відповідних

діянь, можливість впливу на діяння кримінально-правовими засобами при умові відсутності інших засобів боротьби, можлива доказовість кримінально-процесуальними засобами тощо).

Принципи криміналізації це вихідні положення її здійснення. До принципів криміналізації належать: ненадмірність кримінально-правової заборони; визначеність і єдність термінології; своєчасність.

Кримінальне правопорушення це діяння, що здатне заподіяти (заподіює) істотну шкоду соціальним цінностям, яке відповідає складу кримінального правопорушення, передбаченого Кримінальним Кодексом.

Розділ I

Загальні положення

В основу реалізації даної Концепції мають бути покладені доктринальні положення національного права, загальновизнані принципи міжнародного права.

Метою Концепції кримінально-правової політики перехідного періоду (далі - Концепція) є забезпечення стабільності кримінального законодавства та реалізації принципу юридичної визначеності до прийняття постійнодіючої Концепції кримінально-правової політики. Вона має будуватися на таких принципах кримінально-правової політики:

- принцип відповідності кримінально-правової політики іншим елементам політики у сфері боротьби зі злочинністю;
- принцип врахування (відповідності) соціально-правової психології;
- принцип економії репресії;
- принцип доцільності;
- принцип невідворотності відповідальності;
- принцип диференціації й індивідуалізації відповідальності та покарання;
- принцип соціальної справедливості [15, с.217-218].

Завданням Концепції є створення науково обґрунтованої методологічної основи забезпечення стабільності кримінального законодавства України, а саме:

забезпечення належної підготовки законопроектів змін до Кримінального кодексу України;

- уніфікація кримінально-правової термінології;
- гарантування стабільності Кримінального кодексу;
- підготовка належної бази для прийняття постійнодіючої Концепції кримінально-правової політики.

Розділ II

Законопроектна діяльність та уніфікація термінології

1. Вимоги щодо супровідних документів до законопроекту змін до Кримінального кодексу України

Поданий законопроект повинен містити всі необхідні супровідні документи, що передбачені ст. 91 Регламенту Верховної ради України [9]. Сам законопроект і супровідні документи повинні відповідати Правилам оформлення проектів законів та основним вимогам законодавчої техніки (Методичні рекомендації) [8].

В пояснювальні записці до законопроекту змін до Кримінального кодексу України, якщо питання стосується криміналізації, в розділі «інші відомості, необхідні для розгляду законопроекту» обов'язково має бути зазначено підстави, критерії та умови криміналізації. Якщо питання стосується декриміналізації в розділі «інші відомості,

необхідні для розгляду законопроекту» обов'язково має зазначено, які зміни в підставах, критеріях та умовах криміналізації викликають необхідність декриміналізації.

До супровідних документів законопроекту обов'язково подається експертний висновок, в якому вказується можливість розгляду такого законопроекту (суб'єкти дачі таких висновків можуть бути різними: відповідні структурні підрозділи Апарату Верховної Ради; Національна академія правових наук України; навчально-наукові установи; Пленуму Верховного Суду (пропозиція розробників Проекту ККУ) тощо. Це питання потребує окремого обговорення з врахуванням ключового аспекту – цей висновок має бути обов'язковим і позитивним. Крім того варто розглянути і необхідність проведення кримінологічної експертизи, яка на разі зупинилася на рівні проекту закону «Про кримінологічну експертизу проектів нормативно-правових актів»).

2. Уніфікація термінології законопроекту змін до Кримінального кодексу України

Кожен термін, який вживається в законопроекті має відповідати змісту такого ж терміну чинного Кримінального кодексу.

В випадку впровадження нового терміну до законопроекту додається відповідний філологічний експертний висновок відповідності сучасній українській мові (за необхідності правилам словотворення) та несуперечності з іншими положеннями кримінального законодавства.

3. Наслідки недотримання в законопроекті змін до Кримінального кодексу України та супровідних документах вимог цього Розділу

Законопроект та супровідні документи, що не відповідають вимогам цього розділу не передається до розгляду Верховною радою України, а поданий законопроект знімається з розгляду.

Розділ III

Стабільність Кримінального кодексу України (в цьому питанні варто використати напрацювання робочої групи з розробки Проекту Кримінального кодексу України – стаття 1.1.3. [11])

1. З метою забезпечення знання положень та стабільності Кримінального кодексу:

Кримінальний Кодекс (далі Кодекс), а також закони про внесення змін до нього офіційно оприлюднюються в порядку, встановленому законом;

зміни до цього Кодексу вносяться виключно шляхом прийняття окремого закону про внесення змін до цього Кодексу, який також може містити положення про зміни до Кримінального процесуального кодексу, Кримінально-виконавчого кодексу і Кодексу України про адміністративні правопорушення;

зміни до цього Кодексу вносяться не частіше одного разу протягом однієї сесії Верховної Ради України, крім випадків скасування кримінальної відповідальності за діяння або поліпшення правового статусу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;

одна і та сама стаття (частина статті, пункт статті) цього Кодексу не може бути змінена раніше, ніж після спливу дванадцяти місяців з дня набрання чинності законом про попередні зміни до неї, крім випадків скасування кримінальної відповідальності за діяння або поліпшення правового статусу особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;

зміни до цього Кодексу не можуть набрати чинності раніше, ніж через тридцять днів з дня, наступного за днем їх офіційного оприлюднення. Як виняток, закон, який скасовує кримінальну відповідальність за діяння або поліпшує правовий статус особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, набуває чинності з дня, наступного за днем його

офіційного оприлюднення, а закон, яким змінюється розмір розрахункової одиниці, – з 1 січня року, наступного за роком, у якому цей закон був офіційно оприлюднений.

вказані положення можуть не застосовуватися в особливий період і під час надзвичайного стану.

положення закону про внесення змін до Кримінального кодексу включається до цього Кодексу з моменту набрання чинності таким законом [11].

Зрозуміло, що даний проект Концепції ще потребує широкого обговорення та удосконалення, зокрема, щодо пеналізації/депеналізації та інших ключових моментів кримінально-правової політики.

Але необхідність такого документу вже не викликає жодних сумнівів. Ще одним аспектом, що може бути предметом обговорення це визначення постійнодіючої концепції кримінально-правової політики т.з. «Конституцією» Кримінального кодексу, тобто передбачити можливість змін до нього лише у випадку відповідності Концепції. В іншому випадку – зміни спочатку повинні бути внесені до Концепції, а потім до Кримінального кодексу.

Список використаних джерел

1. Борисов В.І., Фріс П.Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 15-31
2. Епифанова Е.В. России необходима концепция уголовной политики. *Российская юстиция*. 2008. №4. С. 26-31
3. Загурський О.Б. До питання про необхідність дослідження проблем кримінально-правової політики України // *Публічне право*. 2013. № 1. С. 128-133
4. Колос М. І. Кримінально-правова політика в Україні: окремі проблеми та шляхи їх вирішення // *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. К. : НІСД, 2013. С. 114-122
5. Концепція реформування кримінальної юстиції України. Затверджено Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukaz-kontseptsiya-reformuvannya-kriminalnoi-yustitsii-peredbachae-nadannya-ministerstvu-yustitsii-nizki-novih-povnovajen-8289>
6. Осмоналиев К. М. Уголовная политика современного Кыргызстана: становление и развитие: диссертация ... доктора юридических наук: 12.00.08. Москва, 2005. 333 с.
7. Острогляд О.В. Основні положення кримінально-правової політики України та Кримінального права України (Загальна частина): навчальний посібник [в схемах та визначеннях, практичні завдання. 3-тє вид., переробл. та допов. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2021. 340 с.
8. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки (Методичні рекомендації). Видання четверте, виправлене і доповнене. Київ, 2014. URL: http://static.rada.gov.ua/site/bills/info/zak_rules.pdf
9. Про Регламент Верховної Ради України. Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 14-15, № 16-17, ст.133. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#n753>
10. Проект Концепції державної політики у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/proekt-kontseptsiji-derzhavnoji-polityky-u-sferi-kryminalnoji-yustytsiji-ta-zabezpechennya-pravoporyadku-v-ukrajini/>

11. Проект Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>

12. Ревин В. П. Уголовная политика : учебник для бакалавриата и магистратуры. 2-е изд., испр. и доп. М. : Издательство Юрайт, 2018. 278 с.

13. Сабитов Т. Р. Уголовно-правовая политика Российской Федерации и ее принципы. *Вестник НГУ. Серия: Право.* 2007. Том 3. Вип. 1. С. 167-165

14. Тихонов Е. Уголовная политика государства в сфере защиты прав личности. *Уголовное право.* 2001. № 2. С. 31-35

15. Фріс П. Л. Ідеологія кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П. 2021. 389 с.

16. Фріс П.Л. До питання про концепцію політики у сфері боротьби зі злочинністю. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої, д. ю. н., проф. К. : НІСД, 2013. С. 122-126.*

References

1. Borysov, V.I., Fris, P.L. (2013) Poniattia kryminalno-pravovoi polityky [The concept of criminal law policy]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*, 1(1). 15-31. (in Ukrainian)

2. Epyfanova, E. V. (2008). Rossyy neobkhodyma kontseptsyia uholovnoi polytyky [Russia needs a concept of criminal policy]. *Rossyiskaia yustytysia*, 4, 26-31. (in Russian)

3. Zahurskyi, O.B. (2013) Do pytannia pro neobkhidnist doslidzhennia problem kryminalno-pravovoi polityky Ukrainy [To the question of the need to study the problems of the criminal law policy of Ukraine]. *Publichne pravo*, 1, 128-133. (in Ukrainian)

4. Kolos, M. I. (2013). Kryminalno-pravova polityka v Ukraini: okremi problemy ta shliakhy yikh vyrishennia [Criminal law policy in Ukraine: specific problems and ways to solve them]. *Pravova polityka Ukrainy: kontseptualni zasady ta mekhanizmy formuvannia: zb. materialiv nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 5 hrud. 2012 r.).* (pp. 114-122). K.: NISD. (in Ukrainian)

5. The concept of criminal justice reform of Ukraine. Approved by Presidential Decree No. 311/2008 (2008, April 8). Available at: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukaz-kontseptsyia-reformuvannya-kriminalnoi-yustitsii-peredbachae-nadannya-ministerstvu-yustitsii-nizki-novih-povnovajen-8289> (in Ukrainian)

6. Osmonaliyev, K. M. (2005). Criminal policy of modern Kyrgyzstan: formation and development: Doctor of Law diss. Moskva. (in Russian)

7. Ostrohliad, O. V. (2021). *Osnovni polozhennia kryminalno-pravovoi polityky Ukrainy ta Kryminalnoho prava Ukrainy (Zahalna chastyna) [v skhemakh ta vyznachenniakh, praktychni zavdannia* [The main provisions of the criminal law policy of Ukraine and the Criminal Law of Ukraine (General part)]. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte. (in Ukrainian)

8. Rules for drawing up draft laws and basic requirements of legislative technique. Kyiv, 2014. Available at: http://static.rada.gov.ua/site/bills/info/zak_rules.pdf (in Ukrainian).

9. About the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine: Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 2010, 14-15, 16-17, st.133. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#n753> [in Ukrainian].

10. Draft Concept of state policy in the field of criminal justice and law enforcement in Ukraine. Available at: <https://helsinki.org.ua/articles/proekt-kontseptsiji-derzhavnoji-polityky-u-sferi-kryminalnoji-yustytysiji-ta-zabezpechennya-pravoporyadku-v-ukrajini/> [in Ukrainian]

11. Draft of the Criminal Code of Ukraine. (2022). Available at: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (in Ukrainian)
12. Revin V. P. (2018) Ugolovnaya politika [Criminal policy]: uchebnik dlya bakalavriata i magistratury. 2-e izd.. ispr. i dop. M. : Izdatelstvo Yurayt. 278 s. [in Russian].
13. Sabitov, T. R. (2007) Ugolovno-pravovaya politika Rossiyskoy Federatsii i eye printsipy [Criminal law policy of the Russian Federation and its principles]. *Vesnik NGU. Seriya: Pravo.* (Vol 3), 1, 167-165. (in Russian)
14. Tykhonov, E. (2001). Uholovnaia polytyka hosudarstva v sfere zashchyty prav lychnosty [Criminal policy of the state in the field of protection of individual rights]. *Uholovnoe pravo*, 2, 31-35. (in Russian)
15. Fris, P. L. (2021). Ideolohiia kryminalno-pravovoi polityky [Ideology of criminal law policy]. Ivano-Frankivsk: Suprun V. P. (in Ukrainian)
16. Fris, P. L. (2013). Do pytannia pro kontseptsiiu polityky u sferi borotby zi zlochynnistiu [To the question about the concept of policy in the field of fighting crime]. *Pravova polityka Ukrainy: kontseptualni zasady ta mekhanizmy formuvannia: zb. materialiv nauk.-prakt. konf.* (Kyiv, 5 hrud. 2012 r.). (pp. 122-126). K.: NISD. (in Ukrainian)

Стаття: надійшла до редакції 01.02.2023
прийнята до друку 21.02.2023
The article: is received 01.02.2023
is accepted 21.02.2023

Бібліографія: Острогляд О. В. Концепція кримінально-правової політики перехідного періоду: запрошення до дискусії. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. С. 278-289. DOI: 10.33098/2078-6670.2023.15.27.1.278-289.

Наукове видання

**Науково-інформаційний вісник Університету Короля Данила: Журнал.
Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО
«Університет Короля Данила», 2023. Вип. 15 (27). Т. 1. 290 с.**

Головний редактор – **А. І. Луцький**
Відповідальні редактори – **С. О. Коросд**
М. І. Луцький

Відповідальна за випуск – **Л. Б. Федик**
Дизайн – **І. В. Гребенюк**
Комп'ютерна верстка – **І. Г. Петрів**
Коректор – **І. В. Варварук**

Підписано до друку 16.03.2023 р.
Формат 60х84 1/8. Папір офсетний. Віддруковано на ризографі
Ум. друк. арк. 20. Тираж 150. Зам. № 57

Редакційно-видавничий відділ
ЗВО «Університет Короля Данила»

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35
Тел.: (0342) 77-18-45
Е-mail: redakcijafup@gmail.com
Сторінка в Інтернеті: <http://visnyk.iful.edu.ua/>